

ნიკო ქეცხოველი

ასიანიდან
გოგონარი
გოგონასია

„ნაკადული“
თბილისი * 1974

899.962.1—93
Г 2
434

© ნაკადული, 1974

M-603

7—6—3
— 74

ბრწყინავს ქართლი — ვარდის ბაღი,
შეფრქვეული მინანქარით.
იაგუნდის წვიმა დასწვიმს.
ხურნელების დაჰქრის ქარი.

გ. ლ ე ო ნ ი ძ ე

ნ ა უ უ ზ ა რ ი

ნ ა უ უ ზ ა რ ი

— არა, ბიჭებო, მე ჩემი მშვილდი და ისარი კაიხანია დავდე. თქვენთან უღელს სადღა გავწევ. ჩემ ბილიკზე უკვე ბალახი ამოგიდა.

ახლა იმასაც იტყვი, ჩემი კალო გავლუწეო, არა?

— აბა მაშ რა, სადაც არა სჯობს, გაცლა სჯობს.

— შენ არ გვეუბნები ხოლმე, ძველი ხარისა რქანიცა ხვენო?

— მერე რა, სიტყვა გაფრენილი ჩიტია, ასეთი სიტყვა საუბრის მარილია.

— ჩვენ შევყევით ლაპარაკსა და ცხენი მიჰყავს ამხანავსა.

აი, ასეთი საუბარი ჰქონდათ გიორგის ბიჭებს, ერეკლესა და ვახტანგს მინდიასთან. მას გაეცინა და ერთი კიდევ მოაგონა:

— არა, ბიჭებო, სად მუხრანი, სად წილკანი, სად თხა სძოვს და სად ციკანი.

— აჰა, ღმერთო, შენც ძია პავლე და ონისიმე ხომ არა ხარ?

— რას იზამ, წამწყმიდა წახედულემაო...

—აი, მინდორში გვნახე, როგორები ვართ. შენ შევშეთი, ტოლკლარჭეთი და ერუშეთიც გინახავს, წელს ამ მხარის მოსაზღვრედ გვინდა წასვლა, ახლო ვიქნებით, ცოტა რამეს გვეტყვი, იმ მხარეში ნავალი ხარ. მართალია, თოფით, მაგრამ მაინც ბევრი გინახავს.

ორივე უკვე სტუდენტი იყო, გიორგი შეაგულიანეს მესხეთ-ჯა-

ვახეთისკენ წავიდეთო, შენც საქმე გაქვს, მოგეხმარებით, „ჩვენი მინდია“ წავიყვანოთო.

— ეჰ, რაკი შავშეთი და ერუშეთი ახსენეთ, რაღას ვიზამ, ჩათრევას ჩაყოლა ჯობია...

ბიკებმა ტაში შემოჰკრეს და ყელზე შემოჰხვიეს ხელები.

— კარგიო, თქვე ლომის ბოცვრებო, თქვენა!..

მცხეთაში გაიცისკრა, ქანდასა და ქსანს რომ გასცდნენ, კარგად გარიჟრაჟებული იყო.

აი, როგორ აღმოჩნდა ეს ბერიკაცი ამ რკინის კვანძების ავტომატქანაში, რომელიც წლევის ქედის წინა კალთებზე მიჰქროდა.

— შარშან ხომ ეს ვენახი არც ჩანდა თითქოს, ეხლა?

მართლაც მათ წინ გადაჭიმული იყო ახლად ჩაყრილი უზარმაზარი ბაგა¹.

მინდიას თხოვნით სოფ. ოკამის პირდაპირ წლევის ქედის ფერდოს შეჰყვნენ, გაიარეს ერთი კილომეტრი და გაჩერდნენ.

— აქ ნუშიანი მეგულეობდა, აფსუს, დავიგვიანე, გადაუხნავთ.

ნახნავის პირს მცირე ბუჩქნარი იყო გადარჩენილი, მასში ერთი ოციოდე ნუში კიდევ ნახეს.

— მოველაპარაკები კასპელებს, იქნებ ამის ზევით აღარ მოხნან, ისედაც მაღლა ამოსულან!.. ზემოთ, ფერდოზე, დარჩენილი ბუჩქი, ქვემოთ ვენახს შეინახავს.

იგოეთს რომ მიუახლოვდნენ, უკვე კარგად იყო ნარიჟრაჟევიცა მზეს ელოდა.

წითელ საყდართან ერეკლემ მანქანა შეაჩერებინა.

— მუხა ძირს დაუციათ!..

გიორგიმ წამოიწია, გახედა. ნაწყენმა თავი გააქნ-გამოაქნია.

— ჩავიდეთ სოფელში და ავიდეთ მუხასთან.

— რას ერჩოდნენ? რა დაუნდობელი ხალხია! — ჯავრობდა გოგიაც. სხვებს თითქოს კრიჟა შეეკრათ. მანქანა ქედის ბოლოზე ავარდა და მალე მათ წინ ძირს დაცემული, მკლავებმომტვრეული ვაჟკაცივით ეგდო უზარმაზარი მუხა.

— გული გამოუწვავთ და დაცემულა.

¹ ბაგა — ახალშენი ვენახი.

— გიყვარდა ეს ვაჟკაცი არა, გიორგი?

— როგორ არ მიყვარდა. კარგი ტოტეზბარაქიანი მუხა იყო.

ისე დაიტირეს, როგორც კარგი ვაჟკაცი...

— აქა ვართ და ბარემ კასპში ჩავუხვითოთ, სააკაძის ძეგლი ვნახოთ. ისიც ხომ წაქცეული მუხაა!

დათანხმდნენ.

— თბილისის დიდი მოურავი იყო თუ კასპისა? — ვერ მოითმინა ენაკვიმატმა ვახტანგმა.

— მოურავი თბილისისა იყო, მაგრამ ამ მხარეში დაიბადა.

— გრიბოედოვი პეტერბურგში დაიბადა, მაგრამ ძეგლი თბილისში დაუდგეს. საქმე ისაა, ვინ რა გააკეთა, — არ ცხრებოდა ვახტანგი.

— მერე რა, მოვა დრო და იქაც აუგებენ.

რგველ-ჰალის ბოლოზე შეჩერდნენ, კოწახურის რამდენიმე ნიშნულში აიღეს. „ბერიკაცს“, მინდიას, სცეს პარტივი, ის ხომ კოწახურებზე იყო შეყვარებული, კვერნაქის ბოლოები აქ მეტისმეტად ჩამოხრიოკებულია, თხაც კი ვერაფერს იპოვის.

როდესაც მანქანა სააკაძის ძეგლთან დადგა, მზემ პირველი სხივი სტყორცნა არემარეს. მისმა ელვარე სხივმა სააკაძეს ქოჩორი ისე გაუნათა, გეგონებათ ოქროს მუზარადი დაახურაო.

— ტანთან შედარებით თავი პატარაა.

— ხმალიც ძალიან დიდია, ჯალათისა უფროა, ვიდრე მეომრისა.

— ცხენი კი კარგია!

— მაშუ პირდაპირ ცხენის ქანდაკება დაედგათ, გიორგი სააკაძე რალა შუაშია?

გიორგი და მინდია შორიახლო იდგნენ და ყურს უგდებდნენ ბიჭების, ვახტანგისა და ირაკლის, ლაპარაკს.

— ბიჭებო, ჯერ ერთი, ასეთი მონუმენტური ძეგლი ევრე არ გაისინჯება — ერთი ორასიოდე მეტრი დაიხიეთ, იქიდან გამოიხედეთ და მერე თქვით კარგია თუ ავია...

ბიჭებმა არც კი დააცადეს სიტყვის დამთავრება, მოსწყდნენ ადგილს და უმალ დასცილდნენ ძეგლს; როგორც ჩანს, ასე იჯობინა.

— მართლაც, ახლა უკეთესი გვეჩვენა, მაგრამ ხმალი მაინც დიდია.

— კარგია, ძეგლი რომ დაიდგა — ხალხს მოაგონებს ვინაა და ვისი ჩამომავალი.

— აგერ, მალლა, სკოლა რომ ჩანს, იქ ამ ორმოცდახუთი წლის წინათ ამილახვრიანთ სახლი იდგა. მე და მამათქვენიმა ერთი-ორი ღამე გავათენეთ. მაშინ პირველად წამოვიყვანე სამუშაოდ, აშურიანს ვიკვლევდით.

საქვს გიორგი მიუჭდა. გოგიამ კი ბიჭებთან გადაინაცვლა.

გიორგიმ მანქანა შემოაბრუნა და გეზი აღმოსავლეთისაკენ აიღო, ლეხურის მარცხენა ნაპირზე ახალი მოსახლეობაა, კასპის ქარხნის მუშებისა და მოსამსახურეების უბანია, ამიტომ უფრო ქალაქური იერი დაჰკრავს. შარაგზა რკინიგზის გასწვრივ მიდიოდა. წლევის ქედის სამხრეთისაკენ მიქცეული ფერდონი უტყუოა, ბევრგან ნიადაგი ჩამორეცხილა, ხევ-ხუვები გაჩენილა. საერთოდ კი დაფარულია ძეძვიანით. აქა-იქ მოჩანს ეულად მდგომი ბერყენა (ოლე), ბალახეულობაში ურო სჭარბობს, ზოგან აბზინდის ფრაგმენტებია.

წლევის ქედის ამ ნაწილის უმაღლესი მწვერვალი ათას ასი მეტრია. ქედის პირიქითი ფერდონი ტყიანია და ზედ სოფელ ოკამის ვენახებია.

გაირბინეს სოფელი მიქელწყარო და სადგურ კავთისხევთან ხილით გადაჭრეს მტკვარი. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ჭალაში, კიდეც იყო დარჩენილი ჭალის ტყე — რამდენიმე ვერხვი აშრიალებდა თავის ცახცახა ფოთლებს. მანქანამ აირბინა მტკვრის კბოდეზე გაჭრილი შარაგზა და გეზი კავთისხევისაკენ აიღო. ხუთიოდე კილომეტრის შემდეგ სოფელ ქვემო-ჩოჩეთში შევიდნენ.

ქვემო-ჩოჩეთის აღმოსავლეთით, ოხერას სერის ფერდობებზე და ძირბაზე, სოფელი ედლითია, მაგრამ სად იწყება კავთისხევი და ქვემო-ჩოჩეთი ძნელი გასარჩევია, გადაბმულები არიან. კავთისხევის მიხვეულ-მოხვეული გზებით თვალადში ავიდნენ.

წინათ თვალადი მთელ ამ მხარეს ეწოდებოდა, დღეს კი მარტო ამ სოფელს შერჩა ეს სახელი; მწერალმა გიორგი შატბერაშვილმა საინტერესო ლექსიკონი დაგვიტოვა, რომელსაც თვალადური ლექსიკონი უწოდა.

თვალადის თავზე გიორგიმ მანქანა ჯაგნარით დაფარულ ფერდოზე გაიყვანა, რომელზედაც საურმე გზა მიიკლაკნებოდა. ეს გრი-

გოლ-წვერის ფერდო იყო. გიორგის მანქანა ფრთხილად მიჰყავდა, გაიარა ბროლისის მინდვრები, სოფ. მთიულთ უბანს ბოლოზე გაუარა და შევიდა ნოსტეში.

— ესეც თქვენი ნოსტე!

— ვახტანგ, განა ეს სააკაძის ციხეა?

ძირს კავთისხევი, (მარჯვნივ ერთაწმინდა, აგერ ახალქალაქიც, დალოცვილია ეს მხარე. ხოვლედან — ივანე ჭავჭავიძე, ახალქალაქიდან — ეკატერინე გაბაშვილი (ის ხომ თარხნიანთ ქალი იყო), ივანე თარხნიძე, ფიზიოლოგი, კავთისხევიდან — უნივერსიტეტის მშენებელი ნიკო ცხვედაძე, ერთაწმინდიდან — ია კარგარეთელი, მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულს და მეოცის დასაწყისს არ ეყოფა ეს დიდი მოღვაწეები?

— შენ ხომ იცი, რომ ივანე თარხნიძე ალექსანდრე დიუმას უნახავს შემახაში?

— ეგ როგორ?

— ივანეს მამა შემახის უფროსი ყოფილა, ყველა საპატიო სტუმარი კი მხარის უფროსს უნდა მიეღო; ალექსანდრე დიუმა რუსეთის იმპერიაში ფრიად საპატიო კაცად იყო მიღებული, იგი აღფრთოვანებით წერს პატარა ივანეზე, რომელმაც ფრანგული ენა თურმე „ფრანგებზე უკეთესად იცოდა“.

— ოჰ, შენ ყველაფერი უნდა გადააჭარბო.

— მე კი არა, ალექსანდრე დიუმამ. ის ხომ კავკასიაზე ტყუილსა და მართალს ერთმანეთში ურევს.

ნოსტეს კოშკმა ჭაბუკებზე მაინცდამაინც დიდი შთაბეჭდილება ვერ მოახდინა.

ნოსტედან სოფელ ახალციხისკენ დაეშენენ, გზა ბალ-ვენახებში მიდიოდა. მხარმარჯვნივ წოწოლა გორის ფერდონი გავაკებულ იყვნენ და გადაქიმული იყო ხოდაბუნები, მათ „გრძელეებს“ ვუწოდებთო, — ასე უთხრა პატარა მწყემსმა.

შევიდნენ გარიყულაში; კბილი უკაწკაწებდათ ერთაწმინდაც ენახათ, მაგრამ უფროსებმა თქვეს „მერეო“.

თარხნიანთ სასახლეს ჩაუარეს. ჩანდა, წინათ მართლა სასახლე ყოფილიყო. სამხატვრო ფონდს ჩაუბარებია, მხატვართა სახლი უნდა მოეაწყოთო. მათაც მეტი ვერა მოიგონეს რა, და ირგვლივ რომ დიდი აივანი ეკრა, ჩამოუხსნიათ, კედლები შეუბათქაშებიათ.

— იქნებ დამპალი იყო?

— იქნებოდა, მაგრამ აღდგენა უნდოდა, — ჯავრობდა ვახტანგის.

შიგნითაც შებათქაშებული იყო ოთახები. ერთ ოთახშიდა დარჩენილიყო ადგილ-ადგილ სპარსულ ყაიდაზე მოხატული ძველი კედლები. მართლაც დასანანია, რომ არ აღადგინეს და ვილაც უცოდინარმა მეტად უხეში „რემონტი“ გააკეთა.

ახალგაზრდებს სანდომიანი სახის ხანში შესული ქალი გამოეცაუბრა. თარხნიანთ ჩამომავალი იყო, ამ სახლში ცხოვრობდა, შეუთანხმდნენ თურმე, თარხნიანთ სასახლის გვერდით პატარა სახლი აუშენეს და იქ დააბინავეს იგი. მასწავლებლად მუშაობდა სკოლაში.

ჭაბუკები გაიტაცა ძველმა, ასი წლის ფოტოსურათებმა, მეცხრამეტე საუკუნის და მეოცის დასაწყისი იტქირებოდა ამ სურათებიდან.

ნელი საუბრით დაბრუნდნენ.

— საიდან და რად უნდა იყოს თქმული:

მალაღმა ღმერთმა დასწყევლოს ჯავახიანთ გალობაო...

კარებამდე არ მიგყვება თარხნიანთ წყალობაო?

ივანე ჯავახიშვილი კარგი მუსიკოსი იყო, გამოკვლევებიც ხომ აქვს მუსიკის ისტორიაში.

— ლექსი ცვალებადობს, ხან ერთი გვარი ჩნდება, ხან მეორე. ხომ გახსოვს:

„ჩავუხტეთ და ჩავუხტეთ ბარათაშვილსაო“...

მეორე ვარიანტშია „მუხრან ბატონსაო“.

ეს საუბარი უკვე ერთი კაკლის ძირში გრძელდებოდა, სადაც მგზავრის სუფრა იშლებოდა, რადგან მზე უკვე თითქმის საშუაღ-ღეოზე იყო და გუთნის სამხრობა დგებოდა.

ძველად ტირიფონაზე თუ ადგილ-ადგილ იყო ველობი და ბალახიანი, სამაგიეროდ, მთელი თრიალეთის გვერდის ძირი და თვალადი მუხნარი და მუხნარცხილნარი ტყით უნდა ყოფილიყო დაფარული, ჭალის ტყე ხომ მოისპო და მოისპო, თრიალეთის ტყეებიც არ დაინდო ცულმა, ბევრგან განადგურდა, ვაკეზე ბაღმა, ვენახმა და სახნავემა დაიჭირა ნატყევარის ფართობი.

— წინათაც ესმოდათ ტყის ყადრი?

— ჯერ კიდევ დავით აღმაშენებელს ჰყავდა ტყის მცველები.

“ზომღვიმის სიგელში წერს: „არა გევალებოდეთ... არცა ტყის მცველებისაო“. ეს ტრადიცია შემდეგშიც დარჩენილა.

აი, მეფის ნაზარალიხანის ბრძანება:

„მესტუმრეო, ჩვენ მაგიერად ჩვენსა დიდ იმედს დარბაზს ჯავახიშვილს ბატონს ფარემუხს ასრე მოახსენეთ: მერმე არჯავნის მეყორულობა თქვენთვის გვიბოძებია და რაგვარადაც ამას წინად შანავაზ მეფისა და გიორგი მეფის ჟამში ყორული ყოფილიყოს, იმ რიგად დააყორულე.

1690 წელი, აპრილის 27, მეფე ნაზარალიხან“.

ძველი სიგელ-გუჯრებიდან ბევრი ასეთი ამონაწერის მოტანა შეიძლება.

მეყორულება პირველ რიგში ტყის მცველობას ნიშნავს. „ყორული“ ნაკრძალია, შენახული ადგილი. თურქეთიდან შემოსული და დამკვიდრებული სიტყვაა. დღევანდლამდე, როდესაც მცხრალი უნდოდათ სათიბად დაეკავებინათ, ორ-სამ ფოთლიან ტოტს ჩაარქობდნენ: დავაყორულეო. ამ ადგილში საქონელს არავინ შერეკავდა, ბალახს არავინ მოაძოვებდა. თუ მოაძოვებდა, ისე დაისჯებოდა, როგორც მოწანახედე, გადახდებოდა გაძოვილი ბალახის ფასი. ასეთ ადგილს „ყორული“ ეწოდებოდა. ყორულობა შეიძლება გახანგრძლივებულყო 2—10 წელიც. იყო, მაგალითად, „ჩიქლაანთ ყორული“, „ტეტუნაანთ ყორული“ და სხვა. ჰქონდათ ასეთი საუბარი და თან სუფრას შლიდნენ.

ის-ის იყო სუფრა გაიშალა, რომ ერთმა წელგამართულმა მკერდგანიერმა და თეთრულვაშთმიანმა ვაჟაკმა სალამი მოახსენა.

— თქვენ სუფრას გაუმარჯოს...

მინდიაშ და გიორგიშ აიხედეს.

— ტატეს გაუმარჯოს. მობრძანდი, გვეწვიე.

გზაზე მყოფმა ხელი მოიჩრდილა.

— რა ვქნა, ვერა გცნობთ, სად გინახივარ?

— აბა, მოდი და აქ გეტყვი, — წამოდგა მისაგებებლად.

ტატეც გრძელი ნაბიჯით გამოემართა, ფეხს ისე ადგამდა, გე-

¹ მცხრალი — გავსილი მთვარის მოკლება (საბა). დღევანდელ სოფლის მეურნეობაში — მიწა, რომელზედაც წინა წელს ეთესა ყანა და წელს კი მოუხნავადა დატოვებული.

გონებოდან დევის ნაქუსლი უნდოდა მიწისათვის დაეჩნია. შუა გზაზე შეხვდნენ, მოხუცს ნათელი გადასდიოდა სახეზე.

— ერთი თქვენი სახელიც მიბოძეთ... მაშინ ეს თქვენი ვაჟი იქნება, თქვენი შვილიშვილები კოჭებში გგვანან, კარგები ჩანან, ალბათ კვიცი გვარზე ხტის, არა?

— დაბრძანდით, თქვენი ჰირიმე, ნუ სწუხდებით, მე აგერ ერთაწმინდაში მინდა გადავიდე... ყველას ხელი ჩამოართვა, ლამაზი ნაბდის ქული კი მეორე ხელში ეჭირა.

— მაინც საიდან მიცნობთ, მინდია ბატონო?

— „შენი გაცნობა არ არის ძნელი“. ახლა სამოცდაათს უნდა იყოთ მიღწეული, ხომ?...

— სამოცდათერთმეტისა გავხდით...

— ამ ორმოცდაათი წლის წინათ, თბილისში გნახეთ, კულა გლდანელის საჰიდაროზე — თქვენ განა ტატე არა ხართ, გოგინებდაანთ ტატე...

— მერე მას შემდეგ გახსოვართ?...

— კარგი მოჭიდავე ხალხს დიდხანს ახსოვს ხოლმე.

— მართალია, თქვენი ჰირიმე, აი, დათა ხიზამბარელი ასი წლის წინათ მოკვდა, მაგრამ დღესაც ისე ახსენებენ ხოლმე, გეგონება გუშინ იქიდავო, ჩვენ სად მოვალთ დათასთან.

— იცით რამე დათაზე? თუმც, აბა, ჯერ ეს მიიროთვით.

და მიაწოდა ყანწით „წინანდალი“.

— ჩვენ შეხვედრას გაუმარჯოს! — და გადაჰკრა, უღვაწზე ხელი გადაისვა.

— როგორ არ ვიცი, პაპიჩემისაგან ყური მქონდა გამოჰქედლილი, თქვენ რა, აი, ბიჭი დათა იყო.

— კიდეც, კიდეც, — შეჰლაღადეს ბიჭებმა.

— კიდეც რა, ბიჭებო. საწყალს არ დასცალდა და უცოლშვილო გარდაიცვალა, 24 წლისა თურმე, მაგრამ სახელი ისეთი გაითქვა, გეგონებათ ხატის მუხააო, მიწაში ფესვგამდგარი. ვისაც ხელს მოავლებდა, მაშინვე გულადმა ეგდო. ძალიან თავმდაბალი ბიჭი ყოფილა და ხალხს იმიტომ ჰყვარებია. ერთხელ მცხეთაში დაეჩაგრათ, გლდანელი ათოლა თუ ატოლა გამოუყვანიათ. ყურში წასჩურჩულა თურმე, „ნუ წამაქცევ, ჩემი დანიშნულია აქაო“... დათას თავი დაუქნევია, ამ დროს ათოლას ფეხი გამოუკრავს და აკი დაუჩოქე-

ბია! ამ გლდანელის ქომაგები თავადი გურამიშვილები ყოფილან, სტემიან და გაუშველებიათ.

მეორე დღესვე თბილისში, მთავარმართებელთან მისულა, ქართველი ყოფილა მაშინ¹, „ან ათოლასთან მაჰიდავე, ან არა და საქართველოდან გადავიხვეწებო“. იმას მართლაც მოუწყვია ჭიდაობა; დათა მთელს კვირა ლოპიანასთან ყოფილა.

წრეში დათა ათოლასკენ რომ წასულა, ათოლა ვერხვის ფოთოლივით თრთოდა. „ჩაიდგი მუხლში ძალა, რასა თრთიო“, მოუვლია ხელი და წამოუკიდია, წამოუკიდია და უკითხავს შენი დანიშნული საით არიო“. უნდოდა ქვებზე დაენარცხებინა, მაგრამ ველარ გაიმეტა. დასცა, წამოაყენა და უთხრა: „სიტყვის გატეხა, მირონის გატეხაო... ათოლას თურმე მას აქეთ ხელი აუღია ჭიდაობაზე. დათასაც დიდხანს აღარ უცოცხლია, ოცდასამისა თუ ოცდაოთხისა მომკვდარა, მაგრამ დახე, მისი სახელი დღევანდლამდე ცოცხალია.

— მაშ ჩვენი ქვეყნის წვივმაგარ და მკლავმაგარ ბიჭებს გაუმარჯოს!...

— იცოცხლეთ, გაგიმარჯოთ. ეს ჩვენი მხარე ხომ აგეთ ბიჭებსა ზრდის. აგერ ქვევით პატარა სოფელი რომ ჩანს, იქ სანდრო კანდელაკი დაიბადა, მე იმაზე უზარმაზარი და ღონიერი ადამიანი არ მინახავს, მისი ბიჭიც ხომ მძლავრია; ჩემს დროს კულას ცირკში ჩამოდიოდა კოტე კავთელი, ჩივაძეა გვარადა, ჩემი სახლიკაცი ლადოც ხომ განთქმული მოჭიდავე იყო. ჩვენი ეხლანდელი თავმჯდომარე ახალგაზრდობაში მაგარი ბიჭი იყო, მის თემოს ბევრი ვერ უძლებდა; გიორგი სააკაძეც ხომ აქაური იყო და იმასაც ძლიერ კაცს ამბობენ. ჩვენში მთელი უბანია მორკინალებისა, მორკინალი ხომ ძველ ქართულში მოჭიდავეს ნიშნავდა. მაშა! მორკინალი ეხლა გვარია.

ბიჭები გახალისდნენ. ვახტანგი გუდას ეცა და წიგნი ამოაძვრინა, გადაშალა და დაიწყო ხმამაღლა კითხვა. ეს იყო: „განჩინება მოურავისა და ქაიხოსრო ჭავჭავიშვილის სხვადასხვა მრავალგვარი სარჩელის შესახებ“.

ექვთიმე თაყაიშვილი ამ დოკუმენტის შესახებ აღნიშნავს: „ამ შესანიშნავი განჩინებისა ჩვენ მარტო პირი გვაქვს ხელში. აქ მოხსენ-

¹ იმ ხანებში გრ. ორბელიანი უნდა ყოფილიყო.

ნებული მოურავი, ჩენი აზრით, არის დიდი მოურავი გიორგი სააკაძე“.

არც უნდა სცდებოდეს, რადგან დოკუმენტში მოხსენებული პირები მისი თანამედროვე ისტორიულად ცნობილი პირები არიან (შაჰ-აბასი, სვიმონ მეფე; ქაიხოსრო ჯავახიშვილი) და ამ დოკუმენტში აღწერილი ამბებიც (სპარსეთში გაქვება, დაბრუნება) გიორგი სააკაძეს გადახდა თავს, ნოსტეტე გიორგის სოფელია...

ვინც არ უნდა იყვნენ აქ მოხსენებული პირნი, ერთი მინც ფრიად შესანიშნავი ამბავია. აი, ეს ადგილიც ამ დოკუმენტიდან:

„კიდევ სარჩლა ბატონმა მოურავმან: „ბატონი თეიმურაზ ქართლში ჩამოვიდა და სურამს იღგაო; მე ბედნიერის ყაენიდან წამოველო და ჩემს მამულში მოველო, ჭერ ეს არამ კაცმან არ იცოდაო, თუ ქართველი ბატონის საყმოდ მოვსულიყავო, თუ ბედნიერის ყაენის საყმოდ. ჩემს მამულში ვიყავო და არავისთვის რა შემეცოდაო, წავიდა ქაიხოსრო და ფარსადანთან მივიდაო, რომე მოურავი თავის მამულში ნოსტეს მისულაო; ლაშქარი მომეც, წავალ, თავს დავეხსმი და მოუკლავს არ გავუშვებო. ფარსადან სამასი კაცი გამოატანა და ჩემად სასიკვდილოდ წამოვიდა. ღ-თიც შეეწევის ერთი ჩემს მოკეთეს კაცსა, ძოვიდა და შემატყობინა, რომ ამას ღაგულ-მართლად ქაიხოსრო თავს დაგესხმის და მოკლამსო. ავდეგ, გავეცალე და ხანდაკს ჩამოველ და ღ-თმან და ყაენის ბედნიერებამ მამარჩინა და იმ ხანად ველარ მომკლა, ისთენი ერთა ავი და უკაცრაული ქაიხოსროსაგან მჭირდა, და ახლა სიკვდილს რაღას მემართლებოდა ან ჩემს მამულში მოსვლისათვის რატომ მამკულემდა?“.

„ქაიხოსრო ამას უპასუხებდა: „აშოროს ღ-თმან, რასაც დროსა და ჟამსაო ფარსადანთან ლაშქრისათვის მივსულვიყო, ან ბატონის მოურავის თავს დასხმა და სიკვდილი გამომერჩიოსო, და ან მისად სასიკვდილოდ წამოვსულვიყო, თავადაც ღ-თის შემცოდე ვიქნებო და მერმე სრულად ქართველთაც. ამაზედ არ წამოველო, რომე რომ ჩემი დარჩომილი იყო, ზოგი დამემალაო და ზოგი წამომელაო“.

„ ქაიხოსრო ამაზე ხმალი გააგლო¹, რომე მაგისი მოპირე კაცი

¹ ხმალი გააგლო — ხმალში გაიწვია.

მოვიდეს, რომ მაგ საქმის მქნელი ვიყო, მოსამართლე და ერთმანეთს ხმალი ვკრათო.

თუ ხმალი გაგვეჩინა, შუაზედ სისხლი იქნებოდა: ან ერთი მოკვდებოდა და ან მეორე. გავსინჯეთ, დაშლილი ქვეყანა იყო და შუაზედ არც არაქმნილიყო. ჩვენ ამისი ასე გავაჩინეთ: წადგეს ქაიხოსრო თვითონ თავის თავითა, ორის შესახებლებულის უმტეროს კაცითა და ორის შეუსახებელის კაცითა, ასრე შეჰფიცოს: „ბატონო მოურავო, ამისმან მადლმან, ამისმან ძალმან, ამისმან განმაცხოველებელმან ქრისტემან ღ-თმან, არც წამოვსულვარ შენდა სასიკვდილოდ, არც ფარსადანისათვის შენად თავს დასასხმელად ლაშქარი მომიტხოვნია“. თუ დაიფიცოს, არა ზედ აც, თუ ვერ დაიფიცოს, ან დაუდვას ხუთი კომლი გლეხი, ან მძიართვას ორმოცდაათი თუმანი იქ იმისათვის. ამის მეტი ვერა გავაჩინეთ რა“..

— არეული ქვეყანა იყო სწორედ.

— ჭკვიანი ხალხი ყოფილან მსაჯულნი, „დაშლილი ქვეყანა იყო“ და ამიტომ ხმალში გასვლა არ დავანებეთო.

— მაინც რა ჰქონდათ ასე სადაო.

— ეჰ, ჩემო გივი, ორიენტაცია, ორ გველეშაპ შორის მდგომნი არჩევდნენ, რომელი გველაშაბი ჯობიაო, სპარსეთი თუ ოსმალეთი.

— საკვირველია, ეს დოკუმენტი რატომ არცერთმა მწერალმა არ გამოიყენა! ვინ არ წერა სააკაძეზე — იოსებ თბილელმა, ანტონ ფურცელაძემ, ვასილ ბარნოვმა, სანდრო შანშიაშვილმა, ანტონოვსკაიამ, უშანგი ჩხეიძემ... ექვსმა. ექვს მწერალს ერთზე რამ ეწეროს მე არ მახსოვს... ერთი კია, ხალხს არა შეუქმნია რა, ხალხური ლექსები დიდ მოურავზე არა ჩანს.

— არსენაზე?

— ჰო, არსენაზე ჯერ პირველად ხალხმა თქვა, შემდეგ კი... მოჩხუბარიძემ, სანდრო შანშიაშვილმა, მიხეილ ჯავახიშვილმა,..

— მაინც ექვსი არ არის.

— ხალხი ხომ უდრის ორს ან სამს?

— სააკაძეზე ბევრი რამ იცით. დღეს ესეც გეყოფათ. უფლისციხეში ვართ ჩასასვლელები...

— ბავშვობაში წამიკითხავს აქაური იყო თევდორე ბერი, თქმის ხეობაში გადააწყდა თურქების ჯარს, — ჩაერია ტატე, — გზა

აურია, ძამას ხეობაზე გადაიყვანა თურმე, მანამდე კი ქართველებმა ქარის შექრება მოასწრეს, თვედორე კი აკუწეს.

გიორგი სააკაძე წამოეწია ტაშისკარს და ვგონებ მოამბე აღარ გაუშვა... ეს იყო 1609 წელს, არა?

— მამი, წამოსვლის წინ „ლიტერატურულ საქართველოში“ შოთა ნიშნიანიძის ლექსი წავიკითხე, აი. ერთი-ორი ადგილი:

«ბაღობაში ნუკრი იყო — თრიალეთზე ბალახობდა,
თეთრი ირმის ძუძუს სწოვდა და ალგეთში კალმახობდა,
ყელს ევიდა ქრისტეს ჭეარი, — გამგებელი საუფლოთა —
წმინდა იყო, სათნო იყო, ცაში ღმერთთან საუბრობდა.
თოხნიდა თუ ვენახს სხლავდა ეხსნებოდა ბაგე ლოცვით,

თვედორე!

თვედორეე!

ეს რა ძალამ გასულდიდა,

შენი ერი კიდევ ბევრჯერ გამოვიხმობს წარსულიდან...»

— და აი, ხედავ, ტატემ რომ მოიგონა, განა ეგ გამოხმობა არაა?

— გამარჯვება რომ გვეამაყებოდეს, გასაგებია, მაგრამ ზოგი დამარცხებაც სასახელოდ ჩანს თურმე... წამოიწყო ვახტანგმა.

„თორემ მტრებს ისიც კი შეაშინებს,
ერთხელ ხმამალლა რომ ვთქვათ მარაბდა!“

მწვავედ განიცდიდა ლაღო ასათიანი ჩვენი ქვეყნის ბედსაც და უბედობასაც.

— ცხრა ძმის და მათი დედის ლეგენდაც მარაბდასთან არის დაკავშირებული.

„ეს აწეწილი ფაფარი თუ შობლიური ნისლია?

ვისია ცხრა ბედაური, ცხრა დარახტული ვისია?

დაწრიალებენ, დაძრწიან ქაფმორეული ლაშები...

მხედრებო, ასე უღმერთოდ რად შიატოვეთ რაშები?!“

ყველაზე მნიშვნელოვანი ისაა, რომ კარგად დაწერილი წიგნი მთელი სიცოცხლის საგზალია. იაკობ გოგებაშვილზე ვამბობ, — რაღაც გულითადად თქვა მინდია.

ტატე წამოიშართა, საყველაწმინდო და სატალახო დალია, გზა დაულოცა, თან მარცხენა ხელით ცრემლი ჩამოიბერტყა და დამნაშავესავეთ გაიღიმა.

— ერთი სათხოვარი მაქვს, ჩემი სოფელი, ზემო ხანდაკი, აქვეა, თეძამ გაღმა, მართალია, იქნებ ბევრი არაფერია, მაგრამ, სხვა არა იყოსრა, ერთი კარგი ვაშლი „ხანდაკურა“ ხანდაკელებმა მისცეს საქართველოს, სოფელში მეც ვურევივარ და ერთი ჩემი სახლის კერამაც გნახოთ. თუ მაღალმა არ დაიწია და დაბალმა არ აიწია, ეს ქვეყანა ვერ იწადმართებს. არც კოლმეურნეობა გვაქვს ცუდი. მე და ლაღოც ვიჭიდავებთ, თუ გინდათ, — თან ვახტანგს შეხედა, აზომ-ჩა-ზომა, მოეწონა — შენ თეძო გეცოდინება, შენი ტოლი ბიჭები აქაცა გვყავს.

ყველას გულიანად გაეცინა და სიყვარულით დაემშვიდობნენ ტატეს.

ზემო-ჩოჩეთში გიორგიმ მანქანას გეზი აღმოსავლეთით, სოფლის ვიწრო ქუჩისკენ მისცა, მალე გაიმინდვრეს.

— ცოდოა ჩოჩეთი ისე გავიაროთ, სამალავის ხეობის უცნაურობა არა ვნახოთ, — უთხრა გიორგიმ მინდიას სხვების გასაგონად.

— გიცდიდი, მოიგონებს თუ არა მეთქი. — გაიღიმა მინდიამ.

მანქანამ მინდორში სარწყავი რუ გადალახა და სამხრეთით აუყვა მცირე აღმართს, მალე მიაღდა შიშველ კირქვიან გორაკებს.

ერთადერთი ტირიფი იღვა სერის ძირში, მანქანა მის ჩრდილში დააყენეს. ჩრდილში მჯდომი ორი კოლმეურნე წამოდგა, სალამი დაუბრუნეს და ბარებზე დაეყრდნენ. მრწყველები იყვნენ.

— რაზე გავიფუქებიათ მინდვრების გზა! — ხუმრობით უსაყველურა მინდიამ.

ერთს გაეღიმა.

— წუხელის ცოტა თვალი მოვატყუეთ და მაშინ დახვეებულიყო ერთი ნაკადული. ღღე და ღამე ვრწყავთ. გვალვაა, სიმინდმა ფოჩი დაიხვია, დავილაღეთ და წაგვეძინა.

— რაზე გარჯილხართ? — შეეკითხა მეორე — უბრალოთ არ ამოხვიდოდით ჩვენს მინდვრებში.

— თქვენი სახელი მიბოძეთ ჭერა.

— მე ვანოს მიხმობენ, ეს კი ვახტანგია.

— კეთილი. სამალავის გორისკენ მივდივართ, ერთი მცენარე გვინდა ვნახოთ, ჩემო ვანო.

— თქვენ უსაქმოდ ამ გაგანია სიცხეში არ გაირჯებოდით.

— მაშ იცი რისთვის დავდივართ?

— როგორ თუ არ ვიცი, ქვეყანაზე თვალი ჩვენც გვიჭირავს. წამობრძანდით, გაჩვენებთ.

— ფეხშიშველა იმ კლდეზე როგორ გატაროთ.

— არა უშავსრა. ნაჩვევები ვართ. — ვახტანგი და ერეკლე სიყვარულით უცქერდნენ. ეტყობა მოეწონათ ეს მაღლიანი გულის კაცები.

ნელი საუბრით შევიდნენ ერთ პატარა ხეობაში, ორივე ფერდო ძეძვიანი იყო, მაგრამ ბალახეულობა უცნაური. ჩვენი უდაბნოს და ნახევარუდაბნოს მცენარეები სჭარბობდა: ავშანი, ხურხუმო, ყარღანი, წითელწვერა, ცერცვეკალა, რასაკვირველია, ურო და წივანაც ჩანდა. შალვა დაეხარბა მათ და მალე გაავსო თავისი აბგა. ხეობის სიღრმეში, იქ, სადაც თაბაშირი მზეზე იყო გამოსული, ჩანდა დაბალი, იშვიათეკლიანი, ნაცრისფერფოთლებიანი ბუჩქი.

— ესეც ნიტრარია! — თქვა პირზე ღიმილმორეულმა გიორგიმ.

ვანოსა და ვახტანგს გაელიმათ, თითქოს გაუკვირდათ, ამ ბუჩქისთვის გაისარჯნენო?!

— იცი, ვანო! აი ეს ხუთასიოდე ჰექტარი, ჩვენს წინ რომაა, ძველისძველია, ხუთიოდე მილიონი წლის წინათ დასახლდა ეს მცენარეულობა და შემოგვრჩა ამ კირქვიანებზე და თაბაშირებზე. ასეთ მცენარეებს წარსულის რელიქტებს უწოდებენ. საქართველოში იგი გვხვდება პატარა. ნაკვეთებზე, ასპინძაში, აი აქ, გაღმა, აშურიანზე, გარეჯის ბოლოებზე. საქართველოს გარეშე—შუა აზიაშია, აზერბაიჯანში, ჩრდილოეთ კავკასიის, ასტრახანის ველებში და სხვაგან.

— რაში გამოიყენება?

ვახტანგმა და ერეკლემ ერთხელ კიდევ გადახედეს ერთმანეთს. გლეხიკაცს გამოიყენება უფრო აინტერესებსო, უთხრეს თვალებით ერთმანეთს და მამას შეხედეს რას ეტყვისო.

— ჯერ ერთი, ჩვენში ბევრგანაა ასეთი მოშიშვლებული ადგილი, საჭიროა მათი მცენარით დაფარვა, რომ მიწის დარეცხვა შევაჩეროთ. პირველ ხანებში ეს ნიტრარია დაგვეხმარება, მლაშობებს და გვალვას კარგად უძლებს. მეორეც, ქვეყნის წარსული კარგად რომ გეცოდინება, დღევანდლობაში კარგად გაერკვევი...

— ეს მართალია! ღონისძიებასაც სწორად დასახავ, არა? თითქოს წერტილი დაესვას, ისე თქვა ვანომ და დაეშვნენ თავქვე.

— წამობრძანდით შინ, შეისვენეთ, ჩვენი ოჯახიც გაახარეთ თქვენი სტუმრობითო, — გულიანად სთხოვეს, მაგრამ აბა გიორგის როგორ მოტეხავდნენ, როცა საქმეზე იყო წასული, გზას არ გადაუხვევდა.

მადლობა უთხრეს, დღეს ნადარბაზევი და უფლისციხე უნდა ენახოთო. ბიჭები კი დაჰპირდნენ სურათებს გამოგიგზავნიოთ.

მანქანა მეტეხისკენ დაეშვა. მხარმარჯვნივ რჩებოდა სოფ. ნი... აბი და მტკვრის პირას — გომი. მხარმარცხნივ კი — ბარნაბიანთ კარი, სასირეთი, ყარაღაჯი, გრაკალი, დოესი.

— მადლიანი სოფლებია. — თქვა გვიმე.

— ამ მხრიდანაა გიორგი მაზნიაშვილი, გენერალი. ბათუმი 1921 წელს ოსმალთა დივიზიამ დაიჭირა. საბჭოთა ჯარს იერიშზე გადასვლა არ შეეძლო, ეს ოსმალეთთან ომის დაწყებას ნიშნავდა. ამიტომ წითელი არმიის წარმომადგენლებმა ს. ქავთარაძემ და ს. ორჯონიკიძემ ეს საქმე დაავალეს გ. მაზნიაშვილს, ჩაუდექი სათავეში მენშევიკების მიერ დატოვებულ ქართველთა ჯარს და დაუბრუნე საქართველოს ბათუმით. მან ეს საქმე ბრწყინვალედ შეასრულა.

ამ საუბარში იყვნენ, როდესაც მეტეხის ხიდი გადაჭრეს და, მეტეხის აგურის ქარხნის გავლის შემდეგ, კასპის დიდ მინდორზე; აშურთანვე, გავიდნენ.

— აბა, შალვა, გადავაგლოთ თვალი აშურთან... და გიორგის მითითებით მანქანა შუა მინდორისკენ დაძრა, ეს ის ველია, პირდაპირ კასპიდან რომ იწყება და რამდენიმე კილომეტრზე ვრცელდება დასავლეთისაკენ. მტკვარსა და კვერნაქს შორისაა გადაჭიმული:

„კვალად კასპის დასავლეთ მინდორი მტკვარსა და კვერნაქს შუა არის აშურთან, უწყლობით უნაყოფო, უფლისციხემდე, არამედ ზამთარს ბალახიანი, და იზრდების ცხოვართა, რემათა და მროწლეთა სიმრავლე, და თბილი ზამთარ“. (ვახუშტი).

ჭერჭერობით აშურთან თითქმის ისევ ისაა, რაც წინათ იყო, ხოლო კასპთან აშურთანის ნაწილი ზუსტ ხელსაწყოთა ქარხანას დაუკერია. „ბალახიანობისა“ კი რა გითხრათ, გადახნულია.

კასპის და ნაცარგორის მიდამოებში კოწახურების შეხვედრის ადგილი ჩანს. აქეთ, ტყისკენ, ჩვეულებრივი კოწახურია გავრცელებული, მტკვრის ნაპირებით კი ქართული კოწახური ამოჰყოლია,

აქ შეხვედრილან და წარმოშობილა ჰიბრიდები; ასეთი ჰიბრიდები ბევრია რვეალქალასთან, კვერნაქის ბოლოებზე, კოწახურის ხევში; ჩვენ თვალწინ ყალიბდება ახალი სახეობა, რომელსაც ორივე კოწახურის თვისება აქვს. კოწახური არც ისე აუგად სახსენებელია, როგორც ზოგიერთს ჰგონია. მის ნაყოფს იყენებენ კულინარიაში. ქართველ კაცს ძეხვი უკოწახუროდ არ წარმოუდგენია, გარდა ამისა, მისგან აკეთებენ ბაქმასს, წუას¹, მურაბას, ნაყოფში და ფოთოლში ბევრია რამდენიმენაირი ვიტამინი, ქერქისაგან საღებავი გამოდის და სხვა.

— უნაგარა სოკო ხომ მაგაზე იზამთრებს?

— ყანის გვერდში ნუ გააჭაჭანებ და სხვაგან რას ერჩი?

ნადარბაზევი მკვიანო

ამურიანში მუშაობას დიდხანს არ მონდომიან. მანქანამ დასავლეთისაკენ აიღო გეზი და ერთი მშრალი ხევის ნაპირით ზევით, კვერნაქის ზურგისკენ აუყვა. შუამთის ხევად წოდებული ეს ხევი, შუა-მთას და ხარიკამიას მთის შუა ჩამოდიოდა, ზოგან საკმაოდ მაღალი ფლატე დაჰყურებდა. ნიადაგში ლოსისმაგვარი თიხები სჭარბობდა. ციცაბო აღმართზე მანქანას გაუჭირდა, მაგრამ დასძლია, ტყვიასავით ავარდა პატარა სოფ. ზეგარდის აღმოსავლეთით და შევიდა ნადარბაზევში.

შევიდა და გაოცდნენ. ხალხი აღარ ჩანდა, იქაურობა ნამდვილ ნასოფლარს ჰგავდა. სახლები ან დაცარიელებული იყო, ან ნახევრად დანგრეული, თურმე ხალხი ტირიფონისკენ ჩასულა, ხურვალეთის გადასახვევთან გზის გასწვრივ ახალი ნადარბაზევი აუშენებიათ და იქ ჩასახლებულან.

— აქ შვიდიოდე კომლი დავრჩით და ჩვენც მალე ჩავალთ, — უთხრა ერთმა მოხუცმა ქალმა.

¹ წუა — ნაკლებ ნადული ხილის წვენი — „ხმელის მკვიანის გამოწვევით წოწობა და ნელის მკვიანისა წუა, ვითონი საწებელს უხმობენ“. (საბა)

— ეს რანაირი ნადარბაზეცია, არც ხალხი, არც ხე, არც ბალი...
აი, ერთი ხუთიოდე წლის შემდეგ მოდი და ნახე. ამ მხარეს
ველარ იცნობ. — უპასუხა მინდიამ.

— მაშ, ნადარბაზეზე რომ ლექსია, მოძველდება?

„ნადარბაზეო ქვიანო, ნიადაგ ქარი ქრიანო,
არც წყალო, არცა წისქვილო, არც მეზობელო მხრიანო“...

— აბა რა გგონია? ლექსიც მოძველდება და სახელიც, მაშინ
ნადარბაზევის ნაცვლად ნასოფლარი დაერქმევა და არა ნადარბაზე-
ვი.

— ესეც აქაურზეა ნათქვამი:

„ნადარბაზევის ტირილი ჩამოდის ზარის ხმაზედა,
მე ბულბულები მეგონა, ჭალი ტაროდა ქმარზედა“.

— სოფლებზე ხშირია გამკილავეი ლექსი, ალბათ მეზობელი
სოფელი ექილიკავებოდა, მეორე კი კარგად იხსენიებდა.

— რათ ექილიკავებოდა? აი, აქაც „ნადარბაზეო ქვიანო“,
„ნიადაგ ქარი ქრიანო“... განა სწორი არაა?

— დაიცა, დაიცა მომაგონდა:

„გორისციხეო, ქვიანო, სულ მუდამ ქარი ქრიანო,
არც წყალო და არც წისქვილო, არც მეზობელო ღეთიანო...“

ჩაარაკრაკა ერეკლემ.

გორის ციხესაც თუ წყალი აკლია და.. ლიახვი, მტკვარი, მეჭუ-
და, წმინდა წყალი, ტორტლა სულ მაგის გარშემო არაა?

— მაგრამ შიგ ციხეში რომ არ არის?

— მიდის დრო და იცვლება ქვეყანა, ლექსი რჩება, მაგრამ დღე-
ვანდელ დღეს აღარ უპასუხებს. აი თუნდაც:

„მე ახრისელი არა ვარ, ნიორი ვთესო კარზედა,
მე ხანდაკელი გახლავარ, წყალი ჩამიდის კარზედა...“

— აგერ ახრისი, ტირიფონაზე, მეჭვრისხევის ბოლოზე, როდესაც
ეგ ლექსი გამოთქვეს, ტირიფონაზე წყალი არ იყო. მეჭუდა კი
ზაფხულში შრებოდა. ამიტომაც მტკვრისპირელი — ხანდაკელი, ახ-
რისელს ეტრებახება, წყალი ბევრი მაქვსო. ისე კი, ახრისული ნი-

ორი განთქმული იყო. აბა თუ იცით, რომელი სოფელი რით იწონებდა თავს — შეეკითხა მამა ბიჭებს.

— აბა ჭერ მე ვიტყვი: ატენი — ღვინით, ხიდისთავი — ატმით, გრაკალი — კიტრით, მუხრანი — კამეჩით, ღურნუკი — პური, წალასყური — ტარხუნით, პატარძელი — გასათხოვარი ქალებით... ვახტანგი შეფიქრიანდა.

— ალვანი — ყველით, — გააგრძელა ერეკლემ, ალაზნისპირი — საშამთროთი, ჭოპორტი — ბლითა და პომიდორით, ბარისახო — ერბოთი...

ტბისკენ დაუხვიეს.

ტბა, ცოტა არ იყოს, ეუცხოვათ. მართლაც, იგი თიბქოს გაზრდილიყო და ასეც იყო, არხის (ლიახვის) წყალი იყო ამოტუმბული, ღონეს მეტრნახევრით მაინც აეწია, არხებიც გაეჭრათ, ზეგანი სარწყავად ექციათ.

— აი, თურმე რატომ ვერ ვიცანით. სარწყავად უქცევიათ კვერნაქის ზეგანი — დასკვნა ერეკლემ.

ტბაში ნავებით ვილაცეები დასრიალებდნენ; ნაპირთან მივიდნენ და უახლოეს მენავეს გასძახეს: „ცოტახანს ნაპირს გამოდიო“. მენავე ნაპირს მიუახლოვდა და სახე გაებადრა, გაიღიმა. უნივერსიტეტის ზოოლოგი იყო. მან უამბო, თევზი მოვამრავლეთ და ხლა მის ბიოლოგიას ვაკვირდებითო.

— მემრის თევზს დავიჭერთ?

— რათა მემრის, წელსაც შეიძლება... მაგრამ...

— ჰოდა. რაკი „მაგრამ“ ახლავს, მემრის იყვეს.

— თევზით განთქმულია ქცია, ჯავახეთის მტკვარი, — გააგრძელა წელან დაწყებული საუბარი ერეკლემ.

— კმარა... ნუ გააბით, აბა, გავხედოთ ამ მხარესაც, — გამოეთხოვნენ მენავეს და მაღალ გორაკზე ავიდნენ.

მათ წინაშე შესანიშნავი სურათი გადაიშალა: დასავლეთით — ზემო ქართლი, იქვე ქართლის დიდი ვაკის ცენტრალური ნაწილი — ტირიფონა, სამხრეთით, მტკვარგალმა — თვალადი, რომელსაც თრიალეთის ლურჯი ქედი დასცქეროდა.

ლიახვსგალმა მოჩანდა შუა ქართლის გორაკთა ნაწილი — მალხაზის წვერი, გორში — გორის ციხის გორა, გორიდანვე იწყებდა კვერნაქი, რომელიც მდ. ლეხურასთან წყდება, აქედან იწყება წლე-

ვი-თხოითის ქედი, ქსნამდე, ქსნიდან არაგვამდე გადაჭიმულია მსხლები-სარკინეთის ქედი. მაშასადამე, ამ დიდი ვაკის სამხრეთის საზღვარია კვერნაქი, ეს საზღვარი ქედის ჩრდილო ფერდობებს გასდევს. ჩრდილოეთის საზღვარი კი კავკასიონის ძირია. „ჯარიაშენი-დამ ვანათამდენ უწოდებენ გვერდის ძირს, და არს ადგილი ესე ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი; ბრინჯ-ბამბას გარდა ყოველნი სცენდების ნაყოფიერად, ვითარცა დავსწერთ ქართლისასა, არამედ ღვინო აქაური თხელი და მომეყო, გარნა საამო სასმელად“. (ვახუშტი). ეს ვაკე მტკვრისკენაა ოდნავ დახრილი. წარსულ გეოლოგიურ ეპოქაში, ზედა მიოცენში, ამ მხარეში ზღვის ტალღები ბობოქრობდნენ, ლიხის მთის ამოზავების შედეგად ზღვამ აღმოსავლეთისაკენ დაიხია. შემდეგ იგი მთლიანად დაშრა, ზღვის ყოფილი ფსკერი დაიფარა და მდინარის ჩამოტანილით აივსო, თანდათანობით შეიქმნა თანამედროვე საფარი; ამ მხარის მთების წინა კალთები — მერგელის, თიხის, ქვიშაქვისა და კონგლომერატის ქანებითაა აგებული.

ამ რამდენიმე წლის წინათ ტირიფონაზე „ჩიბუხის გამოსაჩიჩქნად ჩხირს ვერსად მოტეხავდი. დღეს კი ტირიფონა სარწყავი რუებითა და ბალ-ვენახითაა დაფარული.

— ჩვენ, მგონი, გავერთეთ, არა?

„მეჭვრისხევი, მშვენიერო, წინ მიხდორო უკან ტყეო, გოგოების სათამაშო, ბიჭებისა სამოთხეო“.

მეჭვრისხევი, კირბალ-არტევი და ფლავისმანი ცნობილია კარგი ცქრიალა ღვინოებით, ეს შემჩნეული იყო ძველად და სამეფო კარს (ერეკლესას) თუმცა ხელი მიუწვდებოდა კახეთის ვენახებზე, ვენახები მეჭვრისხევეში და ცხინვალშიცა ჰქონდა.

„ალოდან გეახელ, ქრცხინვალს ზვრის სართვლოდ და რაღა მოგახსენო თქვენს სიმაღლეს ამ ზვრის აბეჩხარობა. ამ ზაფხულს რუსების ცხენები და თან სხვა მოსაქმე თავადიშვილებისა, სხვისა და სხვისა სულ აშვეებული ჰყოლიათ ამ ზვარშია, გაუფუჭებიათ, რასაც მოუსწარ კი აღარ წამიხდევინებია. ზვარს გამოვიდა სამოცდარვა კოკა ნახევარი“¹.

¹ ცხინვალური წითელი ღვინისაგან, რომელსაც შავკაპიტოსაგან აყენებდნენ, მეოცე საუკუნის დასაწყისში მრეწველი ანანოვი ცნობილ წითელ შამპანურს აყენებდა.

ესაა ამონაწერი იმ მოხსენებიდან, რომელიც მარიამ დედოფალს მიართვა ბეგთაბეგ მდივანმა 1801 წელს ოქტომბრის 25-ს.

მართალია, ვენახს ხანდახან ცივი ზამთარი აზარალებდა, ზოგჯერ ჰყინავდა, ზოგჯერ თრთვილიც ხეირს არ აყრიდა, მაგრამ ხალხი მას როგორ მოეშვებოდა. მით უმეტეს, ცხინვალური წითელი ღვინო, მეჭვრისხეული, ატენური, საქვეყნოდ ცნობილი ღვინოები იყო და არის.

თქვენ უკვე იცით, რომ ამ მხარეში გვიანი ყინვებიც იცის და ვენახს აფუჭებს ხოლმე.

მაგრამ ნათქვამია: მგლის შიშით ცხვარი ვის გაუწყვეტიაო. ვენახებზე ხელს არ იღებდნენ. შემოდგომაზე, რთველს რომ მორჩებოდნენ, ვენახს გამოყვლავდნენ, სარს ცალკე ინახავდნენ, ვაზს წააწვენდნენ და სამ-ოთხ ბარისპირ მიწას წააყრიდნენ. ამას ვაზის დამარხვას უწოდებდნენ. მაგრამ ბოლო დროს ჩვენი მეზრეენი გათამამდნენ, გვიანი ყინვა დიდი ხანია არა ყოფილა და გული დაიმშვიდეს, მაგრამ, აი, 1971—1972 წლებში წამოუთარა ყინვამ და ბევრგან დიდი ზვრები ძალიან დააზარალა.

ვენახზე ცოტა კიდევ ისაუბრეს და თავის გზას დაადგნენ.

— აბა, გოგი, შენ გორისკენ გასწი და უფლისციხის ვერხვებში დაგვიცადე, ცეცხლი აანთე. წყალი ააღულე... გორში ხილი და თუ შეძლებ, სამწვადეც იყიდე. ჩვენ კი ქედ-ქედ გამოგყვებით და ალბათ მზის ჩასვლამდე შენთან გავჩნდებით.

ბიკებმა აიკიდეს შემსუბუქებული აბგები და ჩანთები, დაიჭირეს წერაყინები და პირი დასავლეთისაკენ ქნეს.

— სადაც პატარა ბუჩქს ნახავთ, დამიძახეთ, დაარიგა გიორგიმ.

ტბიდან გზა დასავლეთით მიდის. სოფ. ავაზნებთან იყოფა, ურთი გორაკისაკენ უხვევს, მეორე ავაზნების ხევს დაჰყვება. ქედზე ბალახი გაძოვილია, რადგან თვითონ კვერნაქისა და კვერნაქის გვერდისძირის (ნადარბაზვეისა, ნიგოზასი, ნაწრეტისა და ზეგარდასი, რენესი, შავშვების, ბურბუქისა და სვენეთის) ნახირი ზამთარ-ზაფხულ აქ ტრიალებს, თვითონ ტირიფონის ზოგიერთი სოფელი: სობისეების (ზემო სობისი, ქვემო სობისი), კვახრითის, ახალსოფლების (ზემო და ქვემო), ზედლულეთის და სხვების, მშრალიც ხშირად აქა სძოვს, ბალახს კი არა. კაჭაქის სინსილას გაწყვეტენ — ზოგან ძეძვიც კი გაკორტნილია.

— აბა, აქ ჩამომხედეთ! — ამოჰკიოდა ერთი ფლატის ძირიდან ერეკლე.

ჩავიდნენ საკმაოდ დამრეც ფერდობზე. მიწას გაკრული პაწაწინა ხეები: თელა, ივანი, მუხა, თამელი, ნეკერჩხალი, კუნელი, ძახველა, თხილი, უზანი მიწის პირიდან ერთ ციდაზე არ იყვნენ აცილებულნი.

დაწვრილებით გასინჯეს და აღწერეს — ეს იყო დეგრადირებული მუხიანი ტყის ნაშთი.

— მაშ, აქაც ტყე ყოფილა, — დაასკვნეს ბიჭებმა.

— რასაკვირველაა, იყო.

ძლივძლივობით ავიდნენ ისევ ქედის ზურგზე. როდესაც კვერნაქს შორიდან უმზერ, გგონია მთლიანად გადალესილიაო, არსად არც ხევი, არც ღრანტე და არც ხნარცივი, ახლო მიხვალ და არც ერთი არ აკლია.

აქედან, კვერნაქის ზურგიდან, კარგად ჩანდა მთელი ტირიფონა. გაღმა მთების ფერდობზე შეფენილი ლამაზი სოფლებით. ეს ლამაზი მხარე კი 1911—1912 წლებში მეფის მთავრობას უნდოდა გადაესახლებინა და ველზე საარტილერიო პოლიგონი გაემართა. აღარ იქნებოდა გვერდისძირის სოფლები; გამღლიწყარო, კოდისწყარო, ორჭოშანი, წვერი, ხურვალეთი, დღუღეთი, დიდი მეჭვრისხევი, პატარა მეჭვრისხევი, ბერშუეთი, ზერტი, კირბალი, აძვისი, ზემო არცევი, ფლავისმანი, გული—ტირიფონიდან: ჯარიაშენი, ქვემო არცევი, სათემო, ახრისი, ზემო სობისი, კვახრითი, ზედღუღეთი, ახალსოფელი, ხელთუბანი, სვენეთი, შავშვები, ნაწრეტი, რენე, ნიგოზა და ალბათ გადასწვდებოდნენ თორტიზას, გარეჯვარს, რეხას. კარალეთს, სათემოს, ფლავს, ქიწნისს, ტყვიავს, ძევერას, მარანას. შერთულს...

მაგრამ იმ დროის ჩვენი მოწინავე ქალები დატრიალდნენ, მარიამ ჯამბაკურ-ორბელიანის მეთაურობით, შესძრეს ევროპა, მთელ ქვეყანას მოსდეს მთავრობის ბოროტი განზრახვა. იქნება ამ ზმაურმაკე შეაჩერა ეს ამბავი ან უფრო 1914 წელს ამტყდარმა მსოფლიო ომმა და შემდეგ რევოლუციამ.

ამ ფაქტებით იყვნენ გართულნი, როდესაც დიდი ნახირი შემოეფეთათ.

— სენეთის ნახირა, — უპასუხა ერთმა მზით დამწვარმა, კარგი აგებულების კაკაროტმა¹ მწყემსმა.

მოზრდილი კონა ყვითელი ფარსმანდუკი (ყვავის-კუდა) აეილიავებინა: „წამალიათ, ოც ღერს მოვხარშავ სამ ჯამ წყალში. ორზე რომ დადგება, გადმოვდგამ, დაწენება, გადავწურავ და უზმოზე ერთ ჭიქას დავლევე, გულმუცელს ჰრგებსო“... გეგონებათ გამოცდილი ექიმიათ, ისე საუბრობდა.

— ამას შეცნიერულ ენაზე „ახილეა“ ეწოდება, ე. ი. ხილოსის საწინააღმდეგო, ხილოსი კი კუჭის წვენის სახელწოდებაა.. ჯერ კიდევ მესამე საუკუნეში რომაელებიც ასევე ხმარობდნენ, ღვიძლის ავადმყოფობასაც რგებს თურმე.

ღღეს შალვას ამაზე გრძელი სიტყვა არც უთქვამს.

მზე გადაიხარა, ლიახვ-გაღმა მალხაზის წვერს ადგა უკვე თავზე. ნაბიჯი გაშალეს, კარგი იყო ახლა ჩრდილში ნაბდების გაშლა და წამოგორება.

უცბად მის წინ ფოლადისფერმა ფრინველმა გააპო ჰაერი. პირი დაღებული ჰქონდა; ეგ შევარდენიაო², — თქვა გიორგიმ.

— აბა, აინდე მალლა, ბარი³, ძერა⁴ და ბორა⁵ წრეს უვლიან, ალბათ აქ თავევი ბევრი უნდა იყოს.

¹ კაკაროტი — ხარია ერთგვარი, რომ არც სუქდებოდეს, არც მქლეობდეს გლეხნი უწოდებენ (საბა). თანამედროვე ქართულში ისმის, როგორც ხმელ-ხმელი, კარგად აგებული.

² შევარდენი — *Falco peregrinus* — გავრცელებულია თითქმის მთელ მსოფლიოში, ბუდობს ჩვენში, დებს 2—3 კვერცხს, იჭერს ჩიტებს, შოშოებს, თავს ესხმის გნოლს, კაკაბს, ხოხობს, ვარეულ ბატსა და ძხვს.

³ ბარი — *Falco cherrug* — საქართველოში გვხვდება მთაშიც და ბარშიც, ზამთრობს ჩვენში. ბუდეს იკეთებს ქალის ტყეებში, ტყის პირებში თუ ახლო მინდვარა. აპრილში დებს 3—6 კვერცხს. მისი საკვებია თავეები, ვირთაგეები. მემინდვრამები. არ უარობს ფრინველს, შოშიას, შაშვს, კაკაბს.

⁴ ძერა — *Milvus corchuh* — საქართველოში გვხვდება ყველგან. მთაში ალპებამდე აღის. ბუდეს ხეზე იკეთებს. ჩეკს 3—4 ბარტყს. იკვებება თავეებით, ვირთაგეებით, მემინდვრეებით, ხელიკებით, გველით. მინდვრის კარგი დარაჯია. ბინადრობს ევროპაში, აზიაში, აფრიკაში, აესტრალიაში.

⁵ ბორა *Milvus milvus* — ბინადრობს ტყეებში, გადამჭრენი უნდა იყოს, თუმცა ზამთარში ნანახია რიონის ხეობაშიც. 2—3 ბარტყს ჩეკავს. საკვები იგივეა, რაც ძერასი. საერთოდ კი გვხვდება ევროპაში, მცირე აზიაში, ირანში, აფრიკაში.

სიცხე გატყდა, ნიავმა სადღაც ჰაერი შეარხია; იქვე, სამხრეთის ფერდოდან ისე მოულოდნელად შემოსძახა მწყერმა „ჭვიტიკიროო“, რომ უცბად შედგნენ.

გზა უკვე ავაზნების ხევს მიჰყვებოდა, ახაშნების წყაროსთან ყვავის საყდრის მინდვრებში გადაუხვია. ყანებიც სწორედ აქ ჩანდა.

— რაო, რა ჰქვიანო ამ მინდორს?

— ყვავის საყდრის მინდორიო.

— არ მახსოვს, ამბად გამიგონია თუ წამიკითხავს, ყანის მკა იყო თურმე. საარაყე ქვებით მუშის სადილი იხარშებოდა. უცბად ზეზე ყვავი შემოჰდა (აქ წინათ დიდი ხეები მდგარა), ერთი-ორი დაუჩხავლია და ქვებში ჩავარდნილა. აბა, ამ ქვებში გაკეთებულ შექამანდს ან მოხარშულს ხომ ვერ შექამდნენ. წამოაპირქვავეს ქვები და ნახეს, რომ შიგ გველიც იხარშებოდა (ალბათ ზეზე იყო და იქიდან ჩავარდა, გველმა იცის ზეზე ცოცვა). პატრონმა ამ დღის აღსანიშნავად აგერ ის პატარა ბაზილიკა ააგო თურმე, — უამბო თანამგზავრებს ვახტანგმა.

გზამ წითელი მიწები გადაკვეთა და მათ წინ მართლა საოცრება აიმართა.

კლდეში ნაკვეთს — უზარმაზარ კლდე-კარს მიადგნენ. გვირაბის მარცხნივ კლდეში ნაკვეთი ქალაქის ნაშთი ჩანდა.

კლდე-კარის კედლების სიმაღლეზე ზოგან ათა მეტრია, სიგანე 2—3 მეტრი, სიგრძე ორას ორმოცდაათიც იქნება. ზოგი ფიქრობს — გვირაბი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ გვირაბს ათი მეტრის სიმაღლე არ სჭირდება. ჩვენი ისტორიკოსები ფიქრობენ, რომ ეს კლდე-კარი ნაწილია იმ დიდი გზისა, რომელიც ჩვენს წელთაღრიცხვამდე არსებობდა და ინდოეთიდან იწყებოდა, გადავილიდა უფლისციხეს და ლიხის ქედით გადავიდოდა დასავლეთ საქართველოში. ამ გზით უვლიათ რომაელებსაც.

უხმოდ მიდიოდნენ.

ირაკლიმ მოიგონა გოგლა ლეონიძის ლექსი:

„წყნარად ქათქათებს ზეცა კრიალა,
უხმოდ მოსცურავს ჩქერებში ტივი,
იქ ისტორიამ ვადიგრიალა
და მიწა ჩუმად ისინჯავს ტყივილს“.

და გადახედეს კიდეც მტკვარს, სოფელ უფლისციხეს და ნანგრევთა მთელ კომპლექსს.

მტკვრის პირას, ვერხვის ჩრდილში, ცეცხლი ენთო. იქვე მანქანაც იღვა.

— გოგი-ი! — გასძახეს ბიჭებმა.

შეძახილმა „ფრთხილად“ — შეაჩერა ისინი. თირი კლდე იწყებოდა, მათ წინ კლდის დიდი ფლატე იყო და ფრთხილად უნდა ევლოთ.

მართლაც მალე დაწალიკდნენ, წინ შალვა წავიდა, უკან გიორგი მიდიოდა, შუაში — ვახტანგი, ერეკლე, გივი და მინდია.

უფლისციხე ერთ-ერთი უძველესი კლდეში ნაკვეთი ქალაქია; როგორც ჩანს, საფუძველი ჩაეყარა მეექვსე-მეხუთე საუკუნეებში ძველი წელთაღრიცხვით. იმ დროს კოლხიდასა და იბერიაში კარგად უნდა ყოფილიყო განვითარებული მშენებლობა (მოიგონეთ სევსირმორა-წიწამური, მცხეთა, ბაგინეთი).

კლდე, რომელშიც გამოკვეთილია უფლისციხე, კვერნაქის სამხრეთ ნაწილში მდებარეობს. მისი ჩრდილო ქიმი უცბადაა ჩაწყვეტილი, სამხრეთისა კი ნელნელა ეშვება მტკვრისაკენ. კლდის ქალაქში ჩვენი არქიტექტორები (გ. ლეჟავა) გამოყოფენ ოთხი ტიპის შენობებს. ერთ, ორ, სამ და ოთხ ოთახიანებს. ყოველ მათგანს კლდეში ნაკვეთივე ეზო ახლავს, გარდა ამისა, არის საერთო მოხმარების ნაგებობანიც, ქუჩა, ფართო მოედანი, ქულბაქი, აბაზანა, გვირაბები და სხვ.

უფლისციხე შედგება ქალაქისაგან — სადაც მეფენი და სხვა დიდებულნიც ცხოვრობდნენ, აგრეთვე ჯარი. დასავლეთი ნაწილი შვეულ კლდეა. ჩრდილო და აღმოსავლეთ ნაწილს შემოვლებული ჰქონდა ათი მეტრი სიგრძისა და 10—15 მეტრი სიგანის კლდეში ამოჭრილი თხრილი. გარდა ამისა, შიგნით კრამიტით დახურული კომპებიანი კედელიც გასდევდა. სამხრეთით კლდეში ამოკვეთილია რუ, ამ რუდან შიდა ქალაქში შედის გვირაბი. როგორც ჩანს, ეს კარი საიდუმლო იყო, მტკვრის კალაპოტი აქ უნდა ყოფილიყო და გვირაბის ბოლოს ალბათ წყალი ფარავდა, სწორედ ეს საიდუმლო კარი იყო, საიდანაც მეციხოვნენი წყალს იმარაგებდნენ.

არქეოლოგიურმა კვლევამ დაადასტურა, რომ უფლისციხის ცენტრალურ ნაწილში სამი ათასი წლის წინათ უცხოვრიათ, ხოლო

¹ თანამედროვე ქართულში კვერნაქი ისმის როგორც კვერნაყი.

ქალაქის მშენებლობა 2300 წლის წინათ დაწყებულა. როგორც ჩანს, თემურ ლენგსაც დაუნგრევია და იავარ უყვია.

შემდეგ კვლავ შენებულა. გათხრებმა გამოავლინეს შესანიშნავი კედელი.

„ექვსი მეტრის სიღრმის თბრილის კრილში თვალში გეცმათ. კარგად დამუშავებული ქვათლილებით ნაგები კედლები, რომელიც კარგად შემოუნახავს საფარს. იგი იმ დროისაა, როცა ჩვენი წინაპრები ჭერ კიდეც არ იცნობდნენ კირის სსარს და ე. წ. „მშრალი წყობის“ წესით აშენებდნენ (დ. ხახუტაიშვილი).

ასეა ნაგები ბაგრნეთიც. მაგრამ ჩვენს ციხე-ქალაქებს განა. მარტო მტერი ანგრევდა. უკან დახვევისას თვით ქართველებიც სწევდნენ და ანგრევდნენ, რადგან არ უნდოდათ კარგი ციხე-ქალაქი ჩაეგდოთ მტრის ხელში, ეშინოდათ არ გამაგრებულიყო და დიდხანს არ დარჩენილიყო.

არაბთა საარდალი, აბულ-კასიმი, შემოესია სომხეთს და კახეთს, მათი მოოხრების შემდეგ ქართლში გადავიდა, ისიც მოაოხრა და, რადგან ციხე-ქალაქები დარღვეული დახვდა, მათ შორის უფლისციხეც. სამცხეში გადავიდა. მისი მოოხრების შემდეგ კვლავ სომხეთს შეესია. 1014 — 1026 წლებს შუა ქართველებს უფლისციხე კვლავ აღუდგენიათ.

ამ ქალაქში მშენებლობის სამ პერიოდს არჩევენ: არქაულს, უძველესს, მეორეს ძირითადს, რომელიც ჩვენს წელთაღრიცხვამდე VI—V საუკუნეში უნდა დაწყებულიყო, და მესამე, პერიოდია უკვე ქრისტიანული, როდესაც ქრისტიანული კულტის სამლოცველოები გამოიკვეთა...

გადადგნენ თუ არა ჩვენი მგზავრები მზით განათებულ ფერდოზე, გეგონებათ კლდე გაიქცაო, მისი ზედაპირი დაიძრა და ჭერ კიდეც გაშტერებულებს აუტყდათ სიცილი.

— აი, რა ყოფილა უფლისციხური ჯოჯო!

¹ ჟოჯო-აგამა, ხელიყინიანი ცხოველია, აღმოსავლეთ საქართველოში გვხვდება, განსაკუთრებით ხრიოკ, ცხელ, მზვარე ადგილებში. ალპურ ზონამდე აღის, მაგრამ უფრო ტიპურია ძირს, ბარში და გვერდის ძირებში. ზაფხულში ოცამდე კვერცხს დებს, აგვისტოში იჩეკება მისი წიწილები. ჟოჯოს საკვებია მწერები, ობობები, პატარა ხერხემლიანი ცხოველები. ზამთრის პირას ძილქუში ჩავარდება ხოლმე, იღვიძებს ადრე ზაზაფხულზე, ე. ი. მაშინ, როცა მისი საკვებიც ჩნდება.

— გახსოვს ოძისში თუ მუხრანში ერთი დედაკაცი რომ უკიო-
და მეორეს: „აი, შე უცლისციხურო ჯოჯოო...“

მართლაც ბევრი იყო, მაგრამ, მოჰკრავდნენ თუ არა თვალს
მგზავრებს, უმალ კლდის ნაპრალში გაუჩინარდებოდნენ.

— აგერ კლდეში ნაკვეთი სარწყავი წყალი. თქვენ თქვით, იქ,
მტკვრამდე ჩამავალი გვირაბიაო.

— მე გვირაბით ჩავალ — თქვა ვახტანგმა და დაეშვა რუსკენ —
სანამ სუფრას გაშლით, მეც მოვალ...

— მოიცა... — გასძახა გიორგიმ, მაგრამ გვიან იყო, ვახტანგი
უკვე გაუჩინარდა.

გაშალეს სუფრა. აშიშინდა ცეცხლზე მწვადები, მაგრამ ვახტან-
გი არ ჩანდა. გავიდა საათი, გავიდა მეტიც, შეფიქრიანდნენ.

— ნამდვილად დედის წინ მოხტუნავე კვიცია... — ჯავრობდა
შალვა.

— მეტი ჯანი არაა, შალვა, შენ ზევიდან ჩამოეშვი ხერელში,
მე ქვევიდან აყვები, — და გიორგი და შალვა წამოდგნენ.

თხუთმეტიოდე წუთის შემდეგ შალვა გადმოდგა მალლობზე და
ჩამოიძახა:

— თოკი ამომიტანეთ, თოკი!

ერეკლემ სწრაფად აურბენინა.

— ვახტანგი ხაფანგში მოჰყოლია. აქ რომ მოსულა, კლდე და-
ზვედრია ჩახერგილი, უკან გამობრუნებულს — ლოდი. ალბათ ჩა-
მოვარდა მის იქ ყოფნაში. ორივე თურმე ისე დევს, ოდნავ ხელი
რომ შეახო, შეიძლება მოსწყდეს, ვახტანგს ეშინია, ეს ლოდი რომ
დაეშვას, ვაითუ ქვევითკენ ვინმე ჩვენიანია და დაიტანოსო, ამიტომ
ვერც წინ მიდის და ვერც უკან.

ჩავიდნენ ხერელში, ვახტანგი იმედიანად იძახოდა:

— ფრთხილად, ფრთხილად!

— მამაა ქვევით, ქვეებს ნუ აგორებ...

— დიდ ლოდს ძალიან ფრთხილად შემოავლე თოკის წვერი...

— იძლეოდა განკარგულებას შალვა. მაგარი ყულფი გააკეთა, ამო-
ვიდა ზევით და თოკი ერთ მოზრდილ ლოდს შემოახვია...

გიორგიც აქ ამოვიდა, ცოტა შემფოთებული იყო.

— არა უშავს რა, ჩახერგილია, ქვეები უცნაურად აყუდია, ოდ-
ნავი ხელის შეხება და დაგორდება.

— გვირახის გასასვლელს მოსცილდით! — გაცევს განკარგულება.

— აბა ესლა ჰკარი ფეხი.

მალე გვირახიდან გრუხუნნი მოისმა და ვახტანგმა გადმოაღა დაბმულ ლოდსაც.

— თოკი ჩახსენ...

— ძალიან დაჭიმულია, არ გაიხსნება.

შალვამ დაუსვა დანა, ძირს სადღაც გაისმა ქახანი, გრუხუნნი და რაღაცამ მოიღო დგაფუნნი რუში.

გიორგიმ, შიშნარევი სიხარულით, ახალი განკარგულება გასცა.

— აბა, ჩქარა, რუში ჩაცვივდა, წყალს ჩახერგავს..

მართლაც წყალი შეგუბებულყო, მაგრამ მალე ხუთი ვაჟკაცი ეჭიდებოდა საჯილდაო ქვებს, ამოაგორეს ნაპირზე.

— შეგეშინდა?

— ჰო, ცოტა არ იყოს, შემეშინდა, მაგრამ ვიცოდი, რომ ამოვიდლოდი.

გამოიცივალეს შარვლები და მოუსხდნენ სუფრას.

— მწვადი ცოტა გამომშრალა. მაგრამ, სამაგიეროდ. აი. ახალი კიტრი, მარილის თვალი და მისი კნითი წაუსევით და იგემეთ! — სთავაზობდა გოგია.

— ეს კვნიტი კი არა, კვნიწია! — ვერ მოითმინა ენაკვიმატმა ვახტანგმა.

— როგორც გიჰირდეს, ისე გიღირდესო, — რაც არის, ესაა, გინდ კვნიტი უწოდე და გინდა კვნიწი.

სალამო ხანს ნიავიც მიყუჩდა, ისმოდა მხოლოდ მტკვრის დუღუნი და ბუტბუტი.

— ვინ იცის, რა ამბავი მოგაქვს. მტკვარო, არსიანიდან?

— ეგ მამინ კვითხოთ, როცა არსიანთან ახლო ვიქნებით, — ურჩია გიორგიმ.

და ყველამ ფიქრს მისცა თავი.

დილით ადრე ნახეს კლდეში ნაკვეთი ქალაქი, მისი სახლები და სასახლები, ერთოთახიანი, ოროთახიანი და სამოთახიანი ბინები თავის ეზო-კარით. მარნები შესანიშნავი კლდეში ნაკვეთი საწინახელებით, ქვევრებით, სათონეებით. ზოგი სათონე უზარმაზარია და შიგ რამდენიმე თონეა. ეს ალბათ ჯარის სათონეა, ციხის მცველ

ჯარს ერთი ამოყრა პური რას ეყოფოდა, არა? მრგვალ ადგილას კარგად ეტყობა არქეოლოგების ნამუშევრები. აქ ნახეს პართიის მეფის, რომის იმპერატორის ფული, მრავალნაირი თიხის ქურქელი — საღვინეები, სურები, დოქები, გოზაურები, ქინკილები, ხელადები, წურწუმები, კუტლები...

მტკვრის ნაპირებზეც ყოფილა ნაქალაქევი.

აქ ერთმანეთი შეუცვლია სხვადასხვა წყობილებას: თემური შეცვალა მონათმფლობელურმა, ეს უკანასკნელი — გვიან ფეოდალურმა, ერისთავმა, მეფემ... და რამდენჯერ დაანგრიეს, რამდენჯერ აღადგინეს.

— მე მანქანასთან წავალ.

— რა, თავი ხომ არ გტკივა?

— არა, დავისვენებ! — და ვახტანგი დაეშვა მანქანისაკენ, იქ გაშალა საძილე ტომარა და მალე ჩაეძინა.

დანარჩენები კი შერჩნენ უფლისციხის კედლებს და აფრთხობდნენ უამრავ ჭოჯოს. ღრმა გამოქვაბულებში წრიპინით წამოიშალნენ დამურები, ირეოდნენ სიბნელეში, ერთი ორჯერ ჩვენი მგზავრები კინაღამ კედელს მიაწყვიტა.

თვით სალ კლდეებში ფეხი მოეკიდებინა ურცსა, ბექონდარას და მისთანებს.

ყველა ამას იწერდნენ... იღებდნენ ნიმუშებს.

როდესაც ბინაზე დაბრუნდნენ, მამას ვახტანგის ფერი არ მოეწონა.

— მოდი, დღეს აქ დავერჩეთ.

— მერე და რა ვაკეთოთ?

— ჯერ ვისადილოთ და მერე მაგაზე ვილაპარაკოთ. საქმეს რა გამოგვიღვეს.

ადიდებულა ტანაო

გორელებს ჯერ ისევ ეძინათ, როდესაც უფლისციხიდან წამოსულმა მოგზაურებმა გორი გამოიარეს და წედისის ვენახების ორლობებში ამოყვეს თავი, მთავარი ხიდისთავი მხარმარცხნივ, ტანის გაღმა რჩებოდა. ხიდისთავმა ეს სახელი მიიღო იმ ხიდისაგან, გორე-

ლმა ტერტერამ რომ ააშლევინა გორელებს, როდესაც წყალგაღმა თურქის ჯარი შენიშნა და გორი რბევას გადაარჩინა; იმ დროს მტკვარი აღიდებული იყო და თურქთა მარბიელმა ლაშქარმა მღვრიე და აბობოქრებულ ტალღებს ვეღარ შეებდა.

ხიდისთავში დაიბადა პროფესორი ალექსანდრე ხახანაშვილი. ჩვენი ლიტერატურისმცოდნეობის პირველი პროფესორი. სოფ. წედისი შესანიშნავია იმითაც, რომ 1882 წელს აქ დაიბადა ფუტკარივით მომუშავე ვასო ბესტავეაშვილი, მან გორის სამოქალაქო სკოლის შემდეგ დაამთავრა თბილისის საბაღოსნო სკოლა, შემდეგ — ყირიმის სკოლა, შეისწავლა მეხილეობა და დატრიალდა სოფ წედისში; თავის პატარა ბაღი და ვენახი ჩვენი სოფლის მეურნეობის საგანძურად გახადა. მან ეგრეთ წოდებული ხიდისთაური და გორული ატმები კიდევ უფრო გააუმჯობესა, მიიღო 26-მდე ვაზის, ვაშლის და ხილეულის პიბრიდი. ჩვენს დროში მის მუშაობას დიდი ყურადღება მიაქციეს და ხიდისთავში გამოუყვეს საცდელი ნაკვეთი, სადაც აიგო მარანი, გაშენდა 100-მდე ჭიშის ვაზი, 20-მდე ჭიშის ატამი და სხვა.

მაგრამ ბესტავეაშვილი გარდაიცვალა და, სამწუხაროდ, ამ ნაკვეთს ვერ ვუპატრონეთ...

სოფელ ატენში რომ შევიდნენ, ბიჭებმა მანქანა გააჩერებინეს.

ერთ ატენელს თავის ეზოში დაერგა ვაზი (გორულა და ჩინური ჩანდა), გზის თავზე გაეკეთებინა მაღალი რკინის ჩარდახი (ისეთი, რომ ძალიან მაღლა დადებულ ურემს თუ ავტომობილს თავისუფლად გაეკლო) და ზედ ვაზის ხეივანი გადმოეყვანა.

ეს იყო შესანიშნავი გამოყენება გზისა.

— წარმოგიდგენია მთელი ჩვენი გზები რომ ასეთი ხეივნებით დაიფაროს! 20 ათასი კილომეტრი ასეთი გზა გვაქვს, ათი მეტრის სიგანე ხომაა საშუალოდ? რამდენი ათასი ჰექტარი გამოვა? — წაიოცნება ერეკლემ.

— ჯერ მარტო სოფლებში! — კვერი დაუკრა შალვამ.

— ათიოდე წლის შემდეგ დანარჩენ გზებზე.

— იქ, სადაც ვენახი იხარებს, — შეუსწორა ვახტანგმა.

მაგრამ გიორგიმ ყური არ უგდო მათ ოცნებას და გაჰყვა ხეობას.

„ხოვლეს ხევის“ დასავლეთით „არს ხეობა ატენის მდინარისა. ტანა გამოსდის ჭამჭამს და საცხენისის მთას, ღრის-ხევამდე ღის აღმოსავლით, მერმე ღის ჩრდილოთ, ერთვის მტკვარს სამხრითამ. მტკვრის სამხრით-დასავლეთითამ ერთვის ატენის წყალს წედისის-ხევი. წედისს არს ციხე მცირე, და არს ხეობა ესე ვენახოვანი, ხილიანი. კვალად ატენის წყალს მოერთვის აღმოსავლითამ ვერი-ხევი. აქა არს ციხე მაღალს კლდესა ზედა და ხეობა ესე არს ვენახოვანი-ხილიანი. ვერის დაბის დასავლით არს, დანახვისის მთის ძირს, მონასტერი კეთილშეგანიერი ყოვლად წმიდისა. ამას ზეით ატენი, მცირე ქალაქი, მოსახლენი ქართველნი, სომეხნი, ურიანი. არს ციხე მაღალ კლდესა ზედა, ნაშენი დიდი, და ციხის გორის სამხრით არს საცივი, ვითარცა მყინვარი, სადაც დგება ღვინო წარჩინებული. ჩრდილოთ კერძ სდის თბილი წყალი. მკურნალი ბუგრისა, და სდის სხვადა ცივი წყარო. ატენის სამხრით არს მონასტერი სიონი, გუნბათიანი, კეთილნაშენი, და აწ სმენ გადამდგარს ეპისკოპოსს ახტალის მაგიერ, ვინათგან იგი უქმ არს, და აწ არს ნიში მისი. სიონის პირისპირ, დანახვისის ძირში, არს მონასტერი ნათლის მცემლისა. დანახვისი დგას მაღალს მთასა ზედა, ეკლესია წმიდის გიორგისა, მკვრეტი ქართლისა. ამას ზეით მოერთვის ტანას ხევი ღრისა, გამომდინარე რაზმითის მთისა; და არს მთა კალთათა ტყიანი, თხემთა უტყეო. აქა არს საფლავი ჭაფიჩისა, რომლისა სიგრძე ხუთი აღლი, და სცოცხლობდა ეამსა როსტომ მეფისასა. ხოლო ბობნავს ზეით ერთვის ტანას ღუის-ხევი, გამომდინარე საცხენისის მთისა. და ბობნავამდე ხეობა ესე არს ვენახოვანი ხილიანი; მას ზეით მთური, ვიწრო და მყარი, კლდიანი, ტყიანი და ცხელი, კოწახური არს ტყედ. ბობნავ ზეით, ჩრდილოთ კერძ, არს ციხე კიკანათ ბერი, კლდით მოზღუდვლი, წყარო შიგ გამომდინარე, და ფრიად მაგარი, ამ ციხის დასავლით, მთასა შინა არს ეკლესია წმინდის გიორგისა ახალიჯვარი, სასწაულთმყოფი, რამეთუ არს მარადის კარნი და უხშველნი და მცველნი არაოდეს. ვერ შევალს მპარავნი და ვერცა ნადირნი. ხოლო მდინარესა შინა ატენისასა ზის კალმანხნი გემოიანი მრავალნი, და სხვა თევზნი არა. წედისის ჩრდილოთ და გორის პირისპირ არს ეკლესია წმიდისა გიორგისა, მაღალს გორასა ზედა ნაშენი, სასწაულმოქმედი. თავი წმიდისა გიორგისა მდებარებს ჭვარსა შინა, უწოდებენ გორიჯვარს. არა

იყო მუნ წყალი, ჟდ. დედოფალმა რუსუდან მოიტანა ბურკეთის მთი-
დამ“.

შესანიშნავად აღწერს ამ მხარეს ვახუშტი, თუმცა რომელ მხარეს არა? „მაგარი, კლდიანი, ტყიანი და ცხელი, კოწახური არს ტყედ“. აღმოსავლეთ საქართველოს გვერდით ხეობებს შორის მართლაც ყველაზე „მაგარი და ცხელია“, ამიტომაც, რომ „კოწახური არს ტყედ“, მთის კოწახურიანი ტყე კი მშრალი, ქსეროფიტული ტყეა. სწორედ ამიტომ იყო, რომ ადამიანი ამ ტყის ცხოვრებაში უხეშად ჩაერთა თუ არა, იგი სწრაფად განადგურდა, ამის შემდეგ ტანამ დაიწყო აღიდება, ღვარცოფების ჩამოტანა. მდინარე ტანა ხეობის აღმოსავლეთისა და სამხრეთის მთის მდინარეებისაგან ბევრით არ განსხვავდება. ზამთარში მცირეწყლიანია, მცირეწყლიანია ზაფხულ-შემოდგომაც, ხოლო გაზაფხული უხეწყლიანია. აპრილში, მაისში და ივნისში იგი ატარებს თითქმის ნახევარზე მეტ წყალს (თოვლის დნობა, გაზაფხულის წვიმები). მაგრამ ტანასათვის დამახასიათებელია სხვა, შხაპუნა წვიმების დროს უცბად იცის აღიდება, მართალია, ხანმოკლე, მაგრამ სოფლის მეურნეობისათვის ფრიალ საზარალო. რაც ტანას ქალებში ბოსტნები, ბალ-ვენახები და ნათესებია, ასეთი წვიმის დროს ზოგჯერ მთლიანად იღუპება. ზოგჯერ წყალი მთელი წლის განმავლობაში მცირეა, რადგან ამ მდინარის სადევარზე, წყაროები საერთოდ ნაკლებია და გვალვის დროს ხშირად შრება კიდევ.

ტანას შფოთის გამო მრავალი ლექსი შეიქმნა.

„აღიდებულა ტანაო, წყალ-ლორმა¹ მომატანაო,
დამავორგოლა, წამილო, შუა ზღვას მიმატანაო,
ვახსენე წმინდა გიორგი, ნაპირზე გამეტანაო.“

მეორე ლექსში ნათქვამია:

„აღლევებულა ტანაო, თან მღვრიე მოიტანაო.“

არის სხვა ვარიანტიც:

„აღიდებულა ტანაო, მთები თან მოიტანაო“.

¹ წყალ-ლორი—შედიდებული, მღვრიე, ღვარცოფი, — ქვა, ლორღი, ტალახი სკარბოზს წყალს.

ყოველ შემთხვევაში, ერთიც და მეორეც ხეობის უბედურებაზე ლაპარაკობს¹.

მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, მცხეთიდან გორამდე, ზროიანი² ლეღვი არსად დგას. გორის ციხის ძირში ორი-სამი მიწას გართხმული ლეღვი იყო, მისი მიწისზედა ნაწილები ყოველ წლივ იყინება. წყალგალმა, მარჯვენა ნაპირზე ლეღვი უფრო ღონილობს, ყარაღაჯში, ეზოებში თითო-ოროლა ლეღვი დგას, ხიდისთავში კი ტანმალა-ლი ლეღვებიცაა, „კლდიანი და ცხელი“, მინც თავისას აკეთებს.

— აგერ გარდატენიც — წყალგალმა კოპწია სოფელი ჩანდა.

— რადა გარდატენი?

— ჩვენი დიდი მეცნიერის, აკაკი შანიძის განმარტებით. გარე-ატენია, „დ“ ორ ხმოვან ასოს შუა ჩადგა...

— აი, აქ სამი ატენია: დიდი ატენი, პატარა ატენი. გარდატენი. გარდა ამისა, ატენის საბჭოშია დეგეულა, ჰეკელაანთ უბანი, ჭები-რი, ღრე, იკენევი, ხანდისი, ლვედერეთი... უამბობდა მინდია...

— ესეც ჩვენი სიონი.

მათ წინაშე აღიმართა გრანდიოზული ტაძარი, ატენის სიონი. ალი-კვალი ჭვრის მონასტერისა. ეს არც გასაკვირველია, რადგან ატენის სიონი ჭვრის ასლია, მისი გადამღერება, მაგრამ, როგორც ყოველივე გაშეორებული და გადამღერებული, ესეც მოკლებულია მცხეთის ჭვრის ტაძრის სინატიფეს, ხაზთა შეთანაწყობას, თუმცა ყოველივე ამას მხოლოდ მცოდნე და მახვილი თვალი თუ შეამჩნევს. სამაგიეროდ, შიგნით შემონახულია უშესანიშნავესი ფრესკები — მეთათე-მეთერთმეტე საუკუნისა. მაგალითად, გაბრიელ მთავარან-გელოზის ფრესკა. ტაძარი 904—906 წლებშია მოხატული, ამ სურათზე გაბრიელი მიწიერი ადამიანი გეგონებათ, ატენელი ან ხიდისთავე-ლი ვაჟკაციად, იტყვიტ. იგი სრულიად განსხვავდება იმ ფრესკებისაგან, რომელნიც იოსების სიზმარს გამოხატავენ. აშკარაა, მხატვა-

¹ მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულს ატენის მეზობლებმა ატენის ხეობის მთელი ტყე ფეხზევე მიჰყიდეს ვინმე გერმანელ მრეწველს ზეზემანს, რომელმაც გორი-დან ატენამდე გაიყვანა ვიწრო ლიანდაგიანი რკინიგზა. იგი პირწმინდად ჩეხდა ტყეს, ატიტვლებდა ფერლოს, მარტივ წესებსაც კი არ იცავდა. ხშირი იყო ხანძარებიც, რომელიც ტყეს ანადგურებდა. ოციოდე წელში ჩაშლილი მთელი ხეობა და წავიდა. ჩვენ კი დავერჩა მძიმე შემთხვევად.

² ზრო — ხის ტანი.

რი სხვადასხვაა. დასავლეთის კედელზე დღემდე კარგადაა შემორჩენილი ისტორიულ პირთა პორტრეტები, გარე კედლები შემკულია ისტორიულ მოღვაწეთა ქანდაკებებით და რელიგიური ხასიათის სცენებით.

თვითონ მცხეთის ჯვარიც ერთ-ერთი შესანიშნავი ძეგლია ჩვენი ხუროთმოძღვრებისა. მისი აგება დაიწყო მეექვსე საუკუნის მიწურულს და დამთავრდა მეშვიდე საუკუნის დასაწყისში. ფრიად საინტერესოა გარე კედლებზე ქტიტორებისა და ამალლების ქანდაკებანი. ერთ-ერთი პირველი ნიმუშია გუმბათიანი ჯვარული ტაძრისა.

სიონის ეზო მოფენილი იყო ბაზალტის ფილებით, ორი ქვის მთლელი ზომავდა ამ ქვებს და შემდეგ წყნარად თლიდნენ. სახურავს უცვლიდნენ, კრამიტის მაგივრად ბაზალტს ხურავდნენ, როგორც თავდაპირველად იყო. სახურავის ყოველი მთლიანი ნაკვეთი ჯერ ძირს უნდა დამზადდეს, ყოველი ცალკეული ქვა ერთმანეთს შეუწყონ და შემდეგ აიტანონ ზევით...

— ძალიან უარშოო ქვაა, საკოდავი ძლივს იმორჩილებს. — ერთ ხელოსანს დამუხლისთავებინა და გათლილ ქვას უბერავდა, დაკოჟრილ ხელს ისე უსვამდა, გეგონებათ სიყრმის შვილს ელოლიავებაო. მართლაც, ფილა ისეთი ლამაზი იყო, ავ თვალს არ ენახებოდა.

— ისე უნდა გათალო და გაასუფთაო, ორ ფილას შორის წყლის წვეთი არ ჩავიდეს, თორემ დიდი ყინვის დროს (და აქ. ტუხვრა იშვიათი არ არის), ყინული ქვასაც გახეთქავს.

— ძნელია სახურავზე მუშაობა?

— ძნელია? ძნელი როგორ არ არის, მაგრამ ადგილის კურდღელს ადგილის მწვევარი უნდა. სანამ ავიტან, სული კბილით მიჭირავს, არ გატყდეს, არ დაზიანდეს-მეთქი. შარშან ერთ ჩემს ამხანაგს ფილა დაუსრიალდა და...

— მერე რა?

— მოუსავლეთში შაბზე წავიდა! ჰო, შვილო, აგერა, ტანას ხევში ჩავარდა. თუ ფრთხილად არ იქნები, ეგ აქლემი შენს წინაც დაიჩოქებს... აბა?!...

— მართლა დაიღუპა?

— განა ერთი-ორი პერანგი არა მაქვს შენზე მეტა გაცვეთილი? რატომ არ გჯერა?

ვახტანგი გაწითლდა. ხელოსანმა შენიშნა და გული გაუმაგრა.

— სხვებსაც არა სჯერათ, შვილო. ქვას როგორ გადაჰყვავო, ხომ ხედავ, როგორ ნანინანატრად კეთდება, ასე გათლილ ქვაში გულის ნაწილიცაა.

— ხელოვნება ამას ჰქვიან, — წაიდუღუნა შალვამ.

— აი, ბერო მინდია, შენი 320 ნომერი... — შენი კოწახური, — ჩამოესმათ ფერდოდან ერეკლეს ხმა და უნებლიეთ შეწყვიტეს ხელოსანთან საუბარი.

საქვე იხაა, რომ მათმა „ბერიკაცმა“ ამ რამდენიმე წლის წინათ საქართველოში ოთხასამდე კოწახური დანიშნა, შეაბა ლითონის ნომრები და ორი წლის განმავლობაში მოინახულებდა ხოლმე ყოველ მათგანს. კოწახურებს ცალკე შრომა უძღვნა...

— მარტო ერთ კოწახურზე ამდენი შრომა?! —

— მაშ რა? თუ გინდა რომ გამოიკვლიო, ოფლიც ბლაჰად უნდა დაღუარო, აბა როგორ გგონია.

გივი კი მეორე ფერდოდან რაღაცას გამოსძახოდა.

— ჩამოდით, ჩამოდით, გეყოთ ალილოზე ცალ-ცალკე სიარული. საუზმეზე ქვის მთლელებიც მოიწვიეს. „წინანდალმა“ თვალები გაუბრწყინათ.

— ბევრი კი არ შეიძლება ჩვენთვის, — თქვა ერთმა.

— ე, ბიჭო, ყელი არ გამოშპრა, უკან არ წალონ. — გაიხუმრა ქალარაშერეულმა.

— ისე ვთქვი, თორემა, „მოკლას ხარი თივამა“...

და წავიდა გულიანი სადღეგრძელოები, მიწისა და იძისთანა კარგი ხალხისა, რომელიც ამ მიწაზე კიდევ ბევრი დადის. მაგრამ 'გასაკილავიც ნახეს:

— თავზე ადგანან და მაინც ჩეხავენ, იპარავენ. „ძნა იწოდა და ულო იცინოდან“, ამაზეა ნათქვამი.

— ზოგი და ზოგი კაცი ყურს არ იბერტყავს, ატყდება სამგლე გოქივითა და გაიძახის ეს ქვეყანა და მეო.

„როსტომ თქვა, ერთი ქართული, ჩინეთში ქვაზე სწერია:
ვისაც მე ვუყავ სიყვითე, ის უფრო ჩემი მტერია.“

სწორედ ზოგიერთა კაცზე ითქმის, ავსა და კარგს რომ ვერ არჩევს.

— არა უშავს რა, ჩემო სინო, წყალი სათავეში რომ აიმღვრკვა. იქიდანვე უნდა დაწმინდო.

— აკი ჩაუვარდა კოვზი ნაცარში ზოგ ავ კაცსა. თავს კარში ვერა ჰყოფს შიშითა თუ სირცხვილითა.

— აგეთი ავი კაცის საქმეს რჯულამდე უნდა ჩაჰყვე, რკინის ქალამანი უნდა ჩაიცვა, რკინის ჯოხი დაიჭირო და ისე...

— ხალხი გზას ადგია, შენ კი არაკებს მოჰყე... შეუტია ამხანაგს ქალარაშერთულმა.

— არა, არაკი არაა.

— მაშ. ეს ამათ მგზავრობას გაუმარჯოს, საყველაწმინდო და სატალახო იყოს.

— იცოცხლე, კარგ საქმეს აკეთებთ. მამა-პაპათა ნაშენს ინახავთ.

მანქანა გაუშვეს, ბოშურში დაიცადეო.

— თქვენ რა, ურმით ივლით.

— ხომ იცა, ჩვენს საქმეში ურმის მგზავრობასაც კი ფეხით სიარული ჯობიან.

— მოიცადეთ, მოკლედ გეტყვით ცოტაოდენს ამ ხეობის ძველი ისტორიიდან.

ტანა სათავეს ჯამჯამის ფერდობზე იღებს. ჯამჯამა 2400 მეტრის სიმაღლისაა და ტანასა და ძამას შორის წყალგამყოფ ქედსა ჰქმნის.

სოფელ ყველიანის სამხრეთით ტანა უკვე ჩრდილო-აღმოსავლეთით მიდის, იერთებს ტუსრების ხევს, ბალავნის ხევს, წერეთის ხევის მდინარეებს და ხიდისთავთან უერთდება მტკვარს.

ხეობის აგებულიებაში მონაწილეობას იღებს ქვედა ეოცენის ქანები, ისინი მრავალ ადგილას გარღვეულია ანდეზიტისაგან, რომელიც ზევით, დღის სინათლეზე ამოსულა. ზემო ეოცენის ქანები შესამჩნევია მხოლოდ სათავეებისაკენ.

ქვემო ეოცენის ქანები უმთავრესად სხვადასხვა 'შეფერილობის' თიხნარი ქვიშაქვებია. სათავეებისაკენ ეს ქანები დამარბულია ზემო ეოცენის ფენებით, ეს ფენები კი შექმნილია თიხოვანი ქვიშაქვებით, კონგლომერატებით, რომელშიც დიდ მონაწილეობას იღებს ფრიად შეცვლილი მერგელები და თიხები; ტანას ხეობის თავისებური გეომორფოლოგიის გამო დანალექები სამხრეთის (მარცხენა ნაპირის) ქედებზე და მარჯვენა ნაპირის ქედებზე სხვადასხვანაირად არის გა-

ნლაგებული. ტანას ხეობას მარჯვენა ნაპირიდან უერთდება მრავალი ღრმა ხეობა, სადაც ღრუბელი ჩერდება და დანალექის სახით ჩამოდის. მარცხენა ნაპირის ქედი (სამხრეთისაკენ მიმართული) დაღარული არაა, იქ არც ღრუბელი ჩერდება და ამიტომაა „ფიცხელი“; ამ მხარეზე ნაძენარ-სოკნარები იშვიათია. სამხრეთის ფერდოზე ყავისფერი თიხნარი ნიადაგია, ფრიალ ხირხატიანია და ჰუმუსიც მცირეა. ჩრდილოეთის ფერდოზე კარგადაა გამოსახული ძლიერი ყავისფერი თიხნარები. სამხრეთის ფერდის ასეთი განსხვავება თავისებურ პირობებს ქმნის მცენარეთა დასასახლებლად, მაშინ, როდესაც ჩრდილოეთის ფერდობები და ხეობები უფრო მეზოფილური მცენარეულობითაა შემოსილი (ნაძენარი, ნაძენარ-სოკნარი). სამხრეთისაკენ მიქცეულ ფერდობებზე გვხვდება, უკეთეს შემთხვევაში, ფიჭვნარი, ღვიიანი, ნარეკლიანი (გრძელა, ზღარბა), ურციანება და სხვა ქსეროფიტები, რომელთა შორის იშვიათი არაა ანატოლიის, ირანის და სომხეთის ქსეროფიტული ელემენტებიც.

— წინათ ანატოლია და ირანის სარდლები გვიტევენდნენ, ახლა მათი ქსეროფიტები? — ჩაუბოთ ვახტანგმა.

— აქაც ისევე ერთობლივი წინააღმდეგობა უნდა გავუწიოთ...

— თქვენ უკვე იცით, რომ ატენის ხეობის ტყე გააჩანაგეს, მაგრამ აგერ, მინდია გეძახით...

— აბა, თუ ბიჭები ხართ, მოჰყეთ ბერ მინდიას. — ჩამოსძახა ზევიდან მინდიამ და აპყვა პატარა დამრეც ფერდას.

მალე ყველანი ერთ ველობზე გავიდნენ. რამდენიმე ღვიის და ჯაგ-რცხილის ბუჩქი იდგა. მათ შორის გიგანტური ზღარბებივით ისხდნენ მთლად ეკლით დაფარული მცენარეები, რამდენიმე ეკალი დამოუკიდებელ მრავალსხივიან ვარსკვლავს ქმნიდა, შუა ვარსკვლავიდან ამოშვერილი იყო პირისფერყვავილებიანი ღერაკი, რომლითაც შეხორხლილიყო მთელი ზღარბა ბუჩქი. მიუხედავად ეკლიანობისა, მეტად თვალწარმტაცი და კოპწია ჩანდა.

— ესენი კი მართლა ზღარბა ბალახებია, — მეცნიერულად კი აკანთოლიმონი ეწოდება. ეს მცენარე ფრიალ გამოფიტულ ადგილებში სახლდება, ფესვი ნიადაგში ღრმად მიაქვს.

— ტყეების გაჩეხვის შემდეგ დასახლებულა, — დაასკვნა ვახტანგმა.

— რომ ვთქვათ აქ არ იყო, მართალი არ იქნება, აკი ვახუშტი

წერს: „ხეობა მაგარი, კლდიანი, ფრიად ცხელიო“. — ის კი ცხადია, მეოცე საუკუნის დასაწყისიდან ასეთი მცენარეები ბევრგან დასახლდა, აგერ გაღმა, ჩრდილოეთის ფერდონიც კი ბევრგან ჩამოტიტვლებულა, კლდე, დედაქანი.

— ბევრგან ტყეც კარგად ჩანს.

— სატყეო ინსტიტუტის საცდელი სადგური ბევრს მუშაობს და ხეებსაც ბევრგან რგავს, მაგრამ ხეობის ნახევარზე მეტი ჯერ კიდევ ჩამოტიტვლებულია.

— რასაც ერთ დღეში დაანგრევ, ას დღეში ვერ ააშენებ.

ამ საუბარში რომ იყვნენ, ბერ მინდიას გიორგიმ რაღაც ეკლიანი მცენარე მიაწოდა.

— ოჰო, ეს ვაჟბატონიც მობრძანებულა?!

— აგერ იმ კლდეებშია რამდენიმე ჯგუფი.

— ეს ანატოლიის ბინადარია, აქ გადმოხვეწილი. მაშ პირობებიც შექმნილა იქაური, აქაური მცენარეებისათვის კი ეს ყელის გამოჭრაა: სადაც ეს დასახლდება, სხვა მცენარის სინსილა გაწყდება ხოლმე. საქართველოსათვის ახალი მცენარეა, გლერძა-ასტრაგალუსი.

სამხრეთის ფიჭვნარები ფრიად მშრალია, ერთ მთლიან ტყეს არ ქმნიან, კორომ-კორომად არიან, კორომსა და კორომ შორის დიდი უტყეო ფართობებია, ხშირად კლდეები მოშიშვლებულია და ამ კლდეებს შორის თითო-ოროლა ქსეროფიტული მცენარე კვიკივებს.

ფიჭვნარი ზოგან ძლიერდება (შავი ტყე), მათ შორის ჩნდება ნაძვნარი, ნაძვნარ-სოკნარი და სოკნარიც კი, მაგრამ ასეთი რამ იშვიათია.

ფიჭვნარები უმთავრესად მშრალია, ქვიან-ლორლიანი, მლიერით (ქარაგოზით) დაფარული, ბოშურთან და ორმოცთან ფიჭვნარები მკედარსაფარიათა, ხრეშით და მლიერით დაფარული. არის ფიჭვნარები ქვეტყით, ღვიით. საკმაოდ ფართოდ გავრცელებული ტიპია ბალახიანი ფიჭვნარი (შავი ტყე, ტუსრების და ორმოცის ტყე), ბალახებ შორის ხშირია ბარისპირა, ანისული, კრაზანასფოთლება სელი, მთის შროშანი, ვარსკვლავა და მისთანანი.

გარდა ფიჭვნარებისა ღრმა ხეობებში შემორჩენილია კარგი ნაძვნარ-სოკნარები, მაღალ მთაში კი არყნარები.

ბევრი იფოფხეს კლდეებზე და ბიჭები მალე დარწმუნდნენ,

ჯერ ერთი იმაში, რომ ეს ხეობა სხვებს არ ჰგავდა და მეორე, რომ არც ბერი მინდია ჰგავდა მაინცდამაინც ბერ მინდიას. როცა გზაზე ჩამოვიდნენ, ერეკლემ იკითხა:

— ბობნევი შორსაა?

— აქვეა ცხვირწამოწვდილ სერ გადაღმაო, — უპასუხეს.

ბობნევიში, კაკლის ჩრდილში დაისვენეს და გაჰყვნენ ლევიტანს — მარჯვნივ ტანაყრილი ნაძვნარი დღის სავალზე იყო გადაჭიმული. გიორგი ტყის შუაგულში შეუძღვა და ერთ უცნაურ ტაძართან მიიყვანა თანამგზავრები, ფილებით დაფარულ სახურავზე ვეებერთელა ბობოწვერიანი ნაძვები იზრდებოდნენ, შიგ ტაძარში (ბაზილიკის ტიპი) შემორჩენილი იყო კარგად ნახარატევი კანკელის კარები. „წავიღოთ და მუზეუმს ჩავაბაროთ“, — აიტეხა ვახტანგმა, მაგრამ საბოლოოდ გადაწყვიტეს, გადაეღოთ სურათი და ეცნობებინათ ხელოვნების მუზეუმისათვის.

— დაიცა, დაიცა... — შედგა უცბად ერეკლე. — რა ჰქვიან იმ სოფელსა? — იკითხა.

— აა! მიხვდი?

— მიხვედრით ჯერ ვერა, მაგრამ ჩვენებურს არა ჰგავს...

— ზეზემანს აქ პუნქტი ჰქონდა, მარცხნიდან ჩამომდინარე ტოტს „ლევაია ტანას“ უწოდებდა. აქაურმა ხალხმა თავისებურად აღიქვა „ლევაია ტანა“ და შემოგვრჩა ლევიტანა.

— ახლა ჩვენებურ სახელებში ვერც კი გამოარჩევ.

— ჩვენში, გარეჯისკენ ერთი ქართულნუშიანი ხევია, პაპალანთ ხევი ჰქვიან, პირველად „პაპალაშვილების ხევი“ მეგონა, მაგრამ საიდან? იმ მხარეში პაპალაშვილები არა ცხოვრობდნენ. ამ ხევზე დაობდა აზამბური (რუსების სოფელია) და სართიჭალა, ბოქაულს (რუსი იყო) თავი რომ მოაბეზრეს, მან თურმე ასე გადაწყვიტა „პაპალამო“, ე. ი. ნახევარი ერთსა და ნახევარი მეორესაო. ქართველებმა არ იცოდნენ, რა იყო „პაპალამ“ და მას შემდეგ დაერქვა პაპალანთ ხევი, ასევეა თუ გახსოვთ „ნაფილნარი“. მანგლისთან, რომელიც „პილა“-საგან (ხერხი) გაკეთდა, აქ ჯარის ხერხი მდგარა.

— ტოპონიმიკის შესწავლას რომ უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ხალხის ისტორიის შესასწავლად, რასაკვირველია, ამას ბევრი ლაპარაკი არ უნდა.

მზე ჯამჯამას ეფარებოდა, როცა ბოშურში ავიდნენ; მანქანა

უკვე იდგა სოფლის ნაპირას. გიორგის ძველმა მეგობარმა სოსემ ჩვენს მოგზაურებს ფართოდ გაუღო სახლის კარი.

— ზაფხულია და მოდი სკოლის აივანზე გავათევთ.

— ხომ მოგესსენება, გიორგი, ბოშური გორაკების ბორჯომია და ბაკურიანი, ბავშვების ბანაკები აქაა... სკოლაც იმათ უქირავთ. ოღონდაც თქვენ ჩემთან მობრძანდით, ცხრილით წყალსა ვზიდავ და არაფერს დაგაკლებთ, ებერნიკის¹ პურს გამოგიცხობთ, პურით-პურს გაჭმევთ და წაჯექ-უკუჯექის ცეცხლს დაგინთებთ.. სხვა არა იყვეს რა, რეზო რას მეტყვის, გორში ხომ აღარ ჩამესვლება.

მალალი მანდილოსანი გამოვიდა, მიესალმა სტუმრებს.

— აბა, ჩემო თამარ, შენ შენს საქმეს მიხედე... და სოსემ ჩანთა და ჯოხი ჩამოართვა მინდიასა და გიორგის. ბიჭები ნაძვების ქვეშ მოეწყვენ და დაიწყეს მცენარეების ჩალაგება, გეოლოგიური მასალის შეხვევა, დღიურების შევსება...

ბოშური შთის სოფელია და ტანას ხეობის სოფლების მესვეურია. მის საბჭოში თხუთმეტამდე სოფელია. ესაა: ქვემო ბოშური, ზემო ბოშური, ბობნევი, ლევიტანა, ბიისი, იფნარა, თხინალა, ფეტვისხევი, ტუსრები, ბალოვანი, ყველაანთუბანი, გაგლოაანოუბანი. გაიჩანთუბანი, ორმოცი, — ბევრი დაცარიელდა, ვაკეზე ჩავიდნენ.

ღამე მანაც კარში ათიეს, მხოლოდ მინდია დარჩა აივანზე. ცა მოწმენდილი იყო და შიში არაფრისა ჰქონდათ, მაგრამ შუაღამე ახალი გადასული იყო, როდესაც ელვა-ქექა, გრგვინვა და ქუხილი ატყდა. გეგონებოდა ცა ჩამონგრევას აპირებსო, მოიქრუშა და აი, უნდა წამოსულიყო დელგმა და თქეში, რომ ბიჭებმა წამოავლეს საძილე ტომარას ხელი და გაჰქუსლეს აივნისაკენ...

— ნუ გეშინიათ, წვიმა არ მოვა! — შეეხმაურა აივანზე გამოსული სოსე.

— ეს რატომ?

— აგერ, როგორ ყრუთა გუგუნებს ჯამჯამის უკან, ეგ წალკაშია, იქა წვიმს.

დილა მართლაც კრიალა იყო, მალლიდან დასცქეროდა ლურჯი ცა.

სალამოს, სუფრას რომ უსხდნენ, მაშინ ჰკითხა გიორგიმ სოსეს, უფრო ბავშვების გასაგონად, თორემ თვითონ იცოდა.

¹ ებერნიკი — თერთმარცვალი დიკა.

— გუშინ ე რა ორღესული სიტყვა თქვი წაჩექ-უაუჩექის ცეცხლზე და პურიტ-პურის კამაზე?

— პოო, — გაეცინა, — არაფერი, ისე, ჩვენებური სიტყვის მასალაა.

— მაინც, მაინც.

— ცოლი შეუჩნდა ქმარს, ოღონდ შენ ძმას გაეყარე და წაჩექ-უაუჩექის ცეცხლს დაგინთებ და პურიტ-პურს გაქმევო. გაეყარა ძმას, „აბა შენი ხელობა მაჩვენეო“. ერთ ცრიაკ დღეს ცოლმა დაანთო კაპაჭისა და ბუნჩოს ცეცხლი, ცეცხლი რო აბრიალდა, ახლო მჯდომმა ქმარმა უკან დაიწია, ჩანელდა — წინ წაიწია. „უაუა და შემდეგ წაჯდა“. აბა პურიტ-პურიო, დედაკაცმა ხალის (დახალული და დაღერლილი ხორბალი) შექამანდი გააკეთა და მიაართვა. „აბა, დედაკაცო, ერთი ჩემი სახრეო“, გასძახა ქმარმა „რად გინდაო“, „ასკი-კუკუ¹ უნდა გათამაშოო“.

ამის გამგონე სტუმრებმაც ბევრი იცინეს.

დილითვე: შალვა, გივი, ვახტანგი და ერეკლე, პირიქით, ძამას ხევისკენ გაეშურნენ, იქნებ აბუხალოს გამოქვაბულები ვნახოთ და, თუ ვიმარჯვეთ, თრეხეასაც მივწვდებითო, თრეხვის გამოქვაბულში ხომ მროველს წარწერა იპოვეს.

— ღამე ყინწვისში ათიეთ და ხეალ შუადღისათვის ჩვენი ამოვალთ, — დაარიგა გიორგიმ, — ყოველ შემთხვევაში, ხვალაც რომ ვერ ამოვიდეთ, იქ იყავით და დაგვიცადეთ, ზეგისთვის ხომ იქ ვიქნებით. ახლომახლო მიდამოების მცენარეები შეკრიბეთ, დააკვირდით როგორაა შექრილი რცხილნარებში ნაძვი. დაკვირვების შედეგად გადაწყვიტეთ — ნაძვი შეიჭრა რცხილნარში თუ რცხილა სდევნის ნაძვს, თუ სადაო გახდა, რომ ამოვალთ, ჩვენი მინდია გადაწყვეტს დავას, — არიგებდა გიორგი და მისდევდნენ ვიწრო ხევზე მოკისკისე ნაკადულის ღორღიან ნაპირს, ანკარა მდინარე კი ქვებზე ათას ჩქერებდად იშლებოდა, იფანტებოდა, მღეროდა, ლიკლიკებდა და არ იღლებოდა, არსად იმუხლებდა. მალე მათი გზები გაიყო: გიორგი და მინდია სოსეს თანხლებით მდინარის მარჯვენა შენაკადს მიჰყვნენ, ბიჭები კი მარცხენას, იმ ქედის ფერდოს,

¹ ასკი-კუკუ (ქართულრად) იგივე ფარსაუკუ (გურულად), ბარცაუკუ (კახურად), ერთგვარი ცეკვა იყო, გურიაში ალადგინეს, ქართლ-კახეთში მხოლოდ ეს სიტყვები დარჩა, რაც ხშირად მალლა შეხტომას ნიშნავს, როცა ფეხებში სცემენ.

რომელზედაც ჯამჯამა და ნემსია წამომართულან. აქედან კი აბუხა-
ლოსკენ ძამას ხეობაში აპირებდნენ გასვლას. გიორგის კი სურდა
გასულიყო ქედის წვერზე და იქიდან თემის სათავეებისაკენ გადა-
ეხედა.

ჩუმად მოსაუბრობდა ორი ქალაროსანი, ჯერ ქედის წვერიდან
შორს იყვნენ, რომ სოსემ უთხრა: დროა დავბრუნდეთ, თორემ წვი-
მა მოგვისწრებსო.

— განა რა იცი?

— მე ხომ იმ დაწყევლილ ომში დავიჭერ და ახლა მხარმა მით-
ხრა, გინდ ეგ არ იყოს, ბუზები იკბინებიან. მდინარეც, ხედავ, გაჩუ-
მდა, აღარ მღერის.

ცას ახედეს, კრიალა იყო, ლურჯი, მაგრამ წყალი მართლა გა-
ჩუმებულიყო. სადღა იყო მისი მაყრული? აქამდე თითქმის სიმღე-
რების გუდა ჰკიდებოდეს ზურგზე, ახლა კი ის გუდა მოეხსნას და
იქ, სადღაც, ზევით დაეტოვებინოს. შეენახოს. ცოტა კიდევ წადგეს
წინ ნაბიჯი, მაგრამ ათიოდე წუთში ჯამჯამის წვერიდან, თითქოს ნა-
ბადი გადააფარეს ხეობასო, ისე ჩამობნელდა. ღრუბელმა იძალა და
ხევის სათავე მთლიანად გაიტენა შავი ღრუბლებით.

— მართლაც, დროა შევბრუნდეთ, — თქვა გიორგიმ და აიხე-
და ზევით. დიდი სურვილი ჰქონდა შავ ღრუბლებში, ჯამჯამის წვერ-
ზე, ბიჭები დაეღანდა.

— ჯამჯამის წვერზე ღრუბლის წამოსვლამდე იქნებოდნენ, თუ
აბუხალოს თავი დაანებეს, კარგი იქნება. იქით სავალ ბილიკზე თიხა
იცის და ფეხი სხლტება, მაგრამ, ღვთის წყალობით, შეიძლება იქ
სულაც არ წვიმდეს.

გიორგიმ კითხვით შეხედა სოსეს.

— აბუხალოს ქედი თირი ქვაა, იშლება. ფლატეები ბევრი იცის.
ჯამჯამის ქედქედ ბილიკია, ის ბილიკი ნადირაანთ ხევში ჩაიყვანს,
შარაც იქვეა...

— რა ვიცი, მოიფიქრებენ?!
— როგორ ვერ მოიფიქრებენ, ამ ჩამდენიმე წლის წინათ შალ-
ვაც ხომ იყო აქეთ, ჯამჯამიდან გადავიდა ძამას ხეობაში.

— პოო, ახალა მომაგონდა, მართალი ხარ, — და ერთი შეხე-
დვით დამშვიდებული დაჰყვა დაღმართს.

ცოტა ხნის შემდეგ დაიგრიალა და თითქოს ზურგში უზარმა-
ზარი ბურთი მოხვდაო, წინ მეტი ნაბიჯი გადაადგმევინა.

— აბა, ნაბიჯი, ჩქარა! — და გახედა მინდიას.

— ჩქარას და ნელას ახლა ერთი ფასი აქვს, ჩემო გიორგი. მალე სეტყვა წამოვა. გახედე, ქვემო ღრუბლები ჟანგის ფერია, უკან კი — შავი, კუნაპეტი. ასეთმა ღრუბელმა დიდი სეტყვა იცის, — უპასუხა მინდიამ.

ზევიდან ქარის ფრთამ ზუზუნით ჩაირბინა და სადღაც კლდის ქიმის მიღმა გაჩერდა.

უცბად მეორე ნაპირზე შევლი! გადმოხტა და წამით გაქვეავდა, მერე შებრუნდა და ჩამოხრიოკებულ ფერდაზე ავარდა.

— ეგენიც ღელავენ, — თქვა დინჯად სოსემ, — აჩქარდეთ, ახლო ქოხია და იქ მივიდეთ. თუმცა, არა, ჯობია ვიაროთ, თორემ ამ ტიალმა წყალმაც ისე იცის აღიდება და შედედება, თითქოს მახოხის შექამანდიაო...

მთის წვერებზე კი ელია გამშაგებით დააქროლებდა თავის ეტლს და გაჰქონდა გრუხუნნი; აი ერთი, ორი, სამი წვეთი დაეცა ქვებს და გაიშალა.

— გიორგი, მინდიავ, მოდი, თქვენი წერაყინები და ქაფჩები მე მომეცით, აქ შევიწინახავ და მერე ჩავიტან, აი, ჯოხები დაიჭირეთ, — შესთავაზა სოსემ.

მას უკვე გამოეპრა რცხილის სამი ჯოხი, წალდი წელში ჰქონდა გარკობილი და არ გასჭირვებია.

წალდი, ჯოხები და ქაფჩები ბუჩქში შეაწყო და ჩქარის ნაბაჯით გამოჰკრეს, მაგრამ რა? — წამოვიდა სეტყვა და წვიმა, თითო მარცვალი მტრედის კვერცხისოდენა იყო. კაირამას, ქოხამდე მალე მი-აღწიეს და შეცვივდნენ შიგ. ქოხი გონგოლებით იყო დახურული და ალბათ მალე გამოატანდა წყალი, მაგრამ წყალს რა უშავს, სეტყვას ხომ მინც დაიჭერდა.

* შველი — *Capreolus capreolus* ფართოდ გავრცელებული ცხოველია, გვხვდება ევროპაში, ციმბირში, შუა აზიაში, პალესტინა - მესოპოტამიაში.

კავკასიონზე, მის სამხრეთ ფერდობებზე, ჩვეულებრივია. ჩვენში გვხვდება ტყეებში, ტყის ცხოველია, იკვებება ბალახით და ყლორტ-ნეკერით. ჩვეულებრივ იცის ერთი ნუკრი. იშვიათად 2—4. ნუკრის ყვითელი ხალები აყრია. ნუკრი უსუსური იზადება. 4—5 დღე ერთ ადგილას იმყოფება, შემდეგ კი დედას დასდევს. შველზე ნადირობა ჭერჭერობით აკრძალულია, კარგი იქნება სამუდამოდ დარჩებოდეს ეს აკრძალვა, შველი ხომ ტყის მშვენებაა.

ქარი ძლიერდებოდა, ქოხი ლამის მოგლიჯა, სეტყვას კი გაჰქონდა ბაგაბუგი და ქოხის კარიდან ხედავდნენ, როგორ ეგებოდა ძირს ნეკერჩხლისა და წიფლის ფოთოლი.

მგზავრები დასველდნენ, მაგრამ სეტყვა, როგორც უცბად წამოვიდა, ისე უცბად გადაიღო, აკი თქვა სოსემ: „მალე გადიღებს, ქარიანი ავდარიაო“. გაიხედეს აბუხალოსკენ, ღრუბლის ნაფლეთებელა მოჩანდა, აღმა-დაღმა დაეხეტებოდნენ კრიალა ცაზე, გეგონებათ, დიდ ფარას ცხერის ნოტო მოსწყვეტია და ბლავილით დაეხეტება მწვანე მდელოზეო.

სამაგიეროდ, სახარე კლდე და წერეთის ქედი მთლიანად შებურული იყო და იქა გრუხუნებდა, ელავდა და ჰქექდა...

— რა საჭიროა, აღიდდება ტანა, გადაირევა, — და ჩაიხედა ძირს. ეს აქამდე პატარა და უწყინარი ნაკადული ცოფიანი მგელივით მოექანებოდა, წყლობისა მართლაც არა ეთქმოდა რა, „ღორწყალი“ იყო ნამდვილი, მოდიოდა და მოღმუოდა, მოგრიალებდა, ატრიალებდა მოგლეჯილ ხეებს, ახეთქებდა ნაპირს და თითქოს ჩვენს მგზავრებსაც ბოროტი თვალით უმზერდა.

— ფეხი იცურებს, ცოტა ზევით ავიწიოთ, იქ ბილიკია ნახირისა და იმით ვიაროთ, ქვევით ამ აფთარს ეგ გზაც შექმული ექნება, — სოსემ თავის ანაბარი სანახირე ბილიკზე გაიყვანა. გიორგი მალი მალ იცქირებოდა ჯამჯამისაკენ.

— არა, იქით არ იწვიმებდა, — დაამშვიდა სოსემ.

— შენს პირს შაქარი, — თქვა და უცბად გაშრა, გახევედა, ასეთი სურათი ჯერ არასოდეს ენახა:

ვიწრო ხევიდან ფისისხევის ღორწყალი გამოჰკრილიყო, სცემოდა ტანას მარცხენა ნაპირს და შეტბორებულიყო, თითქოს ათი ძალე რომ წაიხსებება და ერთ გორგლად ტრიალებენ, ამ გორგალში ჯერ ამჩნევ რომელი რომელია, მხოლოდ ღრენა, წკმუტუნე და ყეფადა ისმის, სწორედ ასეთი ამბავი ტრიალებდა, მდინარე ღულდა, ზობოქრობდა; ოცი და ორმოცი ტალა ერთმანეთს ეხეთქებოდა, იდგა ერთი ორომტრიალი, გამაყრუებელი ჭახანი დამტკრეული ლოდებისა, ხეებისა და მორებისა.

— წვიმა ზევით არა კლებულობს, რა მოგველის ნეტავ? ვინ იცის, როგორ გაგიყდეს ეს ჩვენი ტანა, — თითქოს დაიკვნესა სოსემ.

— ეჰ, ეს ფერდობები ტყით რომ ყოფილიყო დაფარული, ეს არ მოგვივიდოდა!

— ბევრი რამ გაკეთდა, მაგრამ კლდინებს ჯერ კიდევ ბევრი მუშაობა უნდა.

მალე შეაბოტეს სოფელში ჩურჩხელასავით ამოლუმბულებმა.

— მადლი უფალს, მშვიდობით გნახეთ. მობრძანდით, ცეცხლი უკვე ანთია, ბუხარი მხიარულადაა...

— გმადლობთ. ახლავ გამოვიცვლით ტანისამოსს...

— კაცო, ხვალ როგორღა წავალთ? — შფოთავდა გიორგი.

— ღმერთი მოწყალეა, გავალთ და გავალწვეთ...

მალე პირდაბანილნი, სუფთა ტანისამოსში გამოწყობილნი „მხიარულ ბუხარს“ უსხდნენ.

სოფლის საბჭოდან გორში დარეკეს, რაიკომის მდივანს სთხოვეს „იქნებ როგორმე დაუკავშირდეთ ქარელს და ჩემი ბიჭების ამბავი გაიგოთ“.

— ახლავე შეგაერთებთ, თვითონ ისაუბრეთ!

მართლაც ორიოდვე წუთის შემდეგ ქარელის რაიკომის ერთ-ერთი მდივანი ტელეფონთან იყო: იგი შეჰპირდა „მინც საქმე მაქვს ზღუდერში, ავალ და იმათაც ვნახავო“. ისიც უთხრა, ჩვენსკენ და ძამას ხეობაში ავდარი არა ჩანდაო.

— შოთა ყოჩალი ბიჭია, ნახავს, — თქვა იმედიანად გიორგიმ. ტანა კი ღრიალებდა და მოქანაობდა ქვევითკენ...

სალამოს შვიდი საათი იყო, როდესაც საბჭოდან დაიძახეს, ქარელიაო.

— ბატონო გიორგი, აი, ეს ბიჭები დავაპატიმრე და აქა მყვანან. ხვალ ამოხვალთ და ჩაგაბარებთ, — თქვენს მეტს ვერავის ვენდობი.

— უი, შე ეშმაკის ფეხის მომჭრელო, შენა, — მიხვდა გიორგი რასაც ნიშნავდა „თქვენს მეტს ვერავის ვენდობითო“.

სალამო ხანს ბუნება დამშვიდდა. გიორგიმ და მინდიაშვილმა მშვიდად დაიძინეს.

ტანა კი ისევ ღრიალებდა, გრუხუნებდა, მუქარით მიეჭანებოდა ქვემოთკენ.

მიწაზე ჩამოფრენილი ანგელოზი

მზე ამოწვერილი იყო, როდესაც გიორგიმ თვალი გაახილა. უცბად გადაიცივა და გავიდა ეზოში. მდინარის ხმაურში კიდევ რაღაც ყრუ გუგუნის ისმოდა ქვევიდან. გიორგი დაეშვა ნაპირისაკენ, მდინარეს აუარებელი ნარიყი მოეტანა, ზოგი მათგანი მდინარის დონიდან ორი მეტრის სიმაღლეზე იყო დატოვებული, ტანას ზოგან ნაპირი ჩამოენგრია და ფლატე გაეკეთებინა, სიმიანი მთლიანად ჩარეგვილიყო (თუმცა სიმიანი კიდევ წამოიწვეს ხოლმე, მაგრამ ყანას რაღა ეშველება?). სოფლიდან ერთ კილომეტრზე ხალხი ხილს აკეთებდა.

— ქუღზე კაცი გამოვიდა, ბანაკებისათვის სურსათი გორიდან მოაქვთ, თუ ღროზე არ გაკეთდა, არ შეიძლება, — შეეგება სოსე.

— ქვევით რა ამბავია?

— ამბობენ, ბობნევის ქვევით სეტყვა არა ყოფილაო. შენ ნუ გაფიქრებს, აქედან ცოტა ხნის შემდეგ ტრაქტორი და საბარგო მანქანა გავა და გაჰყვებით. უკვე შევიპირე. თუ გზა ან ხილია გაფუჭებული, ტრაქტორი გაგიკვლევთ.

— წინდახედული კაცი ხარ, ჩემო სოსე, დიდი მადლობა.

— შენც კარგად იცი, ჩემო გიორგი, ჩემ თავზე კევრი არ მოტრიალებულა, თორემ ყველა გადამხდენია.

გიორგი მომუშავეებს მიესალმა და ქვას დასწვდა ნაპირზე მისატანად.

— ახლა ეს ხიდი აღარც ჩაინგრევა, პროფესორის მიტანილი ქვითაა გამაგრებული. — წაიხუმრა ერთმა საანდომიანი სახის ქორა ვაჟკაცმა.

გიორგის გაეცინა.

— ნუ ხარ, ბიჭო, ენაუკუღმართი, — შეუტია ჭალაროსანმა.

— აბა შენსავით მარტო რძე და თაფლი ხომ არ უნდა ამომდიოდეს პირიდან.

— შენ თაფლს ვინ მოგცემს, მაგრამ არც ძიმწარეა საჭირო.

— რას იზამ, ჩემო კოტე, ცხოვრებამ ეგრე იცის, ხომ გავიგონია:

„წუთისოფელმა, დღე ჩემმა, ძიმწარე დამალეენა,
არც მოგლა, არც ღამარჩინა, არც სული დამალეენაო“.

წამოიწყო ენამწარე ქოჩორამ მუშური და მოძახილი ბანიც დროულად ამოუდგა გვერდში.

— აი, თქვენ კი გენაცვალეთ, თქვენა!

„გზა სიარულმა დალია, სიბი ქვა წყალთა დენამა“,
ჩამოართვა ლექსი ჭალარამ.

„ლამაზი გოგო და ბიჭი ერთმანეთისა ცქერამა.“

— აი, თქვენ რომ გაგეხუმრათ, იცით, რა კეთილი და მუშა ბიჭია? ცარიელ ქვაზე რომ დასვა, თვითონაც იცხოვრებს და სხვასაც აცხოვრებს. ნამეტნავად საქმეში უკან დახევა არ იცის. ალალმართალია, მაღალთან მაღალი, დაბალთან დაბალი, ასე არაა, შაქრო?

— მაშ როგორ, მე ისეთ კაცთან მიყვარს ყოფნა, ჩემ სახრებს რომ სახრეს შემოაგებებს და ჩემ კომბალს კომბალსა.

— ის რას დაღონებულა? — მიუთითა გიორგიმ განზე მდგომ ერთ შავწვერა კაცზე, რომელიც მუშაობაში მონაწილეობას არ იღებდა.

— მაგან ეგრე იცის, სოფელში რო წახდება რამე, დანა პირს არ უხსნის და მთელი კვირა ბზობის ყვავილივით იკარგება...

— არიქა გამოიტანე სანახიროზე¹... — გამოეპასუხა დაღვრემილი, ყური რომ მოჰკრა გიორგისა და სოსეს საუბარს. მაგრამ ქოჩორამ არ აცალა:

„გამოღმით მე ვარ, გაღმით შენ,
შუა ჩამოდის მდინარე...“

გადაუმღერა ქოჩორამ გაღმელებს, არც ისინი ჩამორჩნენ და ტალღების ხმაურში გამოიკვეთა ვაჟას ნატიფი სტრიქონები:

„ხიდი არ გვიძევს წყალზედა,
ფიქრი მკლავს მოუთმინარე...“

— აბა, თოკი დაიქით!

და შაქრომ გაისროლა გაღმით კაი მსხვილი საბელი, რომე-

¹ სანახირო — სოფელში ნახირის შესაგროვებლად შეგულებული ადგილი, დღით აქ ყველა მეზობელი ერთმანეთს ხვდება.

ლიც აქეთ, მარჯვენა ნაპირზე, მსხვილ მორს იყო ჩამობმული. ბიჭებმა დასტაცეს მის ბოლოს ხელი, ფერდაზე მდგომ ფიჭვს მოსდეს და გამოსწიეს.

— აბა, გამოსწიეთ!...

გალმა ხუთ-ექვს ტალიკ-ტალიკ ბიჭს ეჭირა თოკი და ეწეოდა. ტივის ხის თავი ძალე დადგა მეორე ნაპირზე; მეორე, ძველი თავზე, ისევე ადგილზე იყო. ორივე მხრიდან დაიწყეს ფიცრის დაგება.

— აი, ესაა, ძალა ერთობაშიაო, სოფელი ღონიერია, თუ კაცი გონიერია. ხელად უგალავს თავს, რაც არ უნდა ძნელი საქმე იყოს.

მზე წამოწეული იყო, როდესაც სოფლიდან ტრაქტორი და საბარგო მანქანა გავიდა; სოსემ ზიღამდე ჩამოაცილა, თან ბოდიშობდა, თითქოს მისი ბრალი ყოფილიყო ტანას გაგიჟება.

ქვევით და ქვევით უფრო ნათლად ჩანდა ტანას ნააგეკაციარი, ნაპირზე მირიყულიყო ფესვიანად მოგლეჯილი ხეები, უმთავრესად ტირიფი, ვერხვი და მურყანი, ალაგ-ალაგ წიფელი და ფიჭვიც ჩანდა. ნაპირები ბევრგან ახლად იყო ჩამოფლატეებული, გავაკებული ადგილები კი ღორღს ამოევსო, ბერღარები წყალს მოეტაცა, პატარ-პატარა სარწყავი რუების სათავეები მიენგრ-მონგრია.

ბობნევთან წყალში გავიდნენ, არ გასჭირვებიათ.

— ახლა თქვენ შეგიძლიათ გაქუხლოთ თქვენი რაშით, ქვევით გზა მაღალზეა, კლდოვანიცაა და წყალი ვერას დააკლებდა.

ატენის სიონთან რაიკომის მდივანი შეხვდათ. გიორგიმ მადლობა გადაუხადა გუშინდელი დახმარებისათვის.

რევანს გაეცინა: „აგეთი საქმეებიც გვევალება, ქარსაფრების გაშენება, ტყის აღდგენა“...

— ეგ ხომ ტყის გაშენება არ იყო...

— გულმშვიდად რომ იქნები, უფრო კარგად იმუშავენ. გულდარდიანი კაცი ათასად რომ გაიჭრას, მაინც არა გამოუვა რა.

— რაიონში ტყე ბევრი აღარ არის, ატენს საცდელი სადგურიც მოუვლის, მაგრამ აი, მეჯვრისხევის თავზე კი...

— რა ვქნა, გიორგი, ობოლს ჰკითხეს, თვალს ვის გამოსთხრო და, ვინც გამზარდაო. ზოგი კაცის საქმეც ეგრეა, ვერა და ვერ ვარდება გულსხმაში.

— ვერ ვარდება და რიყეზე რო დარჩება, ვერც მაშინ გაიგებს?

— საქმე ისაა, რომ იმის წყალობით სხვადა რჩება მაგ რიყეზე.

— მაგრამ უნდა გახარო, დიდი საქმე დავიწყეთ, სოფელში გაზი შეგვყავს, ახლაც ვაწვდით ბალონებით, იმასაც ცვდილობთ, რომ ელექტროენერგია დღისითაც ჰქონდეთ, ეს ხომ ტყისთვის დიდი შეღავათი იქნება.

— სწორედ დიდ საქმეს აკეთებთ, ჩემო რეზო, და მაგ გზას ნურც გადაუხვევთ.

მალე დაემშვიდობნენ ერთმანეთს იმ პირობით, რომ ისევ მალე შეხვდებოდნენ. ახლა კი დაგვიანება არ ღირდა.

სკრის საცდელ სადგურს აუარეს. მან დიდი ამაგი დასდო ჩვენს მეხილეობას; ამჟამადაც ბევრს აკეთებს, განსაკუთრებით აღსანიშნავია ცერცვაძის ნამუშევარი; მან მრავალი ახალი ჯიში შექმნა ვაშლისა, ზოგი მათგანი ფრიად ღირსშესანიშნავია.

ელენე ერისთავის ატმები ხომ საქვეყნოდაა ცნობილი.

შარაშიძემ კი შექმნა კომპის შესანიშნავი კოლექცია, საქართველოში თურმე 75 ჯიში ყოფილა კომპისა.

ქარელის ვაკეზე, ქარელამდე, 1921 წელს ჰაობები კიდევ იყო, ახლა ყანები ბიბინებენ.

მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულს ჩვენში გავრცელდა ფილოქსერა, დაიწყო ვენახების განადგურება.

სწორედ იმ დროს ქართლში გაჩნდნენ ადამიანები, რომლებმაც ევროპული მეხილეობის ფანჯითარებას შეუწყვეს ხელი. ესენი იყვნენ: მერეთში იასე ფურცელაძე, ნიქოზში სვიმონ ხეთაგური (ხეთაგუროვი), ტყვიავში ნიკოლოზ კეცხოველი, სკრაში ა. ავსარქისოვი, მათ ჰქონდათ სანერგეები და ხალხში ამრავლებდნენ საუკეთესო ჯიშებს.

ყველა ისინი თავის რამაგარს მოესწრნენ, მეოცე საუკუნის ოციან წლებში ცოცხლები იყვნენ და თავის თვალით იხილეს ქართლის შესანიშნავი ბაღები.

მაგრამ ის, რაც ახლაა — ზღაპარივითაა, მთელი ქართლი ბაღ-ვენახშია ჩაფლული.

სკრას რომ გასცდნენ, გიორგიმ ერთ ადგილზე მიუნიშნა, აქ ქაობი იყო.

ოცდაათიან წლებში ქარელელებმა მოითხოვეს, გინდა თუ არა, კაცი გამოგზავნეთ — ქაობში გველუშაბია, ყოველ დღე ბლუის და ხალხი იმ არემარეს სამუშაოდ ვერ გადისო.

— მე და პავლეს მოგვიხდა წასვლა, — თქვა მინდიამ, — ხანადიროდ გამოვეწყვეთ, „მებლახის“ იარაღიც წავიღეთ. ქარელიდან აღმასკომის თანამშრომელი წამოგვყვა. რეზინის წალებით შევედით ქაობში მე და პავლე.

— მალე გველუშას მოვიტანთო, — სიტყვა დავუგდეთ აღმასკომელს, რომელიც, მგონი, მართლა შეშინებული თვალებით გვიმზერდა.

ამ დროს მართლაც შემოგვესმა რაღაც მოზერის ბლავილის მაგვარი. პავლე შედგა, თვალები შემომანათა.

ქარელელმა ნაპირიდან გადმოგვძახა: „გამოდით, დაანებეთ თავიო“. მე პავლეს გავხედე, თვალი ჩავუკარ და წინ წავედით: დარწმუნებული ვიყავ ბულა¹ იყო, ერთი ქაობის ფრინველია, შინაური მამლისოდენა, გაზაფხულობით ასეთ ხმებს გამოსცემს ხოლმე.

წყალი მუხლზე მოგვადგა.

— პავლე, ნუ გეშინიან, აქ ისეთი ქყობი და ღია, რომელიც კაცს ჩაიტანს ზოლმე, არ არის.

ამ დროს ჩემ წინ შეიფრთხილა უზარმაზარმა ფრინველმა; ევსროლე, მაგრამ დავაცილე; პავლემ იმარჯვა, ფრინველი თავდაყოლა წამოვიდა; ამ დროს მეორე ამოენთო, უკვე სირცხვილი იქნებოდა, რომ ამეცდინა.

— დედალ-მამალი ყოფილა, ამათ შეუშინებია ხალხი. ირიბად გადავჭერით ქაობი, თოფიც დავცალეთ, იქნებ ხმაზე კიდევ ამოფრინდესო, მაგრამ თქვენც არ მომიკვდეთ, ააფრინე ალალი, რაც არ არი... სხვა ბულა არ ამოფრინილა.

¹ ბულა — ქაობის ფრინველია, გრძელ ფეხებზეა შემდგარი, კისერიც გრძელი აქვს, მაგრამ წეროსავით წერილი კი არა, თავიდან ტანისკენ თანდათან განივრდება. გადამფრენია, ჩვენში იშვიათად იცის, გუნდებად არ დაფრინავს; უფრო ხშირად დედალ-მამალი ერთად. ყრულ, ბოხი ხმით ხმაინებს.

ნადავლი ქარელელს მივართვით. მას სჯეროდა კიდევ და არცა სჯეროდა. მშვიდობით რომ გამოვედით, ხედავდა, მაგრამ „გველეშაპი“ თუ ეს ფრინველები იყვნენ, ვერაფრით დაეჭერებინა.

— დავუცადოთ და, თუ კიდევ „გველეშაპის“ ხმა გაიგონო, შენი ხმალი და ჩემი კისერი, — ვუთხარი.

ერთი-ორი საათი ვიყურყუტეთ, ხმა აღარ გვსმენია.

თითქოს ნაწყენმა, ასე მალე და უბრალოდ როგორ დამთავრდა ეს საქმეო, — ქარელელმა მითხრა:

— მაშ სულ ეს იყო?

— ასე ჩანს.

ქარელში დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩვენმა ნანადირევმა, ასეთი ფრინველი ჯერ არ გვინახავსო.

ხმამალლა რომ ეთქვათ „არ გვჯერაო“, — ამას კი ველარ ბედავდნენ.

ეს ამბავი იმიტომ მოგიყევით, რომ მომეგონებინა, ჯერ კიდევ ოცდაათიან წლებში როგორ ბოგინობდა ცრუმორწმუნეობა ჩვენს ხალხში. ახლა სხვა დროა, სხვა თაობა, სოფელში ბევრია უმადლესდამთავრებული. საშუალო განათლება ხომ უმრავლესობას აქვს. ახლა ასეთი ამბავი სიცილად არ ეყოფათ.

ამ საუბარში ვერც კი შენიშნეს, როგორ გაიარეს ქარელი, კეხიჯვარი, ყინწვისი, მხარმარჯვნივ — ზღუდერი, ძოვრეთი. იქ, სადაც ძამას აბუხალოდან წამოსული ხევი უერთდებოდა, შეეტუხა ბიჭს თავის ყველგანმავალი მანქანა გაეჩერებინა.

— ტყემლიანთან რომ ციხეა, შოთა იქ გიცდით.

— ალბათ ალერსის ციხესთან, არა?

— ეგ თქვენ საიდან იცით?

— აქაურმა ჩიტმა მომიტანა ამბავი, — ღიმილით უპასუხა გიორგიმ.

მალე გაიარეს ტყემლიანი, კედმანი, ბატეთი და კიდევ რამდენიმე კომლიანი თუ აყრილი ნასოფლარი.

— ძირს წავიდნენ, კეხიჯვარში, სამწვევრისში, წრომში, ხველურეთში... იქა ჯობიან, ხილიანი ქვეყნებიაო, — განმარტა მძლოლმა.

მესხეთთან გათავდა ისეთი გზა, სადაც ამ თხის ჯიშის მანქანას შეეძლო სიარული.

მთის ფერდონი ტყით იყო დაფარული, ნაძვი და წიფელი მოწინავეობდნენ. ბევრგან წიფელი რცხილას შეეცვალა, ეს უკანასკნელი კი — მუხას.

მანქანიდან გამოვიდნენ თუ არა, შალვამ ერთი გლერძა მიაწოდა, ისეთი, ატენში რომ ნახეს.

— აი, ჩემო შოთა, ოსმალეთის ხრიოკები მოგესალმებიან, ტყე ძალიანაა ნაჩეხი და იმის ბრალია.

— მართალია, ამ ცოტა ხანში შეიძლება სრულიადაც ავკრძალოთ...

— მაგისი კი რა მოგახსენოთ, მაგრამ წინდახედული მოვლითი ჭრების გატარება აუცილებელია.

— აგერ, რცხილიანებში თითო-ოროლა ნაძვი, ეს იმას ნიშნავს, რომ ტყეს აქ ჯერ იმედი არ დაუჟარგავს....

გიორგიმ აბუხალოს მწვერვალისაკენ გაიხედა. შოთამ შეატყო, რომ ბიჭებზე ფიქრობდა.

— საცაა გაჩნდებიან, საშიში არაფერია, გამოქვაბულებში შესვლა შეიძლება.

ცოტა ხნის შემდეგ ოთხივე გამოჩნდა. გახვითქულები იყვნენ, თვალები უბრწყინავდათ.

— ძალიან გადაქანებული ფერდაა, მაგრამ ნაძვები გვშველოდნენ, რომ დავგორებულყავით კიდევ, ნაძვის ძირი არ ჩაგვიშვებდა. გამოქვაბულში ბევრი რამ ვნახეთ, ვახტანგი არ შემოვიდა, თქვენა ნახეთო...

— ეგ უფლისციხის გვირაბის ბრალია...

— არაფერიც...

— საქარხისი არაფერია, ცოტა ხნის შემდეგ გაგივლის ეგ გრძნობა.

— მართალი გითხრათ, ასე მგონია, გვირაბში რომ შევიდე, ჰერი ჩამოინგრევა და კარს ჩახერგავს-მეთქი... — გამოტყდა ვახტანგი.

აბუხალოს ან მურყნევის ქედი ჯაჯამას გამოეყოფა და ჩრდილოეთისაკენ მიემართება, მთის წვერები ზოგან უტყეოა. მათ შორის გამოირჩევა ბორჯომსა და წალვერს რომ დასცქერის.

აქედან იწყება ნედვის ზევის წყალი, გვირგვინა, რომელიც თითქმის 2500 მეტრის სიმაღლისაა.

ეს გამოქვაბულები „პირველად“ ამ ათიოდე წლის წინ ნახა კოტე ჯავრიშვილმა, ჩვენი გამოქვაბულების კვლევის ერთ-ერთმა პიონერმა; აბა მივუღდოთ ყური, რას გვიაშობს:

„დილა აღრიან მივატოვეთ მანქანა და აბუხალს ხევს შევუღექით. გზა სულ ზევით და ზევით მიიწევს, წიწვიანი ტყეც დაიწყო და მალლა მთის საძოვრებიც გამოჩნდა. სამხრეთით, ჩვენ წინ, თვალუწვდენელი ქარაფი ამოიშართა, იგი თავს დასდგომია ხეობას, პირამიდის ფორმა აქვს, ოღონდ ამ პირამიდის ერთი წახანაგი შევეულადაა ჩამოკვეთილი და მისი გეოლოგიური აგებულებაა გამოჩენილი. ეს მთა პალეოგენური ასაკის დანალექი ქანებისგანაა აგებული — მაგარი რუხი და ნაცრისფერი ქვიშა-ქვები ენაცვლებიან რბილ და უფრო ღია ფერის მერგელებს — თითქოს მთაზე ჭრელი ფალასი გადმოუქიდათო.

აი, გამოქვაბულებიც, ორი რუხი ფართო ზოლის შუა თეთრად ნაშენი ქვითკირი ჩანს, იგი გრძელ ზოლად მიუყვება ქარაფის შუაგულს. კლდე შეუვალია, ქვემოდან, როგორც ჩანს, მიუდგომელია. ზემოდან, მთის თხემიდან, ორმოცდაათი-სამოცი მეტრია გამოქვაბულებამდე. მარცხნიდან პირამიდის ტყით დაფარული ციცაბო ფერდობი შეუყვება გამოქვაბულების სიმაღლემდე, მერე კი ისევ ქარაფები აქვს გადმომდგარი, გამოქვაბულები მაინც განზე რჩება და, შეიძლება თუ არა ტყის პირიდან იქით გადასვლა, არ ჩანს. დავისვენეთ და შევუღექით აღმართს. კალთა ციცაბო, ალაგ-ალაგ თითქმის შევეულია და ძალიან ნელა მივიწვევთ წინ. ახლა აქედან ვხედავთ სოფელ აბუხალს — იგი 1. 600 მეტრის სიმაღლეზეა ზღვის დონიდან. ჩვენ კი უკვე ასიოდე მეტრით ავიზევითეთ. ამგვარად, ამ ორი დღის განმავლობაში ათასი მეტრით ავიწიეთ ქარელიდან წამოსვლის შემდეგ. უშველებელი ნაძვები და სოკები ასვეტილან ირგვლივ, მაგრამ, მალე იწყება ბარდნალი და ძლივსღა ვიკვლევთ გზას ტყე-წშირში.

და აი, ტყე ილუვა და ჩვენ წინ რუხი ქარაფები მოჩანს; კლდეების ძირს გაცყევით აღმოსავლეთისაკენ და აი, უკვე იმ ზოლიან პიტალოს მივადექით გვერდიდან, სწორედ იმ რუხი ზოლების დონეზე, რომელთა შორის გამოქვაბულებია ამოკაფული.

აი, ნანგრევები იმ მოწინავე საბრძოლო გოდლისა და ზღუდლისა, რომელიც იცავდა გამოქვაბულებისაკენ მიმავალ ერთადერთ გზას. „კაცთა შეუვალი სიმაგრეა“ და ეს ერთადერთი ადგილიც, საიდანაც ადამიანი შეიძლება მისდგომოდა ამ სახიზარს და შიგ შესულიყო, საიმედოდ ყოფილა გადაკეტილი. აბუხალოს სახიზრის მშენებლებს სწორედ ისეთი ადგილი შეურჩევიათ, სადაც მაგარ ქანებს შორის ორი მეტრის სისქის შედარებით რბილი ქანებია — აქ ამოუყვებითათ ფერდობის გასწვრივ ასიოდ მეტრის სიგრძის მთელი ანფილადა მღვიმეებისა; ლეონტი მროველი, ამ ადგილთა მკვიდრი, ხომ წერს, რომ „განხურბტეს კლდე იგი, რომელი ლბილ იყო და ადვილად სახურბტელი“. გადავდივართ ერთი ცარიელი მღვიმიდან მეორეში; მაგრამ აი, ხერელიდან მოჩანს თეთრი კედელი და ზედ რაღაცა ფიგურები. სასწრაფოდ შევდივართ და განცვიფრებულნი შევყურებთ კედლის მხატვრობის მთელ გალერეას. აქ ეკლესია ყოფილა, გარეთა კედელი ჩამონგრეულია, დარჩენილა მხოლოდ შუა გამყოფი კედელი, რომელიც მთელ სიგრძეზე ჰყოფს ტაძარს. აი, აღმოსავლეთი კედლის მომრგვალებული აფსიდი. თანდათან ვერკვევით კედლის მხატვრობაში. საღებავები უკვე წაშლილია და მხოლოდ ყავისფერი ოქროთი დატანილი კონტურებია დარჩენილი. ვაკვირდებით სახეებს. ისინი იშვიათი ოსტატობით და ნახატის სინატიფითაა შესრულებული.

აღმოსავლეთის კედელზე ეკლესიის მამათა ან მოციქულთა სამი ფიგურაა, ხოლო სამხრეთის კედელზე ათმეტრიანი ფრესკაა, რომელზედაც სახარების რამდენიმე სიუჟეტია გამოსახული: ლაზარეს აღდგინება, ჯოჯოხეთის წარტყვევნა და სხვ. იქვეა დახატული პატარა მუხლმოდრეკილი ფიგურა, რომელიც, როგორც ჩანს, ამ ეკლესიის ქტიტორს (დამკვეთს) წარმოადგენს. საღებავები ამომქრალია; მხოლოდ გრაფიკული კონტურებია დარჩენილი, მაგრამ ამ რამდენიმე ათეული ფიგურის ყველა სახე დამახასიათებელი ნიშნებისა და საკუთარი ხასიათის მატარებელია.

არც ერთი ჩვენგანი არ არის ძველი მხატვრობის სპეციალისტი, მაგრამ მალაღმხატვრული ხელოვნების საგრძნობლად და სილამაზის დასახაზავად სპეციალისტობა არ არის საჭირო. გულ-

დასმით ვათვალიერებთ სახეებს და სულ ახალ და ახალ მხატვრულ დეტალებს ვპოულობთ.

ჩვენ წინ ქრისტიანული ლეგენდის უსხეულო წმინდანთა კრებული კი არ არის, არამედ სისხლსავსე, ცოცხალ ადამიანთა წყება, მთელი თავისი ვნებებით და სიხარულით, მრავალფეროვანი ხასიათებით.

ამხანაგები მეზობელ, ძნელად მისავალ მღვიმეებში გადიან, ჩხრეკენ, ეძებენ, ჩვენ ორნი კი, ლევანი¹ და მე, გაკვირვებულნი და აღელვებულნი შევცქერით ამ მრავალსაუქუნეგამოვლილ სახეებს და ვცდილობთ ამ ოფიციალურ საეკლესიო ლეგენდებში იმ ცოცხალი ადამიანების განცდები და ფიქრები ამოვიკითხოთ, რომლებიც უცნობმა მხატვარმა ჩააქსოვა ამ სახეებს.

ჯერ უცნობი ეს ძეგლი უდაოდ თავის საბატიო ადგილს დაიპყრს ჩვენი ხელოვნების ისტორიაში. ხელოვნების ისტორიკოსნი გამოიკვლევენ, ზუსტად დაათარილებენ და შეავსებენ კიდევ ერთ აქამდე ცარიელ ფურცელს.

შთაბეჭდილებებით დატვირთული ნელ-ნელა ვეშვებით ქვევით. ისევ იშლება ჩვენ წინ ძამას ხეობის აღნუსხული და აღუნუსხავი ძეგლებით სავსე სანახაობა, ტაძრები და ნატაძრალეები, ციხეები და ნაციხურები, კოშკები და გალავნები: ჩვენს ღლებამდე მოაღწიეს წარსულის ამ უტყვემა, მაგრამ მრავალმეტყველმა მოწმებმა და ჩვენ ვალდებულნი ვართ მომდევნო თაობებს შემოვუნახოთ ისინი.

ერთი შენიშვნა სიძველეთა დაცვის კომიტეტის მუშაობის გამო. ციციანთ სასახლე (ძოვრეთში) ამ კომიტეტის მიერაა დაცული. მართალია, საამისოდ დაწესებული წარწერა ვერა ვნახეთ, მაგრამ მცველის არსებობა დავადგინეთ, თუმცა თვით მცველი არ გვინახავს. რაში გამოიხატება მცველის ფუნქციები? ამოწმებს თუ არა მას ვინმე? — ეს არსაიდან ჩანს, რადგან ციციანთ სასახლის გალავანში მოთავსებული კოშკი საბძლადაა გამოყენებული, ხოლო ეკლესია „დამშვენებულია“ მნახველთა მრავალრიცხოვანი წარწერებით“.

¹ ლევანი — მწერალი ლევან გოთუა.

აქ დავამთავროთ ეს საინტერესო ამონაწერი. ძეგლთა დაცვის კომიტეტთან და საზოგადოებასთან პრეტენზიები ბიჭებმაც ჩამოაყალიბეს და, თბილისში რომ ჩავლენ, იქ წარუდგენენ.

აბუხალოს მწვერვალ-ქედიდან ჩარხის წყალზეც უნდოდათ გადასვლა...

— მაშ წალვერიდანაც შეიძლება აბუხალოში ამოსვლა?

— აი, ხომ ხედავთ, გვირგვინა, შუანა მთა, ქართა, ჩვენსკენ აბუხალო, ჯამჯამა. ქართა, თუ გახსოვთ, რითაა მდიდარი?

— ბორჯომ-ბაკურიანში რაც მარწყვი და ულო მოაქვთ გასაყიდად, სულ ქართა-შუანას მთებზეა მოკრეფილი.

— გუშინ ჯამჯამზე რომ იყავით, რუკას დახედეთ?

— როგორ არა!

— ახლა, ვიცი, გვკითხავ, რომელი ქედია შესანიშნავიო?

იმამას ელიმებოდა.

— რომელი და წერეთის ქედი, ლევან ასათიანი ამბობს, წერეთლები აქედან არიანო, ორმოცის ხევის პირზე პატარა ნასოფლარი წერეთიც არის...

— აბუხალოს დასავლეთის ფერდო წალვერს უცქერის, ეს ის ფერდოა, რომელიც ამ სამოცდაათი წლის წინათ დიდმა ხანძარმა მოსპო.

საერთოდ, ეს მხარე, და კერძოდ ძამას ხეობა, მდიდარია შენაკადებით, ხეებითა და მათ პირებზე გაშენებული პატარა-პატარა თუ დიდი სოფლებით.

მდინარე ხვედურეთულაზე (ხვედურეთი) მდებარეობენ ბალ-ვენახებით შემკული სოფლები ხვედურეთი, ზემოხვედურეთი, აგრეთვე ჭანდრები, ხეობა (სოფელია), მესხეთი, ტყემალა, ქვენაფლავი, თრეხვი. თრეხვი შესანიშნავია იმით, რომ თრეხვის გამოქვაბულებში ჩვენმა ალპინისტებმა, ლევან გოთუას თავკაცობით, მროველის წარწერიანი ჭვარი ნახეს.

თვითონ ძამას ხეობაზეა სოფლები: კეხვი-ჭვარი (სოფლსაბ-ქო), სანებელი, ქობერაანთ უბანი, ვედრება, სამწერისი, ბატეთი, კრობანი, კლდუ.

ამ სოფლებს შემოსდევს სხვა ლამაზი სოფლები: ყინწვისი, ზღუდერი, რომელიც გვანანას და ძამას შესართავთან მდებარეობს, შემდეგ ამ მარჯვენა შენაკადზე შეყუყულან ძაძვის მონასტერი,

იმერხევი, ბანი, ველისციხე, თვით ძამაზე კი სუქანაანთ უბანი, ორთუბანი, არცევი.

— დაიცა, დაიცა, — ვერ მოითმინა ვახტანგმა, — აი, ძამაზეა არცევი, ეს ზომ მეჭვრისხევეთანაცაა, იმერხევი ძველ საქართველოში, ტაოში თუ კლარჯეთშია, ველისციხე — კახეთში, ზღუდერი — ცხინვალთან.

— საქართველოში სოფლის ერთი და იგივე სახელი ხშირად მეორდება. მაგალითად, იმერხევიდან წამოსულები ახალ ადგილს თავის ძველი სოფლის სახელს არქმევდნენ. სპარსეთში, ფერეიდანში, რომ გადასახლებული ქართველებია, ერთ-ერთ მათ სოფელს მარტყოფი ეწოდება. გაჩნდებოდა ახალი სოფელი ან დაბა და მათ სახელად „ახალსოფელი“ ან „ახალდაბა“ შერჩებოდა. ასეთივე ახალსოფელი საქართველოში ოცზე მეტია.

მაგრამ მოდით დავამთავროთ თრიალეთის კალთებზე შემოფენილი სოფლის სახელები. ამაზევეა გვერძინეთის საბჭოს სოფლები: ელბაქიანი, წიფლოვანა, ლოშკინეთი, კოდმანი, ქვათეთრა. ძამას მარცხნივ რომ ქედია, იმას გადაღმა: ახალსოფელი, კუდა-ტყე, ჯაგარაანთ კარი, სუქითი, ოქრო-სოფელი. ქარელის სოფლის საბჭოებშიცაა გომბორი, გარდა ამისა, ზემო და ქვემო ღოღეთი, აფნისი, ბატიური, კლდის თავი.

— წრომი სად დაიკარგა? — იკითხა ერეკლემ.

— არსად არ დაიკარგულა, ახალსოფლიდან ერთ კილომეტრზეა, იგი ხაშურის რაიონის სოფლებში წერია.

— უჰ, დავიღალე ამდენი სახელებით, ვისაუზმოთ და ჩვენი საქმე გავაგრძელოთ, — ჩაერია ისევ ვახტანგი.

ალერსის ციხის ქვემოთ მოლივლივე ხევის პირას, კლდიდან რომ წყარო გადმოჩქეფდა, იქ ისაუზმეს. ერეკლეს თვალი მოსჭრა მღალმა გვიმრიანმა, შალვაც გაჰყვა. თითქმის დაიმაღნენ. ერეკლემ ხმამაღლა დაიძახა:

— გველო, მოვიდა ანკარა, თავით ბოლომდე გაგყარა! — უფროსებმა სიცილი დაიწყეს. ეს წამოძახილი იმას ნიშნავდა, გველი შეშინდებოდა.

— რა არ ვიცოდით ბალღობაში. გაქცევაში თუ შევეჭიბრებოდით ერთმანეთს და ვინმე გაგვისწრებდა, ერთი ჩვენგანი მაშინვე წამოიწყებდა:

„წინასა წინწიბურასა, გველი შეუდგა ყირასა.
სამას სამოცი ხანჯალი დაერქოს გულის პირასა“.

მოწინავე მაშინვე შედგებოდა...

გვიმრის რამდენიმე ძლიერი ფესურა მოიტანეს, თბილისში დავრგოთო.

შეკრიბეს კიდევ მასალა, ჩასაწერი ჩაწერეს, გასაზომი გაზომეს და დასასვენებლადაც მოემზადნენ.

— ახლა ისეთ რამეს წერთ, რაც მე წინ დამხვდება, არა? — თქვა ნახევრად ხუმრობით შოთამ.

— მაშ როგორა, ჩემო შოთა!

— ქვეყნის საქმისათვის თქვენი ხმალი და ჩემი კისერი.

მზე ლომის გადმოსაყვირისაკენ იყო გადახრილი, როდესაც ისინი ყინწვისში ამოვიდნენ.

— წყალი ხომ აღარ ჩადის, მოხუცო?

— აღარა, გააკეთეს, როგორც იქნა.

— მართალია თეიმურაზი, ქვის ფილებით უნდა დაიფაროს, თორემ ამ აუარება კაკლებში, ბიჭები გაისვრიან თუ არა ქვას, მოხვდება კრამიტს, „ჭახ“ და წამოვა გატეხილი კრამიტი ქვევით.

ეს ტაძარი ჩვენი ისტორიული ძეგლების იმეოთი ნიმუშია, აგებულია მეთორმეტე საუკუნის დასასრულს და მეცამეტის დასაწყისს. ნაგებია აგურით (ასეთი ნაგები ტაძარი სულ რამდენიმეა კიდევ: ალავერდი, ტიმოთეს უბანი), მთავარი ტაძარი წმინდა ნიკოლოზის სახელობისაა. კარგადაა შემორჩენილი მეცხრამეტე საუკუნის ფრესკები თამარ მეფისა, გიორგი მეფისა და ლაშა გიორგისა. საქართველოში ყინწვისს გარდა თამარ მეფის სამი პორტრეტი გვაქვს დარჩენილი, ტაძრის კედლებზე გამოხატული: ბეთანიაში, ვარძიაში, დღემდე (1971 წ-მდე) იყო ბერთუბანში, გარეჯის კომპლექსის იმ ჯგუფში, რომელიც აზერბაიჯანის ფარგლებშია მოქცეული, მაგრამ რაკი იგი ჩამონგრევის პირზე იყო, 1971 წელს მოხსნეს და თბილისის მუზეუმში ჩამოასვენეს; ნიკოლოზის სახელობის ტაძარში ყველაზე შესანიშნავია „ყინწვისის ანგელოზის“ სახელით ცნობილი ფრესკა. ფრესკა კი არა, მიწიერი სილამაზით შემკული რომელიღაც ქალის პორტრეტია, ფრთები ტყუილად აქვს გამოსახული, თუ მაინცა და მაინც ანგელოზი იყო,

აღბათ მიწაზე რომ დაფრინდა და მიიხედ-მოიხედა, გადაწყვიტა, ცად აღარ აფრენილიყო. იცქირებოდა კედლიდან დიდთვალება მშვენიერება და თითქოს შემოგვლალადებდა ჩამომხსენით და თქვენს შორის დამაყენეთო. საერთოდ კი ყველა აქაური ფრესკა შესანიშნავია კოლორიტით, ფერთა შეზავებით, ხაზების სინატიფით, პარმონიულობით, ეს ფრესკა ჩვენს ფრესკებს შორის საუკეთესოა.

— რას იტყვით, ხალხო, ყინწვისის ანგელოზის მეტი რომ არ დაეხატათ ჩვენს წინაპრებს, დარჩებოდნენ თუ არა ისინი დიდ მხატვრებად? — იკითხა ვახტანგმა.

— ერთი სურათით, რაგინდ დიდებულნი არ უნდა იყოს, ფონს ვერ გავალთ. ვინც ერთი შექმნა, მეორეც უნდა გააკეთოს.

შარაგზიდან გეზი წრომისკენ აიღეს. ძამას გადალახვა არ გასჭირვებიათ. ამ მგზავრობისას თითქოს დაებედათ, სანამ ნიშანში აღებულ ადგილზე მივიდოდნენ, ან საცდელი მინდვრის გვერდით უნდა ჩაევლოთ, ან საცდელ სადგურთან. აი, ახლაც — წრომის საცდელი მინდორი გამოჩნდა, მანქანები შედგნენ; ზემო საქცივიდან სწრაფი ნაბიჯით წამოვიდა მაღალ-მაღალი ვაჟაკი. პუნქტის გამგე იყო. აქაური მკვიდრი აგრონომი მურჯიკნელი. დაატარა კომწია მინდორი, კარხლის, ხორბლის, სიმინდის ნაკვეთები. დაიჩივლა კი, მუშას ადვილად ვერ ვშოულობ, კოლმეურნეობაში არ უნდათ მოსცდნენო. შოთა დაჰპირდა, თავმჯდომარესთან გიშუამდგომლებო...

წრომის ტაძარი შუა სოფელში დგას. ესეც ჯვრისმაგვარი გუმბათიანი ტაძარია. იგი აშენებულია 626—634 წლებში, მცხეთის ჯვარის დამთავრებიდან ცოტა ხნის შემდეგ, მისივე ტიპისაა, მაგრამ ჯვრისაგან მაინც განსხვავდება; ეს განსაკუთრებით ჩანს ოთხი სვეტის არქიტექტურაში, რომელზედაც გუმბათია დაყრდნობილი; ტაძარი ფრიად დაზიანებულია, მაგრამ გადარჩენილია იშვიათი მხატვრული მნიშვნელობის მოზაიკის ნაწილი, რომელიც მთავრობის დადგენილებით, მოხსნეს და საქართველოს მუზეუმში მოათავსეს. ტაძარი ამ ბოლო დროს შეაკეთეს, შეამაგრეს და შემოუნახეს შთამომავლობას. ამ ტაძრის ღრმა და დიდმნიშვნელოვანი გამოკვლევა ეკუთვნის ჩვენს სახელოვან მეცნიერს გიორგი ჩუბინაშვილს.

ჩვენი მგზავრები მალე უკანვე დაბრუნდნენ. შორიდანვე ჩანდა

მთის ფერდობზე მდგომი კოპწია ტაძარი. მოხდენილად იდგა, გეგონება მთის ქედი გვირგვინით არის შემოსილიო.

— ახალ აგებულსა ჰგავს, — წამოიძახა ვახტანგმა.

— ახალიცაა და ძველიც, და აი, როგორ:

ეს კოპწია სამწევრისის ტაძარი აგებულია მეშვიდე საუკუნეში, მაშინ, როდესაც ჩვენი ხუროთმოძღვრული ხელოვნება ყვაოდა. მაშასადამე, ამ ტაძრის თავზეც გადაიქუხა მე-12—13 საუკუნემ. ანგრევდა მტერი, მიწისძვრა, ქარი და ქარაშოტი. შერჩა კედლები, სამსაფეხურიანი ბალავარი, მისი სრული აღწერა და XIX საუკუნეში გადაღებული სურათი. აი, ამ სურათის და აღწერის მიხედვით ძეგლთა დაცვის კომიტეტმა აღადგინა და ახლა კვლავ გასცქერის ქართლის მინდვრებს, რუის-ურბნისს, როგორც მათი მეწინავე.

ისხდნენ ბალავარზე ჩვენი მგზავრები და გასცქეროდნენ ქვევით, მტკვრის პირას ნაგები ციხის ნანგრევებს. ეს ციხე მეთხუთმეტეს დასასრულს და მეთექვსმეტის დასაწყისს ააგეს ფანასკერტელმა ციციშვილებმა, ამ მხარის ახალმა მებატონეებმა.

გასცქეროდნენ და ისახებოდა ჩვენი წარსული, ცეცხლმობული ტაძრები, სასახლეები, სოფლები, ესმოდათ ხმალთა წკრილი, ფართა ჯახანი, ვაჟკაცური შეკვივლება და ერთმანეთის გამხნეება.

— მიდი, გენაცვა, აქა ვართ!...

და ხშირად ეს უკანასკნელად ნათქვამი სიტყვა კი იყო. უცბად გვიმ წამოიწყო:

„საქართველოში, როცა კვდებოდნენ უფრო და უფრო წუხდნენ ამაზე; ეპ, წუთით მაინც დაბრუნდებოდეს ჩვენი ბავშვობა და სილამაზე. ჩვენ ვაჟკაცობა ძველთაგან მოგვდეს, ყველამ გაიგოს, ყველამ იცოდეს, ჩვენ შეიძლება ბრძოლაში მოვკვდეთ, მაგრამ არც მაშინ ვტოვებთ სიცოცხლს“

— მაგრამ არც მაშინ ვტოვებთ სიცოცხლეს, — ამოიოხრა ვახტანგმა და გახედა ლიხის მთას ნაამბორებ მზეს, რომელსაც ცის ტატნობი ოქროსფრად შეეღებდა.

მთები რაღაც ლურჯი იღუმალებით იმზირებოდნენ.

— ეგ არის და გორის ციხე! — წამოიძახა მინდიამ, როდესაც მეორე დღეს გორის ციხეზე მოექცნენ. ბიჭებმა გაკვირვებულებმა შეხედეს.

— ჰო, ეგრე იცოდნენ, როდესაც რამე ძნელ საქმეს მოათავებდნენ, იტყოდნენ ხოლმე — „ეგ არის და გორის ციხეო“. გორი ბევრჯერ დანგრეულა, აშენება ძნელი იყო და, თუ ააშენებდნენ, უხაროდათ კიდევ. ეგ თქმა იმ დროიდანაა, ალბათ, გორის ციხესავით მაგარიო.

მხარ მარჯვნივ კვერხაქის ქედი მოჩანდა, შემდეგ წლევი-თხოითი ისახებოდა, სხალტბაც. დასალიერზე კი სხვილოს ციხე ჩანდა, ამილახვრიანთ ერთ-ერთი ციტადელი, სამთავისსა და ქვემო ჭალას რომ დასცქერის მაღლიდან.

წინ კავკასიონი იყო აღმართული, ელვარებდა ბრუტ-საბძელო ზეკარა, მათ გვერდით ჩამწყრივებულყო თოვლის მუზარადიანი მწვერვალები, უკან კი მუდამ ლურჯი თრიალეთის ქედი, გორიჯვარი.

„თამარ მეფე გორის სანახებში ჩადირობდა თურმე, საყვარელი შევარდენი გაუფრინდა და გორისკვარის გუმბათზე დაჯდა; მათ შუა მტკვარი და ლიახვი ბობოქრობდა; გაზაფხული იყო, დიდროობა. არავინ ჩანდა ვაჟკაცი, რომ წყალი გადაელახა და მიმინო მიეგვარა დედოფლისათვის; „ვინც მიმინოს მომგვრის, მას ყოველ სურვილს ავუსრულებო“, — წაიჩურჩულა თამარმა; ამ დროს ამალიდან გამოერჩა ერთი ვაჟკაცი და გადაეშვა აბობოქრებულ ტალღებში. გაღმა მშვიდობით გავიდა, მისწვდა კიდევ მიმინოს და ამ დროს თამარმა გულში შეჰღალადა: „დედა ღვთისაო, თუ მაგ ვაჟკაცს ავი რამ უღევს გულში, უკან ნულარ დააბრუნებ“... და მოსწყდა გუმბათს ვაჟკაცი, ჩაინთქა მტკვრისა და ლიახვის აბობოქრებულ ტალღებში. ამის შემდეგ ორი დღე ლოცვაში გაატარა თამარმა“, — ეს ლეგენდაც უამბო მინდიამ.

— აგერ ნაჰარმაგვეის გორაკი, „თამარმა ქოში დაკარგა და ვეღარ იპოვეს, ცალისთვის რაღა ექნა? ეს ცალი დადო წყაროსთან და ერთი მუჟა მიწა მიაყარა. ამის შემდეგ ყველამ, ვინც აქ იყო, თითო მუჟა მიწა მიაყარა და ეს გორა აიზიდა. შემდეგ ზედ საზაფ-

ხულო სასახლეც ააშენესო“. — ეს პატარა ლეგენდაც აქაურია, — დაატანა მინდიამ.

— დიდება შენდა, ღმერთო, რას არ მოიგონებს დალოცვილი რუს ხელმწიფე, — ჩაერია ენაკვიმატი ვახტანგი.

— ჰო, ასეთი თქმა იცოდნენ აქაურებმა, ყველამ მათთვის საკვირველ საქმეზე. მაგრამ „დალოცვილში“ ისმოდა ირონიაც და დაცინეაც. პირველი ავტომანქანა რომ დანახეს, თურმე წამოიძახეს: „რას არ მოიგონებს დალოცვილი რუს ხელმწიფეო“.

სიამით გასცქეროდნენ მათ წინ გადაშლილ უზარმაზარ ვაკეს, მწვანეში ჩაფლულ სოფლებს. ვენახებითა და ხილის ბაღებით სოფელი სოფელს უერთდებოდა. წინათ თუ შეჭკუფებულნი იყვნენ, ცინის ირგვლივ შეყუყულნი, ახლა ფრთები გაეშალათ, აღარც მარბიელი ჯარისა ეშინოდათ და აღარც „მდევარს“ იძახდნენ.

აქაური ჰავა სოფლის მეურნეობისათვის ზედგამოჭრილია, ისეთი ხილი მოდის, ზღაპარში რომ იცის, თეთრ ვაშლსაც კი ლოყა უწითლდება.

— ერთხელ უდიდესმა მეხილემ, პაშკევიჩმა, აქაური შამპანური რენეტი ვერ იცნო, ისე იყო აწითლებული. მას ბუნების საოცრება უწოდა, — გაიხსენა მინდიამ.

ამას ხელს უწყობს აქაური შეზავებული ჰავა, ჩვენი შშის ბრწყინვალეობა, ლიახვის ანკარა წყალი და მადლიანი ნიადაგი.

ვაკის უდიდესი ნაწილი დაფარულია მდელოს ალუვიურ კარბონატული ნიადაგით, გვერდის ძირი და მისი წინა ფერდობები — ადგილ-ადგილ, შეფერდებაზე, შევმიწა ნიადაგებით აღინიშნება, მთის წინებზე და მის კალთებზე ტყის ჩვეულებრივი ყავისფერი ნიადაგებია.

ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე, შინდისისა და რუისის გავაკებაზე, გვხვდება ალუვიური ნიადაგების თავისებური სახეობა, ლამები, რომელიც მეტად ალქატი ნიადაგია.

როგორც ჩანს, ამ ვაკის უდიდესი ნაწილი დაფარული იყო ტყით, ბოლო ხანებამდე აქ შემოგვრჩა კალის ტყეები, მაგრამ უკანასკნელ წლებში ესენიც განადგურდა.

ქართლის ვაკის ჰავაც ზომიერია, იშვიათად, მაგრამ დროდადრო, დიდი ყინვა იცის, — 26—27°-მდე. ასეთი ყინვების დროს ზიანდება ნაზი ხეხილი; ატამი, კაკლის ერთწლიანი ტოტები, ვაზის რქა,

მაგრამ ერთ ორ წელიწადში ყველაფერი თავის კალაპოტში დგება.

მიუხედავად ამისა, ქართლის დიდი ვაკე (საგურამოს, მუხრანის, ტირიფონის, შინდისის, რუისის, დედოფლის მინდვრის, დოღლაურის მინდვრის), მტკვრის მარცხნივ, მარჯვენა ნაპირზე კი დოეს-გრაკალის და სკრა-ქარელისა, აგრეთვე გვერდის ძირები, საუკეთესოა სოფლის მეურნეობისათვის. ისეთი ხილი, როგორც აქ იცის, სხვაგან არსადა გვხვდება, ღვინო ცქრიალა და გემოიანია, პური ხომ გემრიელია და გემრიელი, მაგრამ ძველად გლეხკაცს ერთიც აკლდა და მეორეც, თორემ რა ათქმევიინებდა:

„ნეტავ მანატრა, მანატრა, ეს ნატვრა ამისრულაო,
ლიახვი დოთაც მიქცია, ნაცარ-გორა ჭადათაო¹.
მცხეთის ხლი ამიყუდა ხელში მომცა კოვხათაო“.

ყველაფერი კარგი მოდიოდა, მაგრამ ხალხს აკლდა:

„ქართლი იმიტომ დაკოვე, თოვლს დადებს, აღარ აიღებს,
რაც მოსავალი პოკვივა, მოვა მევახზე, წაიღებს“.

გორის ციხე აშენებულია იმ ბორცვზე, რომელიც კვერნაქისა და მალხაზის წვერის ნაწილი უნდა იყოს. წარსულში ესენი გაერთიანებულნი ყოფილან, მაგრამ ლიახვმა, მეჭუდამ და მტკვარმა იმძლავრეს და გაგლიჯეს ეს მთლიანი ქედი, მათივე ნაშთია კარალეთის გორაკიც, რომელზედაც დღეს კარალეთის კულტურის სახლი დგას.

როდისაა აგებული გორის ციხე, არავინ იცის, არც დოკუმენტებშია სადმე. ვახუშტი წერს: „...არა არს უწყებული, ვისით აღშენდა პირველ“. პირველად გორის ციხე მეშვიდე საუკუნეში ჩანს.

თვით გორის ციხის გორაკზე და მის გარშემო მოსახლეობა იყო. ამას ადასტურებს ნამარხები. გორის გორაკზე 1946 წელს ჩამოწყდა ჩრდილო ფერდობის ნაწილი. აღმოჩნდა ექვსი მეტრის სიმაღლისა და სამი მეტრის სისქის კედელი, კრამიტი, კურკლის ნამტკვრეები და სხვა ნივთები. ამ ნაშთების მიხედვით არ-

¹ ჭადი — ამ ლექსში უეჭველად სიმინდის პური არ იგულისხმება, ძველად თესავდნენ ერთ ფეტვს, რომელსაც ჭადი ეწოდებოდა, მის პურს — „ჭადის ჭადს“ ან „ჭადს“ უწოდებდნენ. ამის ანალოგიურია ღომი — მისი ნახარში — ღომის ღომია, ან ღომი. ჭადის პური საღარიბო საკმელი იყო.

ქეოლოგები ფიქრობენ, რომ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მე-2—5 საუკუნეში აქ ქალაქი ყოფილა.

საერთოდ კი, ჩვენს მეფეებს გორის ციხე ყოველთვის გამაგრებული ჰქონდათ იმდენად, რომ აქ ინახავდნენ სახელმწიფო ქონებას. ალბათ ამან მისცა საბაბი უცხოელებს, რომ ამ მთას ოქროს მთა უწოდეს (ტონთიო).

გორი უნდა მომძლავრებულიყო მას შემდეგ, რაც უფლისციხის გამოქვაბულში ყოფნაც მოსწყინდათ და მეფენი ნათელი ადგილისაკენ მოისწრაფოდნენ და, რაც მთავარია, მომძლავრდნენ. ქ. გორი გაიზარდა, ციხე გამაგრდა, ხოლო ატენში სააგარაკო სასახლეები აშენდა.

თვითონ ციხის კედლებს თუ დააკვირდებით, რამდენიმე საუკუნე ჩანს. უნგრევიანთ, უშენებიანთ, კიდეც უნგრევიანთ, კიდეც უშენებიანთ, დაანგრის მონღოლებმა. აიგო; ხეირი არ დააყენათემურლენგმაც. შემდეგ ქვისა რომ ვერ აუშენებიათ, ხისა აუგიათ (1474 წ.), ესეც დაუწავთ, კვლავ ქვისა აუგიათ და სვიმონ მეფეს 1599 წ. დაუნგრევიან; ოსმალთ ეჭირათ, შემდეგ როსტომ მეფეს აუშენებია (1634 წ.), 1774 წელს ციხე შეუკეთებია ერეკლე მეფეს. ტოტლებენმა რომ ერეკლეს უღალატა, აწყურთან დატოვა მტრის პირის-პირ, ქართლისაკენ ჰქმნა პირი და მარბიელი ჯარივით შეესია. ოთხი ციხეც კი დაიჭირა, მაგრამ გორის ციხის აღება რომ მოინდომა, ამის ნება არ მისცეს.

ამბობენ, ერთ-ერთი მეფე იბრძოდა, რომ გორიდან ოსმალები გაერეკა; თვითონ ჯარით ატენში იდგა, აღდგომა იყო და მწვანილი მოუნდა; გორის ბალებში მტკვრის მარცხენა ნაპირიდან ჩანდა მოღალანე ბოსტნები. გაგზავნა რაზმი, მაგრამ ვერც მწვანილი მოიტანეს და ხალხიც ჩაიხოცა.

კარგიც უნდა ითქვას; 1508 წელს სიმონ მეფემ გორს შეუტია, მაგრამ ციხე გამაგრებული იყო და ვერ აიღო. ამის შემდეგ ალყა პოხნა და გორს გაეცალა. ოსმალებმა იფიქრეს, წავიდაო, რადგან დიდმარხვა იყო და სჯეროდათ, რომ დიდმარხვაში ქრისტიანები სისხლს არ დაღვრიდნენ, სიმონ მეფემ დაამზადებინა კიბეები და ერთ უმთვარო ღამეს თავს დაესხა ციხეს, ქართლის ჯარი ჩაუხტა ოსმალთ და აიღო ციხე. ენა ადვილად იტყვის, მაგრამ რამდენი ჯაფა მოუნდა, რამდენი სისხლი დაიღვარა, ვინ იცის; ციხის აღებას

ვახტანგ ბაგრატიონი ხელმძღვანელობდა, რომელიც უებრო მებრძოლი, ნამდვილი ამოღებული ხმალი იყო პირდაპირ.

ამის შემდეგ არ შენელებულა სპარსეთ-თურქეთის ბრძოლა გორის (ქართლის) ხელში ჩასაგდებად; ვისიც გორი იქნებოდა, ქართლიც მისი იყო. განსაკუთრებით მეთვრამეტე საუკუნის ორმოციანი წლებიდან, როდესაც ნადირ-შაჰმა მოინდომა ქართლის მთლიანად დაპყრობა. აი, აქ გვევლინება გივი ამილახვარი, როგორც დაუცხრომელი მებრძოლი, შაჰის პოლიტიკის წინააღმდეგ. ბოლოს თეიმურაზმა და ერეკლემ, ხვლით თუ ტკბილი სიტყვით, მასაც იარაღი დააყრევინეს. ზემო-ქართლის საღროშოს ცენტრი სწორედ გორი იყო და მასში თხუთმეტი სათავადო შედიოდა. ამათ გარდა, აქ საღროშოში შედიოდნენ ბატონიშვილების და ეკლესიის სამფლობელოები.

ამილახვარი ხან ლეკებს იწვევდა, ხან ვის, სურამის ციხიდან ებრძოდა, ხან სხვილოდან, სპარსელებს, თეიმურაზსა და ერეკლეს, რომელნიც იმ დროს ნადირ-შაჰის ვაჟალები იყვნენ, ქვეყანა კი ნადგურდებოდა, აი, ერთი იმდროინდელი წერილი.

1740 წელს დიმიტრი ქარუმძემ წერილი გაუგზავნა გივი ამილახვარს: „ქ. ღმერთმან ბატონის ამილახორის კირი მოსცეს ქარუმძეს დემეტრეს, კალთას კოცნას მოვახსენებთ. ჩვენთვის წიგნი გებოძათ და გებძანებინათ: კასპსა შენობას ვაპირებთო, დაგებარებინენით: აქ ჩამოდიო, მოურავი ხარო, სარქრობა ქენიო, მართებულიც შენი არისო. თუ რომა არ ჩამოხვალო, მოურაობას სხვას უბოძებო. ჩვენცა ეს მოგვისხენება: ჩემი ჩამოსვლა მანდ არ იქნება, ვერც გეასლები დაღესტანში, ვერც დავდგები, ვისაც გინდოდეს, იმას უბოძეთ კასპის მოურაობა, ღმერთმან მშვიდობაში მოახმაროს. კ ა ს პ ე ლ ი კ ა ც ი ს ა დ ლ ა ა რ ი ს. ს უ ლ ა მ ო წ ე ყ ე ტ ი ლ ი ა¹. თითო ბიჭი საღდაც გადარჩომილია, იმათი პოვნა ვის შეუძლია? ვ ე რ ც ა ი მ ა თ ც ო დ ო შ ი ჩ ა ვ დ გ ე ბ ი“.

1907—1908 წლებში ჩვენებური ბასილა პაპიაშვილი, რომელიც მაშინ 90 წლისა იყო, გვიამბობდა.

„უცბად დაიძახეს ლეკების მარბიელიაო, ბავშვები და ქალები ფავლენიშვილების ციხეში შეგვრეკეს, ბიჭებმა თოფ-იარაღი შეისხეს და ქერესკენ გაქუსლეს. თურმე იქიდან მოდიოდნენ.

¹ ხაზი ჩემია ნ. კ.

გარდიგარდმოებში დახვდნენ თურმე, ქერეში ერთი გველადკა კაცი იყო, ელიკანთ ტატეს ეძახდნენ, მაშლის ბოლოსავით იყო, საითკენაც ნიავე დაუბერავდა, იქით იყო. მას ეკისრა გზების ჩვენება. ჯამანთ ლექსოს პაპას, გიოს, შეეჩება, მოუქნია ხანჯალი და თავი გაადგებინა. იმის ხანჯალი საკვეთის ოდენა იყო, გიომ იმარჯვო, იხუვლეს ბიჭებმა — „ჰკა, მაგასაო“, შედრკა ლეკობა და შეაფარა თავი ტყესაო, იქ კი ფლაველი და ფლავისმანელი ბიჭები დახვდნენ იმათ, არც იწვრილეს, არც იკითხეს და პირდაპირ ამორჩეულებს ჰკრეს თოფი. ერთი სიტყვით, იმ დღეს გაუმარჯვიათ ჩვენებს. დიდი სიხარული იყო მაშინ. ქერელი ტატეც ლეკებს მიაყოლეს თურმე. პატარა სოფელი იყო, ახლა რომ ხუთასზე მეტი (1907) კომლია, ეგრე კი არ იყო; მერეც დაგვეცნენ, საქონელი წაიყვანეს, ჩიქლანთ სინოს ბიჭი მოიტაცეს, მაგრამ მეჭვრისხეველებმა დააყრვეინეს“.

როდესაც ბასილა ამას გვიამბობდა, თან თრთოდა, გვეგონებოდათ ის ძველი დროა და ლეკები ეს-ესაა კიდევ მოვლენო.

ამგვარად, გორს ბევრი კარგიც უნახავს და უფრო ბევრი კი ავი, მაგრამ მეცხრამეტე და მეოცე საუკუნეში თავისი ეროვნული საქმე პირნათლად გააკეთა. აქ იყო საოსტატო სემინარია (სამასწავლებლო ინსტიტუტი), სასულიერო სასწავლებელი, სამოქალაქო სასწავლებელი. მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულს — ორი გიმნაზია (ქალთა და ვაჟთა), იყო გორის მაზრის ცენტრი და, რასაკვირველია, განათლებული ხალხი არ აკლდა; აქ მოღვაწეობდნენ ნიკო ლომოური, სოფრომ მგალობლიშვილი, აქა სწავლობდა ვაჟა-ფშაველაც, აქ გაიზარდნენ სტალინი, ლადო კეცხოველი და სხვა მრავალი.

შეიცვალა სახე ჩვენმა სოფელმაც, ჩემს სიცოცხლეში, ე. ი. სამოცდათხუთმეტი წლის განმავლობაში, გარეგნული იერი სამჯეროთხჯერ იცვალა. ჩემს ბიჭობაში ქართლის სოფელში სულ მიწური სახლები იყო, ერთი-ორი კოშკი და ქვეითკირის სახლი იდგა თავადისა ან აზნაურისა, შეიძლებოდა სახლის ბანებზე გზიდან ისე შემდგარიყავი, არც კი გცოდნოდა, რომ შენს ქვეშ ხალხი ცხოვრობს.

ჩემი ჭაბუკობის დროს მთელი ქართლი, თითო-ოროლა ჯიუტი გლეხის გარდა, მიწიდან ამოვიდა და დაიდგა ყავრით დახურული ქვეითკირის სახლი, მიწის იატაკით. გადაიტინრა შუაზე, ერთ ნახევარში თვითონ დადგა, მეორეში საქონელი დაბა.

ქარმაგობაში უკვე ორსართულიანი სახლები აიგო, ძირს — მარანი, მალა — საცხოვრებელი, რამდენიმე ოთახით; ევროპულ ყაიდაზე მორთული, კრამიტით ან თუნუქით დახურული.

ჩემი ცხოვრება დაისისაკენ იხრება და ვხედავ სამსართულიან მოთუთიებულ თუნუქით დახურულ სახლებს, ტელევიზორით, როიალით, წიგნების კარადებით მორთულს, გზებზე — ასფალტი. სოფელში — კულტურის სახლი, უნივერსალი, სამკითხველო, აბანო და თანამედროვე ცხოვრების ყველა ატრიბუტი.

ამასწინათ მწერალმა თინა ჯავახიშვილმა წერილი გამოაქვეყნა თავისი სოფელ ძევერის საბჭოთა მეურნეობაზე, რომელშიც შედის ძევერა 535 კომლით, სათემო 110 კომლით, ქიწინისი 91 კომლით და შერთული 82 კომლით.

მეურნეობას 2130 ჰექტარი მიწა აქვს, სარწყავი; აქედან 937 ჰექტარი ხილის ბაღია, დანარჩენი ვენახი, სახნავ-სათესი და ბოსტანი, ერთი მტკაველი არაა მიტოვებული; ბაღიც, ვენახიც და ბოსტანიც კარგადაა მოვლილი; ძევერის საშუალო სკოლაში ოცდაერთი მასწავლებელი ძევერელია. სოფელ ძევერას აქვს ახალი კლუბი, ბიბლიოთეკა, კინო-დარბაზი, მედპუნქტი, ორსართულიანი უნივერსალი.

ძევერაში უმაღლესი განათლება აქვს 164 კაცს, საშუალო 265-ს, გარდა ამისა, ძევერელი სპეციალისტები მუშაობენ რესპუბლიკის სხვადასხვა ქალაქსა და სოფელში.

აი, ძევერელი ხალხიც: ორი აკადემიკოსი, ორი პროფესორი. თექვსმეტი ინჟინერი, თორმეტი აგრონომი, ოცდაერთი მასწავლებელი, ექვსი გეოლოგი, ერთი მათემატიკოსი, ერთი კიბერნეტიკოსი. ერთი გენერალი და სხვადასხვა.

აი, ასე შეუძლია თქვას ქებათა-ქება ჩვენის სოფლისა ყველამ. ამ რამდენიმე დღის წინათ რომ ნახეთ, შოთა, ჩვენი დღევანდელი სოფლის შვილი არაა? ან ვახტანგი, ატენის ხეობის მთის სოფელში გაზრდილი და მის რძეს ნაზიარები. შოთას პაპამ, ზაქარიამ, წერაკითხვა არ იცოდა, ლექსები კი — ბევრი, ლექსებსაც ითვლიდა. მისმა შვილმა სოფლის სკოლა დაამთავრა და შვილი უმაღლესში გაზარდა, ახლა ერთ-ერთ რაიონს ხელმძღვანელობს, დღევანდლამდე მოწინავე კოლმეურნეობის თავმჯდომარე იყო.

აი, ტყვიავი, მეჭვრისხევი, მაგრამ ესენი რა გასაკვირველია? განა ყველა სოფელი ასე არ არის?

ამ მხარეში არ შეიძლება აქაური მებატონეები არ მოიგონო. ერთხელ მისაყვედურეთ, ქსნისა და არაგვის ერისთავებს მკაცრად მოექცეიო, ისინი თავის ეპოქის შვილები იყვნენო. ეგეც მართალია, მაგრამ ქვეყანა იმიტომ გაბარია, რომ სწორ გზაზე წაიყვანო, ჯკულმართობას თავი დააღწიო.

კაცს რაც კარგი აქვს, არ უნდა დაუკარგო, სოფელ ქვეშეში ცხოვრობდა ერთი ერისთავი, ლადო. კაცი განათლებული და წყნარი. ლალის აღებაზე კაი ხნის წინათ აიღო ხელი, პქონდა კარგი ბალი, აშენებდა ფუტყარს და ტკბილ ლუკმასა სჭამდა. ჩვენს დროში სოფლის მეურნეობის კომისარიატის მეფუტკრეობის კარგი ინსპექტორი იყო. გვერდითვე სოფელ არცევეში ცხოვრობდა მამაშე ერისთავი, დღეობების დიდი მოსიყვარულე კაცი. თუ დღეობაში ვერ წავიდოდა, იჭდა კარებშინ მზისგულზე და ელოდა უსანეთობიდან! (მეჭვრისხევიდან) გამომვლელებს, ამბავი უნდოდა გაეგო, ვინ იხსუბა, ჭიდაობაში ვინ გაიმარჯვა; ერთხელ გაიხედა, მოდის, ბაჩა ცხენზე ამხედრებული, კარბელი აზნაური, ქაიხოსრო დავითაშვილი, მოდის და მოლიღინებს. წამოდგა მამაშე, მიესალმა დავითაშვილი!

— დაგვლოცე, ქაიხოსრო! — და მამაშემ გადახედა იქვე საგოზავ წასმულ გოზაურს, მოურავმა წამოავლო ხელი, შეიდგა მუხლზე და აავსო ყანწი.

— ეგ მამაშეს მიართვი...

— მე კი, აი... იქვე მდგომ გლეხკაცს გამოართვა ჩანახი², აავსებინა, დაილოცა, მოიყუდა და დაცალა, ჩანახი კი მოურავს დახურა თავზე.

— აგაშენა ღმერთმა, მამაშევე ბატონო, — დაავლო სიტყვა და გასწია ღიღინით თავის გზაზე.

მეჭვრისხევეში დაიბადა ჩვენი მწერალი ქალი ანასტასია ერისთავი-ხოშტარია. კარალეთში — ეკატერინე ერისთავი — ბიოლო-

¹ უსანეთობა — დიდი დღეობა იცოდა მეჭვრისხევეში, იმართებოდა დიდი ბაზრობაც.

² საწყაო, ქართულ კოდში რვა ჩანახი იყო, კოდი ოთხ ფუტს იწონიდა.

გიურ მეცნიერებათა დოქტორი, ოძისმა გიორგი ერისთავი, დრამატურგი და ჩვენი ახალი თეატრის დამაარსებელი მოგვცა, იქვე დაიბადა ჩვენი შესანიშნავი სელექციონერი ელენე ერისთავი. როგორც ხედავთ, ჩვენს ახალ ცხოვრებაში მაგათი წვლილიც ჩანს.

ისე კი, წარსულში რომ მოუსვენრები იყვნენ, ცხადია. მაშ რამ დააწერინა ერეკლე მეფეს ასეთი ბრძანება?

„ჩვენი ბრძანება არის, ქურთის მოხელევე ილურიძე, ხაჯარა კობაძევე, ბუჯიაშვილო ნაცვალო, გარეშემოს მოურავო რუსტიაშვილო და ჯაბანაშვილო, და ერთობით ოსნო და ქართველნო! მერე ჩვენ ქსანი და ლიახვი ორსავე წილი ჩვენს სახასოთ და ედევით. თქვენთან სხვას არას კაცს ხელი აღარ აქვს, რაც როსტომ ერისთავს თავის მამის წილი ერგებოდა, ჩვენ გვერდის ძირზე და ქართლში მივეციოთ, და, თუ იმისათვის სხვა მამულის მიცემა გვენანება, სხვას ალაგს მივეცემთ, ამას ფიცითა გწერთ, რომ ქსანსა და ლიახვზე ჩვენგან ერთის კომლის კაცის სხვის მიცემა აღარ იქნება. ამაზე ყველა კაცმა გული დააჭერეთ. თქვენ ნურას კაცს საფიქრებელი ნურას გაქვთრა, ჩვენგან წყალობის მეტი, ავი არა დაგემართებთრა, ჩვენც ხვალ ახალგორს ღვთით მოვალთ, თქვენც კომლათ კაცნი აქ ჩამოღით. ჩვენგანაც ხათრი ჯამი შეიქმენით და რაც სიტყვა გექონდესთ, მოგვახსენეთ, არაქევან გამოგვიგზავნია და ამ წიგნს დორეული მოგიტანთ: როგორც მოგვიწერია, ასე აღასრულეთ, აღიწერა იანვრის 20—1778 წ. ვინც უფროსი და მსახური კაცნი იყვნეთ, ისინი ჩამოღით უბრალოთ, დაბალ ხალხს ნუ შეაწუხებთ, შინ იყვნენ, რადგან ჩვენთან ჩამოხვალთ, ჩვენც ფიცით ამაზე დაგაჭერებთ, რომ თქვენ არავის მიგცეთ. ერეკლე. 1778 წ. 20 იანვარი“.

ქართლში ერისთავები 1921 წლამდე ცხოვრობდნენ: ახალგორში, ოძისში, მეჯვრისხევში, ქვეშში, არცევეში, ფლავეში, ტყვიავში, კარალეთში, ხიდისთავში, დოესში, შინდისსა და ქიწნისში, მაგრამ ამ უკანასკნელი ორი სოფლიდან ადრე წავიდნენ.

1905 წლის რევოლუციამ გრიგალივით გადაიარა, ბევრი არა, მაგრამ ცოტაოდენი კი კარგად მახსოვს, — თქვა მინდიამ, მოგონებები ნაწყვეტ ნაწყვეტია, მაგრამ მაინც გიამბობთ:

„ჩვენი სოფლის ეკლესიის ეზოში ხალხი შეკრებილა. არის ყაყანი, ყვირილი. ერთ-ერთი ერისთავი დღეს ყრილობის თავია!

ხალხო, ხალხო! რევოლუციია, ერთობა! — დავყოთ თავდა-
ზნაურობის ქონება. წავიდეთ ჩვენსაც. ჩემი ქონებაც გამოვიტა-
ნოთ, საქონელიც, სხვებისაც. თუ ერთობაა, ერთობა იყოს, —
ყვირის.

მამაჩემიც იქაა. ხალხს რაღაცას ურჩევს;

— ხალხო! დავიცადოთ, ვკითხოთ ერთობის თავკაცებს და
ჩვენც ისე მოვიქცეთ, როგორც ისინი გვეტყვიან.

— ეგ მღვდლის შვილია, — ყვირის ერისთავი, — ეგ ერთო-
ბის წინააღმდეგია!

მის შვილს უზარმაზარი რევოლუციური ეკიდა. მერე გავიგე,
ასეთ ფისტოს „ბერლინ-გერმანიას“ უწოდებდნენ. ესეც ყვირის:
„დავყოთ, დავყოთ!“ მაგრამ ხალხმა მამაჩემს დაუჯერა და ნელ-ნელა
დაიშალა. მახსოვს, მამა იქიდანვე ზევით, ბალში წავიდა. ჩვენ,
ბიჭები, სოფელში ჩამოვედით. არ გასულა ხანი, რომ სოფელში
ღრაგუნთა და ყაზახთა რაზმის ცხენების თქარა-თქური ატყდა.
ხალხს იჭერდნენ. ჩვენსასაც შემოაჭენეს. მამა ის-ის იყო ბალიდან
ჩამოვიდა, სამი ღრაგუნი გარს შემოერტყა. მე ტირილი დავიწყე.
გავექანე და მეზობლის ქვითკირის საბძელს თავით დავეჯახე.
მამა ჩემკენ არ გამოუშვეს, წაიყვანეს. შემდეგ გაირკვა: ეს ერის-
თავი შეთანხმებოდა გორის მაზრის უფროსს, ხალხს დავაწყებიანებ
თავადების და სხვათა ქონების გაყოფას დღის 12—3 საათზე,
ამ დროს ამოვიდეს რაზმი და თავისი საქმე გააკეთოსო; რაზმი მარ-
თლაც ამოვიდა, მაგრამ გლეხკაცობა თავ-თავის სახლში იყო გაკრე-
ფილი. მამაჩემს თურმე გორიდან შეატყობინეს, ასე და ასე აპირე-
ბენო. დამსჯელმა რაზმმა მაინც წინასწარ შედგენილი სიით დაიწყო
ხალხის დაჭერა. იმავე წელს სოფელ ტირძისში, აღდგომა დღეს,
იქაური მემამულის ნიკუტა სულხანიშვილის ხელის შეწყობით და-
არბიეს გლეხკაცობა, განსაკუთრებით სულხანიშვილის მამულია
მოქიშპენი — ტეტუნაშვილები, დახოცეს გლეხები, დაიჭირეს;
აღდგომა მართლა წითლად გაუთენეს.

იმ დროს, როდესაც სოფელში ღრაგუნთა რაზმი ცხენებს
დააქენებდა, ბალებების გასახარელი ერთი ამბავიც მოხდა. მაშინ
სოფელში უმეტესობა მიწურებში ცხოვრობდა. გიგუჟანთ ხუთი
ოჯახის დარბაზები ერთბანიანი იყო. ჩვენი მხრიდან ბანი გზაზე
გამოდიოდა. ერთმა ღრაგუნმა ზედ ბანზე შეაჭენა ცხენი, თურმე

კერი დამპალი ყოფილიყო, იქეჟა და დრაგუნი ცხენიანად შიგ ჩავარდა. ცხენი მოკლეს, ფეხი მოეტეხა; დრაგუნი კი გადარჩა, თუმცა მაგრად კი დაიბეჟა, დიდი ჟივილ-ხივილი შეეჭმენით ბაღლობამ.

რაზმი ერისთავის სახლში დადგა. დაიკლა ძროხა. გაიმართა ქეიფი, საღამოა; ამ დროს შედის დედაჩემი, ხელში რკინის სამთითი უჭირავს.

— თავადო, ერთი აქეთ მობრძანდი! — თავადიშვილი ბუტბუტით მოდის.

— თავადო, როგორც დააჭერინე, ისე გამოაშვებინე ჩემი ქმარი, თორემ ჩემი ამბავი ხომ იცი, დედაბუდიანათ გადაგწვამთ.

— ე რა ალქაჯი ვინმე ხარ, მარიამ, რა ჩემი საქმეა?

— სოფიო! — მიმართავს დედა მის მეუღლეს. — დააჭერე შენი ქმარი, თუ ოჯახის უბედურება არ გინდათ.

დედის თვალები თურმე ნაკვერცხალივით ანათებდა. იციან, მაგარი ქალია, ისიც იციან, რომ სიტყვებს ტყუილად არ ხარჯავს.

კოტა ხნის შემდეგ მამაჩემი სახლში მოვიდა. ბევრს იცინოდნენ მერე. მართლა შეშინებოდათ (დედის ნაამბობია).

მახსოვს, ერთხელ სოფელ ფლავისმანისაკენ მიეშურებიან ცუ-ლით, ფიწლით, კეტით შეიარაღებული ლიახვის მაზრის¹ გლეხკაცობა — კოტე ერისთავის შვილის სახლი უნდა დავანგრითო. ეს კოტეს შვილი, როგორც მას უწოდებდნენ, გიგო ერისთავი იყო. ფლავისმანში ცხოვრობდა, მაღლობ ადგილზე, მთის ფერდოზე ჰქონდა სახლი. გზა ქვევიდან მიდიოდა, სახლი მინდორს დასცქეროდა. თვითონ ერთი ღვთისცეცხლი ვინმე იყო, აუტანელი, გლეხკაცის აძწიოკებელი. ბევრი ავკაცობა ჰქონდა ჩადენილი, ისე კი, თურმე, განათლებული კაცი ყოფილა, ხშირად სწუხსდა ხალხის ჩამორჩენილობასა და გაუნათლებლობაზე, იტყოდა ხოლმე მამაჩემი. (იმ დროს იყვნენ ასეთნიც). აი, ამ „კოტეს შვილის“ სახლის დასანგრევად აბობოქრდა პატარა ლიახვის ხეობა. ოცი სოფელი მიაწყდა იმის სახლს. მამაც წავიდა. წავიდა შეწუხებული — „ხალხს დაღუპავენ, უეჭველათ“, დედა დეღავდა, ბავშვები გატვრენილები ვიყავით. შემდეგ ვიძვრინეთ თავი და მინდორ-მინდორ გავუტეეთ. ჭარებუ-

¹ მაზრას ძველად ხალხი უწოდებდა, იმ ნაწილს, სადამდეც მისი ხმა და თვალი მისწვდებოდა.

ლის ნაპირებიდან კარგად ჩანდა ერისთავის სახლი. ჩვენი სოფლი-
დან პირდაპირი გზით 2—3 კილომეტრია, წინ, მინდორზე, ხალხი
ზიმზიმებდა. მამაჩემს და ლუარსაბ ერისთავს (ძველი ხალხოსანი)
არ გაეშვათ, უკანვე დააბრუნეს. გამოიკვია: ამ ამბისთვის გორის
მაზრის პოლიცია დიდხანს ემზადებოდა. ერისთავის სახლში წინა-
დამითვე ჩასაფრებული ყოფილა ყაზახთა ასეული. ეს ამბავი მამა-
ჩემს შეატყობინა ფლავისმანელმა რადე თენაძემ. მამამ ეს ამბავი
ლუარსაბს და რამდენიმე თავკაცს გაუზიარა და მათი ცდით სისხ-
ლის ღვრა აცილებულ იქნა.

ეს ერისთავი ტერორისტებმა მოგვიანებით, მაგრამ მაინც მოკ-
ლეს.

სოფელში გაჩნდა წითელი დროშები, გაჩნდა წითელი რაზმი.
რაზმს მეთაურობდა გიორგი მაჩაბელი. რაზმის შტაბის უფროსი ვა-
ნო კეცხოველი იყო (ლადოს ძმა). რაზმი ჩვენს სოფელშიც გადმო-
ვიდა. საპოლიციო პოსტს იარაღი აპყარეს. ერთი 20—30 კაცი ცხენ-
დაცხენ შემოვიდა ჩვენს ეზოში. ძალიან მომეწონა გიორგი მაჩაბე-
ლი. ახალგაზრდა, ლამაზი კაცი, შესანიშნავ იარაღში ჩამჯდარი. შე-
ვნატროდი. მხიარულებდნენ, იცინოდნენ. ისადილეს. არავინ დამთვ-
რალა. იმავე დღეს წავიდნენ. „სტრაჟნიკები“ იარაღაყრილები
გაუშვეს. მესამე თუ მეოთხე დღეს იმ სტრაჟნიკებს ჰქონდათ ახა-
ლი იარაღი.

ხმა გავარდა, „შავი რაზმი“ მოვიდაო. ზურაბ აბდულეიშვილი
მეთაურობდა. კარზე მოგვედგა ხუთი ცხენოსანი — „არ მიგვიღებ-
თიო?“ მამა აივანზეა, ალშური ასდის: „მოყვარე მაგას არ იკითხავს,
პირდაპირ მოვაო“. არ ამოვიდნენ. ტყვიავში არ გაჩერებულან. შემო-
ეთვალათ: — „ქკვიანად იყავიო“.

წითელი რაზმი გაიზარდა, მაგრამ სადავე ვერ დაუჭირეს, რაზ-
მი პატარ-პატარა გუნდებად დაიქსაქსა, ცალ-ცალკე დაიწყო მოქმე-
დება, ზოგი მათგანი გადაგვარდა, ყაჩაღობა იწყო. შესანიშნავი იყო
ბეთლემიშვილის რაზმი, პირველადი ორგანიზაციის დამჯერე და
მისი ღირეპტივის ამსრულებელი. შემდეგში კი, როგორც ჩანს, მოს-
წყდა ორგანიზაციას და დაიღუპა. მეთაური მოკლეს და რაზმიც
ამოწყვიტეს. ხალხში სიმღერები გამოთქვეს მის ვაჟკაცობაზე, სანდ-
რო ბეთლემიშვილობას მეცა ვნატრობდი. საცოლვე ჰყავდა სოფელ
კარბში, კეკლუცა რჩეულიშვილი. ყაზახები დაესხნენ თავს და მოი-

ტაცეს. მისი კვილი ლიახვის პირიდან სოფელში ისმოდა. მეორე დღეს რიყეზე ნახეს მკვდარი, სანდრომ, მაშინ ჯერ ცოცხალი იყო, შური იძია სატრფოს დაღუპვისათვის.

რევოლუცია გაძლიერდა. სოფელში მამასახლისი გადააყენეს. ასისტანტები დააყენეს. ზოგ აყვიას სახლი შეუკრეს. ხმას არავინ სცემდა, სამეზობლოდ ვერავინ გადავიდოდა. გააუქმეს ღალა, კულუბი, ფოსტის ფული მაგრამ დიდხანს არ გაგრძელებულა ეს თავისუფლება. ზამთარში სოფელში კვლავ გაჩნდა დრაგუნთა რაზმი. მოვიდნენ ჩვენთანაც, მთელი სოფელი გადააქოთეს, ეძებენ ბიძას, რომელიც ამ შემოდგომაზე ციმბირიდან დაბრუნდა, 17 ოქტომბრის მანიფესტის ძალით. იგი კი წინა დღეს წავიდა ჯავისაკენ. წონაზე გადავლით იმერეთში გადავიდა. იქიდან თბილისში, მაგრამ მაინც დაიჭირეს.

დეკემბრის ცივი ღამეა, გარედან ძახილი ისმის, მამამ წამოისხა ტყავკაბა. გავიდა კარში და მალე შემოუძღვა უცნაურ გათოშილ ხალხს. ერთი ოცამდე კაცი იყო. დაანთო ცეცხლი, დატრიალდა დედაჩემი, სახელდახელოდ ვახშამი მოაშხადა. ხაშური გადაეწვა დამსჯელ რაზმს. ხაშურელი მუშები და ორგანიზაციის ხელმძღვანელები ცხინვალით გადმოხვეწილიყვნენ. ტირძისში კაცი დახვედრიათ და უცნობებია გორის გზაზე ყაზახები დაგხვდებიანო. მეეტლეებმა ჩვენსა მოიყვანეს. ორი დღე იყვნენ. დედა მათ კარში არ უშვებდა, მერმე ორ-ორი, სამ-სამი გაისტუმრეს ზოგი გორში, ზოგი მეჭვრისხევში და იქიდან თბილისში.

სისხლნარევი პური

ტირიფონა არ ირწყევებოდა. ლიახვის წყალი ძლივსლა უწევდა თორტიზასა და ახალ სოფელს, დანარჩენი ურწყავი იყო. მინდორი ან სათიბად იყო დატოვებული, ან სახნავად და დანარჩენი კი ღმერთზე იყო მიგდებული.

ტყვიავის მთავარი ჭარწყავი არხი იყო ტყვიაურა, რომელიც სოფელ კარბთან ლიახვიდან იღებდა სათავეს. მთავარი არხის გარდა იყო დალაქიანთ რუ, რომელიც ტყვიავის მიწებშივე იღებდა სათავეს, პანტი რუ, ხარაზიანთ რუ სოფელ კარბთან საზიარონი იყვნენ. უერთდებოდნენ ტყვიაურას.

ტყვიანობა ზაფხულში ქიწინის ბოლომდე ძლივს ჩადიოდა. მთლიანად წიწილა არხებში იყო გაყვანილი. გარეჯრელები, თორტიზელები, ხელთუბნელები, ახალსოფლელები იღებდნენ ბარს, ერთი ასი, ას ორმოცი კაცი, და შემოყვებოდნენ ტყვიანობას. სარწყავი, წიწილა რუების სათავეები ქვითა და გონგოლით¹ იყო ამოყვანილი, საკმარისი იყო ერთი ბარის წაკვრა, რომ მთელი ყორე-სათავე ისუვლებდა, დაინგრეოდა; ზოგი სოფლის მრწყველები არ გამოჩნდებოდნენ ხოლმე—ასსა და ორასს ხომ ვერ შეებრძოლებოდნენ? მერე, როდესაც ჩაივლიდნენ, ისევ აკეთებდნენ სათავეებს.

აი, ასე, სარწყავი რუების სათავეების ნგრევით, მიაღწევდნენ ხოლმე სათავემდე, იცოცხლეთ, სათავეს კარგად ამაგრებდნენ დიდი ქვებით, ბელტით.

ამათ ვაკელებს ეძახდნენ. ვაკელების ჩამოვლამდე თავის სარწყავი რუს დაშლილ სათავეს არავინ აკეთებდა. წყალი ვაკელების სოფლამდე ჩადიოდა და ერთ ღამეს მაინც რწყავდა მათ მიწვრებს.

არც მე ვიყავ მოსვენებულა, ამოიხვნეშა მიწიამ—პაპათქვენი-საგან ბაღის მორწყვა მე მევალეობდა. ორჯერ დამინგრის. სამშაბათს რომ ამოიარეს, არ იკმარეს, ოთხშაბათსაც ამოჰყვენენ, დაანგრის; ორმა ამოსაყვანი იყო, ქვის ასაღებად რომ დავწვდებოდი, წყალი ზურგზე გადმომიდოდა, მეორედაც რომ დამინგრის, მართლა გული მომივიდა, გავიქეცი სახლში, სამი თოფი გვქონდა, ჩახმახიანი, ტუჩიდან გასატენი, მარტო წამლით გავტენე, წამოვიყვანე ბიძათქვენი და წამოვიღეთ თოფები. ის-ის იყო ამოვაშენეთ ყორე, ჩავუგეთ გონგოლები და მოგვესმა ყაყანი.

ჩვენ ბუჩქებში ჩავიმაღეთ.

—უყურე ამ მამამშენიერს, ისევ არ ამოუყვანაა?—და ასწია ერთმა ბარი, ასწია ბარი და იქეჟა ჩემმა თოფმა.

შენი ჭირიმე, არ დაგვხოცო! — იყვირა და გადახტა უკან...

ახლა მეორე თოფი გავარდა. მოცოცხეს, გადავრჩით მესამეჯერ სათავეს ამოყვანას.

რასაკვირველია, მაშინ არ მესმოდა, რა დიდი საქმე იყო ვაკელებისათვის წყალი, თორემ რა ღმერთი გამიწყრებოდა და შევაშინებდი.

— მარტო პატარა ლიხვი იყო ამ მხარის მაცოცხლებელი?

¹ გონგოლა—შეფოთილი ხის ტოტების გრძელი კონა.

ძირითადად კი, მაგრამ, გარდა ამისა, ტირიფონის ჩრდილოდამ—სამხრით კვეთავდნენ პატარა-პატარა მდინარენი და ხევები: ჭარებულა, აძურა, მეჭულა, ბერშოულა, ტორტლა; ცოტა არაა, მაგრამ ზაფხულში თითქმის ყველანი შრებოდნენ. საქმე იმაშია, რომ ამ მდინარეთა საღვეარზე ტყე უმოწყალოდ იჩეხებოდა და, რასაკვირველია, ნიადაგში წყალი აღარ ჩადიოდა. სწორედ ამიტომ, ზაფხულში, ე. ი. იმ დროს, როდესაც მორწყვის ნამდვილი ვადაა, ამ მდინარეებში და ხევებში წყალი თითქმის აღარ იყო. თითქმის კი არა, უმრავლესობა ამომშრალი იყო. წყალი ლიახვსაც აკლდებოდა.

მართალია, ტყეც აორთქლებს წყალს, მაგალითად, ერთი ჰექტარი არყნარი ხუთ მილიონამდე ლიტრ წყალს აორთქლებს. ერთ არყის ხეს სავეგეტაციო პერიოდში 7000 ლიტრი წყალი სჭირია, მაგრამ, მიუხედევად ამისა, ტყე მაინც ინახავს წყალს და აწვდის მდინარეებს. ტყეში არ შრება წყარო, წყარო კი მასაზრდოებელია მდინარისა. გვერდის ძირზე ამას ანგარიშს არ უწევდნენ და დაუბრუნებლად ჩეხდნენ ტყეს. გვერდის ძირის ტყე საკოლმეურნეო ტყედ გამოცხადდა და მისი განადგურება კიდევ უფრო სწრაფად დაიწყო; ტირიფონზე ჩამოსულ ხევებს დიდი საღვეარი მაინც არა ჰქონდა. პატარა ბაღებს და ბოსტნებს მთის ძირის სოფლები წყაროს წყლით რწყავდნენ. წყალი ცოტა იყო, მისხლობრივ იზომ-იწონებოდა. ყველას უნდა მისცემოდა. წყლის ქურდი¹ სოფლის კანონით ისჯებოდა. ან ვირზე შესვამდნენ და თავს ლაფს დაახამდნენ, ან სახლს შეუკრავდნენ.

ზოგჯერ ჩხუბიც მოხდებოდა, ბარი და თოხი დატრიალდებოდა და წყაროს წყალს სისხლიც შეუერთდებოდა.

წყალი, საერთოდ, უდიდესი განძია.

ამჟამადაც მსოფლიოში წყლის პრობლემა უზარმაზარ წყურვილის აჩრდილივითაა ამართული. ნამდვილი საშიშროება არსებობს იმისა, რომ ადამიანს შემოაკლდება წყალი, კერძოდ, სასმელი, ხელზე სახარჯო წყალი.

დღეს მსოფლიოს საუკეთესო ადამიანთა გონება მიმართულია იქით, რომ როგორმე გადაწყვიტონ წყლის საკითხი.

¹ წყლის ქურდი — ბოსტანში ჩაგდებულ წყალს დაახევებდა და თავის ბოსტანში მიუმარჯებდა (ქვემოური), ან ზევით თავის ბოსტანისკენ გადაუგდებდა (ზემოური).

ჩვენი ძველი კანონმდებლობაც დიდ ყურადღებას აქცევდა წყლის პრობლემას. ვახტანგ მეექვსის კანონთა კრებულში ვკითხულობთ:

მუხ. 169. „ქვეყანაზე სამი რამ არ დაეკირვია კაცსა და ხელმწიფისა არის: წყალი, შეშა და ბალახი“.

წყალი სახელმწიფოდაა გამოცხადებული.

მუხ. 114. „რუს სარწყავ წყალს, როგორც მამულს, გაიყოფენ ისე“.

თუ მამულს გაყიდდნენ, ნასყიდობის წიგნში აღნიშნული უნდა ყოფილაყო, წყლით გაიყიდა თუ უწყლოდ.

საქართველოს სიძველეთა ერთ-ერთ ტომში მოტანილია სიგელი, რომელშიც წერია:

„მოგვიდეთ ჩვენი მკვიდრის ყმის, ჯაჯიაშვილის გიორგის და პაპუნას ვენახი ხოვლეს, რასაც შენი ვენახი ჩამოიტანს ხევხაულამდინ, უწყლოთ მოგვიდეთ, შენი წყლით უნდა მორწყავდე“.

მესხეთ-ჯავახეთი რომ ოსმალებმა დაიპირეს, მათ აღწერეს იგი, შეადგინეს „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ და ყოველ სოფელს მიუჩინეს გადასახადი, წყალზე ყველგან უწერიათ: „როგორც აქამდე სარგებლობდით, ისე ისარგებლეთ“, ოსმალნიც კი ვერ შეედავნენ დადგენილ წესებს.

„ქ. ერთობით, ახალსოფლელნი და ერთობით კვარხითელნი, სოფლის სარწყავს წყლის რუხედ ლაპარაკობდნენ: ამათ ძველთაგან ორი რუხე ჰქონიათ, ერთი მეშვე რუხე და მეორე ზედღუღეთის რუხე, ორის რუხე წყალზე ახალსოფლელები კვარხითელებს ამას ელაპარაკებოდნენ: რომ ორი წილი წყალი ჩვენ, ახალსოფლელებმა, უნდა წამოვიყვანოთო და მესამედი წყალი თქვენ კვარხითელთ უნდა წამოვიყვანოთო. კვარხითელნი ამას უპასუხებდნენ ახალსოფლელთ, რომ ძველთაგან ამ ორის რუხე წყლიდამ ნახევარი ჩვენც ყოფილა და ნახევარი თქვენი, ახალსოფლელებისაო. ჩვენ, ბატონიშვილმა ვახტანგ, ჩვენთან საქართველოს მსაჯულთ შეკრებილების თანდასწრებით, ამათი ეს ზემო საჩივარი მოვისმინეთ, თუმცა წყლის საქმეზე მეტნაკლებობაზე ლაპარაკობდნენ, მაგრამ ჩვენ ახლა ასე გაუსამართლეთ, რომ ამ ზემო-ხსენებულს ორს რუხეში, რაც წყალი შემოვიდეს, იქივე კვარხითის თავს სწორეთ შუა უნდა გაიყოფდეთ, ნახევარს წყალს თქვენ,

ახალსოფლელნი წამოიყვანდეთ და ნახევარს წყალს თქვენ კვარხითელნი წამოიყვანდეთ. — ამაზე მეტ-ნაკლებობით ერთმანეთზე წყლის წამოყვანა არ იქნება და, როდესაც ამ ორს რუს გაკეთება უნდოდეს, ასევე საერთოდ უნდა გააკეთებდეთ და მერუესაც ერთად უნდა დაიჭერდეთ¹, და თუ ვისმე ამ ზემოთ-ხსენებულის ორის რუს წყალზე მოლაპარაკე გაგიჩნდესთ, სამართლით თქვენ ორმა სოფელმა უნდა გასცეთ პასუხი და ამ წყლის გამოისათ ერთმანეთში მტკიცე პირობის დადებით წერილი უნდა დასდოთ, რომ გაყოფილს წყალზე, რომელმაც ნაკლებობა იხმაროს, გარდაახდევინოთ. ერთი ამისთანა განაჩენი თქვენ კვარხითელთათვის მოგვიცია და ერთი ამისთანა განაჩენი ახალ-სოფლელთათვის მოგვიცია. იასაულო, აზნაურშვილო შაბურისშვილო, მოურაო ფირან! როგორც ამ განჩინებაში ეწეროს, ასე აღასრულე. ენკენისთვის 12-ს, 1782 წელს“.

ბეჭედი აქვს დასმული, ბეჭედს აწერია: „ლომად იუდას ბაკეთად, ვახტანგ ირაკლის ნაკვეთად“.

ასეთი განჩინების რამდენიმე წიგნი გვაქვს შემორჩენილი ჭავახიშვილების საჩივრის გამო წყალზე ხოვლეში.

ჩვენი ქვეყანა, წამოიხედავდა თუ არა, სხვა კულტურულ და სამეურნეო საქმეებთან ერთად სარწყავ არხებსაც მართავდა. აი, რამდენიმე ცნობა:

„შოლის მდინარე გამოსდის ლიხის მთას, მის აღმოსავლეთად, მიერთვის მტკვარს ჩრდილოდამ, შოლისპირი დამ გაიტანა მეფემან ვახტანგ² რუ, რამეთუ იყო მინდორი ესე უწყლო, და ჰყო წისქვილი და სმენ პირუტყვნი.“

ვახტანგმა გაიყვანა სომხითის ქვემო ქართული დიდი არხი, რომელიც დღესაც მოქმედებს.

ასე ერეკლემაც წამოიწყო რამდენიმე არხის მშენებლობა.

ისეთ არეულ დროში, როგორც იყო გიორგი მეცამეტის უკანასკნელი წლები, იულონ ბატონიშვილი იოსებ მიშკარბაშას სწერს:

¹ ხაზი ჩემია, ნ. კ.

² მეფე — ვახტანგ VI.

„ამ ბაიდარელებს ვის ამწყრალებ, რომ ერთხელ იქ არ გაივლი და იქაურობაზე თვალ-ყური არ გიჭირამს!? „თუ ჩვენ გვამწყრალებ, რათ გვამწყრალებ? ახლა შენ ბაიდარში უნდა ჩახვიდე და არხი ამუშავებინო, ჩვენც ჩვენის მაგის ბატონის მეფისათვის წიგნი მოგვიწერია და მაგ არხის სამუშაოთ გატეხილ ხიდს ზევით მუშა ვთხოვეთ, ღვითთ, იმედიცა გვაქვს, რო გვიბოძებს და ჩვენი ძმის ალექსანდრესათვისაც წიგნი მოგვიწერია, რომ შულავრიდამ მუშას მოგვახმარებს. ახლა, როგორათაუ შენის ერთგულებისაგან ვიცოდეთ, ისე ბეჯითათ უნდა მოიქცე და ეგ არხი გამოატანინო, ჩვენც აქ ცოტა რამ სამუშაო საქმეები გვაქვს და ამას რომ მოვრჩებით, ღვთის მოწყალებით, ჩვენც მანინ წამოვალთ....

შენ ჩვენს ჩამოსვლას ნუ მოუცდი, რაც შეგეძლოს არხი ამუშავებინე, დააშურე დროზედა“. ბექედს აწერია „ტომ-სქესით არ ნაკლისაგან, იულონ ირაკლისაგან“...

— ხომ არ მოგწყინდათ.

— რას ამბობ?

— ასეთი ამბები ბევრია; ბევრიც გაჰყავდათ, მაგრამ არ ჰყოფნიდათ, წყალი ძვირი იყო, ხშირი იყო თავის გატეხვა, „წყალი მომპარაო“, ბევრჯერ კაციც მომკვდარა, სისხლი შერევია წყალს. ხალხი გმობდა ამას, რამდენიმე წელს მკვლელის ოჯახს არ გაეკარებოდნენ, მავათ პურს სისხლი ურევიაო. ჩვენს დროში გავიყვანეთ ტირიფონის არხი, ტირიფონის არხი, კეხვის არხი, სალთვისის, დოღლაურის, სკრა-ქარელის, დოეს-გრაკალის, ეხლა რომ აქაურებს უთხრა, ამ ოციოდე წლის წინათ წყლისათვის სისხლი იქცეოდაო, არც კი დაიჯერებენ...

მაგრამ მდინარე მარტო სარწყავი წყალი კი არ იყო: პური და სიმინდი, ღვინო და ხილი. წყალი იყო ისეთი საკვების მომცემი, როგორიცაა თევზი და თევზი ყოველთვის დიდად ფასობდა.

ძველ დაეთრებში ვკითხულობთ ამის დამოწმებას: „მოგვიდეთ თაფანს ერთი მთელი საკომლო ტაველაშვილის მამული, მიწითა, სახნავითა და უხნავითა, სარწყავითა, და ურწყავითა, ვენახითა, ნიგვზიანითა, ხილნარითა, წყლითა და რუთა და სასარითა, სახლითა, კართითა, ქვევრ-მარანიითა, საწნახლითა, შესავლითა და გასავლითა, სამარხილის შესავლის გზითა, საწყლისპიროთი, საფიჩხულითა, საოჩხითა, საკუდ-მოძრითა, საოსაროთა,

საორაგულოთა¹ მისი სამართლიანი საქმით და სამძღვრი-
თა, მოგყიდეთ და ავიღეით ფასი სრული“.

სათევზაო ადგილები დასაკუთრებული იყო ვენახისა თუ ბა-
ლის გვერდით (რასაკვირველია, მოვლილ ქალაში), დაქერილი თევ-
ზი იბეგრებოდა კიდევც.

გიორგი მეთორმეტე ქსნის ხეობელებს სწერს: ძველადვე დადგე-
ნილი ყოფილა, რომ ყოველი ხუთი ორაგულიდან ერთი ლარგვისის
მონასტერს ეკუთვნის და ეს წესი არ დაარღვიოთო.

ეს ბრძანება დაწერილია 1778 წ. 10 თებერვალს.

ორაგული კი არაგვში, ქსანში, ლიახვში ძალიან ბევრი იცოდა.
გაზაფხულზე, ქვირითობას, უზარმაზარი ქარავნები მიდიოდა კასპის
ზღვიდან, ხშირად ნაპირიდან ვხედავდით, როგორ მიიწევდნენ ზე-
ვით.

ერთხელ ჩვენს სოფელში ხმა გავარდა, შინდისთან დიდი ლიახ-
ვი უნდა დაეწყვიტოთო; ჩვენებურები ხუთი საძნე² ურმით წავედით.
მეც იქ ვიყავი ჩემი ნიკორა და ლომა კამეჩებით. მოვგროვდით ტირ-
ძნელები, მეღვრეკლები, შინდელები, ძევერლები, შერთულელები.
რამდენიმე კაცი თავკაცობდა — ერთი ორმოცი თუ ასი კაცი ბოლოში
გაგზავნეს, ე. ი. იქ, სადაც გადავარდნილი წყალი ლიახვის კალაპ-
ოტს კვლავ უნდა დაბრუნებოდა. ურმებზე ქვა დაგვადებინეს, რაც
შეიძლება მძიმედ. ერთი მარცხენა ნაპირს დადგა (თაკკაცი), მეორე
მარჯვნივ, ასე ოცდაათი ნაბიჯით ქვევით. „ურმებით შედით და ისე
გეზათ გააჩერეთ, როგორც ჩვენ ვდგევართო“. მართლაც ურმები
მალე აღმაცერად გამწკრივდნენ. მარჯვენა თვალი გაუხეშავია³, გა-
მოვადრეთ და დავუშვით ურემი ერთდროულად, თვლები კი ქალზე
ჩამოვაგეთ, ამის შემდეგ გამოვუშვით კამეჩები, რომელნიც იქვე ჩა-
ეყარნენ წყალში. ყოველივე ასე ადვილად კი ვერ გაკეთდა, როგორც
გელაპარაკებით, წყალი მკერდზე გვცემდა, ფეხზე ძლივს ვიდევით,
ტალღა ხშირად დაგვკრავდა და დავეცემოდით, სადღაც მოშორე-

¹ ხაზი ჩვენია (ნ. კ.).

² ქართლში იყო: 1) საბარო ურემი, მოკლე ქალებიანი, სამოგზაურო, 2) საძნე
ურემი, დიდი, მაღალქალიანი, ძნის, თივის, ფიჩის, შუშის საზიდი, სამუშაო ურე-
მი. 3) ბოლოთრია მთიდან ტვირთის საზიდი.

³ გაუხეშავი — ე. ი. ღერძზე თავისუფლად ტრიალებს, მაშინ როდესაც მარცხე-
ნა გახეშვილია სახეშით, პატარა სოლებით ღერძზე დამაგრებულია და მასში ღერძი
ვერ მოძრაობს.

ბით ამოვყოფდით ხოლმე თავს, ან ურემი დაგვიჰქერდა; იყო სიცილი და ჟივილ-ხივილი; ერთხელ, მეც ასე დამაყურყუმალა და ფეხზე რომ დავდექი და ქვევით გავიხედე, შესანიშნავი სურათი გადაამეშალა თვალწინ: ასიოდე ვაჟკაცს მკლავი მკლავისათვის გაეყარა, მხარი მხარისათვის მიეცა და ცოცხალი ჯებირი შეექმნათ.

„თუ მიძმობ, ეხლა მიძმევი, კალთა გავაბათ კალთასაო“, რომ იტყვიან, აქ იყო სწორედ. მათ უკან დიდი და პატარა ქვის ყორეს აკეთებდა, ისიც ალმაცერად. ჯერ ურმებმა, შემდეგ მკლავ-ჩაბმულეებმა წყლის დარტყმა-დინება შეანელეს და დამწყვეტებს ისე აღარ უძნელდებოდათ ყორის კეთება. მალე წყალმა იგრიალა და ძველი კალაპოტისაკენ გადაეშვა. როდესაც ქვის ყორე მალა ამოვიდა, ფარდაგები ჩაუგეს და წყალი „დაწყდა“, მაგრამ მუხლამდე მაინც სწვდებოდა კაცს.

ბოლო ერთ-ორ კილომეტრზე იყო, იქ ცეცხლი აანთეს; ბოლი ნიშანი იყო, ბოლო შეკრულიაო და გაიშალა ხალხი. გაიშალა და ატყდა ორომტრიალი, აირია მონასტერი — „არიქა, დაიჭი“, „დიდია, კაცოო“. აი, ერთი მეთევზე ამოტრიალდა, ორაგულმა ბოლო შემოჰკრა.

კინაღამ დამავიწყდა, თავკაცებმა ერთი ხუთი კაცი გამოჰყვეს ურმისა და ფარდაგის საფასური თევზის ასაკრეფად. პირველი დაჭერილი თევზი იმათთვის უნდა მიეცათ. ამ თევზს იყოფდნენ მეურმენი და ფარდაგის პატრონები, ეს იყო დადგენილი წესი, ამ წესს ცოტა თუ ვინმე გაექცეოდა, მაგრამ აი, ერთმა ძვეერელმა დიდი ჭანარი დაიჭირა. ვერ გაიმეტა. მეორეს მოგცემთო, „მებაჟეებმაც“ ისინდისეს და დაუთმეს. მალე მან ერთი კარგი კაპუეტი ჩააბარა.

იყო წიოკობა, ჟრიამული, ყვირილი, ორაგული ბევრი მოემწყვდა. სანდრა ჩუტკერაშვილმა ჯებირთან ბარ-მომარჯვებულები დააყენა, ორაგული წამოვა და ბარით ხოცეთო.

მართლაც, მალე მოაწყდა მცირე ქარავანი და ხუთიოდე ორაგული ნაპირზე გამოიტანეს, ორი ზამბარასავით მოირკალა და ქვის ყორეს თავს გადაევლო, დანარჩენებმა ქვევით ქნეს პირი და აი, აქ იყო ამბავი, მეთევზეები ტყაპატყუპით ცვიოდნენ პირქვე თუ გულაღმა. ერთ დიდ მორევს შემოხვეოდა ხალხი, ამბობდნენ შიგ ბევრი ორაგულიაო, ქვებს ისროდნენ, მაგრამ ქვები ბუყბუყით ეშვებოდა ქვევით, ორაგული კი მორევიდან არ გამოდიოდა.

—ნამდვილად უძირა, — იძახოდა ვილაც.

რამდენიმე ბიჭმა შეეცურათ, მაგრამ ფსკერს ფეხი ვერ ვუწიეთ. სანდრამ ხუთი თუ ექვსი კამეჩი ჩამორეკა სათავიდან და მორევში შეაგდო. ერთი ოც-ოცი კაცი თავბოლოს დარაჯობდა, მართლაც მორევიდან გამოცვივდნენ ჩატრუკებული ორაგულები. რამდენიმე მეთევზე გადააყირავეს, სანდრა ჩუტკერაშვილი კი დაახტა ერთს, ხელე-ბი ლაყურებში შეუყო და ჩაბლუჯა, თევზმა იძალა და ერთი ათი მეტრის მანძილზე წაიღო, მაგრამ ველარა ქნა რა, სანდრამ ამოათრია ნაპირზე. უმრავლესობა ქვევით გაჰყვა და ისკუბეს ბოლო ყორზე.

ორაგულებს ცალკე აგროვებდნენ, სხვა თევზი თვით მოთევზავეს ჰქონდა, საურმეც ცალკე. ზოგმა კოკოზა¹ დაუგო. ზოგმა პირ-შექცეული², ზოგს ხოლენის ბადე მოემარჯვებინა, ზოგს — სასროლი, მაგრამ ფრთხილობდა, ორაგული რომ მოხედეს, ბადეს დამიხვესო.

საბოლოოდ ორმოცდაორი ორაგული დავიჭირეთ იმ დღეს, სოფლის თავკაცები შეიკრიბნენ და სოფელურად გაანაწილეს, ჩვენებურებს შვიდი ორაგული გვერგო, აქედან, მე ნახევარი ორაგული, ერთი კაპუეტი და ორი ხელსამსე³ მერგო, მეც დავიჭირე, ფიჩხული ციმორი და მურწა თხუთმეტიოდე ცალი.

ჩვეულებრივ კი, კვირა დღეობით, ერთი სოფელი თევზაობდა, ტოტებს წყვეტდნენ ხოლმე, მთელი მდინარის გადაგდება ათ-თხუთმეტ წელში ერთხელ თუ მოხდებოდა და შემდეგ სალაპარაკო და მოსაგონარი იყო.

რასაკვირველია, მდინარის დაწყვეტით თევზის ქერა ფრიად საზარალთა თევზის გამრავლებისათვის. ახლა ასეთი თევზაობა აკრძალულია.

ზოგი (სოფელში უქვევლად იყო რამდენიმე თავგამოდებული მეთევზე) დამიანად წავიდოდა, პატარა ტოტს შეიგულეებდა, ჯერ ბოლოს შეკრავდა და ჩაუგდებდა კოკოზას, შემდეგ სათავეს შეკრავდა წინასწარ მომზადებული ბელტით. წყალს მოწურავდა, ძველ კალაპოტში აღარც ერთ წვეთს არ გაუშვებდა.

ხშირად ასეთ პატარა ტოტში აუარება თევზი იყო: მურწა, ცი-

¹ თევზის საჭერი გოდორი,

² თევზის საჭერია, წნელი დაწნული კი არ არის, რამდენიმე რკალზეა ბაწარასხმული.

³ დიდი ფიჩხული, რომელიც ხელს აავსებს.

მორი, ღორჯო, ჩხირანა, ნათოტა, ფიხხული, ზოგჯერ კალმახიც ხვდებოდა, იშვიათად ქაშაყიც.

ზოგი კი გადამკვდარი იყო ფაცერზე. რომელიმე ტოტზე დააგებდა ლასტს სიგრძეზე, ხშირად ორს, ლასტში წყალი იცხრილებოდა და ზედ თევზი რჩებოდა. მდინარე ისე იყო შეკრული, რომ თევზი უშეკველად უნდა გადასულიყო. ფაცრის თავს აღმაცერად ფიცარი იღო წყლისაკენ ქვიშა-ლორღით დაფარული. თევზი ლასტზე ადვილად გადადიოდა, უკან კი ვეღარ ბრუნდებოდა.

მეფაცრე ღამე ფაცერთან იძინებდა, დარაჯობდა, ბევრჯერ მიწაწავს შეშინებული მეთევზე კანთაროსაგან, „არჩქათ, წყალში ქაჯებს ცეცხლი უნთიაო“, — ყვიროდა.

ღღე ფაცრის მონახულება სხვების მიერ ცოდვად არ ითვლებოდა, მაგრამ ღამე რომ გასულიყავ სხვის ფაცერზე, ქურდობაში ჩამოგართმევდნენ.

ჭირვეული მეთევზე ზამთარშიაც თევზაობდა. შეგულებულ ადგილას წყალში ორმოს ამოიღებდა და ჩაალაგებდა ბრტყელ ქვებს ისე, რომ ქვასა და ქვას შუა მკლავის სიგანე ადგილი დარჩენილიყო, ასეთ ქვით ამოვსებულ ორმოს ოჩხი ერქვა. მეთევზე აკეთებდა 5—10 ორმოს, ზოგჯერ მეტსაც. გულდაგული ზამთარი რომ დადგებოდა, უმთავრესად შობა-ახალწლისათვის, ჩვენი მეთევზე გასწევდა თავის ოჩხისკენ, თან არაყს წაიღებდა. ციოდა, ტეხვრა იყო და ხეები შეჭირბლული, მაგრამ ის მას არ უშინდებოდა, დაიკარწახებდა. ფეხებს არყით დაიზელდა, ჩამტვრევედა ხორგს, ამ ნამტვრევებს ისე მიალაგებდა, რომ ოჩხის ორმოსკენ თოში არ წამოსულიყო. მერე ჩადგებოდა წყალში, აი, აქ კი შეიძლებოდა ფსკერიდან ენთელიც ამოსულიყო, მაგრამ მოთევზავეს ხელს არ შეუშლიდა.

ამოალაგებდა ქვების პირველ რიგს და კალათაში მოაქცევდა გარინდებულ ფიხხულს, ციმორსა და მურწას, ხშირად კაპუეტიც ხვდებოდა. ასეთ ორმოში ბევრჯერ მთელი კალათა თევზი ამოსულა. ორ-სამ ორმოს რომ დაცლიდა, ამოვიდოდა წყლიდან, შეიმშრალებდა წვივებს, ისევ არყით დაიზელდა (აღბათ თვითონაც გადაჰკრავდა ერთ-ორს), ჩაიცვამდა თბილ წინდებს, პაქიქებს და გულდინჯად წამოვიდოდა სახლისაკენ, მეორე ღღეს დანარჩენ ოჩხებსაც მოუვლიდა. საახალწლო სუფრას დაიმშვენებდა, ზოგს სახლიკაცს გაუზიარებდა, ზოგს კარის მეზობელს, გაგეგონებათ, კარგი მეზობელი ამო-

მავალი მზეაო, თუ დარჩებოდა და არ მოისაკლისებდა, შეიძლება გორის ბაზარზეც გაეყიდა. ძველად გორი განთქმული იყო ოჩხის თევზით.

—ახლა?

— ახლა? ახლა ჩვენმა ინჟინრებმა ჯერ ვერ ისწავლეს ისეთი ჯებირის აგება, რომ თევზი მდინარეებს ამოჰყვეს, თევზი ჯებირებს ქვევით მოექცა. კასპიის ზღვიდან ორაგული ველარ ამოდის. წინათ ქვირითს ყრიდა ივრის, ალაზნის, არაგვის, ლიახვის, ქციის, ფოცხოვის, ქობლიანის და სხვა მდინარეთა სათავეებში. ურალიც და ვოლგაც გადაკეტეს, ამიტომ ორაგული მიაწყდა კასპიის სამხრეთ ნაპირებს და ამბობენ ჩრდილო ირანის მდინარეებში ყრის ქვირითსო. გარდა ამისა, არ ისვენებენ ბრაკონიერები. ამგვარად, არაგვს ორაგული კარგა ხანია აღარ უნახავს.

მაგრამ წყლის მაღლი სხვაც იყო.

—აგერ, გახედეთ კავკასიონისაკენ, ხომ ლამაზი ვაკეა გაშლილი, ზედ მოქუხს დიდი და პატარა ლიახვი, მეჯუდა, ჭარებულა, აუარებელი სარწყავი არხი, აგერ ტყვიაურა, ნიკრეულა, პანტი რუ, ხარაზიანთ რუ, დალაქიანთ რუ და კიდევ რამდენი სხვა. დღეს ყველა მათი ნაპირი მოტიტვლებული და მოშიშვლებულია, ორივე ლიახვის ნაპირები ჭალებით იყო დაფარული; ხვალ, ოფი, ტირიფი, მურყანი, თელა, ნეკერჩხალი, იფანი, მუხა ერთმანეთს ენაცვლებოდა—ტყვიაურაზე შესანიშნავი მუხიანი იყო, ტეტუნანთ ჭალას უწოდებდნენ, ხარაზიანთ რუზე, კარბულებში, იწყებოდა ღუბიანები¹ და კიდევ ვინ იცის, რამდენი ასეთი ჭალა ვაკეს ჰკვეთავდა, წინ უხვდებოდა ქვენა ქარს, რომელიც მწვანე ყანას ხშირად ორ-სამ საათში აოდავდა² და გაახმობდა ხოლმე. მოისპო, გაიჩეხა, ეს უკვე ჩვენ დროში; ახლალა მოვიფხანეთ თავი და ქარსაფარ ზოლებსა გქმნით.

ქალის ტყეს კი აღმოსავლეთ საქართველოს სოფლის მეურნეობისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. სხვა არა იყოს რა, ყოველწლიურად ას მილიონ ცალ ჭიგოს იძლეოდა. ახლა ხე-ტყე სახლის მშენებლობისათვის, სასოფლო-სამეურნეო იარაღისათვის? ამას ნულარ იკითხავთ.

¹ ღუბე — დაბალი ადგილი.

² ოღვა — შემოუსვლელ მარცვლის გახმობა. მარცვალი ბეტი იყო.

წარსულში ქალის ტყე ხომ დიდი განძი იყო, მას უვლიდნენ. ქალის ტყეში იყო მრავალი ტიპი მეურნეობისა: საკაფი, უკაფი, სასარე, სამასალე, საჯალაჯე. ნასყიდობის წიგნებში და სიგელ გუჯრებში ხშირად იხსენება: „მოგყიდეთ ...ქალა თავის საკაფითა, უკაფითა, საჯალაჯითა, სასართითა, საშეშითა“... ყოველ ნაკვეთს თავიანთად უვლიდნენ, სასარეს ქალის ტყის ფარგლებში აშენებდნენ კიდევ. ტირიფს და ვერხვს სამ წელიწადში ერთხელ ბელავდნენ და ზრდადასრულებული ხე 30—50 სარს იძლეოდა, იფანსა და თელას —ოთხ-ხუთ წელიწადში ერთხელ, მუხას—ხუთ-შვიდ წელიწადში ერთხელ. ქალაშივე იყო უკაფი, სადაც ზრდიდნენ მუხას, თელას, იფანს თავხეებად, ხელნებად და სხვ. ძველად ჯალჯასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, ვენახი და ბალი უნდა შემოღობილიყო და საჯალაჯეც იყო დატოვებული. საჯალაჯეში იზრდებოდა ქაცვი, კატაფშატა, კუნელი, ჩიტავაშლა, კოწახური და სხვა მრავალი მცენარე, წარმოიდგინეთ, ცალკე მოსავლელი და საზრუნავი იყო საწნელეც, სადაც იზრდებოდა თხილი, შვინდანწლა, შვინდი, მანეული — წნელისათვის მეურნეობაში საჭირო იყო კალათი, გოდორი, ჯინი, ჯიხური, ლასტა, ამისათვისაც მასალას ტყის ეს ნაკვეთი იძლეოდა. მაგრამ ესენი უკვე იცით და სიტყვას აღარ გავაგრძელებ.

—შენ ამბობ, რომ ჩვენ წინაპრებს გამოზომილი და მიზანდასახული მეურნეობა ჰქონდათ?

—აბა, მაშ რა გგონია?

—მრავალი ვაზის ჯიში, მსხლისა, ვაშლისა, ხორბლისა, ცხვრისა, ზროხისა, ცხენისა ციდან კი არ ჩამოვარდა, გარდა ამისა მიწები წინასწარ იყო შესწავლილი, რომელი ნაკვეთი რისთვის გამოდგებოდა. ჩვენმა უამთა სიავემ ბევრი უბედურება დაგვატეხა თავს, ერთ-ერთი ასეთი უბედურება იყო ისიც, რომ მტრის ურდოები ანადგურებდნენ წერილობით ძეგლებს, წიგნებს, სიგელებს, გუჯრებს, ნასყიდობის წიგნებს... წერილობითი ძეგლი კი ერის სული და გულია, მისი ისტორიაა.

წარმოიდგინეთ, ჩემს დროშიც კი ბევრი განადგურდა. 1914 წელს ოსმალებმა სარკამიში რომ აიღეს, თბილისიდან გაიტაცეს არქივი, ქ. გეორგიევსკში შეინახეს, მაგრამ 1922 წელს ჩვენებმა მიაკითხეს, თითქმის მთლიანად დაკარგულიყო.

ჩვენმა დიდმა მოღვაწემ ექვთიმე თაყაიშვილმა კი მოასწრო სი-

გელ-გუჯართა სამი ტომის გამოცემა. შემდეგ ნიკო ბერძენიშვილმაც გამოსცა ერთი დიდი ტომი. ამ სიგელ-გუჯართა და ნასყიდობის წიგნთა გულდასმით გადაკითხვის დროს, სხვა მნიშვნელოვან მოვლენათა შორის, შეამჩნევთ, რომ ქართველ ხალხს მამულ-დედული წინასწარ დანაწილებული ჰქონია კატეგორიებად, მათი გამოყენების თვალსაზრისით. პირველ რიგში, მამული იყოფოდა სარწყავად და ურწყავად (ნასყიდობის წიგნი 1721 წ. „მოგვიდეთ... ნანიტაშვილი სახლ-კართა, სარწყავით, ურწყავითა...“) შემდგომ ამისა მიდიოდა: საყანე (ვილ. დიდი დავთარ, გვ. 46.) მიწა და სავენახე, საბაღე, საბოსტნე, საიონჯე, სათიბი, საძოვარი, სანადირო, სასარე, საჯალჯე, საკაფი, სასახლე.

გარდა ამისა, არსებობდა, როგორც განსაკუთრებული კატეგორია, ნაზვრევი, ნავენახარი, ნაფუზარი და სხვა.

ეს იმას ნიშნავს, მამული წინასწარ გათვალისწინებული იყო მეურნეობის სხვადასხვა დარგისათვის. ვენახისათვის არჩევდნენ მზვარე ადგილს, ხირხატიანიც რომ ყოფილიყო, არა უშავდა, ბაღს კი კარგი ღრმა ნიადაგი სჭიროდა. საბოსტნე სამოსახლოსთან ახლო უნდა ყოფილიყო. ფრიად მნიშვნელოვანია, რომ ჩვენ წინაპრებს „საიონჯეც“ ჰქონდათ, ბალახის თესვა-მოყვანასაც მისდევდნენ. ეს დადასტურებულია გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში. ოსმალებმა რომ სამხრეთ საქართველო აღწერეს, იქაა მოხსენებული, „საიონჯე“ შეტანილია ხელთუბნელ თუმანიშვილების მამულების სიაშიც. — აგერ ხელთუბანი, — მიუთითა ტირიფონის დასავლეთ ნაწილის ერთ სოფელზე მინდიამ, — ოსმალებმა რომ მეჩვიდმეტე-მეთვრამეტე საუკუნეში ქართლი დაიპყრეს, მაშინ მოასწრეს ყოველი სოფლის აღწერა, ამ წიგნშიც იქნება ბევრი რამ საინტერესო, მაგრამ ჭერ იქამდე ხელი არ მიგვიწვდება.

— პატარაა საქართველო, მაგრამ ქართლი დიდი ჩანს...

— „ქართლში ვინა თქვა პატარა ციხე“, გახსოვს სიმონ ჩიქოვანი?

— ეგეც მახსოვს, ესეც:

ვინა სთქვა, თითქოს პატარა იყოს

ჩემი სამშობლო დიდების ღირსი.

— დღევანდელ ქართლში თბილისის გარდა შვიდი ქალაქია, 9 დაბა და შვიდასამდე სოფელი. მაგალითად, გორის რაიონში 136 სოფელია, კასპისა — 75, ქარელის — 85 და ა. შ.

ჩვენებურები

დაბრუნებული სიზაბუკა

გორის და მისი შემოგარენის დათვალიერებით გული რომ იჭერეს, გადაწყვიტეს მამა-პაპეულ სოფელში ასულიყვენენ. მით უმეტეს მამაც აქ იყო და პაპაც, მაგრამ გორის თავში, წმინდა წყალზე მაინც შეყვონდნენ, აქ უნდა ენახათ მეხილეობის სადგური, სადაც სელექციონერი ელენე ერისთავი მუშაობდა. ამ სათნო ადამიანმა და უებრო მეცნიერმა ახალგაზრდებს ბევრი საიდუმლო გაანდო. უჩვენა ახალი ჭიშის ატმები, ქლიავეები, ერთ მსხმოიარე მწიფე ბალთან მიიყვანა და უთხრა:

—ამ ბლის დეგუსტაცია ჯერ არა მქონია, თქვენზე კარგ დეგუსტატორებს ვერც ვიპოვი; ვახტანგ, ფრთხილად დაიწიე ტოტები (ხე ჯერ იმოდენა არ იყო, რომ ზედ ასულიყვენენ) და ისე, რომ ტოტი არ მოტეხოთ, შეექვეცით, ზოგჯერ ჩვენც მოგვაწოდეთ... თქვა და თან ტკბილად გაიცინა.

ჩაიტკბარუნეს პირი და „ჰმ, ჰმ“-ს ძახილში უფროსები დაავიწყდათ...

—ეს კარგი ნიშანია, —თქვა ელენემ, —ბალი კარგი ყოფილა, ასე რომ გაერთნენ.

მაგრამ ამ დროს ვახტანგმა ბუერას დახვეულ ფოთოლში მოგროვილი ბალი მიართვა. უფროსებმაც გასინჯეს, მოიწონეს, ნაადრევი ასეთი ტკბილი და მკვრივხორციანი ჭიში იშვიათიაო.

—კმარა, ზოგი ხეზე დატოვებ! — შეეხმაურა გიორგი.

— ცოლოა, ჩიტები შექამენ ...— გაიციხა ერეკლემ.

— აბა, რას იტყვი?

— ქალბატონო ელენე, თუ შეიძლება ერთი-ორი კვირტი რომ მაჩუქოთ? — ვერ მოითმინა გივიმ. — ბალი ბევრი მინახავს, მაგრამ ასეთის მნახველი პირველად ვარ...

— კი შეიძლება, თუმცა მისი გამოცდა არ დამთავრებულა.

— ჩემი ორი ძირიც გამოცდაში ჩათვალეთ, ყველა ცნობას მოგაწვდით.

ელენემ გიორგის შეხედა, თვალებით ჰკითხა „ვინ არისო“.

— ელენე, მაგას კარგი ბალი აქვს ქანდას და თვითონაც ისეთი ბიჭია, რომ შეასრულებს.

დიდი მადლობით გამოემშვიდობნენ მასპინძელს და გზაზე გამოვიდნენ.

გზის დასავლეთი მხარე გადახნულ მინდვრებს ექირა. წინათ აქ ჭაობები იყო, აქ იცოდნენ ლეკებმა კამეჩების მორეკვა, ახლა კი, ცოტა ზევით, აუარებელი საკოლმეურნეობათა შორისა ორანჟერეები გადაჭიმულიყო; როცა ისინი ამუშავდება, ზამთარში გორში მაინც უხვად იქნება ბოსტნეული. სათბურებს ზევით ხელოვნური ტბაც ბრწყინავდა.

— მე რომ მუშაობა დავიწყე, მთელი ეს მინდვრები ჭაობებად იყო ქცეული. აქა გლეჯდნენ კარალელი დედაბრები ჭილს და წნავდნენ ცნობილ კარალურ ჭილოფს. ერთი არაკია: „კარალელი გოგო ტირიფონზე გაათხოვეს, ხალიჩაზე დასვეს და გამტკიცული კაკალა პური მიართვეს, ცხვირი აიბზუა: „აფსუს ჩემო კარალულო ჭილობო და ჭადოო“. ჭილობებს მარტო სახლისთვის არ წნავდნენ. გერისტობას უსანეთობას, და სხვა ბაზრობაზე ყიდდნენ და ცოტაოდენი შემოსავალი ჰქონდათ. ზოგჯერ სოფელ-სოფელ დაჰქონდათ ურმით, ღარიბი კაცის ხალიჩაც და ფარდავიც ის იყო.

მანქანა კარალეთის თავზე გაგზავნეს, თვითონ ნაჭარმაგევის მინდვრებს გაჰყენენ. კარალეთის დასავლეთ მხარეზე კარგი ყანები იყო, სიმინდსაც მუხლი ჩაედგა. გავიდნენ შედარებით მშრალს. მინდვრებზე, ძეძვი კარგად ჩანდა. წყლისა და რუს პირებზე ხედებოდათ ყვითელყვავილება დაბალი ბუჩქი, ყვითელი ცოცხი, იგი სწორედ ქართლის მინდვრებისთვისაა დამახასიათებელი, ამ ნესტიანი

მდელოების იერის მომცემია ქართლური ზამბახი, მაღალი, გრძელფოთლება; წინათ ისიც ხშირი იყო, მაგრამ საწრეტი არხების გაკეთების შემდეგ მხოლოდ გზის პირის რუებისა და კარალულას ნაპირებსლა შერჩენოდა. აი, ასე ისპობა ბევრი დამახასიათებელი მცენარე.

მინდია მდინარის პირას მივიდა, ხელი ჩყო, მუჭაში წყალი და იგროვა და შუბლზე შეისხა, მერე გაეცინა.

—რას იცინიო? —ჰკითხეს.

—არაფერს, რალაც მომაგონდა და გამეცინა....

—მაინც, მაინც...

—1921 წელს ამ მინდვრებშიც დავდიოდი, თქვენზე ხუთიოდე წლით უფროსი ვიყავ, ზურგზე მეკიდა აბგა, ჩანთა, საპერბარო ბადე. დაცხა, მომშივდა და აი, ამ ფშასთან ჩავიმუხლე, ეს ვერხვიც მისწრება იყო. ჩანთიდან აპოვილე ერთი პური; გამხმარიყო და ფშის წყაროში ჩავდე, სატანად ნიერის მეტი არა მქონდარა. ის-ის იყო პური გავტეხე, რომ ცუხცუხით მომადგა ერთი მოხუცი, ფეხზე ქალამნები ეცვა, ტანთ — ბაზარზე ნაყიდი ჯარისკაცის მოკლე ინგლისური მაზარა, მხრებზე ჩანთა ჰქონდა გადაკიდებული.

—გამარჯობა, ყმაწვილო!...— მომესალმა, პირველი სალამი მომსვლელისა.

—გაგიმარჯოთ და ვაღდეგრძელოთ, —წამოვხტი.

ჩემს სუფრას დახედა და მომმართა:

—შეიძლება თქვენთან სუფრა გავიზიარო?

—სტუმარი ღვთისაა, მაგრამ ვერაფრით გაგიმასპინძლებით. ყველი და პურიო, კეთილი გულიო, მაგრამ მე ყველიც არ მაქვს, თუმც ვაგვეგონებათ —ნიორი ქართლელების ყველიაო.

მოხუცი დაჯდა, აბგა გახსნა და ამოალაგა რამდენიმე შუშა კიტი, ყველი, კარალული მჭადი (კარალეთში მართლა კარგი მჭადი იცოდნენ, ნაღვიები და თონეში გამომცხვარი).

— მეც გორში მივიდიოდი, ბიბლიოთეკაში შევიხედავ-მეთქი... თქვენ ბოტანიკოსი ბრძანდებით, არა?

—ღიახ, მაგრამ თქვენ საიდან?

—მე შვეიცარიაში ვისმენდი ლექციებს, ოთხმოციან წლებში, რომ ჩამოვედი, ილიას „ივერიაში“ დავიწყე მუშაობა, განათლებით აგრონომი ვარ.....

და გავაბით საუბარი. ბევრის მნახველი იყო, ბევრი იცოდა, გული გადამიხსნა.

— განა ყველას ვეტყვი ამას? შენ იმიტომ გეუბნები, რომ მუშა ბიჭი ჩანხარ, ამოდენა ბარკით დადიხარ, ხმელა პურზე გადადიხარ — თუ ასე იმუშავე, ქვეყანას გამოადგები.

შემდეგ, როცა უფრო მოხუცდა, ერთ-ერთ ინსტიტუტში ბიბლიოთეკის გამგედ მუშაობდა. ეს განხლდათ კარალელი ვასილ ბიბილაშვილი.

ლაპარაკში ისე გაერთნენ, რომ ვერც კი შენიშნეს. ერთ პატარა ბაზილიკასთან როგორ მისულეყვნენ!

— ესეც ნაჭარმაგევის საყდარი!

— რა, ეს ის ადგილია, თამარ მეფემ რომ შვიდი მეფე მოიწვია?

— როგორც ჩანს, საქართველოში ამის მეტი ნაჭარმაგევი არ არის. რვაასი წელი გავიდა, ჯერ ჭალაღედინი, შემდეგ მონღოლები, შემდეგ თემურლენგი, და სხვანი. მგონი, კმარა, რომ მისგან ნატამალი არ დარჩენილიყო.

დიდი ლიხვის რიყე მოტიტვლებული იყო, თითო-ოროლა ვერხვიდა ჩანდა. გაღმა, მალხაზის წვერზე, საბაწმინდის თავზე, მუხნარი ამოყრილიყო, ერთი ნახევარი ნაჩეხი ჩანდა, მეორე — შენახული; ცოტა ქვემოთა ფერღზე ოთარშენის ნანგრევები ძლივს ეტყობოდა. დიდი ამილახვრების უკანასკნელი რეზიდენცია გორში იყო, მაგრამ ლიახვს გაღმა ოთარ ამილახვარმა სასახლე ააგო, კოშკით. ზაფხულში იქ გადიოდა, უკანასკნელ აქაურ ამილახვარს, გივის, ოცდაათამდე ლეკი ჰყავდა დაქირავებული; ის რომ ყოფილ საყმო სოფლებში აივლიდა, მთისკენ, ერთი ლექსისა არ იყოს, „წიოკობას აუყენებდა ქათამსა და ვარიასა“; ლიახვის რიყე დაისაკუთრა გორამდე; ზემო სოფლები ხეებს ტივებად ეზიდებოდნენ. ოთარშენთან უნდა გაეჩერებინათ, ბაჟი გადაეხადათ; ვაი მისი ბრალი, ვინც შეეშურჩებოდა, ლეკის ტყვია არ ასცდებოდა. რევოლუციის შემდეგ საქართველოდან გადაიხვეწა.

მისი სახლ-კარი ამილახვართან ნამოურაველებმა, ქარუმიძეებმა იყიდეს და დაანგრიეს: მასალად წაიღეს თორტიზაში.

— ესეც ჩვენი მანქანა!

გზის პირას გოგია და მინდია იცდიდნენ.

—კაცო, სადა ხართ აქამდე, აგერ მზე უკვე ჩვენ სადაროზე¹ დასულა...

როდესაც სოფელში შევიდნენ, გიორგიმ თქვა:

—მოდით, ქიტეს ვეწვიოთო.

—მანქანა ლამაზ ორსართულიან სახლთან გაჩერდა.

მასპინძელს დაძახება არ დასჭირვებია, პირლიმილიანი ქალაქოსანი ჩამოეგება.

—კაცო, ქალაქში შიმშილობა ხომ არ არის, რომ ამოდენა ხალხი აყრილხართ?

— რა ვიცი, იქნება ვინმემ შეგვეკედლოს-მეთქი და..

— კაცო, რად იცი აჯამი ლაპარაკი? — შეუტია შავმანდილიანმა ქალმა, ქიტეს მეუღლემ.

—რაო, ტყუილს ვამბობ? —ამ ლომივით ბიჭებს ვითომ დააძლობ?.. და გამოაჩინა ახალგაზრდული თეთრი კბილები.

—არაუშავსრა, მოვრიგდებით, კაცი კაცითა, ღობე ქაცვითაო და ამ საუბრით შეუძღვა ქიტე თავის სტუმრებს.

— ეს ორი კვირაა ოთახები დალაგებულია და თქვენ გელით. მალე სუფრაც გაიშალა და გამხიარულდა ქერი.

— სუფთა შავკაპიტოა, განი?

— ბუდეშური არ გაურთი?

—ცოტა ბუდეშური, ცოტა გორულა, ცოტა ჭყაპა და ესეც შენი ლალისფერი ღვინო, არ მოგწონს?

—უჰ, აეჩქარდი, ჭერ ღვინო უნდა შეუქო მასპინძელს და მერე სხვაზე ელაპარაკო...

—თუ არ ვარგა, რა უნდა შეაქო?

— არა, კაცო, მართლა კარგია.

და წავიდა საუბარი ძველ ამბებზე, ორი დღე მარტო ის ისმოდა: „გახსოვს, ქიტე“? „როგორ არ მახსოვს“, მოიგონეს ღვთისო, პეპა, დოდე, ყველა, ვინც კი მოგონების ღირსი იყო, ერთი ორი ავიკაციც გაიხსნეს. ხან მინდია, ხან ქიტე და გიორგი წამოიწყებდნენ ამბავს.

განსაკუთრებით გიორგი იყო გახარებული, სულ ელიმებოდა, სახეზე ნათელი გადასდიოდა.

¹ ლიახვის ხეობელები თვლიან, რომ მათი სადარო ლიხის მთაზეა, თუ ქვიშხეთსა (მთაწმინდა) და ფონას შუა შავი ღრუბელი გაჩნდება, წვიმის ნიშანია.

ქიტე კი თავზე ბუზს არ ისვამდა, ისე ეამაყებოდა თავის ბაღ-ობის მეგობრის სტუმრობა.

— ტყუილად კი მოშალეთ ბუდე!—წამოიწყო ერთხელ ქიტემ. მაგრამ გიორგის სახეზე ღრუბელი რომ შენიშნა, მერე აღარა უთქვამსრა.

შენი პირივე, გუთანო!

სოფლის ერთ-ერთი თავკაცი გუთნიდდა იყო, სოფლის ავკარგს მას ეკითხებოდნენ, როდის დაეწყეთ ხენა, თესვა, თიბვა, მკა...

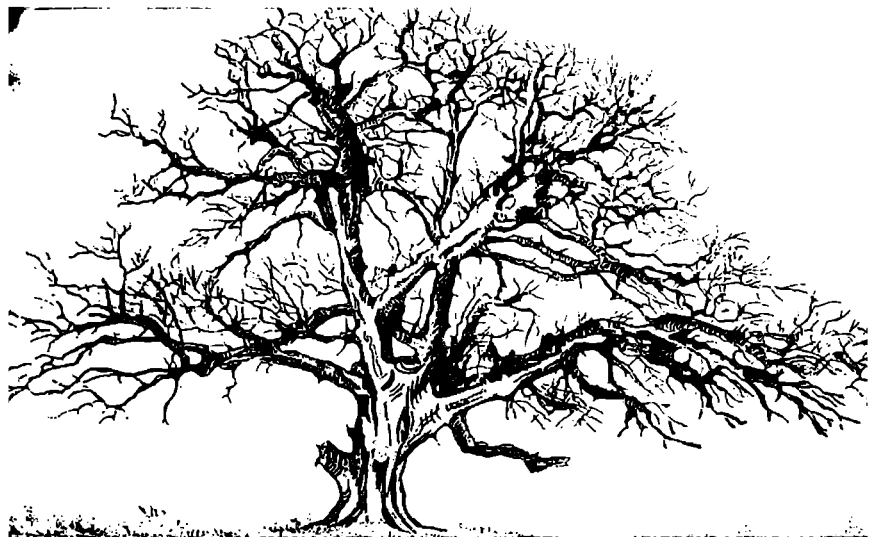
ჩვენი სოფლის ყველაზე მაღლიანი გუთნისდდა ღვთისო იყო. მაგრამ გუთნისდდაცაა და გუთნისდდაც. ერთი ზაფხული ვიარე მის გუთანზე შუა მეხრედ, ბევრჯერ მომხვედრია მისგან წასოიღ გოროხი: „თავი ნუ ჩაჰკიდე, გუთანს ძახილი უხდებოა“. მას ეთქმო-და სწორედ, „მე გუთანი მისთვის მინდა, არა მარტო საღრიტინოთო“.

გუთანში რვა უღელი ხარი და კამეჩი ება. მოლაპარაკებაზე იყო, ხარს ან კამეჩს ხან ნახევარ ალოს აძლეუდნენ, ხან მთელ ალოს! გუ-თნიდდას ერთი ალო ეკუთვნოდა, მისი იყო გუთანი — ერთი ალო, საკვეთელი და სახნისი — ერთი ალო (ნახევარ-ნახევარი ალო), ჯამბა-რას — ერთი ალო, ოთხი ხარი და კამეჩი ჰყავდა — ოთხი ალო (მას რვა ალო ეკუთვნოდა), გარდა ამისა, ერთი „გათრეულა“ პირველ ღღეს გუთნისდდას ვუხნავდით, ეს პატივისცემა იყო. ექვსი მეხრე — ექვსი ალო, ამას მიუმატე ორი ალო ღამის მეხრისა. თექვსმეტი ხარი და კამეჩი (ჩვეულებრივად კამეჩი ორი უღელი იყო, ექვსი უღელი ხარი). ორი ღვედი—ორი ალო, სულ ოცდაშვიდი ალო. გუთანს ანეულის ხვნის დროს ოცდა ათი სამუშაო დღე უნდა ეხნა, ალოს გამოყვანას თავის კვირა-უქმით ორმოცი დღე უნდებოდა.

საერთოდ გუთნიდლობა არ იყო ადვილი. ჩვეულებრივად, გუ-თანს მართავდა უფრო შეძლებული გლეხკაცი, მაგრამ გამრჩე, მოდ-

¹ ერთი ალო ერთი დღის ხენა, გუთნული დღეში ერთ დღიურსა ხნადა, ნახევარ ჰექტარს 60—62-ჯერ უნდა შემოევილო. „გამარჩეველმა გუთანმა სამოცდა-სამი უარა, სამს კიდევ შემოუელიდა, მეხრეს რომ არ ეუარა“.

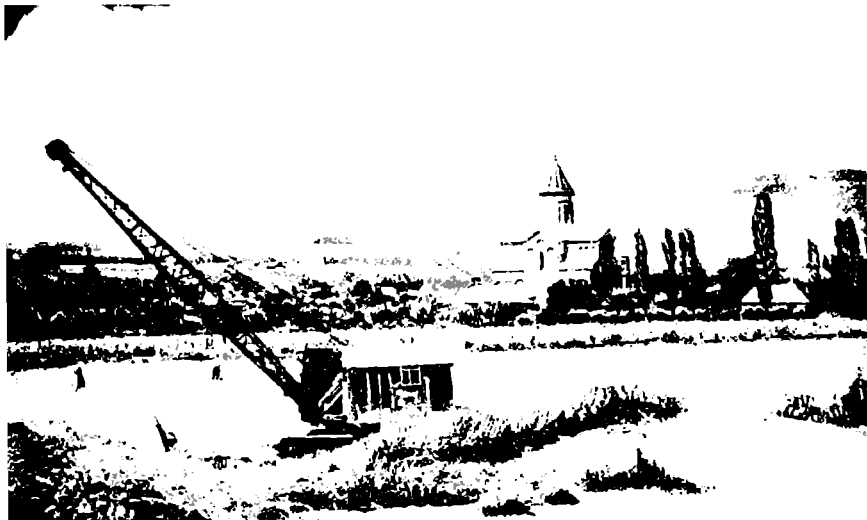
ქობულანი ივლისის მუხა

ფოტოქოქი ქობულანი

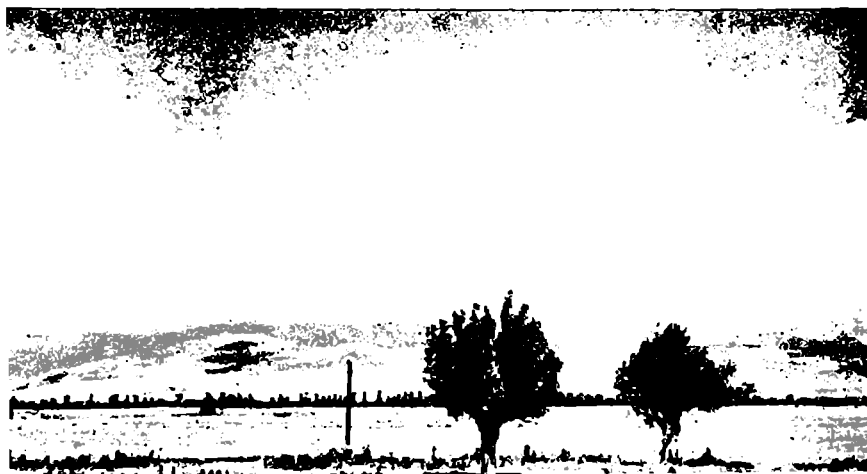

سورجیو خان کے ساتھ

ქეოთი ტარფონა 30 წლის წინათ

دېرگه په کابل

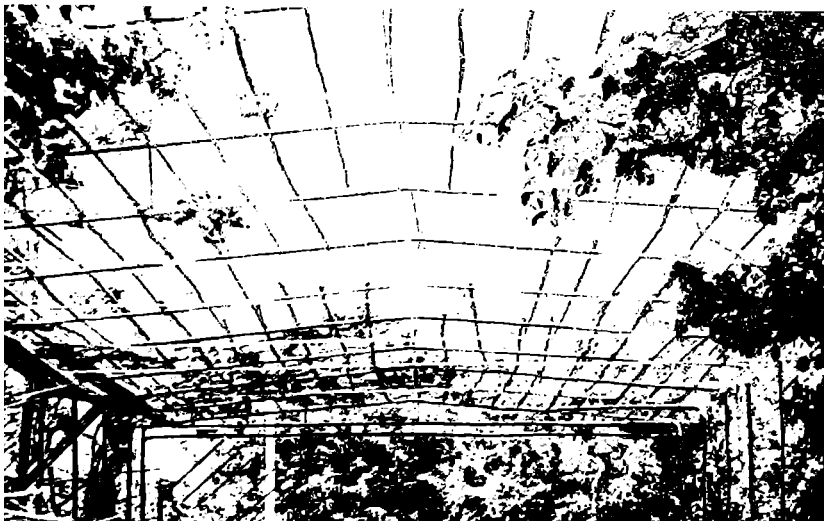

დასასახლად მოწყობილი მთისგზის

Եղձահող

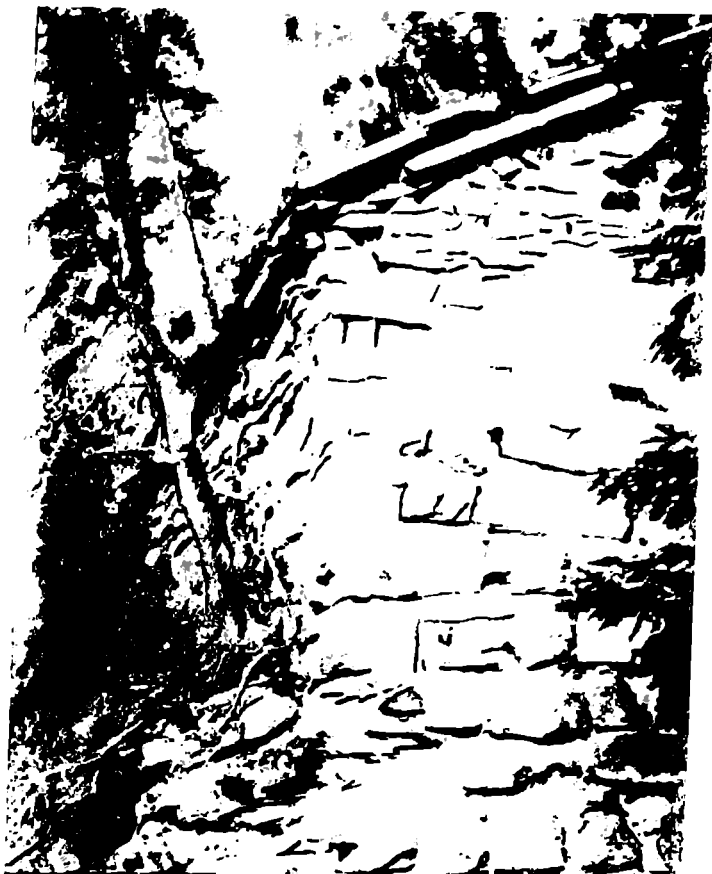

1900

საჩხერის მონასტრის სვეტიცხოვე

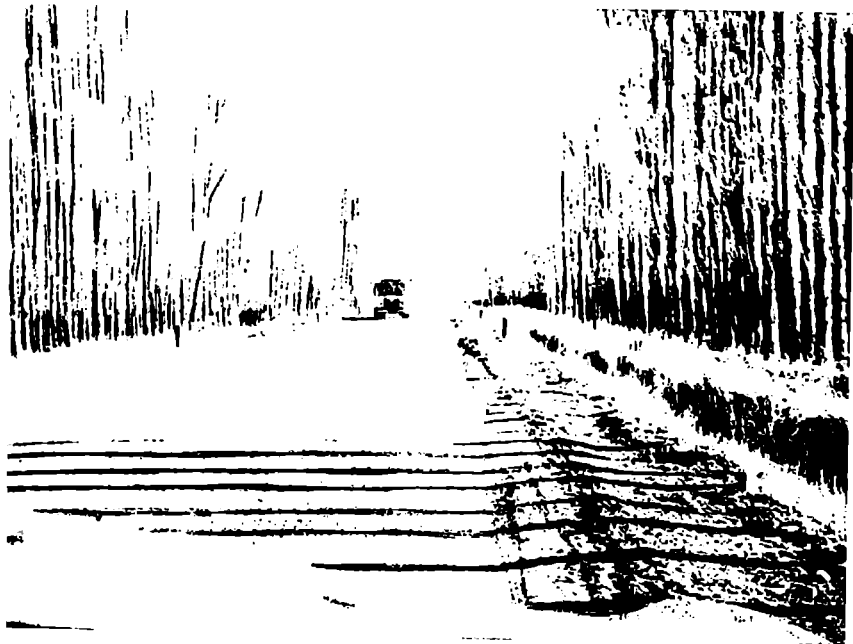

6. Ելում,

Ինտրյուվու ձեռքբերող խումբը

ვზა ჯორი—ტყეოვი

ავერდის ძირი. მთის წვერებზე მონი ხატა

Գրեթե 1. Երկր

სახლი და ამოღებული

გზის ნაპირი

გამად ნაკლებ შეძლებულნი ჰყავდა. ორი ხარის პატრონი, რომელსაც თავისი მებრე ახლდა ან ერთი მაინც იყო კამერების პატრონი. ისეთი მებრით, რომელსაც ჰკუთვნებოდა. სოფელში გუთნიდნენ პატივცემული კაცი იყო

ღმერთმა იცოდეს, გუთანო, შენი მიყოლა ძნელია.
როცა კაცი მუდამ მოგდევს, იმისი პური ძველია“.

აბ

ქალმა სთქვა გასათხოვარმა, ნუ გამათხოვენ, დედაო,
თუ მიმცემ, ისეთ კაცს მიმცე, რომ იყვეს გუთნიდნენ“.

ღვთისოს მცნება იყო: დროზე მთესველი, დროზე მოიმკისო და კარგად მხენელ-მთესველი კარგად მოიმკისო. ზედმეტს არავის მოსთხოვდა, არც მიწას და არც კაცს. „მიწამ ყანა გაგიკეთოს, ნუ ჩამოეკიდები, მოგიცდინოს ნუ შემოსწყრებიო.“ მიწის ყადრი იცოდა:

„მიწა მოხან ნავზაური, ყანა მოვა აზნაური“.

უყვარდა, რომ მისი მოხნული მიწა კაი ყანას მოიყვანდა. კვირა ჯდეს მინდორში წავეიდოდა და ყანებს ნახავდა, თავისი იყო თუ სხვისა.

ღვთისო დინჯი და დარბაისელი კაცი იყო (გუთნიდნენ სხვანაირი არც შეიძლება ყოფილიყო), შვილები კიდევ უკეთესები ჰყავდა. რომ იცყვიან — ის ურჩენია მამულსა, რომ შვილი სჯობდეს მამასაო, ამათზე ითქმოდა. თუ თვითონ ცოტა კოჭდაბალი და ბეჭენიერი იყო, საღარის დედაბოძივით, შვილები აშოლტილი, მკერდგანიერი, ხეხელა და ცოტა კაკაროტი ბიჭები, სოფლის რჩეული ვაჟკაცები იყვნენ, ქოჩორები და პირმადლღიმღილიანები. კაცს მათ შემხედავს, გულში ნათელი ჩაუდგებოდა. ხელგამომავალი იყვნენ — კაი ბარვა და თოხი იცოდნენ, უფროსი გუთნიდნობაში მამას არ ჩამოუვარდებოდა, უმცროსებმა ღურგლობა და მჭედლობაც იცოდნენ, ისინი რომ ყანაში დატრიალდებოდნენ, გეგონებოდათ, ასპინძის ომში არიანო, აუგ სიტყვას არავის ეტყოდნენ. კაცმა მარილი გთხოვოს, თუ მარილი არა გაქვს, მარილიანი სიტყვა მაინც უთხარიო, — იტყოდნენ ხშირად. თავს კი უბრალოდ არავის დააჩაგვრინებდნენ, ძველი ჭეშმარიტში¹ დავიფიცოთ, ვინ მართალია და ვინ

¹ „ძელი ჭეშმარიტის“ ტაძარი, გააზრებული იყო, როგორც „ძელი ჭეშმარიტის“. მოიგონეთ „ძელშავი“ და „ძველშავი“.

მტყუანი, კაბდომ იცის სამართალი, მაღალ-დაბალს გაასწორებსო. იმათ მოგვერდსა და შუა კაურს ბევრი კარგი მოქიდავე ვერ გაუძლებდა, ყველა საქმეში ფხიანები იყვნენ. მამას როდესაც ეტყოდნენ ხოლმე, კაი ბიჭები გყავსო, სიამოვნებით გაიღიმებდა. ნათელი გადაჰკრავდა სახეზე, მაგრამ მაინც იტყოდა: „აქლემს მიულოცეს, კოზაკი გეყოლაო, ბევრი მყოლია, მაგრამ მაგათ ჩემი ტვირთი არ უზიდიათო“. — და გადაისვამდა ულვაშზე ხელს.

იმ წელიწადს გუთანზე მეხრეებად ვიყავით — მე, სანდრო, ზურა, ვანე, იოსება და შაქრა; სანდრო და ზურა ღამის მეხრეები იყვნენ. დილაადრიანად მოლაღვდნენ გუთნეულს, შევებამდით, ერთორ კვალს შემოუვლიდნენ და მერე დღის მეხრეები შეეცვლიდით, თვითონ კი ჩრდილში წაიხურავდნენ მაზარას და გამოიძინებდნენ; სამხრობის დროს ისევე დასხდებოდნენ უღელზე და გააჰხიარულებდნენ სიმღერით არემარეს. სანდრა და ვანე დამდგარი, დაღუღებულ ვაჟკაცები იყვნენ, დაცოლშვილებული, ზურა უცოლშვილო იყო, შემოდგომაზე აპირებდა გვირგვინის დადგმას. სამნი კი შეღერებული ბიჭები ვიყავით. ქრისტე-ღმერთი რო გუთნიდედად მეყოლება, გუთანი არ მომეშლებაო, — იტყოდნენ ხოლმე უფროსი მეხრეები. უდიერი მეხრე არცერთი არ ვიყავით, საქრთველიც გვაფასებდა, საჩრეს ადვილად არ დაიკრავდა. იოსება რომ დილით სიმღერას შემოსძახებდა, გეგონებოდათ ვერცხლის ზარმა დაიწყრიალაო, მეზობელ სოფელში იტყოდნენ ხოლმე: „არიქათ, დატრიალდით, ავერ, ღვთისოს გუთანი შეუბამსო“.

იოსებას ოროველას ყველა აყვებოდათ და ამ დროს, ე. ი. გარიჟრაჟზე, გულის ძილში რომ ყოფილიყო ვინმე, უეჭველად თვალს გააჰყეტდა.

თუ სიმღერა შეწყდებოდა, მაშინ ღვთისო წამოიწყებდა:

„როდი უნდა დათვრეს ღვდელი,
ზაქარია წვერებგარძელი“...

ეს მე გადმომკრავდა ხოლმე, პაპაჩემი ხომ მღვდელი იყო, წაიმღერებდა და ხშირ ულვაშებში ჩაიღიმებდა, მეც გავიგებდი მის მათრახის გაშხილებას და წამოვიწყებდი:

„გუთნიდელას რა აცხონებს, რა შეიყვანს საყდარში,
კი ღარში თოთონა ხნავს, ჩვენ კი¹ გეიხნავს აედარში...“

ვანე ჩამომართმევდა:

ხარ-კამეჩის ცოლო-ბრაღი უხვევია კალთაშია.

— აბა, აიდგით ენა? — შემოგვიტევედა.

დასაქცევი გუთნიდელა, ძირძირ გამოიყურება
გამოივლის, ჩეკს² წამომკრავს: ვასწი ხარო, არ იქნება.“

სანდრა სხვა კვალში გადავიდოდა:

„ანეულისა გუთანსა ჯამბარა უნდა რკინისა,
ღარჩეული გუთნეული, შიგ მესხე ედგეს რკინისა“.

— მაშა, რა გგონიათ, ანეულის ხენა ჩრდილში ჯდომა კი არ არის.
ჩვეულებრივად, სიმღერები გუთანს უტრიალებდა გარშემო.

„აჩეჩამ უთხრა გუთანსა: პატარა პური მიტეხე,
— მაშინ სად იყავ, აჩეჩავ, როცა ყამირი გაეღებე?“

ან კიდევ:

„სახნისს უნდა ორი ალო, საუდაბნოს იარება,
საკვეთლისა ნახევარი ზეზეურათ იარება“.

იოსება ააწკრიალებდა:

„იმერეთი მომივლია, ქართლი შემიჭერებია,
არ შინახავს შენისთანა, ყელი მოგიღერებია“.

აქ კი ველარ მოითმენდნენ ჩვენი ბერძნულები:

„კაი კაცის პურმარილი ზღვაზე ხილათ გაიდება,
ქარგ კაცობა ქვაზე დაღო, გაიარო წინ დაგვხვედება“.

ამის გამგონე ღამის მესხეები გამოვიდოდნენ მუხის ჩრდილიდან,
თუ უღლიდან არ ჩამოგვსხამდნენ, გადახვევდნენ ხელს ხარს ან
კამეჩს და აღუღუნებდნენ ოროველას, ამ დროს გუთნის ნახვას არა

¹ „ჩვენ კი-ს მაგიერად ლექსშია „მოდგამს“. „მოდგამა“ გუთანში ყველა მო-
ნაწილე, ვისაც ალო გუთვნის.

² ჩეკი — პატარა ბარულაა, გუთანი ტალახს რომ აიყრავს, მის გასაწმენდად
ხმარობენ. მისი ტარი ერთი მეტრის სიგრძე მაინცაა.

სჯობდა რა, მზე უკვე ცაში ელვარებდა, ტროლოები მალლიდან გვაძლევდნენ ბანს.

რომელიმე მეხრეს ლექსი შემოაკლდებოდა?

„სიბერე ძნელი ყოფილა, სიბი ქვა შეეწონება,
დაჯდება, ველარ ადგება, არგანზე დაეწონება,
რაც უნდა კაი სიტყვა თქვას, არავის მოეწონება“, —

და გავდიოდით თავში, ხარები საქცევზე მოუხვევდნენ და შეიძლება გუთანი ველისაკენ წასულიყო, წიწილი ან ხარეუბი¹ დარჩენილიყო. ამიტომ იყო, რომ ხვთისო ჩეკს წამოავლებდა ხელს, ფეხს გუთნის ქუსლს დაადგამდა და შემოგვძახებდა:

— ბიჭო ზედა... ნუ გაერთეთ, თქვენ მამამშვენიერებო!

თავმეხრე და შუა მეხრე შეასწორებდნენ კვალს, სანდრა კი ამოისუნთქებდა და წამოიწყებდა:

„ზედაოთა გუთანსა კვალი არ გაუტანია,
გავიდეს და გამოვიდეს, საცა სამხრის ხანია...“²

და მართლაც, მინდვრის ბოლოში ან ფეფა გამოჩნდებოდა, ან დარო ხელში საჭეროთი და მხარზე ხურჯინით.

სანამ კვალს გავიტანდით, სუფრა გაშლილი დაგვხვდებოდა.

პანტი-რუზე ან ხარაზიანთ რუზე ხელს დავიბანდით და გემრიელად შევექცეოდით, თუ საღვინით „ღვინია ქაქანაურიც“ იყო, მაგას რაღა სჯობდა. ჩვენი სამი ბერ-მუხა გემრიელად მოუღებდა. თქვენ ერთი ყანწიც გეყოფათო. შევაქებდით სამხრის მომტანს და დამმზადებელს. „კარგი დიასახლისი ხარო“, — ეტყოდა ღვთისო.

„აემა კარმა, აემა სახლმა ავად გამაღდეაკაცა,
კარგმა სახლმა, კარგმა კარმა კარგად გამაღდეაკაცა“³.

— ეგრე, ჩემო ფეფო, ეგრე, სიტკბოებას ამ ქვეყანაზე არაფერი სჯობიან!

ისევ მალე გაიჭიმებოდა გუთნეული.

მე მაშინ ხალხური ლექსის ყადრი უკვე ვიცოდი, რვეული უბეში მედო და დროს დავიხელთებდი თუ არა, ჩავიწერდი ხოლმე.

ერთხელ სანდრას ვკითხე:

¹ ხარეუბი — მოუხვენელად დარჩენილი ადგილი კვლევის გათვალისწინებით, წიწილი — ძალიან პატარა ხარეუბი.

— კაცო, არ ილღობით ამდენი სიმღერით?

სანდრამ სიმღერითვე მიპასუხა:

„ხარმა თქვა: ხარი ვერ მამკლავს,
თუ მეხრე შემხვდა ხეთიანი,
ხშირ-ხშირად უნდა დამძახოს
სიმღერა ლაზათიანი“.

— გაიგე?

— გავიგე! — ვუპასუხე და იოსებას გავძახე:

— „ნუ დასდევ ნადირობასა, გადაგიხტება შეველია... მანაც სწრაფად შემომავება:

— წამოხვალ გაცრუებული, გაწუწული და სველია“.

როცა მზე მალლიდან ჩამოგვხედავდა და კისერში დაგვაქერდა, ტვინი თავის ქალის ახეთქვას ლამობდა, ასე იცოდა, როცა ქვენა ქარი უბერავდა. აი, მაშინ უკვე მარილწყარილი ლექსების თქმა დაიწყებოდა. იგონებდნენ სოფლის გასათხოვარ გოგოებს, ახალ პატარძლებს, ავ დედამთილებს. ეს გუთნისდედასაც ამხიარულებდა, მეხრესაც და კამეჩებსაც კი, ზანტად რომ მილაჯებდნენ.

ღვთისო წელიწადში სამჯერ მაინც შეაბამდა გუთანს. გაზაფხულზე ცალუღელს, როცა თვრამეტი თუ ოცი ალო იხვნოდა. ანუელს — მაისში, ამ დროს ოცდაათ ალომდე იხვნოდა და შემოდგომურს, მზრალის სახვნელად, გარდა ამისა, ფარცხვის დროსაც ოთხი-ხუთი უღელი ფარცხ-კაბდოში იყო შებმული. მაშინ უნდა გენახათ ღვთისო, განიერი ნაბიჯით რომ მილაჯებდა და გაშლილი სელით აბნევდა ხორბალს, დამთავრების წინ გადაყრიდა მუჟა ხორბალს და იტყოდა:

— ეს ჭიასა და ღუასა, მეორეს—ეს ჭივკავსა და ჩიტსა, ეს თავგესა მღრღნელსა, ეს ქაქსა და ეშმაქსა, ეს კიდეც ყველა კეთილსა, ღმერთო, დიდებულო, შენ უშველე ყველა ალალ-მართალსაო.

თავის ნახნავს ისევ თვითონ თესავდა. ძლივსღა შემორჩებოდა დრო, რომ თავის გიგოს ამოსდგომოდა გვერდში და საყვარელ ვენახში ეტრიალა, სადაც ჩამწკრივებული იყო ჩინური, გორული მწვანე, ბუდეშური, შავკაპიტო, საფერავი, ჟღია, ხარისთვალა და სხვა მრავალი.

— ღვთისო, შენი ოჯახის გახარებასა, ე ჩემი ბიჭიც მიიღე მოდგამათ — შეეხვეწებოდა რომელიმე ქვრივი.

— ბაბაღე, მივიღებდი, მაგრამ პატარაა, დაიჩაგრება, დაიგვალე-
ბა.

— მა რა ვქნა, მე უბედურმა, სასეთისკვერო ხორბალი როგორ
გავიწყვითო სახლში?

— ისე იგულე, თითქოს მოდგამია. რომელი მიწა გინდა მოგი-
ხნათ?

— რომელი რა, ათასი ხო არა მაქ, პანტი-რუხე რო გრძელაა,
ისა!..

და ერთ მშვენიერ დღეს გუთნეული გრძელა მიწასა ხნავდა, წი-
ნა დღეს კი შეუთვლიდა ღვთისო: სადილ-სამხარი გადმოგვიტანე¹.
ამ დღეს ბაბაღეს ბიჭს წინა მეხრედ დასვამდა, მაგრამ ჯერ გამოც-
დას ჩაუტარებდა.

— კარგი და პატიოსანი, რომ აგიტეხია, მეხრეობა მინდაო, გუ-
თნის სახელები იცი?

თავი დაუქნია, ვიციო.

— მაშ აბა, რანაირი გუთან-სახენელი იცი?

— ჯილღა — დიდი გუთანი, გუთანი, ღვთისოს გაკეთებული,
სულერთია, ჯილღაო...

— აი, შე... და გავიცინებდით ყველა. რადგან, მართალია, ღვთი-
სო გუთნებს აკეთებდა, მაგრამ ისეთ წმინდად ვერ თლიდა და აშე-
ნებდა, როგორც ქიტე.

— მერე?

— ორხელა, ოქოქა, აჩაჩა, კვალგასატანი.

— თვითონ გუთანი?

— აი, რვილი — გუთნი-ყელი.

— მაგის ლექსი?

„შენი ჭირივე გუთანო, მაგ შენი მრუდე ყელისა,
შენა ხარ პურის მომყვანი, დამძველებელი ქერისა“.

— კარგია, მერე?

— შოლტა, ღერძი, ჩხა, ველის გოგორა — ღირღიტა კვალის
თვალნი.

¹ გუთანზე სადილი და სამხარი იყო წესით. დილით სადილი, ნაშუადღევს სამ-
ხარი. ღამის მეხრეებისათვის ზედმეტი თითო პური. მკაში — საუზმე, სანამღე ნამ-
გალს შეიტანდნენ. 11 საათისათვის საღალა, 2 საათისთვის სამხარი, 6 საათისთვის
ზარმელი ფეხზე დგომით, თითო ჯამი ღვინო და ცოტაოდენი წასატანებელი. სა-
ღამოს სახლში ვახშამი.

—ყველას მაგას ერთად რა ჰქვია?

—რა ჰქვია?

—ჰო...

—ფამფალაკი.

—მერე და რატო უცბად არა თქვი?

—რავი, გული გადამიქართულდა:

შენი ჰირივე გუთნო, ღირლიტავ, ბანი უთხარო.

—თვლებში რომელია გახეშილი?

—არც ერთი, ორივე ბოშათ არიან. გუთნის თავის ღერძი ხომ არ ტრიალებს... საქლემში, ზედ სახნისი, მის წინ საკვეთი, ფარეშები აქვთ, ხმალა, ფრთა, საქლემის ბოლო ქუსლია.

— შენ მართლა გცოდნია, აი... — გაუკვირდა ღვთისოს — მერე, მერე?

—ორი ღვედი, ერთი ჯამბარა, ჩხაზე ცული, ფრთაზე ჩეკი, თექვსმეტი აბეური, ორმოცი ტაბიკი, აქედან რვა თავტაბიკია, ექვსი მეხრე, ექვსი სახრე, ერთი გუთნიდელა.

—რამდენი კორაა?

—კორა?

—ჰო, კორა.

—რამდენი უღელიცა, ორჯერ იმდენი, საქელურის თავზე კორაა.

—რამდენი ჯამი?

—შვიდი ჯამი, შვიდი კოვზი.

—გუთანს ოთხი მეხრე უნდა, ექვსი რათა თქვი?

—ორი ღამის მეხრეა. გაზაფხულზე ხუთი უნდა, ერთმა დაასვენოს სხვები.

—ექვსნი ვართ და შვიდი ჯამი რაღაა?

—თუ მგზავრმა ჩამოიარაო...

—შენ რა გინდა გამოხვიდე?

—გუთნიდელობა მინდა.

—რაო? მომე სახრე!

მიაწოდა, ღვთისომ სახრე აღერსიანად მოუცაცუნა მხარზე.

—ყოჩალი ბიჭი ყოფილხარ, როგორცა ჩანს, ბალახი არც შენ გიძოვია...

— აბა, დროა...

და მალე ისევ ავარდა ცაში ოროველა.

„ხარმა სთქვა, ხართან შემაბი, ხარულათ გამაწევიენე,
ოლონდ ტოლს კი ნუ დამიდებ, დამეარ და გამაწევიენე“.

ობოლმაც შეუწყო ხმა:

„სიღარიბე და ობლობა ორივე გამოშიცდია,
სიღარიბე ხომ ძნელია, ობლობა გადამეტია“.

— ზედა, ზედა... გასძახა ღვთისომ და მის თვალში ცრემლივით შევნიშნე რალაც.

გემრიელი ლობიოს კეთება იცოდა ბაბალემ, წნილი უკეთესი, ჯონჯოლი და ქარქვეტა, კობრჩხილა და ღრინკოლა, ნიორი და ღანძილი სულ ჩაიციწყინებული ქილებით ედგა, მარტო ის ეყოფოდა კაცს ამას ზედ მოაყოლებდა მახობელა გამტკიცულ კაკალა პურებს. აამწკრივებდა ლურჯ სუფრაზე. სანიადაგო პური ერთიც არ ერია, თან ბოდიშობდა: ,

— სიღარიბეს რა ვუთხრა, თორემ თქვენ სხვა პატივი გინდათ, — და ცივად მოხარშულ ღედალსაც მიაწვდიდა სანდრას, — დასკერ და მიართვი ღვთისოსო.

— ადამიანო, ე პურზე რალად გაისარჯე. სადღეობოდ გექნებოდა შემონახული.

— დღევანდელ დღეზე კაი დღეობას სადა ვნახავ?!...

სველ ხელადაზე ყველას თვალეზი აუციმციმდებოდა, საღვინეს ზურას მიაწოდებდა. შენ ჩამოარიგეო, ჩვენიანი ხარ, შენ გეკუთვნის ამ ღვთისნიერი ხალხის სამსახურიო.

— თქვენი სიცოცხლით, ჩემი ბიჭის ბედნიერებას შევესწრო და მერე...

— ბაბალე, იცოცხლე და იღლეგრძელე, ჭირი დალხინებად შეგეცვალოს, ბიჭი კარგი გეზრდება, ნაყე-ნაყეს არა უგავსრა, ერთი ეგაა, ხელობას მედავება... ღმერთმა ქნას, კაი გუთნიდედა დადგეს და სოფლის თავკაცობაც იკისროს....

შაქროს თვალეზი დაეხარა, ბაბალე კი გაბადრული მადლს იხდიდა. აბა, ღამურებო, ჯერი თქვენია, — შეუტევედა ღამის მეზრეებს და გადავიდოდა ალავერდს.

მალე წამოგვშლიდა. დღეს გუთანნი გამარჯვებული ვატაროთო.

ლამის მეხრე სოფელში გამორჩეული ვაჟკაცი იყო, ისე როგორც მეცხვარე, ლამის მეხრეც გამძლე, ამტანი ბიჭი უნდა ყოფილიყო და სანდრა და ზურაც ასეთები იყვნენ; საქორწილო ბიჭები იყვნენ და კარგად იცვამდნენ, ფეხზე გორული გამოქნილი ტყავის ქალამანი ეცვათ, თასმით ამოსხმული, დანარჩენებს კი — გამოუქნელი ტყავისაგან, დაგრეხილი კობით ამოსხმული. კრელი წინღები და შიგ ჩატანებულო, სახლში მოქსოვილი ლურჯად შეღებილი შალის შარვალი, ან ლურჯი და შავი ხალათი ეცვათ, ან ლურჯი ახალუხი; ქრ.ჩორზე ჩიტის ბუდეცავეთ წამოდოთ ნაბდის ქუდები, როგორა დგებოდა მათ თავზე, დღესაც არ ვიცი. საღამისხაროდ გრძელი თხილის ჯოხები ჰქონდათ, ორ-სამმეტრიანი, რომ დაყრდნობოდნენ და რუზე გადამხტარიყვნენ.

მეც მთელ ლამებს ლამის მეხრეებთან ვატარებდი, ჩემი ნაბადი კამეჩს ეღო ზურგზე, თუ ჩამოვარდებოდა, ნიკორა იმ ადგილიდან არ დაიძროდა.

არ შემიძლია ჩვენი ნიკორა კამეჩი არ მოვიგონო. იგი თვალთ მარღია იყო. მაღალი, ძვალმსხვილი, ძლიერი, იტყოდნენ ხოლმე: „ნიკორას ლიახვის ხეობაში ბადალი არა ჰყავსო“. გუთანში თუ ურემში დაღლა არ იცოდა, რამდენიც არ უნდა დაგედო, გასწევდა და წაიღებდა, თუ უღელი გაუძლებდა. მეუღლეც რომ მშრომელი გამოადგა! თუ ტვირთი მძიმე იყო, ლომას უღელს ვუგრძელებდით. ე. ი. ნიკორას ვუღებდით ტოლს. უღელს ორი სატაბიკე ჰქონდა, ერთი შუაზე, მეორე ცოტა მოშორებით!

ერთი უბედურება სჭირდა ნიკორას, სანამ უღელში შევბამდით, ერთი-ორჯერ გაითამაშებდა, ხუმრობდა, უღელს არ ეკარებოდა, როცა ყურებზე ხელს მოკვიდებდით, დაგვეყვებოდა, მოგვეყვებოდა უღლამდე, ავწევდით უღელს, რომ ქედზე დაგვედგა. დაიქნევა თავს და გავარდებოდა წინ. გულს რომ იჭერებდა, თვითონვე მოვიდოდა, დახრიდა თავს და უღელს უკვე აღარ გაუბრბოდა. სამაგიეროდ, გასწევდა და წავიდოდა, სახრეს არ დაიკრავდა. მაგრამ თუ დაინახავდა „შლიაბიან“ (წინათ იცოდნენ დიდი, მაღალი, ბუმბულებით მორთული ქალის ქუდები) ან ლეჩაქიან ქალს, ერთი კი დაიქნევა თავს, გაამტვრევა ტაბიკებს და მოუსვამდა, ხშირად შუალამემდე გვიძებნია. მოედებოდა სიმინდებს. მეორე დღეს ხევის კაცები გვადგნენ კარს. „თქვენი ნიკორა ყოფილა მავანისა და მავანის სიმინდშიო“.

როგორც ვთქვი, ერთ ზაფხულს, ღამის ხარში ვიარე. გუთნეული რო დაეყრებოდა ამოსაცოხნად, ღამის მეხრეებიც თვალს მოვაცუყუბდით. ნიკორამ გაპარვა იცოდა და მე თავს მის უკანა ფეხზე ან ფერღზე დავდებდი ხოლმე. თითქოს სიმშვიდეა, ნიკორა დინჯად იცოხნის, მაგრამ აი, ფეხი ოდნავ შეინძრა და გაჩერდა. მე გავიტრუნე, ფეხი ნელნელ მეცლება თავქვეშიდან, თავი უკვე მიწაზე მიდევს. ნიკორა არ იძვრის, ცოხნა შეაჩერა და თავი ჩემსკენ აქვს მოხრილი. ფრთხილად დგება ფეხზე, კული გაშეშებული აქვს, კიბერი წაგრძელებული, თითქოს სუნთქვა შეიკრაო, მოიხედა ჩემსკენ და დარწმუნდა, მძინავს. უხმაუროდ გადადგა ნაბიჯები. დაგვიანება აღარ შეიძლება.

—ნიკორა! საით?—ზოგჯერ მგლის ყურს გამოიბამდა, მაგრამ ისე კი მალე იცოდა გაგონება. აი, ამ ძახილზე შედგა, მოიხედა ჩემსკენ, დაიყროყინა, დააქნია თავი და წამოვიდა თავის ადგილისაკენ. დაწვა, ამოიხვნეშა და დავადე თავი ფერღზე. ღამეში თვალეები უელავდნენ. დღე რომ ყოფილიყო, საყვედურს ამოვიკითხავდი; სად მიდიოდა? სიმინდებში, რომ კარგად გამოძღარიყო, რა იცოდა, რომ მის ნაფეხურს ჩვენებური ბალღიც კი სცნობდა და მეორე დღესვე ხევის კაცები თავზე დაგვადგებოდნენ. გუთნეულის ერთ ან ორ ალოს მოგვთხოვდნენ.

მამაჩემმა იცოდა: „რო შემეძლოს, ნიკორასა და ლომას ძეგლს დაუდგამდიო“. მაგრამ როცა დაბერდნენ, გორში გაყიდეს და გუთანში შაქარამ და მერცხალამ შეცვალა ისინი.

რას ვაკეთებდით მთელი ღამე? ზოგჯერ მეზობელ გუთნეულის ღამის მეხრეებს შევხვდებოდით, ვქილიკაობდით, ვიგაობდით, ვლექსაობდით¹.

უმთავრესად კი ისეთ ადგილებს ვეძებდით, სადაც კაი ბალახი იყო, ცოდვა გატეხილი ჯობს, ყურძნის ქურდი იანვარში გამოტყდებაო, ნათქვამია, ზოგჯერ დაყორულებულ ადგილას შევერკეავდით, რას იზამდი, მაშინაც მთელი ქართლი გადახნული იყო; მცხრალი და ნაჩხატი არსად ჩანდა.

¹ ვლექსაობდით — გმირების ლექსებს ვამბობდით, ვშაირობდით — სააუგო ლექსებს ვეტყობდით ურთიერთს, ვიგაობდით — პატარ-პატარა იგაეებს ვამბობდით, ვქილიკაობდით — სიტყვა-მხვილობაში ვეჭიბრებოდით ურთიერთს.

მთვარიან-ვარსკვლავიან ღამეში სოფლის გუგუნე ისმოდა. ზურა ტოკვას დაიწყებდა.

— ლხინია სოფელში...

— რა დროს ლხინია?

— აბა ყური მიუგდე?

მართლა ყრუდ თუ რბილად ისმოდა დოღის ბაგა-ბუგე, სალამურის უცნაურად ტკბილი ხმა. პირდაპირ კი არა, ციდან ჩამოისმოდა, თითქოს კაკლის თავები გადმოიარაო და ნელ-ნელა იშლებოდა მინდორზე. ზურას შეგულებული ჰყავდა ქვემოუბნელი თეო და ცოლად უნდოდა შეერთო, მაგრამ თეო არც „პოს“ ეუბნებოდა, არც „არას“. რას უწუნებდა ამ აღდგომის კვერცხივით ჩაყირულ ბიჭს, არ ვიცოდით; ვაჟკაცი იყო, ლიახვის მახრახვე იმას ბიჭი ვერ დაჰკრავდა¹, მხარბეჭიანი, მკერდგანიერი, დიდთვალემა, ტუჩებილ-მშვენიერი, კარგი მცელავი და მომკელი; ბარს რომ დასცემდა, გეგონებოდა მიწა ჩაანგრიაო, დღეობის ერში გაერეოდა და ერის მშვენება იყო, სახლშიც გამართული იყო.

— რა ლხინია! — წამოიწყებდა ისევ ზურა.

— ზურა, წადი, ერთი გაჰკარ-გამოჰკარ და ამოდი..

— მერე, საქონელი?

— საქონელს ჩვენც ვეყოფით.

— „ხელათ ამოვალო“ — და გაქრებოდა უკუნეთში, მუხის ჩრდილებში.

საქონელს რომ საყრელზე მოვრეკდით, უკვე შუალამე იყო და თელის ჩრდილიდან ზურაც გამოვიდოდა.

— იყავ?

— ვიყავ მაშა.

— ათამაშე?

— ჰო,

— რაო?

— როცა ვათამაშებდი, წავჩურჩულე — ხომ გამომყვები-მეთქი და, „შენაო, ხატის ღვინო ხომ არ დაგიღვევიაო?“. გასხლტა და დავკარგე. ვეძებე, მაგრამ ლხინში აღარ იყო, აქეთ რომ მოვდიოდით, გზის პირს დამხვდა. „აჰაო, შენთვის მოვქსოვეო“, აი, ეს წინდები მომაჩეჩა და გაქრა.

¹ ბიჭი ვერ დაჰკრავდა — ვერ მოერეოდა.

— მაშ შენია და შენია.

— როგორ?

— აბა წინდებს სხვას მოუქსოვდა?

თვალების ბრწყინვაზე შევატყვეთ, რომ გაეხარდა. ვიტყვი ბარემ ზურიაზე რაც სათქმელია.

ზურა შემოდგომაზე ქორწილს აპირებდა, „სამი დღით მაინც ხომ ვიქნები „მეფეო“, — ამბობდა. „შენ უნდა იყვე ჩემი მეჯვარეო“, — მეტყოდა ხოლმე და მეც შეამაყებოდა, რომ სოფლის საუკეთესო ბიჭის მეჯვარე ვიქნებოდი, ჯერ ანეული არ გამოგვეყვანა და რიგ-რიგა! შეკრა. გამოვიყვანეთ ანეული თუ არა, თოხი აიღო. სუ ტალიკ-ტალიკი ბიჭები შეკრიბა, ერთმანეთის მჯობნი: ქოჩორები, დიდთვალეებიანი, შავუღვაშაშლილები, სქელკისერა და მკერდვანავრები. ისე უსევამდნენ თოხს, გეგონება ჩვენებური ნაგვალი მიწა კი არა, სველი ქვიშააო.

მთელი დღე მათი ენა არ გაჩერდებოდა. ხან სიმღერას იტყოდნენ, ხან არაკსა, ხან გაელექსებოდნენ ერთმანეთს. დაიწყებდა ზურა:

„შენი ჰირიმე, მქალო, შენი ბიჭობა ეცალო,
მანამ შენ არ მოგიყვანე, ქალი არავინ მანდოო“.

— აბა შაქრა მომყე:

„მაინც არ მოხვალ, სიმინდო, გინდ გაცურაო წყალშია,
ქალების გათოხნილი ხარ, არ ხ:იყრება ძარშია.“

— ვითომ რათაო? — იკითხა ვახტანგმა.

— იმიტომაო, რომ სუსტად სცემთ თოხსაო.

— ახლა რომ სულ ქალები თოხნიან!

— ახლა? ახლა სხვა დროა. დაიცა, დამამთავრებინეთ რიგ-რიგის ამბავი. შაქრა ვანეს გასძახებდა, აბა რას იტყვიო.

¹ რიგ-რიგა — თავისებური მამრთადა, 8—12 ახალგაზრდა შეთანხმდებოდა და სიმინდს დღე-ჩაგდებით თესდნენ. ნიკამ ორშაბათს დათესა, ვანემ ოთხშაბათს, ლექსამ — პარასკევს და სხვ. თოხნის დროს პირველ დღეს ნიკას უთოხნიდნენ, მეორე დღეს ვანეს და ასე ბოლომდე, ორი-სამი კვირის შემდეგ პირველს ისევ მეორე თოხი სჭირდა. ეს იყო ჩვეულებრივი წესი სიმინდის თოხნისა. მონაწილეებს — რიგ-რიგის ბიჭებს უწოდებდნენ.

„მობრძანდი, მკალო, გორულო, თუ ჩემი ბედი ღირსაო
ზურგიტ წაგიღებ წისქვილსა, აღარ გაკადრება ვირსაო.“

ახლა სანდრა ჩაერეოდა:

„ბიჭები დაქურებულან სიმინდის სათოხნელათა,
ქალები დაქურებულან ბიჭების საყოცნელადა“.

— მაგათში დოღრიალაანთ თეო ხო არ ურეევია? — იკითხავდა
ვასა, ვითომ მიამიტად.

— აბა, აბა, შენ შენ კვალს მოუარე,—გასძახებდა ზურა;

მაგრამ დაცხებოდა, დააქერდა მზე კისერში და გამწარდებოდა
სული. გული ველარ ეტეოდა საგულეს. ქირდა თოხნა. და, აი,
სწორედ აქ იწყებოდა კვლავ პილპილმოყრილი ლექსაობა. ჭერერ-
თი, არ დაივიწყებდნენ სოფლის ქვრივებს. თავის სოფელში რომ
გამოელეოდათ, ახლო-მახლო სოფლებს გადასწვდებოდნენ.

— რას ერჩოდნენ ქვრივებს?

— იმათი რწმენით, სათოხნში რომ ბევრი ჭანგა ერია, ქვრი-
ვის ბრალი იყო თურმე, და აი, რად:

„— აიკრიფა გულა-ნაბადი ჭანგამ და წავიდა მთისკენ. გზაში
ქვრივი შემოეყარა.

— გამარჯობა, ჭანგა,

— გაგიმარჯოს, ქვრივო.

— საით გაგიწეევია?

— მთაში მივდივარ.

— ვითომ რათაო?

— როგორ თუ რათაო, გამიწყალეს გული რიგ-რიგის ბიჭებმა,
მომისვამენ თოხს და ხან იქით გამაგორებენ და ხან აქეთ.

— სულ ეგაა?

— მეტი რაღა გინდა?

— მაგას რა ჯობიან, რას შეუშინებიახარ? წამო, დაბრუნდი,
მთაში რა შავი ქვა გინდა?

ასე დააბრუნა ქვრივმა ჭანგა სათოხნში: ამიტომაა, რომ ჭან-
გიანში სულ ახალგაზრდა ქვრივებს იგონებენ“.

— მე სხვაც გამიგონია, — ჩაერია გივი.

— აბა, აბა?

— თურმე კლანქა ყვავმა...

— კლანჭას ფესურაც ძალიან ჰგავს ქანგას, კლანჭა სხვაა, ქანგა სხვაა...

— თქვა, თქვი... — შეეხვეწნენ ბიჭები.

— ჰო და კლანჭას ფესურა აიტანა ბუდეზე ყვავმა, ცხრა წელიწადი იქ იდო. მეთაზე ქარმა ძირს ჩამოაგდო; ფესურის კლანჭი გუბეში ჩავარდა, თავი წამოყო და თქვა: „უჰ, კინალამ არ მოგველიო“.

— იცი, ბიჭებო, ორივე ეს არაკი ჩვენი ხალხის დიდ დაკვირვებაზე ლაპარაკობს — ქანგა მთაში მართლა არ არის, კლანჭა კი ბარშიცაა და მთაშიც.

— რიგ-რიგა როგორღა თავდებოდა?

— როგორ და, ყველანი რომ ჩამოითავებდნენ, მერე ერთ-ორდღეს ქვრივსა და ობლებს შველოდნენ, უფასოდ გაუთოხნიდნენ. დილით გაუვლიდნენ და დაუძახებდნენ:

— ბაბაღე, შენი სიმინდის სათოხნად მივდივართ და სადილი ვადმოგვიტანეო.

— უი, თქვენ კი გაიხარეთ, თქვენ მშობლებს დაადგა ნათელი, აქაც და იმ ქვეყანაშიც, თქვენ სახლში კი მენახოს მზეთუნახავი პატარძალი და ოქროს ქოჩრიანი ბიჭები....

— ბაბაღე, მაგის საცოლვე მზეთუნახავი კი არა, მუგუზალსა ჰგავს... — წაიხუმრებდა ერთი.

— გაიგონოს, ის გაჩვენებს მუგუზალსა... კარგი, გენაცვალეთ, კარგი.

— ბევრს ნურას გაირჩები...

და, აი, ასე მიდიოდა ზაფხული შრომაში, ხუმრობაში, სიმღერაში, სიკეთეში. რას იზამ, ზაფხული ზამთრის მუშაა.

მაგრამ ვაყვეთ ისევ ღამი-ხარს.

თვალი მოვატყუეთ და ცოტახნის შემდეგ ძოვებით გავიყოლიეთ კუბანაურებისაკენ¹, ღვთისო გუთანთან იღვა, ჩეკით ფრთასა წმენდავდა, ის იყო, ირიჟრაჟა, ტოროლებს ჭერ კიდევ თავი ფრთის ქვეშ ჰქონდათ ამოდებულნი.

— აბა, ნუღარ იგვიანებთ...

და მალე ავარდა იოსებას წყრილა ხმა ჰაერში.

* კუბანაური — ადგილის სახელია.

ღვთისომ დიდხანს იცოცხლა; გუთანი თავის შვილს კოლას ჩა-
აბარა, თვითონ ვენახში გადაინაცვლა. დიდი ომიანობის დროს იქით
ვიყავ, სოფლის გარეთ ქარხნის ადგილი უნდა ამოგვეჩია, სრული-
ად გათეთრებულმა კაცმა ურჯივი გააჩერა.

— აი, ესეც ჩვენი ღვთისო, ოთხმოცდაათისაა და თავისას არ
იშლის, ახზე მეტი შრომადღე აქვს, — ტრახახობდა კოლექტივის
თავმჯდომარე.

— აი, ღვთისო, ჩვენი პროფესორი!

— აბა, ჩემი მეხრე ცუდი გამოვა? ჰო, საკალოე ადგილები
მოვაკაბადოვე, მოვასწორე. არ დაგავიწყდეს, გარდიგარდმოში ანე-
ული როა, ბალახი მორევიან, ასაოშია. დღეს ცოტა მზე იკბინება,
ბულული აღარ ავწალეთ... შენა, — მომმართა მე, — რაზე დაგვა-
ნატრულეხ ხოლმე თავსა, ხანდიხან უნდა მოხედო და ინახულო
შენი ადგილის დედა.

— მართალი ხარ, დამნაშავე ვარ, შენ რა, გუთანს გაუწყერი?

— ისიც მოკვდა, ვინც ღამე ხნაო, ზომ გაგიგონია, გუთნის გუხ-
ლი აღარ მომდევს. ხიი, შე სამგლე. — შეუტია ხარებს. რო მო-
იწვედნენ.

— გაავდრებას აპირებს, მზე იკბინება და ბუზი ესვევათ, —
ხარებს გაუძღვა.

— საღამოზე ჩემთან ჩამოხვალ და ჩერჩილის ამბავსაც გიამ-
ბობ... — და გაიცინა მადლიანად.

(ეს ძველზე ნითხრა, თეთრი და ლურჯი ხელმწიფეების ომები
რომ იცოდა).

აი, ვინ იყო კაცური კაცი, სწორედ ღვთისოს მაგარნი იყენენ
ჩვენი წინაპრები, ღვთისოსთანა მაგარი ბეჭები ჰქონდათ, რომ წა-
მოიკიდეს ჩვენი ქვეყანა და დღემდე მოიტანეს.

ხ ე ვ ი ს კ ა ტ ო ბ ა

პეპა სოფელში მოწინავე კაცი იყო, სოფლის თავკაცებში ითვ-
ლებოდა. ქვითკირის სახლი ერთ-ერთმა პირველთაგანმა დაიდგა,
ყოველ შემთხვევაში, ბავშვობიდანვე მახსოვს მისი ორსართულიანი
სახლი. დანარჩენ მეზობლებს მაშინ მიწური სახლები ჰქონდათ.

პეპა, ჩვეულებრივ, ჩუსტებს იცვამდა, გრძელ ახალუხს, იხურავდა ყალმუხის ქუდს¹. კვირა დღეს კი ჩოხას იცვამდა, აზნაურთა წესის მიხედვით², ხოლო ქამარ-ხანჯალს არ ატარებდა, იყო მშრომელი, უფრო დიდ ოჯახში სარისტის მიმცემი, ოჯახი დიდი ჰქონდა და, ასე ვთქვათ, წამსვლელ-მომსვლელის დამხვედური იყო. პური მის ძმას, ვასოს, მოჰყავდა, ის იყო გუთნიდელი, ოთხი უღელი ხარ-კამეჩი მისი იყო და ამიტომ მოდგამი ცოტა ჰყავდა. რკინის გუთანნი რომ შემოვიდა, არ მიიღო, ზეზეურად ხნავსო, როგორც მიწირია, ისე ვწირავო; „რკინი გუთნით მოვხნა და იმან სიმინდი ვერ მოიყვანოს, ხო იცი, სახელის გატეხას თავის გატეხა ჯობიანო. მამაჩემმა რომ გაიგოს, საფლავში გადატრიალდებაო“, იტყოდნა ხოლმე, როდესაც რკინის გუთანს შეუქებდნენ.

— არა, ისევ ჩემი აშენებული გუთნით უნდა ვანგრიო მიწა. ...

ბიჭები წამოეზარდა, მაგათზე იყო ნათქვამი, დავწვირლშვილდი დავიწიე, დამეზარდნენ ავიწიეო. ბალიც წამოესწროთ, ცოტაოდენი ფული გაუჩნდათ. ტყვიაგსა, ქერესა და კარბს სახასო მიწები ბევრი იყო, თვალი დაადგეს. პეპა ხშირად დადიოდა ჩვენსა, მამაჩემს სთხოვდა, არზა დამიწერეო. მამა ამ საქმეში აქტიურად ჩაერია, „მამული გლებმა უნდა ჩაიბაროსო“ და, მართლაც, საადგილმამულო ბანკის დახმარებით შეიძინეს.

პეპა გულმართალი კაცი იყო, მყვირალა, ყველას პირში მიახლიდა სიმართლესაც და მის მტყუანობასაც, მაგრამ ამავე დროს გულქართლი, უხვი კაცი იყო, სტუმართმოყვარე, მომდურავი თითქმის არა ჰყავდა.

¹ ჩემი ბალობის დროს, ე. ი. 1917 წლამდე, ქართლელი გლების სანიადაგო ტანსაცმელი იყო კოპით ამოსხმული ქალამანი, წინდა, პაიჭი, ზოგჯერ საცვეთიც იყოდნენ. შარვალი ლურჯი, ლინისა, პერანგად თეთრი ნარმა ან მოწინწყლული ჩითი, შავი ხალათი. ზვიდან სალდათის მაზარა (ნახმარი 2—3 მან. ლირდა. ახალი 5 მან). უკმე დღეს ჩუსტი ან გორული თეთრი ქალამანი, ჰრელი წინდა, ჰრელი პაიჭი, სახლში ნაქსოვი შალის ლურჯი ან შავი შარვალი, მოკლე ახალუხი და ყარაჩოდული ლურჯი ჩოხა. ქუდი ნაბდისა, მაგრამ კახურ ქუდზე ვაცილებით პატარა.

² აზნაურნი იცვამდნენ წულა-მესტებს, უმთავრესად შავ შარვულს, გრძელ შავ ახალუხს, ჩოხას (შავი, ლევა, ზანგელა), რომელსაც მოსევადებული მასრები ჰქონდა, ან ძვლისა, ქუდი ყალმუხისა იყო. ქამარ-ხანჯალი ან სადა, ან მოსევადებული ვერცხლისა. ხელმოკლენი იცვამდნენ ჩუსტებს, ხანჯალსაც ყველა არ ატარებდა.

გადამთიელი რომ ყოფილიყო, სახლში მიიწვევდა, სუფრას გაუშლიდა, გულს გადაუხსნიდა, მეზობლებსაც გადასძახებდა, მომხედეთ, მარტო კაცი პურისკამაშიაც ბრალიაო. თვით კარს არავის აუტალახებდა, მობრძანდის კაცი თუ არ ეახლებოდა; შემთხვევით არ იყო, რომ ერთ მშვენიერ დღეს (იმ წელს სოფელში დავრჩი) გამომეცხადა და მახარა: ხევის კაცებად აგვირჩიეს შენა, ჯამაანთ ლექსო და მეო

მე პირი დავადე.

— პეპა, მე რა ხევისკაცი ვარ, სოფლის ადათ-ჩვეულება...

— ეე... მაგას რა დიდი ლარი და ხაზი უნდა: ჭერ ერთი, სოფელიც იცი, მეორე—წიგნი იცი, ბრმებში ცალთვალის სარდალიაო. მესამე, უბრალოდ ჩაყრილ ჯამთან ჯდომა არ გიყვარს. დათვი დათვსა პატიყებდა, სხვის ვენახში მიჰყავდაო. ასეთ კაცს არ ეკარები, განა ვერა ვხედავთ!

მაინც შემაფიქრიანა. ხევისკაცობა ნიშნავდა სოფლისათვის სამართლის მიცემას. ხევისკაცს ეკითხებოდა: წანახედი, მიწა-წყალზე და მიჯნაზე დავა, ქურდობა, წყლის დახევება, წყლის ქურდობა და ვინ იცის კიდევ რა.

— რატომ არა მკითხეთ?

— რო გვეკითხა, უარს იტყობი. ახლა კი სოფლის გადაწყვეტილებას სად წაუხვალ? — და კეთილად გაიღიმა. რალა მეთქმოდა, დავთანხმდი, სიძნელეზე ისევ პეპამ გამიკეთა გული, „ომში რა ჯობიან და ხელში რაც მოგხვდებაო“.

ის-ის იყო, მზე გადაიხარა და ჩრდილი დაგრძელდა, რომ პეპა და ლექსო კარზე მომადგნენ, მათ ახლდა პაპიანთ მათე, რომელსაც ჩია ტანის გამო „მაჩვის ტაბიკს“ ეძახდნენ (მათეო, რომ გეთქვათ, ბევრი ვერც კი გაიგებდა, მაგრამ „მაჩვის ტაბიკი“ ყველასათვის ცნობილი იყო).

— პანტელაანთ კამეჩებს მათეს სიმინდი წაუხდენია, ლამიხარადან გაპარულან და ისეო.

— მერე და რა იციან, რომ სწორედ პანტელაანთ კამეჩებია?

— ამას რა ცოდნა უნდა, კვალის მიტანა ადვილია, ნაფეხური ხომ ისე წერს, როგორც შენი კალამი ქალალზე.

— კვალში ჩავუდგეთ და იმათ გუთანთან მიგვიყვანს...

— ჩემი კამეჩები არ იყვნენ, — უარობდა პეტრე.

— აქ რა წყალი ვნაყოთ, წავიდეთ მინდორში, ჩავედგეთ კვალში, ვნახოთ ნაფეხური და რასაც ის გვეტყვის, ჩვენც ის გადავწყვიტოთ.

მივედით სიმინდთან, თითქმის ნახევარი კვალი გაძოვილია. გარინდებული მივყვებოდით და გულისყურით ვისმენდი მათ მსჯელობას:

— ორივე შენი კამეჩია, პეტრე, ნიკორაცა და შაქარაც, რას იტყვი?

— რალა მეთქმის? ძალიან კი არ დამჩაგროთ.

— ჰოდა აგაშენა ღმერთმა. სიმინდს რომ მოსჭრი, ორ კოდნახევარი უნდა მიუწყო. არა, ალექსი, შენა — ჩვენო წიგნის ოსტატო!

მე თავი დავეუქნე თანხმობის ნიშნად.

— უდანოთ ყელსა მჭრით და ეგაა. ე ნახევარ კვალს მაგდენა გამოვა? დაკარგული ფური ბევრს იწველიდაო, თქვენ ისე სჭრით.

— ცოტაა!... — ყვირის მათე.

— მართალია! — უდასტურებს პეპა.

— ბევრია!

— შენც მართალი ხარ! —

ჩვენ გველიმება, ელიმება პეპასაც.

ჩვენს სოფლებში ფართოდ იყო გავრცელებული ზედმეტი სახელი, რომელიც ხშირად გამოსახავდა ადამიანის თვისებას: სიხარბეს (მგელი), ეშმაკობას (კულიანი), სიჯიუტეს (ჭიქი). გარეგნობას (ნიკორა, ყურა, ჯაგრია); შემდეგ ამ სახელიდან მათ შვილებს (ვაყებს) ერქმეოდა მგლიბიჭი, კულიანი-ბიჭი, ნიკორას ბიჭი. იყო სახელები, რომელიც შეიძლებოდა ქართველი ტომების პირველ სახელებს აღნიშნავდეს (ბაბაია, ბათრაჯა, კუწა, ბოკო, შოთია, კუქია, შეთე, ფოხო და სხვა), „ზნაჩიტა“—ჯარიდან რომ დაბრუნდა, სულ „ზნაჩიტს“ გაიძახოდა, „გულკოჟა“ — იმერეთიდან გადმოსული ტაბარუკი იყო. როცა გაჯავრდებოდა, იტყოდა: „გულს კოჭი მიმიყვანეო“. გარდა ამისა, არსებობდა სახელები, რომელიც ღღეს არაფერს გამოსახავენ (ტეკანე, ტოტობა, ჭიკია, ჭრიკი, ცოცობა, ტოტო და სხვა.) ხშირად ზედმეტი სახელით ოჯახი იხსენებოდა — ქვაკრეფიანი — ქვაკრეფია, კულიანიანი — კულიანი,

მპედლიაანი, მღვდლიაანი — (ოჯახის უფროსის პროფესია) და სხვა ასეთი ზედმეტი სახელი ერქმეოდა ვაჟებს, იშვიათად ქალებსაც.

— ცოტაა — ვისაც ბევრი აქვს, ბევრია — ვისაც ცოტა აქვს.

— ჩვენ შუა ნათელ-მირონი რო არა ტრიალებდეს, მე ვიცოდლი. მაგრამ თქვენ სად გაგექცევათ კაცი, — ამბობს პეტრე.

— პოდა, რახან ეგეც იცი, შინ წადი და ჩვენც მალე ჩამოვალთ, თიკოს უთხარი, არა დაგვაკლოს რა. გარდიგარდმოებშია კიდევ რაღაც წინახელი, იმასაც ვნახავთ და მალე თავს დაგიკრავთ.

ორივე სოფლისაკენ წავიდა, პეტრეც და მათეც. ჩვენ კი გარდიგარდმოებში ვნახეთ ერთი სიმინდი.

— თქმა არ უნდა, ძელაანთ ხარებია — აი, ეს, ბეჟანას კვალი, ეს კოტასი, — თქვა პეპამ, კვალს რომ დახედა.

— ჰო იმათასა ჰგავს.

— ახლა იმათ როგორ მიუღდება კაცი...

— მიუღდება. სოფელს ვერ გაექცევიან. არც ისეა საქმე, მელიას კუდის მოქნევამ ქათამს თვალი გამოსთხარაო. ავეყიებია, მაგრამ მოევლება, ხომ იცი, სოფელი ღონიერია, — დინჯად თქვა ლექსომ და დასალიერზე გახედა გაწითლებულ მზეს.

ჩავედით სოფელში, პეტრეს დერეფანში სუფრა გაეშალა. ყველი, მწვანილი, წნილი, კარგი მახობელა¹ პური და სველი ხელადა. პეპამ ხელადა აიღო ხელში. ცოტა შეაქანა, სავსეა თუ არაო. ცოტა ხნის შემდეგ მათეც მოვიდა, ცალ ხელში ლურჯსუფრაგადაფარებული ხონჩა ეჭირა, მეორეში — სველი საღვინე.

— ეპ, მათე, შენ ავაშენა ღმერთმა, აი, მაგაზეა ნათქვამი: კაი კაცი სუფრაზეო, თანაც ხელდამშვენებული.

¹ მახობელა პური ქართლში იცოდა; „მახობელა“ პურის ჭიში არაა, „მახობელი“ ერთწლოვანი დატოტიანებული სარეველა ბალახია, იზრდება ნახევარი ომ ერთი მეტრის სიმაღლე. მისი თესლი ხორბლის სიმსხოა და ზოგი მათგანი ცხრილს შემდეგ დასაფქვე ხორბალში რჩება. შეიცავს ზეთს (ოსმალეთში მას ცალკეც თესვენ ცხიმის მისაღებად). ცხიმი ჰაერთან შეხებით ლურჯდება და ამიტომ აქვს პურს ლურჯი ფერი, არბილებს კიდევ პურს. ადვილად არ ფაშრდება.

მეცნიერულად მას „ცეპპალარია სირიაკა“ ეწოდება.

გაავსო ჯამი და მიაწოდა. იმანაც ჩამოართვა, უღვაშზე ხელი გადაისვა, წამოახველა, მალლა აიხედა, „ღმერთს შეხედა“:

— აგაშენოთ, დაგამშვენოთ, ხვავი და ბარაქა არ გამოილიოს თქვენს ოჯახში — და ღინჯად შეუდგა ჯამის გამოცლას.

— გაამოს, ჩემო მათე! — შეაწია პეპამ.

— რატომ არ იამება რა? — ვერ მოითმინა პეტრემ.

— პეტრე, ხანდახან არა ხარ კაი კაცი.

— რატო რა, მე ვის შევეუწვი გველის თავი?

— არც მათეს ჩაუხევეია ვისმესთვის მარგალიტის საკინძე.

— რა, ღვინომ ხო არ მოგტაცათ თავი? — ცოტა არ იყოს შეუტია ლექსომ.

— ვინა თქვა, მაგრამ არ მიყვარს ორენა კაცი. აბა ერთი სატლახოც და შორჩა.

ეზოში რომ გამოვედით, ცა ვარსკვლავებით იყო მოჭედილი. პეპა არ ისვენებდა — რათა თქვა პეტრემ მრუდე ზიტყვაო.

— კარგი, პეპა, ხო იცი, პეტრეც მოუსვენარია..

— მოუსვენარი, თორემ რკინის კარი არ ჩამომიხსნას; მაგრამ მაინც კაი მასპინძელი იყო, ააშენოს ღმერთმა.

მეორე დღეს ისევ პეპა და ლექსო შობადგნენ კარზე.

— კაცო, არ გესმის შუა უბანში რა ყივყაია?

— კიდევ არა, რალაცას მოვკარ ყური, მაგრამ საქმემ თავი წამართვა და....

— ხაბაზიანთ ჩხუბი მოსვლიათ, ჯაგრიას გიორგისათვის თავი გაუტეხია. ძმათა შვილები მაინც არ იყვნენ.

— აბა, მაშ იქნება შერიგებისა, თავგასამტეხლო...

— შენ ეგა თქვი და!...

ჩავედით. ბანზე ხალხია შეგროვილი, ვაჟი თუ ქალი.

ყველაზე მეტს გიორგას ცოლი წიწინებდა, დიდი მგელიგლეჯია ქალი იყო, რო დაგვინახა, უფრო უმატა, წუთში ორას სიტყვას მაინც ამბობდა.

პეპა ჯოხზე დაეყრდნო.

— აბა, რაშია საქმე?

უცბად სიჩუმე ჩამოვარდა. გიორგა წინ წამოდგა. თავი თეთრი ხილაბანდით აქვს შეხვეული, თეთრ ტილოს სისხლის წვეთები

ატყვია, როგორც ჩანს, მართლა გაუტეხიათ თავი, მაგრამ ჭრილობა მსუბუქი ჩანს, მოსამართლისათვის კი სულ ერთია, სისხლი დაღვრილია..

დაობენ კედელზე. კედელი ორი ოჯახისათვის საერთოა, დასავლეთით ერთი ცხოვრობს, აღმოსავლეთით მეორე.

— ეს კედელი ჩემია, უსისხლოთ არავის დავანებებ!

— როგორ თუ შენია!.. — აქნევს რკინის ფიწალს თავშეხვეული გიორგა.

— აბა, მოიტა ფიწალი, — პეპამ ჩამოართვა და ბაღს მისცა — „წადი, საბძელში შეიტანეო“.

— სოლომონ! — მიმართა პეპამ ოთხმოცდაათი წლის პაპიანთ სოლოს, — რამდენი წელიწადია ეს კედელი აქ არის?

— რამდენი? აბა რა ვიცი, რაც თავი მახსოვს, ეგრეა.

— ერთი ესეც მითხარი, მაგათ მამა-პაპის ჩხუბი გავიგია ამ კედელზე?

— ამ კედელზე? ვის გაუგონია, რომ მე გამეგონოს.

— ჰოდა, თქვენ რაღა ძველი ჭეშმარიტი შეგეწიათ, რა თავპირს ამტკრევთ ერთმანეთს, არც სახლის-კაცობა გწამთ და არც ძმათაშვილობა?

ხან ერთმა სარჩლა და ხან მეორემ, თანაც ერთმანეთს თათხადნენ, სახლი უნდა ავაშენოთ და კედელი სწორედ აქ მოდისო. ჩანდა, გიორგა მიზეზიანობდა, მკლავი უჭრიდა და იმის იმედი ჰქონდა. ჩვენ ცოტა წავითათბირეთ და პეპამ გამოაცხადა:

— კედლის ნახევარი სიგრძეზე ერთსა, ნახევარი მეორეს, თუ ვინდა, დაანგრეთ და ნახევრის ლარზე ახალი კედელი აიშენეთ. ამ განაჩენის და პირის გამტეხს გაუწყრეს წმინდა გიორგისა და ძველი ჭეშმარიტის მადლი, ამინ.

— ამინ, — ვთქვით მე და ლექსომაძე და მოჩხუბრებს გადავსედეთ. მათ ცოტა გაუჭირდათ, მაგრამ მაინც თქვეს „ამინ“..

— კაი სიტყვაა, ამინ... — თქვეს ბანზე შეცრებილებმა...

— ჰოდა, თქვენც მართალი ხართ... ჯაგრია, რაღასა დგებართ? ჩადი, სად არის შენი დედაკაცი?

იქვე იდგა ისიც, სანდომიანი სახის კეკლუცი მანდილოსანი, ჩახმახზე შეყენებულივით იყო, ცოტაც და ისიც ტყვიამფრქვევივით აკაკანდებოდა.

—თადარიგი დაიკით, შუა უბანში ჩავალთ და მალე მოვბრუნდებით. შუა უბანში რაზმთან ზაქროს ლიჩელის ძალი მოეკლა და ახლა ის უნდა გაგვეჩრია. იქაც იყო დავა, აყალმაყალი, შაქრა. ღვთის წინაშე, კაი ვაუკაცი იყო, მზის ჩამონატეხსა ჰგავდა დალოცვილი, — რა ვქნა, ყურძენსა ჰამდა და ვერ მოვითმინე, ვენახიდან მოვდიოდი და ფეხი უკანა მრჩებოდა.

პეპამ „შენც მართალი ხარ, შენცაო“ და საქმე მალე მოაგვარა. მეზობლები შევარიგეთ!

— პეპა, ეგ როგორ არის, რომ ყველას ეუბნები შენც მართალი ხარ, შენცაო, — შევეკითხე უკან რომ მოვდიოდი. პეპას თვალებში რაღაც მხიარული ეშმაკი ჩაუდგა და იქიდან გამომძახა:

— შენც მართალი ხარ. ხომ ხედავ; სამართლის ქნა მახოხის ჰამაკი არ არის!

—მაგათი ღვინო ვალად დარჩება. —სთქვა ალექსიმ.

— რად გინდა? მაგათი დედაკაცები ისეთი ქვაწვიები არიან. ღვინო ყელში არ ჩავა.

—არც ეგრეა,—თქვა ლექსომ, —თითო კოჭობი ყველას ოჯახში დულს, ზოგში რა ინარშება და ზოგში რა.

უკვე მოსალამოვდა, როცა ჯაგრიასთან მივედი; პირი დაებანა, ახალი ახალუხი ჩაეცვა, მისი ცოლი კეკლუცა ფუსფუსებდა: ლამაზი სუფრა გაეშალა, ფეხებამოტრიალებული დედალიც იღო, წნილიც, მწვანილიც, სველი ხელადაც.

—გიორგა არ მოვიყვანოთ? —კითხა პეპამ მასპინძლებს.

—რავი, თქვენ თვითონ იცით, თუ მოვა, მაგას რა აჯობებს.

—შეარიგეთ, თქვენი ჯანის ჰირიმე, — სიტყვა შეაწია კეკლუცამ.

— აბა. ლექსო, გაატარე სიტყვა!

შემოვიდა მურწასმული ლექსო.

— არ მოდის, თავი გამიტეხა და როგორ მოვიდო?

—მართალია, აბა ერთი შენ მიხედე, რაც ბებრებმა ვერ გავაკეთეთ, იქნებ თქვენ იმარჯვოთ— გამატანა ორღესული სიტყვა პეპამ.

¹ როგორც ხედავთ, ხვეის კაცები თავისიღბური მსაჯულები არიან. ერთად-ერთი მათი გასამრჯელო იყო სახელდახელო „სადილი“ ან „ვახშამი“, რომელიც გამტყუნებულს ევალებოდა.

გიორგასაც დაებანა პირი, ახალი ტანისამოსი ჩაეცვა. მისი „ამოღებული ხმალი“ — ცოლი — ხონჩას უტრიალებდა, თან ტყრცი-ალეებდა:

— გაგონილაა? თავი გაუტეხონ და აქ გადმოდიო...

ახლა არ მახსოვს, რა სიტყვა ვუთხარი, მაგრამ გიორგა წამომ-ყვა. თუმცა რა ვუთხარი? წამოსასვლელად მზად იყო.

— აი, შენ აგაშენა ღმერთმა! — შესძახა ნასიამოვნებმა პეპამ.

— ჩამოართვით ხელი! — უბრძანა პეპამ.

ხელი კი გაუწოდეს ერთმანეთს, მაგრამ თვალებში არ უყუარებდ-ნენ. პეპამ აიღო პურის ნატეხი და გაუწოდა ჯაგრიას, „თქვი რაც წე-სიაო“.

— ამ წმინდა, გლეხის ალალი მარჯვენით მოყვანილი პურის მადლი გამიწყრეს, თუ როდესმე კიდევ ირიბად გავხედო ჩემ კარის მეზობელს გიორგასა.

ასევე მოიქცა გიორგაც.

პეპამ აავსო ჯამი, შეხედა ჭერს და წარმოთქვა:

— იხარე ჭერო, მოკვდი მტერო, სიამტკბილობის მეტი არა გა-მეგონოს რა თქვენ შორის.

დაცალა ჯამი, დადგა და აავლიჯა ქათამს ბარკალ-თეძო, შეატ-რიალ-შემოატრიალა, სიამოვნებით გაიღიმა და გამომიწოდა:

— აჰა, ჩვენო ხევიკაცო.. იმდენი სითბო იყო ამაში, რო დღეს-აც მახსოვს, როგორც უძვირფასესი საჩუქარი. უხაროდა, რომ მშრო-მელი ხალხი შეერიგდნენ.

თითო ჯამი რომ ჩამოვარიგეთ, პეპამ სუფრული წამოიწყო, გი-ორგა ადგა და ჩუმად გავიდა. მალე შემობრუნდა სავესე საღვინითა და ხონჩით ხელში, თან მალხაზიც შემოჰყვა.

— თქვენ სმეულებას გაუმარჯოს!

— უჰ, მალხაზ, მობრძანდით, — გაეხარდა პეპას.

— რად გინდოდა, კაცო...

— განა გვაკლია, მაგრამ ხო იცი, ირემმა ირემს გაუწოდაო... ჩემმა დედაკაცმა — კობრჩხილის წნილი და კაი ნიგვზიანი თაბასა-რა იქნება ეამოთ ღვინოზეო.

— მართალი ხარ, გიორგა, მართალი. აბა, მალხაზ, მომყე.

„ღმერთო, ნუ მოშლი ამ სახლში
ლხინსა და ლხინის სუფრასა,

ვაეების ქორწინებასა,
ქალების გათხოვებასა“.

ახლა მალხაზმა უთხრა:

„ანაო, ქალო ანაო, ხელპირი დაგებანაო,
შენი პირსახის ნატეხი ცივ წყაროს ჩამომდგარაო,
შიგ ღიაკვანი დამხრჩვალა, საბრალო ღედის ერთაო“.

მერე ჯაგრიამ თქვა, თქვა და ისე თქვა, კინაღამ ჰქერი ახადა.
ერთხელ კიდევ თქვა პეპამ „იხარე ჰქერო“, დალია საყველაწმინ-
დო და სატალახო და, ხომლი რომ ცაზე გამართულიყო, მაშინ გა-
მოვედით კარში. მკლავი მკლავს გადახვეულმა ჯაგრიამ და გიორ-
გამ გამოგვაცილეს.

მოდოდა პეპა და მოღლინებდა.

— კაი საქმე გაკეთდა, არა?

ძალიან კარგი!

— მერე და ვინ გააკეთა?

— შენა, პეპა.

— მართალი ხარ. მაგრამ უთქვენოთ რო არ ვარგივარ. ის რო-
გორ არის, რო დაწვები, იკითხავ; ქვეყანას რა ვარგეო?

— მე სხვაც ვციცი.

— აბა, აბა?

„არც კაცი ვარგა, რომ ცოცხალი მკვდარსა ემსგავსოს,
იყოს სოფელში და სოფლისთვის არა იზრუნოს“...

— ოჰ, რაო... კაცი არ ვარგა, სოფლისათვის არ იყვესო? კარ-
გია, არა? დაილოცოს მაგის მთქმელი! — და შემოსძახა:

— „ქალი მოგვყავს, ქალთამზეო, ღვიწრო შევსვით მარანზეო, ჰეი
დაა“....

მესამე დღეს კიდევ გაჩნდა სახევეისკაცო. პანტი-რუზე წყალი
დაეხვევებინათ მგლიბიჭებსა და ბაბაიას სიმინდი სულ წაეღო. ეხეც
გავარჩიეთ. დავაკისრეთ სათავის ამოყვანა და სიმინდის წანახედი
სამ კოღამდე.

მოვდივარ სახლისაკენ და ვფიქრობ, სოფელში არ დაიღვეა ჩხუ-
ბი და წანახედი, ძაღლისა და გოჭის მოკვლა და, მე რომ ყოველ სუ-
ფრას დავესწრო, სად წავა?

— პეპა. — ვეუბნები! მი.დი. პირობა დავდოთ, ჩვენი ხევის-
კაცობის პირველ ნახევარში შენთან ვიქნები, მეორეში ველარ გამოგ-
ყვები.

ჯერ ვერ მიმიხვდა, მერე როცა გავაგებინე. თავი გადააქნ-გად-
მოაქნია და თან დაატანა:

—მეტი რა ჯანია, შენც მართალი ხარ! —მითხრა.

მაგრამ ხანდახან ვერ გავექცეოდი ხოლმე. მით უფრო, თუ სასი-
ამოვნო ოჯახი იყო, აი, ისეთი, ნათელი გადასდისო, რომ იტყვიან.

ასეა თუ ისე, ხევისკაცობას დიდი სიამოვნებით ვიგონებ, ბევრი
რამ ვისწავლე და დიდ მასწავლებელთა შორის პეპაც იყო.

მუშა ფუტკარი

სოფელი ღონიერია არა ერთი და ორი შეძლებული ოჯახით,
სწორი თუ მრუდე გზით რომ აუვისიათ სახლ-კარი, არამედ ისეთებით,
ალალი გული რომ აქვთ, ქვეყანას თავალებული უსწორებენ თვალს
და პირზე ღიმილი აფენიათ, ასეთებზეა ნათქვამი:

„საწყალი კაცის ცხოვრებას არ უნდა ბევრი ხრიალი,
უღელი ხარი ეყოფა, ორიოდ ძროხა რქიანი.
ასიოდ ცხვარი იყოლოს, ხუთიოდ თხანი რქიანი,
ცოლი შეირთოს მშრომელი, პატროსანი, ზნიანი;
თვითონაც იყოს მუშაკი, ცოლშვილმომოყვარე, კვიანი,
მეზობელ-ნათესაებთან ხათრიან-თავაზიანი“.

ესენი იყვნენ სოფლის დედაბოძები. გამდიდრებული ოჯახი
დღეს იყო, ხვალ არ იქნებოდა, ეს ხალხი კი ერის ძარღვსა კვებავდა.
შრომობდა, იღვწოდა, უყვარდა მხიარულებაც, სტუმარს უპატიოდ
არ გაუშვებდა.

„ვისაც სტუმარი ეწვიოს, სტუმარი არნახულისა,
დააპოს ურმისა მორგვი, ზაფხულის შენახულისა,
დასწავს ფიწალი, ორთითი, ცეცხლიც დაანთოს გულისა,
ოთხკუთხივ ბოლი ავიდეს, დასვას და ანადიმოსა.
ატლასის კაბა ჩააცვას და ცხენსაც შესვას პილოსა,
ყველა ტყუილად ჩაუელის, თუკი არ ასმევს ღვინოსა“.

ამიტომ თავის სამყოფი ვენახიც ჰქონდა, ბალიცა და ბოსტანიცა, მათი სიმდიდრე და სიკეთე მარჯვენა და ალალი გული იყო.

აი, ქიტო, ქალაღში ეწერა, აზნაურიაო, მაგრამ აზნაურობა თვითონაც დავიწყებული ჰქონდა და სხვასაც. გლეხურ ცხოვრებას ეწეოდა. კარგი გუთნიდებდა იყო, ურმისა და სხვა იარაღის მკეთებელი, მამულ-დედული ბევრი არ ჰქონდა, მაგრამ გამრჩე კაცი იყო და ტკბილი ლუქმა არ აკლდა.

ქიტო ცნობილი მოღვაწის გიგო ყიფშიძის მოყვარე იყო (ცოლის ძმა); ზაფხულში ქიტოს ხშირად ესტუმრებოდა ხოლმე თავისი და შვილებით (ვასო ყიფშიძე, შემდეგ უნივერსიტეტის დოცენტი, ალექსანდრე ყიფშიძე-ფრონისპირელი, მარჯანიშვილის სახელობის თეატრის მსახიობი), როცა ჩვენს სოფელში იყვნენ, წარმოდგენებსაც მართავდნენ.

ქიტოს ცხენი არ ჰყავდა, მეგრამ ჯორი ჰყავდა წვივ-მაგარი; წელიწადში ერთხელ ან ორჯერ შეკაზმავდა და გასწევდა სალოლაშენისაკენ, სადაც 15—16 აგვისტოს, ძველი სტილით, იცოდა დიდი დღეობა — მარიამობა, ანუ ღვთისშობლობა თუ ფერისცვალება. იქ ორ-სამ დღეს დარჩებოდა და ისევ მიაშურებდა სახლს. მეუღლე დარდით არ იყო: „ან ერთი ლიახვი წაიღებს, ან მეორეო“. მაშინ პატარა ლიახვზე ხიდი არსად იყო, დიდ ლიახვზე კი — მხოლოდ ცხინვალში იყო — და იქით მოვლა ეშორებოდა. ჩვენი ქიტო გადასჭრიდა შინდისის პირდაპირ დიდ ლიახვს, დასველდებოდა, მაგრამ სანამ სალოლაშენში ჩავიდოდა, გაშრებოდა კიდევ, აგვისტო იყო, ცხელოდა.

კვიმატი გონების კაცი იყო, სიტყვა-პასუხიანი. ოთხმოცდაათიან წლებში ცოფიანმა ძაღლმა დაგლიჯა. სოფლის თავკაცებმა ითავეს, ფული შეაგროვეს, გულზე დიდი ქალაღი დაჰკიდეს, რომელზედაც ქართულად და რუსულად ეწერა: „მივდივარ ოდესაში, ცოფის შრატის სადგურზე, მითხარით, საით წავიდე?“. ჩამოიყვანეს გორში, ჩასვეს მატარებელში და გაამგზავრეს ფოთისაკენ. იმავე დღეს ჩაესვათ გემში. ვილაც ღვთისნიერ კაცს გემიდანვე წაეყვანა ცოფის სადგურზე და ნამკურნალევი დაბრუნდა სოფელში. გულზე ქალაღი აღარ დაეკიდა. გავაგნებო, ეთქვა და გამოაგნო კიდევც.

ურმული იცოდა შესანიშნავად. რომ წამოვიზარდე, მე და ის, ჩვენი ოჯახის მეკალოეები ვიყავით. ქიტო ჩემთან ნაცვალგარდა იყო (მერე მე უნდა მეშველა იმდენივე დღე, რამდენსაც ის იმუშავებდა),

ქანები სოფლის თავსა და სოფლის ბოლოს გვეკონდა. 3—4 კილომეტრით იყვნენ დაცილებულნი. სადაც ბევრი იყო ნათესი, კალოც იქ უნდა გაკეთებულყო, ხან კუბანაურში, ხან კარბულეებში. ძნას და ბულულს მეორე მინდვრიდან კალოზე ვეზიდებოდით. სანამ ირიყრაყებდა, ძნა მანამ უნდა ჩამოგვეტანა, თუ წინასწარ არ იყო ჩამოტანილი და მთაქცეულად დადგმული. კალოს პირზე მთაქცეულის დადგმასაც ვერიდებოდით, ქარს უშლიდა ნალეწის განიავეების დროს, კალოში 3—4 ურემი ბულული თუ ძნა უნდა ჩაგვეშალა. ამიტომ ძნის ზიდვას ნაშუაღამევს ვიწყებდით. ბულულს მე ვუღებდი, თითქოს კი მე უნდა მიმეწოდებინა, რადგან ქიტოზე მაღალი ვიყავი, მაგრამ ქიტომ არა ქნა, „შენ კარგად უღებ და ურემზე შენ იყავი“. მე ეს მემამყებოდა კიდევ. ერთხელ კარბულეებიდან კუბანაურში მიგვაქვს პირველი ურემი, ურემის თავზე ქიტო ზის და აღიღინებს ურეულს. მე ბევრი კარგი ურემული გამიგია ჯერ სოფელში სანდრო ჩუტკერაშვილისა, მიხა პაპიაშვილისა, გორგლი შეურმისა თუ სხვისა, თბილისში სანდრო კავსაძისა, ჯოყოლა სამჭკუაშვილისა და მრავალი სხვისა. მაგრამ იმისთანა ღირიული, გულში ჩამწედომი ურემული, არავისგან მომისმენია.

აი, გავიარეთ ჩვენი სოფლის ლამაზი გოგოების უბანი და გავედით წყალზე, წყლის პირას თბილისელი ვეჭილის ილია ნატროშვილის სახლ-კარია (ერთ-ერთი ერისთავის სახლ-კარი და მამული იყიდა და აქ ჩასახლდა). ოთხი შვილი ჰყავდა. ორი ვაჟი სტუდენტი იყო. ხშირად ამოდირდნენ ზაფხულობით, მაგრამ თავს არავის უყადრებდნენ. მათი მამა თბილისში პოპულარული ვეჭილი იყო და ფული არ აკლდათ.

მიდის ჩვენი ურემი და მღერის ქიტო, კი არ მღერის, გალობს და ლულუნებს. უცბად წინ სამი ნახევრადმიშველი ახალგაზრდა ავეტუზა. გეგონებათ ქალის ეშმაკებიაო, ისე უელავდათ თვალები. საყვერის ხარები კარგები გვება და კინალამ დაგვიფრთხეს. ქიტომ სიმღერა შეწყვიტა.

— შენ გენაცვალე, ისევ იმღერე, იმღერე რა? — იხვეწება ერთი.

— ვიმღერო რა, მე შენ გითხრა, ჭრელ სუფრას გაშლი! კი არ ვიმღეროდი, ვღიღინებდი, — დაუმატა.

— ჰოდა კიდევ, შენ გენაცვალე, კიდევ...

— მაშ მომეცალეთ, — და გაჰკრა შოლტი საყვერის ხარებს. და-

იწყო და რა დაიწყო, გეგონებათ, აბრეშუმის ძაფი ამოახვიანო. სამივე გვერდით მოგვდევდა. ერთი მათგანი შედგა და წამოიწყო ურმული. „უყურე ერთი. რა სიმღერა სცოდნია და მე მატანდა ძალასო“, — ამომძახა ქიტომ. მიირყეოდა ურემი და წკრიალებდა უცხო მოყმის ურმული, მალლა ცაში, იქ, სადღაც ვარსკვლავებში იკარგებოდა.

ზევით რომ სიმღერა შეწყდა, ახლა ქიტომ ამოიღო ხმა, შემოსძახა და რა შემოსძახა! იქნებ ეს იყო მისი ასეთი ომახიანი ურმული პირველიც და უკანასკნელიც.

შემდეგ ერთ-ერთი მკვლევარის წიგნში წავიკითხე, ვანო სარაჯიშვილის ბიოგრაფია, ასეთ შემთხვევაზე წერდა.

არ ვიცი, მე და ქიტოს შემთხვევაზე ლაპარაკობდა თუ სხვაზე; მაგრამ მე და ქიტოს კი ეს გადაგვხდა.

მიყვარდა ამ წყნარ, კეთილ კაცთან მუშაობაც და საუბარიც. შეიდი-რვა კომლი იყო მისი მოგვარე სოფელში, მაგრამ ყველასაგან გამოირჩეოდა თავის თავმდაბლობით და ენამახვილობით.

— აღზევანში ხომ არ იყავით, სადა ხართ აქამდე, — შემოგვიტევედა დიმიტრი:

— ახლა კი იდიდისიტყვა ჩვენმა გაუცინარმა ხელმწიფემ — წამჩურჩულა ქიტომ. ხმამალა არ იტყოდა, არ იწყინოსო. გვსაყვედურობდა და კავშია ცხენს გარსაკრავს უჭერდა. ცხენს ფიქლის მოგრძო კოხით მოკოხილ, კევრში ვაბამდით. კევრი არ იშლებოდა. ორივე ფიცარი შეკრული იყო; ხარების კევრს სხვა კოხი უნდა, ნესტოიანი კლდე, ხშირად ტუფი.

ხარებს ახურმაგს! არ ვუკეთებდით, პირიქით, სანამ შევებამდით, მივრეკავდით კალოზე, რომ ექამათ. სვანეთში კი მინახავს. „ჩანს, ჰამა ქონებაზე ჰკიდიანო“, — ასე მითხრა, ეს რომ ქიტოს ვუამბე.

იმის კალოს რომ ვლევდით, ერთი კალოს ნალეწიდან თითქმის არა დადგა რა. „ქვენა ქარმა ასწრაფა, აიოდა, ჰარებულზე, მეთესა, იქ, ხომ იცი, ჰალა არაა, რომ ამოჰვარებოდა იმ სატილოსო“

— ეგ არაფერი, ზოგჯერ ისე აოღაღს ხოლმე, რომ დედალ-მამალი წყდება, ზოგჯერ სეტყვა ჩარეგვავს ხეხილსაც და ვენახსაც, თავს უგლის ხოლმე და ვრჩებით ცარიელზე.

¹ ახურმაგი — თოფრა არის დაწნული (ხართა პირთა ამოსდებენ კალოთა, რათა ძნა ვერ ჰამოს და ამოიციხნოს (საბა), ახურმაგი სვანეთში დღემდე ვხვდებმა.

კალოზე რომ ჩამოვიდოდა, ჯიბიდან ხან კიტრს ამოიღებდა, ხან ატამს და ვაშლს და გამოგვიწოდებდა, „პირი გაისველეთ, თორემ ამ გაგანია დღეს ამოშრებიო“.

უბრალოდ ხმას არ აუწევდა. თუ ყანას ან სიმიანდს ვინმე წაუხლებდნენ, წყნარად ეტყოდა:

— წამო, თედო, ხევისკაცებმა გადაწყვიტონო ჩენი ავკარგი; სოფელში ფეხს წინ არ წადგამდა. ყველა პატივს სცემდა. აუგს არავინ ეტყოდა.

• • •

ჩვენს სოფელში ოდიაანთ უბანი იყო. ჩემს ბავშვობაში რვა-ცხრა კომლი ცხოვრობდა.

ოდიაანთ ქიტე და ნიკო ობლები იყვნენ. მამა, ალექსი, უბნის მენახირე, რომელსაც ზედმეტ სახელად „ოტორინეს“ ეძახდნენ, ადრე მოუყვდათ. ობლებს, ორ ძმასა და ერთ დას, დედა, ერთი პატარა ქალი, მელი, თავის შავი კაბის კალთით ზრდიდა.

პირველ ხანებში ბიჭები სხვებისაგან არაფრით გამოირჩეოდნენ. ბარავდნენ, თოხნიდნენ, მკიდნენ. ნიკომ აუარებელი ლექსი იცოდა და, თუ რამე ვისწავლე (ჩემი ხნისა იყო), მისგან ვისწავლე, კარგადვე მღეროდა. ის რომ „ცანგალა და გოგონას“ იტყოდა, ქვემო უბანში ესმოდათ.

ერთ მშვენიერ დღეს ქიტემ ურმის თვლის კეთება დაიწყო. ერთ კვირაში ისეთი კოპწია საბარო ურემი შეკრა, სოფელი სანახავად მოდიოდა, უკვირდათ დღემდე რატომ არ ჩანდაო. წისქვილი მოეშალათ, ორ კვირაში წისქვილი შეკრა და დაატრიალა, შემდეგ მთელი ლიახვის ხეობის (ოარივისი) წისქვილებს მას აკეთებინებდნენ ხოლმე.

ოცდღიურიანი ყანა ითიბებოდა. „ძელაანთ დათა და ქიტე ეჭიბრებიანო ერთმანეთს“. „როგორ შებედა დევივით კაცსაო“,—ვთქვით. ყანაში გაჭრილი დათა ძალუმად იქნევს მკლავებს, მაგრამ ნაღვარევიში ნაწვერალი ჩანს. ქიტე კი დინჯად მისდევს, ერთხელ არ აჩქარდება. მისი ცელის ნაღვარევის ფეხს ვერ გადააწვდენ. თავიდან ბოლომდე თანაბარია, არ ვიცი, რითი გათავდებოდა ეს საქმე, ყანის პატრონს რომ არ შეეწყვიტა. თითო ჯამი ღვინო დაალევინა. ვერხვი-

საკენ უჩვენა — წადით და დაისვენეთო. „ვინ გაიმარჯვა, ვინა?“ — იძახოდნენ სხვა მცელავეები. „აჩქარებითა სოფელი არავის მოუქამიაო“, — უპასუხა ჭკვიანმა ხალხმა.

არც ჭიტე და არც ნიკა არ ცდილობდნენ გამორჩეულიყვნენ სხვებში. დედას ერთი ის აწუხებდა, რომ ცოლს არ ირთავდნენ.

— მიწურში ხომ არ მოვიყვანო?

— მამა-პაპა ამ მიწურში ცხოვრობდა და თქვენ რა მამამზე ერი-სთავეები ხართ? — შეუტევდა დედა.

მალე ქვეტიკრის სახლი წამოჰიმის, მაგრამ მელო ველარ მოესწრო მათ ბედნიერებას. ნავენახარში დადგეს ორი ერთნაირი კოპწია. ორსართულიანი სახლი. ამის შემდეგ ისე გაიყარნენ, თავაკებიც არ დასჭირებიათ: როცა ეს საქმე მოათავეს, ხევისკაცებსა და ერთ-ორ თავაკს დაუძახეს, თავის ამბავი უთხრეს, ახლა ორ კომლად გვიგულეთო. კარგი სუფრა გაუშალეს. დედის წლისთავი რომ გადაიხადეს, ცოლზე მაშინ იფიქრეს. ჭიტემ მეზობელი სოფლიდან მოიყვანა მეუღლე.

კარგი მეოჯახე იყოს, სახლ-კარისა იცოდეს, ყბედი და მძინარა არ იყოსო. — ასეთი დავალება მისცა შუამავალს, თორემ ნათქვამია:

„ღმერთო, ნუ მისცემ ვეკაცსა ცოლსა ყბედსა და მძინარსა, ის მოკლავს, ის დაანელებს, ის მისცემს წყალსა მღინარსათ“...

მართლაც გამრჯე და პატიოსანი მეუღლე შეხვდა.

ნიკომ კი ჩვენ ხევისკაცების მეთაურს, პეპას, მოსტაცა ქალთა-მზე ანიკო.

ატყდა ყაყანი. დედამ მუჯლუგუნი წამკრა: გადადი, შენს მეგობარს სიტყვა შეაწიეო.

პეპამ რომ დამინახა, კობი შეიკრა.

— შენ კაიკაცობისათვის არ იქნები მოსული!

— სწორედ კაიკაცობისათვის, პეპა, კაიკაცობისათვის.

— შენც მართალი ხარ, — წამოსცდა. მეც გამელიმა და იმასაც.

გავცალკევდით, ვილაპარაკეთ.

— დაიცა, ჩოხას მაინც ჩავიცვამ, — მითხრა და ავიდა სახლში. მალე გამოვიდა ახალი ჩოხა-ახალუხით. მესიამოვნა. ეს კაი ნიშანი იყო. მარანში ჩავიდა და მალე ხელში დიდი საღვინით ამოვიდა.

—მეტი რა გზაა, ჩემო მინდია, წავიდეთ.

შევალე ჰიშკარი და შევეუძეხი ეზოში. ნიკა ქუდმოხდილი ჩამოგვეგება, ჭიტე აივანზე დარჩა, გადმომხედა, თვალები დახუჭა, გაიღიმა და თავი დამიქნია.

„ყოჩალ, ბიჭო, —ამას ამბობდა მისი ღიმილიც, თავის დაქნევაც.

— თე ეგრე იყო, რატომ სწორი გზით არ წაიყვანე, ჰა? — ნიკა თავდახრილი იდგა.

—გამომართვი საღვინე და გამიძეხი —უთხრა შეტევით, მაგრამ სრული შერიგებით.

— მძახალს გაუმარჯოს, — გაუწოდა ხელი ჭიტეს პეპამ.

— ღმერთმა ხო იცის, ჩემო პეპა, რომ შენი მძახლობა სასახელოა, კეთილი იყოს შენი ფეხი ამ ახალ ოჯახში.

— შეილო, ანიკო, გამოიხედე, რაც არის, არის, გაშალე სუფრა, რო დაგლოცოთ მაინც. ქორწილი მერე იყოს...

ანიკო მოკრძალებით გამოვიდა. მამას რიღით შეხედა. ამ დეევით ვაჟკაცს თვალზე ცრემლი მოერიდა, დაიხარა და აკოცა.

— შენი სახლიდან გაშვება არ მინდოდა, ჩემო ქედანავ, თორემ ისე რა მეთქმის?.. არჩევანი კაი გცოდნია.

მალე გაიშალა სახელდახელო სუფრა, ვასოც მოვიდა, ანიკოს ბიძა, სახლიკაცი შაქრო და, იცოცხლე, მოიღზინეს.

ჭიტეც და ნიკაც ისეთი გლეხები იყვნენ, რომელთაც საქართველო გრძელ გზაზე გამოატარეს. მათ ვენახში შეხვიდოდი, გული გაგონალვათდებოდა. პატარძალოვით მორთულ ვაზებზე ღვიოდა მწვანისა და ჩინურის, შავკაპიტოსა და ბუდეშურის მტევნები. ბოსტანი? — ერთ სარეველა ბალახს ვერ ნახავდით.

კიტრს ყველაზე ადრე კრეფდნენ, მწვანე ლობიოს მათზე ადრე ქვამ-ქოთანში ვერავინ ჩაყრიდა. ედგათ ადრეულა ბალიც და ხომანდულიც, გონა მსხალიცა და გულაბიც, თურაშაულიცა და აბილაურიც. მათ ბაღში იდგა უზარმაზარი თეთრი კალვილიც — ევროპული ჯიშის ვაშლი. მათ პაპას მოეტანა კარალეთიდან.

ფეხი მოიმაგრეს, ქონება შეიძინეს და კოლექტივიზაციასაც გულღიად შეხვდნენ.

ღღეს აღარც ერთია და არც მეორე. ძალიან ვწუხვარ, ბიჭები არ დარჩათ, ისინიც იმათ ემგვანებოდნენ.

როგორი მწარე ბაღლობა ჰქონდათ ნიკასა და ქიტეს, საერთოდ მათ თაობას, ერთ ამბავს მოვიგონებ კიდევ.

სოფელში ხმა დაირხა, დულაფსეში (ტუაფსე) რკინიგზას კრიან და ფული იშოვებდნენ. სოფლის ქოჩორა ბიჭები ერთ მშვენიერ დღეს დაიკრიფნენ და გაუდგნენ გზას. სამი-ოთხი თვის შემდეგ დაბრუნდნენ. ზოგმა უღელი მოზვერი მოიყვანა, ზოგმა უღელი კამეჩიც კი, გორისთავში წმინდა წყალზე ნაყიდი. ტუაფსიდან დაბრუნებულთ, გორის თავში რო ამოველოთ, ეფიქრათ „ფული რაღას შევინახოთო“ და სახლში მუშა საქონლით დაბრუნდნენ. თარაქამული ხარები სახელგანთქმული იყო მაშინ ჩვენში და მის საყიდლად თვითონ ყაზახშიც მიდიოდნენ ხოლმე. ეს ხარი (ზროხა) გავრცელებული იყო დღევანდელ აზერბაიჯანში განჯამდე. ჩვენი გლეხკაცი ჩაიცვამდა სუფთად, ხანჯალს მხარმარცხნივ დაიკავებდა ხმალივით, აიღებდა შვინდის ჯოხს, შეიამხანაგებდა ორ-სამ მეზობელს და გაუდგებოდა შორეულ გზას. ხშირად ყაზახამდე ფეხით ჩადიოდნენ, ერთი-ორი მანეთი დაგვეზოგებო, ან არა და, თბილისამდე მატარებლით, შემდეგ—ფეხით ლამეს ცისქვეშ ათენებდნენ. შიშით არ ეშინოდათ. თუკი მამა-პაპა აღზევანს მარილზე დადიოდა, ყაზახამდე რისა შეეშინდებოდათ? მით უმეტეს, ხანჯალიც ეკიდათ. კარში გასული კაცი ქვაზე მაგარიო, ნათქვამია, — ვერც თათრები უბედავდნენ რამეს. უღელი მოზვერი ხუთი-ექვსი თუმანი ღირდა. იყიდდნენ ოთხ-ხუთ უღელს და გამოქმურებოდნენ შინისაკენ. რომ მოვიდოდნენ, ყველას უხაროდა მათი მშვიდობით დაბრუნება. „კაცი ვართ, მაინც ურჯულოებში იყავით, ვინ იცის, რა შეგმთხვეოდათო“. უეჭველად იმართებოდა პატარა, მაგრამ მაინც, დროს ტარება, დალოცვა ხატისა, ვისმა „ძლიერებამაც შინ მშვიდობით მოგვიყვანაო“.

ბორჩალო-ყაზახისაკენ წასვლა ჩვენმა გლეხმა მკის დროს იცოლა კიდევ.

ივნისის შუა რიცხვებამდე გალესავდნენ ნამგალს, დაახვევდნენ ზედ ძველი მაზარის ნაჭრებს, შეაბამდნენ თოკს ან თასმას, გადაიდებდნენ მხარზე და გაჰკრავდნენ ქვემოთკენ. ერთად მიდიოდნენ, ათი, არანაკლები ხუთისა. ამ დროს კარგი საცქერი იყო ცხინვალ-გორის გზა. დაუსრულებლივ მიდიოდა მომკელი ან მკის მუშა, გეგონებოდა,

ერეკლემ ომში დაუქანა ქუდზე კაცსაო. მკის მუშა. იმ დროს, დღეში, ჩვენში თუ სამი აბაზი (60 კაპ.) ღირდა, ბორჩალო-ყაზახ-ალსტაფაში ორი მანეთი მაინც იყო, ნარდში სამ მანეთზეც გამოდიოდნენ.

— ერთი უქნარა ხალხია, თვითონ კრილოსანი უპირავთ, მარცვლიან და თავზე გვადგანან, ზოგჯერ თუ იტყვიან: „იანში, იაზშიო“, სხედან ხის ჩრდილში და თვლემენ. ჩვენ ნარიყრაყევი არ იყო, მკას ვიწყებდით, მზე რომ საშუაღლეოზე წამოვიდოდა, მაშინ შევისვენებდით ჩრდილში, ვისაუზმებდით (ეს კია, სამხარი ტუდი არ იცოდნენ, მაგრამ ლენოს არ მოგეიტანდნენ) და წაფიძინებდით. მზე რომ გადაიხრებოდა და ჩრდილი წაგრძელდებოდა, წამოვიშლებოდით და ისევ შევეუტევდით. მთელი საქართველო იქ იყო (ე. ი. მისი სოფლის ახლო-მახლო სოფლებიდან) და ოციოდე დღეში მთელ მინდვრებს „მოვპარსავდით“ ხოლმე.

სხვა გარე სამუშაოზე არ დადიოდნენ. როდესაც ხილი წამოიზრდებოდა, თბილისელი ვაჭრები (ბაყლები) მოსავალს ნარდად ყიდულობდნენ, სშირად სამი-ხუთი წლით. ბაღში თავის კაცებს, „ბაყლის ბიჭებს“ აყენებდნენ, რომ ბაღის პატრონმა ან ხილი არ დაკრიფოს, ან ძირ-ნაყარი არ წაიღოსო. ბაყლის ბიჭებად ჰყავდა გლდანელები, ხაშმელები ან საგარეჯოელები. ადგილობრივი ბიჭები აჯანყდნენ: „ჩვენ ბაღებში ჩვენ უნდა ვიყვეთო“ და თავისიც გაიტანეს.

ხილის ასეთი გაყიდვა იყო გლეხის, და, საერთოდ, მეურნის, გაფცქვნა. მეორენაირი გაყიდვაც იცოდნენ, ბაყალი ორი-სამი წლით ყიდულობდა მოსავალს, ფუტს 50-60 კაპიკად. მაშინ, როდესაც ფუთი მანეთნახევარი-ორი მანეთი ღირდა. მაგრამ გლეხს ფული უჭირდა და ბაყალიც ფეხს აჭერდა.

გლეხს კი ფული როდის არ უჭირდა? აქვე იყო ცხიხვალი და იქაური ებრაელები, განსაკუთრებით მოშე დავარაშვილი. ფულს არ დაუჭერდა, მამასისხლად აძლევდა, წლის თავზე სარგებელი თავნის ოდენი იყო. გადაუტანდნენ, ფულს არ იღებდა.

გქონდეს, რა გეჩქარებაო, — მოთაფლული იწინით ელაქუცებოდა.

ზოგი ბრიყვდებოდა და ორი წლის თავზე მისი ასი მანეთი უკვე ოთხასი ხდებოდა, აი, აქ იწყებოდა ჩაფარ-მამასახლისის სიარული, სახლის აწერა, მოსავალზე ყადაღის დადება და მოვალისათვის ტყავის გაძრობა.

ამ მაგალითის დამნახველნი გულისყურში მაინც ვერ ვარდებოდნენ, რომ გაუჭირდებოდათ, ისევ დავარაშვილთან გარბოდნენ.

მხოლოდ 1915 წელს დააარსეს ჩვენებურებმა ამხანაგობა „პატარა ლიხავი“; უნდა ითქვას, რომ ამხანაგობაში ყველა შევიდა, შეძლებულიც და ღარიბიც. მაგრამ ჭერ ომმა და შემდეგ საერთო არეულობამ ფრთა ვერ გააშლევინა.

სოფელს ძალიან აწუხებდა სხვადასხვა გადასახადი. განსაკუთრებით ჩამრჩა მახსოვრობაში „ფოსტის ფული“. იქნება იმიტომ, რომ არ მესმოდა, რასა ნიშნავდა, მაგრამ კარგად ვხედავდი, რაც იყო, ფოსტის ფულის აკრეფაზე დადიოდა მამასახლისი, გზირი, ორი-სამი ჩაფარი.

ქიტეს და ნიკოს ეზოში ვიყავ (პატარაობისას), როდესაც კარს მამასახლისი მოადგა, ბუთხუზი იყო გვარად, სხვა სოფლელი, არჩეული კი არა, დანიშნული იყო (რეაქციის დროს მამასახლისს მაზრის უფროსი ნიშნავდა).

მელოს (ჩემი მეგობრების დედას) ფოსტის ფული მოსთხოვეს. დაახლოებით ექვსი აბაზი (120 კაპ.), მახსოვს ტირილნარევი ხმა მელოსი:

— სად მაქვავია, მე ებედურსა, მაგოდენა ფული?

— აბა, შედით, ქვაბი, ფარდაგი...—უბრძანა ჩაფრებს ბუთხუზმა.

მელო გაწიწმატდა, ხელი ჰკრეს, კედელს მიაწყვიტეს. ქიტემ სახრეს წამოავლო ხელი, ბუთხუზმა მათარახი შემართა.

—რა, გვერდების აკრელება მოგინდა?

ჩაფრებმა გამოიტანეს ორი ჩალხანა ქვაბი და ძველი ფარდაგი. მეტიც არ ჰქონდათ რა.

მელომ წიოკობა ატეხა. ნიკამ ცრემლები გადმოყარა. გავიქეცა სახლში.

— მამი, შენი ჰირიმე, მომეცი ფული; ნიკოს ქვაბები მოსტაცეს...

მამაჩემმა თავი გადააქნ-გადმოაქნია, მომაწოდა ვერცხლის მანეთიანი და აბაზი.

გზაში დავხვდი. მამასახლისს მივაწოდე.

— რა არის?

— აი, მელოს ქვაბებში... — ძლივს წარმოვთქვი.

—შენც კაი ვინმე იზრდები! მიეცი...

— აი, შენ კი გაეზარდე დედაშენს, შენ კი დაგადგა ქვეყნის ნათელი... — მოჰყვა დალოცვას მელი.

ჩაჰყვა მამასახლისი უბანს და მის კვალზე წყველა-კრულვა, ქვაბების ჩხარაჩხური ისმოდა.

და ასე ყოველ წლივ.

• • •

რაკი მამასახლისი ვახსენე, ბარემ ვთქვათ, ვინ იყო საერთოდ იგი და რა იყო.

სოფელში მამასახლისი მთავარი პიროვნება იყო. მას სოფელი, უფრო სწორად სამამასახლისო, 3—5 სოფელი ირჩევდა. ჩვენი სოფლის სამამასახლისოში ხუთი თუ ექვსი სოფელი შედიოდა (ტყევიავი, მარანა, ფლავი, ფლავისმანი, სათემო, ქიწნისი). გორის მაზრა დაყოფილი იყო ცხინვალის, მეჭვრისხევის, გორის, კასპის, ხაშურის, ბორჯომის საბოქაულოებად. ჩვენი სოფელი და სამამასახლისო მეჭვრისხევეზე იყო მიწერილი. მამასახლისს სამ წელიწადში ერთხელ ირჩევდნენ, რეაქციის დროს კი (1908—1909 წლებში) მამასახლისს მაზრის უფროსი ნიშნავდა.

მამასახლისის ორ არჩევნებს დავესწარ.

საოცარია, არჩევნებამდე მამასახლისი ცხვარივით კაცი რომ ყოფილიყო, საკმარისი იყო ჩამოეკიდა ყელზე ჯაჭვი, მამასახლისობის ნიშანი, და გამოიცვლებოდა, მათრახს შემართავდა.

მგონი, 1909 წელი იყო (ზუსტად არ მახსოვს). ფლავისმანელი გიუნაშვილი აირჩიეს მამასახლისად. შეიყარა ხალხი კანცელარიის წინ. არის ყაყანი და გნასი. „აბა, ვინ გინდათ მამასახლისად?“ — ეკითხება ბოქაული ხალხს. გვერდით გიუნაშვილი უდგას.

— გიუნაშვილი, გიუნაშვილი! — იღრიალა ერთმა ნახევარმა.

— არა, რაზმაძე, რაზმაძე! — ყვიროდნენ ჩვენებურები.

— არა, გიუნაშვილი, გიუნაშვილი!

ეს უფრო მაგრად ისმოდა, ბოქაულმა“ გამოაცხადა გიუნაშვილი არჩეულიო. აირჩიეს თანაშემწეც („პომოშნიკი“), გზირები — ყოველ სოფელში თითო. გიუნაშვილი ერთი ღეთისსნიერი და თვინიერი კაცი იყო, არავის აწყენინებდა უბრალოდ.

გავიდა სამი წელი. ტყვიავეში დიდი მითქმა-მოთქმაა. არჩევნების წინ ახალმა კანდიდატმა ორი ხარი დაკლა, ლეინო მეჭვრისხევიდან გადმოიტანა, მაშინ იქაურ ლეინოს აქებდნენ. ორი დღე აქეფა ჩვენებურები, მარანელები და ქიწნელები. „მაგრა დაიძახეთო“, ეკონებ, არჩევნების დღესაც ახუხინა, მაშინ მეც ხალხში ვტრიალებდი ტოლებთან ერთად.

გამოვიდა ბოქაული კანცელარიის აივანზე (კანცელარია კანდიდატის სახლში იყო).

— აბა, ვინ გინდათ მამასახლისადო.

სიტყვა არ დაემთავრებინა, რომ ჩვენებურებმა იყვირეს:

— ვასო, ვასო, რაზმაძეო..

ფლაველებმა და ფლავისმანელებმა დაიგვიანეს, ტყვიაველები უფრო ძლიერად ყვიროდნენ და გიჟნაშვილმაც ჯაჭვი გადააბარა ვასო რაზმაძეს.

ეს აქამდე მშვენიერი კაცი, უცბად გაიფხორა, გეგონებოდათ, სამი წლის მამალი ინდაურიაო.

გულიანად მოეკიდა ფოსტის ფულის აკრეფას, ხალხის ბეგარაზე გამოყვანას.

„ნუ იბერები, თორემ აღარ გინდა არჩევაო“? — ვააგებინეს, მაგრამ აინუნში არ აგდებდა.

ბოქაული და მამასახლისი სქელკისერა ბიჭებს ემტერებოდნენ:

— არა მუშაობთ და კისერი იმიტომ გაქვთ ეგეთიო.

საქმე ის იყო, რომ „სქელკისერა ბიჭები, ჯანიანი, ღონიერი ბიჭები იყვნენ, თავზე მამალ ბუჯს არ ისვამდნენ და მამასახლისს თავს არ უყადრებდნენ.

* * *

ჩვენი სოფელი რევოლუციურ სოფლად ითვლებოდა. ჯერ იყო და ორმოციან წლებში აქედან წაიყვანეს „შავი კარტით“ ხალხოსანი რომან ფაველინიშვილი, მერე — მღვდელმა სამადაშვილმა არალეგალური სტამბა მოაწყო.

ეს ხმები არ მიწყნარებულყო, რომ ტყვიავეში გაჩნდა კეცხო-

ველიანთ ბუდე და ლადომ, ვანომ და სანდრომ საგონებელში ჩა-
აგდეს ჟანდარმერია, განსაკუთრებით ლადომ.

მოხშირდა სოფლის აწიოკება, კახაყებისა და ჟანდარმების თა-
რეში.

რასაკვირველია, გლეხობაში ეს ყველაფერი შეუმჩნეველი არ
დარჩენილა, პროფესიონალ რევოლუციონერებს მეგობრობდნენ.
ყველა ამათში გამოირჩეოდნენ „გიჟი გაბო“, გაბო ჩიქლაძე („გიჟ-
გაბოს“ იმიტომ ეძახდნენ, რომ მოუსვენარი იყო, პირში მოქმელი)
და პათე გიგაუაშვილი.

გაბო არცერთ აზნაურს თუ თავადს სიტყვას არ შეარჩენდა.
მკაში მხარში ვერავინ ამოუდგებოდა, წინ გარბოდა. ჩქარობდა. მე
მინახავს მისი და ფლავისმანელი რაყდენა თენაძის მკა, მიდიოდა
თენაძე და მიჰქონდა თავის ნამხრევი, ხელეურს დადებდა, ძნა შე-
იკვროდა, მის გავლილ ნაწვერალში თავთავს ვერ იპოვიდი.

მიდიოდა, მიჰქროდა ჩიქლაძე, ხშირად ორი საბლით წინ იყო,
მაგრამ რა გამოვიდა, მის უკან მრავალი თავთავი ფეხზე იდგა.
ხელეურიდანაც ებნეოდა: „მაშ როგორა გგონიათ? ღვთის ვაჩუ-
ნილებს საზრდო არ უნდათ? (გულისხმობდა ყველა სულიერს —
ფრინველს, თაგვს.) ზოგი იმათა, ზოგი ჩვენათ, სახლში თუ რამ
გაუჩნდებოდა, არ დააყენებდა. მოხდიდა ქვევრს და ორ-სამ დღე-
ში დააცარიელებდა. მარტო კარის მეზობელს კი არა, სოფელს
დაივილიდა, ვიზეც გული შეეარდნილი ჰქონდა, წამოიყვანდა და
გაჩაღდებოდა გულიანი სმეულება.

— არა უშავს რა, დედაკაცო! დღეს ჩვენა და ხვალ სხვამ.

— ე სხვას ხვალა რო არა აქვს?

— არც მაგას უშავს რა.

და, აი ეს გაბო პირველი იყო, რომელმაც 1905 წელს მოლაღე-
ებს ღალის მიცემა აუკრძალა, მღვდლისათვის — დრამისა, გვერდში
პათე ედგა, აბეზარა აზნაურებს „კარი შეუკრა“ (ბოიკოტი), არც
მეზობელი მიდიოდა კარშეკრულთან, არც სოფელში გამოესვლე-
ბოდათ. სამაგიეროდ, ყაზახთა და ჟანდარმთა რაზმი რომ ამოვიდოდა
გორიდან, პირველი მათრახი ამ ორ კაცს ხვდებოდა. ციხეშიც
ამწყვდევენ, მაგრამ გამოვიდოდნენ და იგივენი იყვნენ, განსაკუ-
თრებით გაბრიელი, თითქოს ცოლის ძმასთან ყოფილიყოს საქეი-
ფოდ წასული. მთელი გულით გაიხარა, 1917 წლის რევოლუცია

რომ მოხდა. 1921 წელს მიწკომად აირჩიეს; — „შენ უნდა იყო ჩემი მწერალი“, — მითხრა. დავთანხმდი, სადაც ხევის კაცობა, იქაც გაბოს მწერლობა-მეთქი, — ვიფიქრე. გაბო ისედაც მიყვარდა. დავთანხმდი და პირველად ჩემს ეზოს ჩამოაჭრა ერთი მხარი, და-თას (მეზობელს) ძალიან ვიწრო ეზო აქვსო. გამეცინა — „მაშა, მაგალითი მივცეთო“.

წერა-კითხვა არ იცოდა და ოქმებს მე ვუწერდი. უბით დაჰქონდა. ვერ დავაჯერე შეენახა, „არა, ვინმე მომპარავსო“ და მართლაც ჰპარავდნენ, ლოთი არ იყო, მაგრამ ღვინო უყვარდა, ნალვინევი იქვე წამოწვებოდა და წაიძინებდა. აი, ამ დროს ეკარგებოდა ეს ქალაქები.

ზამთარში ერთი ასეთი ძილის შემდეგ გაცივდა და ხელიდან გამოგვეცალა. პათე გულდინჯი კაცი იყო, დარბაისელი, სიტყვას ტყუილად არ დახარჯავდა, მაგრამ რასაც იტყოდა, წყალი არ გაუვიდოდა.

კარგი და გულდამჯდარი მუშა იყო. მაგრამ მიჰყე, მიჰყე სიმართლესა, გამოგიღევს სინათლესაო, ვერც მან დასდო ოჯახს ბარაქა. ღრმა მოხუცებული კი გარდაიცვალა.

* * *

ლექსო წიქარიძე შუა უბანში ცხოვრობდა. თანასოფლელები-საგან განსხვავებით, კვირა-უქმე ჩონა-ახალუხით, ყალმუხის ქუდითა და წულა-მესტით დადიოდა, სანიდაგოდ კი ახალუხი ეცვა, ფეხზე, — ჩუსტი, ქალამანს არ იცვამდა.

ლექსო ყოველთვის სუფთად დადიოდა, შეკრეკილი, წაბლისფერი წვერ-ულვაში უმშვენებდა სახეს. იცოდა დინჯი საუბარი, სახეზე საამო ღიმი დასთამაშებდა. სასოფლო, სასარგებლო საქმეში პირველი იყო, სხვებსაც აიყოლიებდა ხოლმე, კარგი ბალი გააშენა და კარგადაც უვლიდა (პაპათქვენს ბევრს ეკითხებოდა), ბოსტან-ვენახიც კარგი ჰქონდა, უღელი ხარი და ორიოდე ძროხა ჰყავდა. ღორს თუ გაასუქებდა ჯიშინს ხანდახან, ხნავდა, თესავდა და თავის სამყოფი პურ-ღვინო და სიმინდ-ლობიო სახლში ჰქონდა. უქმად ვერ ნახავდით. წერა-კითხვა იცოდა და გაზეთიც მოსდიოდა. კარში გასული ყოფილა ცოტა ხნით, მზარეულობა უსწავლია,

დიდ ქორწილში თუ ქელებში მას უძახდნენ ხოლმე და ისიც ფეს-ტამალაფარებული ტრიალებდა ცეცხლთან.

ვალს არ დაიდებდა, მაგრამ სოფლის საქმეს არ ჩამორჩებოდა. 1912 წელს დააარსეს საადგილმამულო საზოგადოება; პირველი ის ჩაეწერა. 1914 წელს სკოლის დამაარსებელთა შორისაც პირველი ის იყო.

ქვიტირის ორსართულიანი სახლი ერთმა პირველთაგანმა აიშენა. შეილსაც უმადლესი სასწავლებელი ერთ-ერთმა პირველმა დაამთავრებინა, მაშინ ეს დიდი ვაჟკაცობა იყო გლეხიკაცისათვის.

ეს იყო ისეთი კაცი, რომელსაც ძველად სოფლის დედოს უწოდებდნენ ხოლმე.

ჯ ი უ ტ ე ბ ი

სოფელში ათასნაირი ხასიათის ხალხი ცხოვრობდა, ზოგი არც ერეოდა სოფლის საქმეებში. ჩაკეტილი იყო თავის კარმიდამოში და რას ფიქრობდა, არავინ იცოდა. ან, საერთოდ, ფიქრობდა თუ არა რამეს, არც ეს იცოდა ვინმემ. გულს იოლად არავის უხსნიდნენ. დილით აღგებოდნენ, იმუშავებდნენ, ჭამდნენ ხმელა პურს, დაიძინებდნენ, გათენდებოდა და ისევ ასე. ერში არ გაერეოდნენ. ასეთი იყო ოდიანთ მათეც.

მათეს ჯიქს ეძახდნენ. ჯიქი სინონიმი იყო თავისნათქვამა კაცისა, სოფლის საქმეებში არ ერეოდა. ჯამრად ტირიფის დაგრეხილი ტოტი ერტყა მაზარაზე. სანამ არ განმებოდა და არ გატყდებოდა, შეორეს არ დაგრეხდა და არ შემოიკრავდა. ჩვეულებრივ, მარტო მუშაობდა. არც რიგრიგაში გაერეოდა და არც სხვა მამითადში. როგორც ჩანს, ვერ შეგუებოდა ბარს. მაგათ ხომ მთიულიანთ უწოდებდნენ, მითუღეთიდან ჩამოსულებს. ერთხელ ერისთავს შეუტია, როდესაც ამ უკანასკნელმა მათრახი შემართა, რატომ კულუხი (ვენახის დალა) დროზე არ ჩააბარეთო, მან წნელის ქამარში გარჭობილი ცული გაიძრო და „კნიაზო, შეხე, როგორი ვალე-სილიაო!“

ერისთავი გაბრუნდა და ჩქარი ნაბიჯით სახლს მიაშურა. მათე

კი დიდხანს უმზერდა ცულის პირს და მერე თავი გადააქნ-გადმო-
აქნია.

მათე ხელოსანიც იყო, მაგრამ ყველაფერს გაჩორკნილს აყე-
თებდა. ცულისა და ხელეჩოს მეტს არას ხმარობდა. რევოლუცია
გულგრილად მიიღო. მაზარა და ქამარი არ შეიცვალა.

ჩემს ხსოვნაში სულ მიწური სახლი ჰქონდათ, სოფელში ეზ-
თი-ორი კომლიდა იყო მიწური სახლში. „არა, თავს ვერ დავა-
ნებებ მამა-პაპის ნაანდერძევსო“ — იტყოდა, როცა უფროსი ვაჟი,
ვასო, ქვითკირზე წამოიწყებდა ლაპარაკს.

ახლა მისი შვილიშვილები და შვილთაშვილები ორსართულიან
სახლებში ცხოვრობენ, უდგათ როიალი, ტელევიზორი, წიგნებით
სავსე კარადები. ვგონებ, უკვე მისი შვილიშვილთა შვილები ამთა-
ვრებენ უმაღლეს სასწავლებელს და რომელიღაცას პაპის ზედმე-
ტი სახელი აქვს შერჩენილი.

დიმიტრი თენაძე, ანუ „ტუტი“, როგორც მას ეძახდნენ, ფლა-
ვისმანელი იყო, მაგრამ სიცოცხლის მეორე ნახევარი, 25 წელზე მე-
ტი, ჩვენს სოფელში გაატარა. ლამაზი და ღვთისნიერი ცოლი
ჰყავდა თურმე; მოუყვდა. ორმოცი რომ გადაუხადა, მოსჭიდა თა-
ვის რვა წლის გოგიას ხელი, გადმოვიდა ჩვენს სოფელში და დად-
გა მოჯამაგირედ; დიდი მუშა კაცი იყო, მაშინ კარგი მოჯამაგირის ფა-
სი იყო წელიწადში ას ოცი მანეთი (თორმეტი თუმანი), ორი პერან-
გი, შარვალი და ერთი სალდათის მაზარა. ამ ფასად უნდა ემუშავა
დილიდან საღამომდე და ტუტიც მუშაობდა, ხშირად ღამესაც მია-
ყოლებდა ხოლმე.

ქილობგადაფარებულ ფიცრებზე იძინებდა. მაზარას არც გაიხ-
დიდა პერანგს რომ გამოიცვლიდა, ხშირად მხოლოდ საყელოსა და
მაჯებს მოიძრობდა დანარჩენი ზედ შემოადნებოდა.

ლაპარაკი არ უყვარდა, ფლავისმანში აღარ გადადიოდა. სახლი
გამოკეტილი ჰქონდა. ვენახი სანახევროდ ჰქონდა მიცემული.
რთველს არც მიხედავდა. „შენ თვითონ დაკრიფე და რაც მერგე-
ბა, ის მომიწყეო“, — ეტყოდა, ვისაც ებარა. როდესაც შეატყობი-
ნებდნენ, დაღვინდაო, გადავიდოდა, პურს გამოაცხობინებდა, და-
კლავდა ცხვარს და გაიტანდა საფლავეზე. იქ დაჰპატიყებდა მეზო-
ბლებს, მეუღლის მოსახსენებლად პანაშვიდს გადაიხდიდა და და-
ბრუნდებოდა ისევ ჩვენს სოფელში. საფლავის ქვაც კარგი დაადო.

მეუღლზე არ ლაპარაკობდა. ზოგჯერ გოგიას რომ წებდავ-
და, იტყოდა:

— ნეტავ, კიდევ ეცოცხლა იმ საწყალს, რომ ეს ბიჭი გამოე-
ზარდაო, — და ამოიხრებდა

კალობაა, პაპანაქებაა, სიცხეა დიდი, მზე კისერში ას საღვი-
სად გვაპერს... ტოტობა ნელაღა ღლინებს:

„ორველ მოდი კალოსა, არავინ მოვიპაროსა,
არავინ შეგწვას, შეგვამოს, არავინ წაფრყენოსა“.

ხანდახან ქიტო გამოეხმაურება:

„ორველა და გოგია, მოხან და პური მოგევა“.

მაგრამ სიცხე ამით არ კლებულობს. მზე ვადაიხარა, სიცხის
ბული კი ისევ ტრიალებს. გავლენით ერთი კალო, შევზვეტეთ,
შევაგროვეთ, მაგრამ ნიავეც არ დაიძრა. დიდხანს ვუცადეთ, ქარი
არ ამოვარდა. ქიტომ ბევრი უმღერა:

„ამოქროლდი ქვენა ქარო, ხევე უნდა გახვარხვარო,
გამოვაცხო თბილი პური და ბავშვები გაეახარო“.

მაგრამ არა გამოვიდა რა.

მიეწეკით კალოს პირას და მივიძინეთ. გათენდა დილა. ნალე-
წი შევაკოკოლავეთ და გარშემო სალენი შემოვუყარეთ. საღამოს
იგივე განმეორდა. ქარი არ ამოვარდა.

რომ გათენდა, კალოს დიდი ნაწილი ნალენს ეჭირა. კალო უნ-
და გაცდენილიყო.

აიღო მიტრომ არნადი და გასანიავებელი ხეავის კალოს პირზე
გატანას შეუდგა. ჩვენც წამოვავლეთ ხელი ფიწლებს და მალე ნა-
ხევარი ხეავი კალოს ნაპირზე იყო გატანილი. ნახევარი შუაგულში
ავაკოკოლავეთ. გავლენით, დილას ნაპირზე გატანილი ისევ შემო-
ვიტანეთ, მაგრამ ჰაერი გაქვევდა, არა და არ დაიძრა ნიავე.

მე და ქიტო შინ წამოვედით. ხეირიანად მაინც დავიძინებთო.

გულის ძილში რომ ვარ, ვიღაცის შემოძახილი მალეძიებს, გა-
ვახილე თვალი, ახალი ნარჩურაქევია.

— ჩამოდი, პური ჩავიტანოთ! — მეძახის მიტრო.

ჩვენი წამოსვლის შემდეგ ქარი ამოსულა. დამდგარა მიტრო

და სამი კალოს ნალეწი, და მერე როგორი ნალეწი, თორმეტი ურემი ძნა, მარტოს გაუხნიავებია; წმინდა ხვავის გამონიხბვა რომ დაუწყია, ქიტო მაშინ ჩასულა.

კვირა დღესაც არ ისვენებდა. რამე სამუშაოს უეჭველად გამოიჩენდა. ზამთარში ძეძვის ამოყრაზე მუშაობდა, ხან ვის გაურიგდებოდა ნარდად და ხან ვის.

საქმე ის არის, რომ ქართლის ვაკეზე ბევრი იყო მუხიანი, ზოგი დიდი ხნის წინათ ვაეჩებათ, ამოეძირკვათ და ნატყევარზე ძეძვი მძლავრობდა. ძეძვექვეშ მიწა ნოყიერი იყო, რადგან ძეძვეში ამოსული ბალახი და ფოთოლი შიგა ლპებოდა. ძეძვეს ჯალჯალ იყენებდნენ, მიწაში რჩებოდა ფესვი, რომელიც წლითიწლობით მსხვილდებოდა და ღრმად მიდიოდა მიწაში. სწორედ ამიტომ ჭირდა მისი ამოყრა. მიტრო შუალამემდე თავს არ დაანებებდა. და მერე რა ძნელია ძეძვის ამოძირკვა. რაკი ნაძეძვარი ყველაზე მსუქანი მიწა იყო, პირველ წელს კარტოფილს რგავდნენ.

არავინ იცოდა, სად ინახავდა ჯამაგირს.

გოგია რომ წამოიზარდა, მოუსვენრობა დაეტყო. ჯარში არ წაიყვანეს, დედისერთა იყო. ფლავისმანში სიარულსაც მოუხშირა. ერთ კვირა დღეს მამა-შვილი გორში წავიდა.

გოგია ახალ ტანისამოსში გამოწყობილი გამოგვეცხადა, ყარაჩოლული ჩოხა-ახალუხი და შარვალ-წულა ეყიდნათ.

ერთი კვირით ფლავში წავიდნენ (გიორგობის თვე იყო). ხუთი დღის შემდეგ ჩვენს სოფელში „მოზრძანდის კაცი“ გადმოვიდა, გოგია ქორწილში გვიწვევდა. შეენოდა ნეფე-დედოფალს გვირგვინი. სამი დღე ედგა გვირგვინი და ამ სამ დღეს ყველა „ნეფეს“ უწოდებდა. ეს იყო იმ დროს გლეხიკაცის ნათელი დღე, „მეფე“ ერქვა. პატარძალი კარგი ჩანდა. ძვალმსხვილი, ოჯახს გაუძღვებოდა. გულით ვილხინეთ. მიტროს წარბი არ გაუხსნია, მესამე დღეს შვილი და მაყრიონი სასაფლაომდე მიიყვანა; აქ გოგიამ საფლავს ჩასძახა: „დედი, წამოიხედე, შინისკენ გაიხედე, ცეცხლი ანთიაო“. სასაფლაოზე მიტრო კიდევ გაუმასპინძლდა ხალხს, ახალი ცხვარი დაეკლა. მეოთხე დღეს გოგიას ათი-თორმეტი წლის ნაგროვები ფული, დედის თავშალში გახვეული, გადასცა.

— აი, შვილო, ესლა შემრჩა დედაშენისაგან, გაუფრთხილდი, ფული როგორც გინდა, გამოიყენე.

გოგია დატრიალდა, იყიდა უღელი კარგი ლეკური (ბელაქნური) კამეჩი, თარაქამული ხარები, თავისას ერთი ორი დღიური მიუმატა, ქვეშელი ერისთავისაგან იყიდა კარგი სახნავი მიწა. გუთანნი და ურემი გამართა, ვენახი ფეხზე წამოაყენა. სხვის სელში, რაც არ უნდა კარგად უვლიდნენ, ვაზი მაინც იჩაგრება.

ღიმიტრი წამოვიდა. უკან აღარ მიუხედავს. ისევ ძეძვებსა ჰყრიდა, ხან მოჯამაგირეობდა. უჯიათმა შრომამ ლომივით ვაჟკაცი გატენა და დააუძლურა.

სხვის კარზე მოკვდა. გოგიამ კარგად გააპატროსნა მიცვალებული. თვითონაც რალაცნაირად მამას დაემსგავსა. სულ კოპებშეკრული დადიოდა. კოლექტივიზაციას კარგად წელგამართული შეხვდა, მაგრამ კოლმეურნეობაში შესვლა ვერ გააბედინეს. მთელი სოფელი გაერთიანდა, ის კი ცალკე იყო. გუთნიდებობას თავი დაანება, გამართა ურემი, გაყიდა ხარები; მარტო კამეჩები დაიტოვა, კარგად უვლიდა; დაიწყო ქირის ზიდვა გორიდან ცხინვალში.

ეს ამბავი რომ გავიგე, ავედი მის სოფელში, ვეწვიე; ბედად, შინ იყო, გაიხარა. ველაპარაკე, ნუ ჩიუტობ, კოლმეურნეობაში შედი-მეთქი, კოპები შეიკრა: „არა, ჩემი საქმე არ არისო“.

ზამთარში გაციებულყო; ურემზე დასძინებოდა და კამეჩებმა სახლის კარს მიაყენეს თურმე სიცხის აღმურით თითქმის დამწვარი კაცი.

ორიოდე დღედა იცოცხლა, შეეძლო კი საუკეთესო კოლმეურნე ყოფილიყო.

იმხანად ასეთი ჭიუტი კაცი უკვე ძნელი საპოვნელი იყო.

დ ო ლ ე

ჩემს ბავშვობაში ქართლში ერთი სახელგანთქმული მესტვირე იყო, დოდეს ეძახდნენ. დოდე გოგიაშვილი ჭარიაშენელი იყო. მეზობელს, ლექსო ოდიშვილს, ცოლად ჭარიაშენელი ქალი ჰყავდა, ტასა გოგიაშვილი; დოდე მესტვირე ხშირად დადიოდა მათთან. კუტი იყო, ჯოხზე დაყრდნობილს რამდენიმე ნაბიჯის გადავმა თუ შეეძლო, მაგრამ პატარა, მაგარი ორთვალა ჰქონდა, შიგ ვირი ება;

ამ ურემზე კუნძივით „დაეგდებოდა“ დოდე და „დადიოდა“ სოფლიდან სოფელში.

რადგან ოდიშელებს ბოსელი არ ჰქონდათ, დოდე ჩვენს ბოსელში აბამდა თავის ვირს, თვითონაც იქვე მიუჯდებოდა ბუხარს და აღუღუნებდა სტვირს.

ლექსები იცოდა აუარებელი, იმპროვიზაციაც ეხერხებოდა. ერთი და იგივე ხალხური ლექსი მისგან ათასნაირად გამიგია. რასაკვირველია, ბოსელში შეკრებილთათვის სხვა რეპერტუარი ჰქონდა; რეპერტუარის მთავარი გმირები იყვნენ მღვდლები, დიაკვნები, მათი ცოლები, სოფლის ბობოლები. მათი გამასხარავება ახალგაზრდებს ძალიან მოსწონდათ, იდგა ერთი ხორხოცი და სიცილი.

— დოდე, დოდე, აბა ერთი ტერტერასი და ფოფოდის ლექსი თქვი, თუ ღმერთი გწამს.

— ჰა, ვთქვაა?

— ჰო, ჰო, ძია დოდე, თქვი!

და იწყებოდა ახალი წარმოდგენა.

ბევრი იცოდა რძალ-დედამთილის ლექსი, ამავე დროს ისე გადააკეთებდა, რომ მინიშნებული იყო ესა თუ ის პატარძალი ან დედამთილი. კარში, ერში როცა იყო, რეპერტუარს ცვლიდა, აქ უფრო მოკრძალებული ლექსები ითქმოდა, დამრიგებლური, დიდაქტიური, რძალ-დედამთილის ლექსიც სწორედ ამას ემსახურებოდა.

პატარას ძალიან მიყვარდა ჯუჯულებისა და ვარიების ლექსი... როდესაც იტყოდა:

„მეცამეტე აღარ არის, წაუღია მელასაო“ . .

შევკლავლებდი: „ნუ, პაპა, ნუ წაუღია, რაა!“ ისიც თვალს ჩამიკრავდა, კეთილად გამიღიმებდა და ლექსს თავიდან დაიწყებდა. როდესაც მოვიდოდა „მეცამეტემდე“, მკითხავდა:

— წავაღებინო მელასა?

— არა, პაპა დოდე!...

— კარგი, „მეცამეტე სადღა არის, ენაცვალოს ყველასაო“, მაშინ არ ვიცოდი „ენაცვალოს“ რა იყო და მიხაროდა, რომ მელამ არ წაიღო.

ტასა გოგიაშვილის დედამთილი, ოდიანთ კატო, ცოტა კაპასი

ქალი იყო. მზიან დღეს, როდესაც დოდე ჩვენი იფნის ძირას იჯდა თავის გუდასტვირით, მის ირგვლივ მთელი უბანი იკრიბებოდა. ხალხში თუ კატოს დაინახავდა, ხალხს შეეკითხებოდა:

— ვთქვა თუ არა ტასასა და კატოს ლექსი?

— თქვი, თქვი, დოდე!

— „ვთქვა და აბა როგორა ვთქვა, ავი პატარძალი ზარო“.

— აი, შე მიიმახო, როდისა ვთქვი? — გადმოექრებოდა ნახევრად ხუმრობით კატო.

„როცა ვზივარ, ეუტი ხარო, აედვები და. სარი ხარო, როცა დავალ, ცეტი ხარო. დაჯვლები და ზანტი ხარო. არსა ვკამ, უქველა ხარ, შევკამ რამეს, სუავი ხარო, კარვს ვეუყვი და არც ეს სკერა, მამაძალის ქალი ხარო“.

— როდის გაიგონე, აბა, როდის? — ეკამათებოდა კატო.

— მე რად გამაგებინებ, რა?...
იყო სიცილი და მხიარულება.

შაბათსა და კვირა საღამოს რიგი ღმინში იყო და ცეკვავდა, რიგი დოდეს ჰყავდა გარს შემორტყმული და ისმენდა მის ლექსებს:

— დოდე, ტერტერისა, ტერტერისა...

— ეგ ზამთრის ლექსია, ბოსელში, ბუხრის წინ ითქმება.

მისგან ბევრი ლექსი მაქვს ნასწავლი, ბევრი მათგანი დღესაც მახსოვს. განსაკუთრებით ლექსები აზნაურთა შესახებ.

„აქაქდე აზნაურები უწრეწუნებდნენ ქორებსა,
ეხლა იმათი ცოლები უკან დასდევენ ღორებსა“.

„აზნაურობა მიყვარდა, კურდღე დახურვა ქუდისა,
გავლა-გამოვლა სოფელში, გადაკიდება ჩხუბისა“.

„კუდაბზიკა აზნაური ჩამოიელის ვარიანსა,
წიოკობას აუყენებს ქათამსა და ვარიასა“.

ერთი-ორი აზნაური თუ ერია ერში, შეღრენდნენ ხოლმე, მაგრამ აღმაცერად რომ გადახედავდნენ იფნისსახრიან ბიჭებს, ხუმრობაშილა გაატარებდნენ.

— თორე, შენ უარს იტყოდი ქათამზე, მიიმახო?! — წაჰკვესავდა თედო ძელიშვილი.

¹ მიიმახო — ფეხმრუდი (საბა); თანამედროვე ქართულში ორივე ფეხით კოჭლი. მახინჯი.

— აბა, კაცის წყენინება არ იყოს! — უმაღლესი გავისმოდან ქოჩორა ბიჭებში რომელიმეს ხმა.

— მაშ რა, ფეხმართალია? — არ იშლიდა თევდორე.

— ფეხმართალია თუ მაიმანი, ეგა ჯობიან ბევრ ფეხმართალსა, მაგრამ ხელმრუდსა.

— რომელ ხელმრუდსა? — და ხელს დაიდებდა ხანჯალზე.

— აბა, აბა! — და მიწას ნელინელ სცილდებოდა იფნისა და რეხილის სახრის ბოლოები.

— დაიცათ, ბიჭებო, თედორე, აი, ერთსაც გეტყვიო...

„წავა-წამოვა ღრუბელი, თავ-თავქვე დაეკიდება.

რაც კაცი თავისთავს უზამს, მტერი არ მოეკიდება“.

— რაც მართალია, მართალია, — გაირბენდა სიტყვა და ყველაფერი ძველ კალაპოტში ჩადგებოდა.

— წნელი მოუჭირეთ თავზე, რჩოლი, თორემა გაექცევა, — არ იშლიდა თევდორე.

— კარგი, კაცო!

— მაშ, რა კენჭებს ისვრის ჩემ ბოსტანში?

თუ შეამჩნევდა დოდე, მსმენელებში გოგოები არ იყვნენ, მაშინ ტერტერის ლექსსაც იტყოდა და მღვდელს და ფოფოდისაც მიაყოლებდა.

დოდემ კარგად იცოდა ჩვენი მხარის ავკარგი, გლეხი თუ აზნაური, თავადი თუ მღვდელი, მამასახლისი თუ ჩაფარა და ყველას გამოიყვანდა ხოლმე თავის ლექსში. ეხლა, როდესაც მისი ლექსობა მაგონდება, ისეთი შთაბეჭდილება მრჩება, მას მომზადებული ჰქონდა რამდენიმე შაბლონი და, საჭიროების მიხედვით, ამ შაბლონში ჩასვამდა ხოლმე რაიმე მომხდარ ამბავს, ან ვისმეს ავკაცობას და ლექსიც გაუჭირვებლად შზად იყო.

სააშკარად ვერას უბედავდნენ, მაგრამ მაინც უმტრეს. ერთ საღამოს, როდესაც თავის ძმისწულთან, ტასასთან, იყო, „ბედლაური“ მოპარეს. ცამ უყო პირი თუ მიწამ, ველარ გაიგეს.

ერთი კვირის შემდეგ წნელზე წასულმა ბიჭებმა ტეტუნაანთ ქალაში იპოვეს დოდეს ვირის ჩონჩხი. ვილაცას წაეყვანა, მუხანზე მიება და მგლებს შეეჭამათ.

ღმერთო, შეგცოდე, მაგრამ ეს თევდორეს ან მის მაგვართა საქმე იყო. ისინი ხომ ტასაანთ კარის მეზობლები იყვნენ.

ძალიან შეწუხდა ყველა. ფული შეაგროვეს და, მიუხედავად გული ზამთრისა, ერთი-ორი ბიჭი ს. დირბში (ქართლში იმ დროს ვირი იშვიათი იყო, დირბში კი ჰყავდათ თურმე) წავიდა და ოთხ თუ ხუთმანეთიანი ვირი გამოჰგვარეს. დიდად გაიხარა დოდემაც და ხალხმაც. დიდთოვლობა სადაც მოუხსრებდა, იქა რჩებოდა. ზამთარი რომ გატყდებოდა. მაშინ კი „აიღგაჰდა ფენს“. ბევრს არ გაიხლებოდათ, დღეში ერთი იჯრა ყოფნიდა, მოდი და ნუ იმყოფინებდა, სხვის კარად მავალი, თუმც ყველა გულიანად იღებდა. დოდე მაინც გზამ მოკლა. ერთ დღეს ხელთუბნიდან წამოსულა, ზამთარი ჯერ არ იყო გამტყდარი; ვირი რუში გადასულიყო, ურემი ველარ ამოეტანა; დოდეს სძინებოდა და ველარც გაიღვიძა თურმე. წასვლის წინ კი ეთქვა: „მხარი საწყენს მეუბნებაო“, მაგრამ მაინც წასულიყო.

ფ შ ა ტ ი ა

სოფელში სიმღერისა და ლექსის ტრფიალი სხვაც იყო. აი, თუნდაც გიო (ფშატია), ჩვენი კარის მეზობელი, მაღალი, წვრილკისერა, პირს ღიმილი არ შორდებოდა. იცოდა სიმღერა და მღეროდა კიდევ. ისე კი არა, დარბაისელმა ხალხმა რომ იცოდა სიმღერა მკაში, გუთანზე, ან ჭონაზე — არა, პატარა მიზეზი იყო საკმარისი, რომ ლექსი ჩამოემარცვლა. მამულში მაინცდამაინც ოფლს არ ღვრიდა. ცოლი ცაცია (მართა) და შვილები: მიხა (ფშატია ბიჭი) და მარო ჰყავდა. ოჯახის საქმეებს უმცროსი ძმა. ვანო (სიდაბლისათვის „ხონჩად“ წოდებული) განაგებდა, ხარ-კამეჩი, ხენა და თესვა მას ევალებოდა. ვენახს ფშატია უვლიდა. ორი მწვევარი ჰყავდა, ხე ჩამოჰყრიდა თუ არა ფოთოლს, თავის მწვევრებით სოფლის გარეთ იყო და გაჰკიოდა: „აბა, აგურა, აბა, მერცხალა, ტატაა..“ დღეგამომვებით მოიტანდა ერთ კურდღელს და ორი დღე მის სახლში „ვარხალალო“ ისმოდა. ან, ხშირად, ერთ-ერთ ერისთავთან ნადირობდა. ამ ერისთავს ნადირობა უყვარდა და ოთხ-ხუთ მონადირე გლეხკაცს

გაიყოლებდა ხოლმე. ბევრჯერ მინახავს ათი-თხუთმეტი კურდღელი კეტებზე დაკიდებული რომ მოჰქონდათ მონადირეებს.

ხშირად ბუხარ წინ იჯდა და კენესოდა — წელი მტკივაო, მაგრამ, აი გაიგონებდა მაყრულს, — პატარძალი მოჰყავთო, — წამოხტებოდა.

— ცაცია, არიქა, ჩქარა, ჩემი ჩოხა!

წამოავლებდა გრძელ ჯოხს ხელს და გეგარდებოდა კარში. აი, ღვინია ხარებშებმული ურემიც, ნეფე-პატარძალი მუთაქებზე სხედან, ქოხორა ბიჭი მეურმეა. მაყრები ფეხით მოდიან, ხმა ჩახლეჩიან, მაგრამ მაინც მღერაინ. სოფელში არიან და ასე უნდა, ხომ უნდა გააგებინონ ხალხს, რომ პატარძალი მიჰყავთ.

სწრაფად ამოუდგებოდა გვერდში, უმაღვე ჩამოართმევდა პირველს და გამკვივანი ხმით იტყოდა მაყრულს (ყარგი სიმღერა იცოდა), მის ხმას მეორე სოფელში გაიგონებდი, არც ლექსი შემოაკლდებოდა, არც ღიმილი და თვალეში სითბო, პირველს ამით დაიწყებდა:

„ნეფე, ღვერთმა ავაშენოს, როგორც შიოს მარანია,
შვიდი ვეიშეული მოკეცს, პირზე ესხათ ბალანია,
ავიყვანოს ცათამდინა, დაგნატროდნენ ყუელანია“.

შემდეგ პატარძალს გადახედავდა და არ დააყოვნებდა:

„ასრე უნდა პატარძალი ირხეოდეს ვერხეივითა,
მამამთილსა ემსახუროს, ღელამთილსაც ღმერთივითა“.

მაყრებს უხარიათ: ახალი კაცი შეგვემატაო, ნეფეს ეღმემა, თუმცა არ იცნობს, მაგრამ ხედავს — კაი კაცია და უხარია. ფშატია მისდევს მეორე სოფელში და იქ, ქორწილში ერთ-ორ დღეს რჩება.

შვიძლება იქიდანაც რომელიმე მექორწილეებს გაჰყვეს, ასე შვიდი-რვა დღე ხშირად დაკარგულა, ცაცია კი იკლავს თავს, ქმრის გასაკეთებელს ის აკეთებს, მაგრამ სად ქალის მარჯვენა და სად ვაჟკაცისა. ცაციაკას უნდა ეთქვა.

„ვაი რა ძნელი ყოფილა
მონადირისა ცოლობაო“.

სახლში დოვლათი არ ჰქონდა, მაგრამ გულდია იყო. ხან ვის მიიყვანდა შინ და ხან ვისა.

— აბა, ცაცია, შენი ჩადებული წიწაკის წნილი!
წნილსა და პურს რომ მიუტანდა...

— შენ, ვიცი, ერთი ბოთლი არაყიც გექნება...
და მეტიც არა უნდოდა რა.

ამის გამო იყო, რომ ფშატიყვავილობას¹ მის ოჯახში ხშირად ვარცლი კანკალებდა, ე. ი. სიმინდიც გამოელეოდა და ხორბალიც. ამის შემდეგ შესცქეროდა ცას, მზეს ღრუბელი არ გადაეფაროს, ყანას სხივი არ მოაკლდეს, მალე შემოვიდესო.

ნახევარ დღიურ (2500 კვადრატულ მეტრს) ქეპრელს² დათესავდა, მას ერთი-ორი კვირით ადრე მკიდნენ თითქმის ოღოშ-ღერში³. გაღეწავდნენ და მარცვალს მზეზე ახმობდნენ.

მაგრამ ფშატია მაინც ბედს არ ემდუროდა... ცხოვრებისაგან ბევრს არ მოითხოვდა, მღეროდა და სხვასაც ამღერებდა:

„წუთია წუთის ქვეყანა, წუთის წუთობით იწვება,
ზოგი ღზინსაა, თამაშას, ზოგი უცეცხლოდ იწვება“.

დ ლ ე ო ბ ე ზ ი

მართალია, დღეობაში სიარულით არც თუ განებივრებული ვიყავი, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, დღეობები ძალიან მიყვარდა. მიყვარდა კიდაობა, ღზინი, სხვადასხვა შეჯიბრი, ხალხი — მორთული და მხიარული.

¹ ფშატიყვავილობა — დაახლოებით მაისის შუა რიცხვები. ამ დროისათვის გლეხ-კაცს შესწავლდებოდა ბოლმე და „ვარცლი კანკალებდა“ — ვარცლი ფქვილს მოითხოვდა, სახლში კი ფქვილი აღარ იყო.

² ქეპრელი — ერთად დათესილი ქერი და დოღის პური, დაახლოებით ნახევარი ეერი და ხანხევარი ხორბალი. ქერ-ღიჯა ერთად დათესილი, ისევე სანახევროდ ასე თესავდა უმთავრესად ღარიბი ხალხი, ნახევარ დღიურს (2500 კვადრატული მეტრი) ადრე მკიდნენ, მზეზე ახმობდნენ და ღეწავდნენ. ჩვეულებრივ, სანამ მკა დაიწყებოდა, 2—3 კვირით უსწრებდა და ხალხი იოლას გადიოდა.

³ ოღოში — ნუშთა, ნიგოზთა და ეგვეითართა, ცერცვათა, სიმინდთა და ეგვეითართა დოუჟამებელსა და სიკაგრენაკლებსა ოღოშსა უწოდენ, ხოლო ყანათასა — ეტერ^ა სა (საბა).

ამჟამად ოღოში ეწოდება ხორბლეულთა შემოღეულელ მარცვალს, ისეთს, რუსულად რომ „ცვილის სიმწიფეს“ უწოდებენ.

— ჯერ ერთი, თვითონ ჩვენს სოფელში იცოდა დიდი დღეობა „ამალღობა“. „მარიამობა“, (აღდგომის მეორე დღეს) სოფელს მობმულ სოფლებში, კარბში — „სამებობა“, ფლავში — „ნათლიმცემლობა“ და სხვა მრავალი. ერთი სიტყვით, სოფელი მეორე სოფელს ვალში არ რჩებოდა. სამი დღე მაინც იყო მხიარულება, მოვილოდნენ გათხოვილი ქალები ქმარ-შვილით, ნათესავეები, მეგობრები, სამეგობრო ხალხი. ამ დღისათვის ყველა ემზადებოდა. ჯერ კიდევ წინა დღეებში ერთი ამბავი ჰქონდათ გასათხოვარ გოგოებს. გვიდნენ, რწყავდნენ, ასუფთავებდნენ ეზო-გარემოს. სოფელს ნათელი ჰქონდა გადაფენილი, ისეთი ნათელი, რომელსაც მზიან დღესაც კი ვერ ნახავდი. ამ დღისათვის ყველა საუკეთესო ტანისამოსს იცვამდა, საუკეთესო პურს და ლავაშს, ნაზუქსა და ქადას აცხობდა; უეჭველად საკლავი ჰყავდა მომარაგებული — უსხი, ჭედილა, ხბო, ბურვაკი ან ინდაური, ერთი სიტყვით, კაცი რის შემძლეც იყო, ამ დღისათვის არას დაიშურებდა.

ყოველი სახლიდან ისმოდა გრძელი მრავალჯამიერი თუ მაყრული.

საუზმის შემდეგ ყველა ეკლესიის ეზოსაკენ მიიჩქაროდა, სადაც გაჩაღებული იყო ლხინი. ბიჭები, რასაკვირველია, ჭიდაობისკენ გავრბოდით, აქ უკვე ტრიალებდნენ სახრეებით პაპიანთ შაქარა და გიგუანთ წყალობა. „განი, განიო“. ზურნის ხმა კი ცასა სწვდებოდა. საქორწილო ბიჭები ლხინს ეტანებოდნენ. გრძელქოჩრიან თავებზე ჩიტის ბუღისოდენა ქუდები ეხურათ.

— პეპა, წადი, გამორეყე, თორემ აქ მოჭიდავეები არა გვყავს, გვაჯობებენ... — ეხვეწებოდნენ პეპას სარისტის მიმცემი ბიჭები. პეპაც დაუზარებლივ ართმევს სახრეს და მირბის ლხინის წრისაკენ. მალე სიცილითა და ბურტყუნით ბიჭებიც მორბიან საპიდაოსკენ: გედახის ბიჭი, ყურთულაანთ სანდრა, დალაქიანთ გიგო, გიგუანთ ზურა, ფშატიას ბიჭი და ვინ იცის, კიდევ რამდენი. ჩვენებურები ჩემ დროს კაი მოჭიდავეები იყვნენ, სხვა სოფლელებს ესახელებოდა, თუ აქ იჭიდავებდნენ და გაიმარჯვებდნენ. ამავე დროს, ისიც იცოდნენ, რომ აქ ჩხუბის ატეხა აზნაურებს ხეირს არ მისცემდა.

აი, გავიდა წრეში დალაქიანთ გიგა, მის განიერ მკერდს თითქოს დასასრული არა აქვსო. გამოიყვანეს ქვემო სოფლელები, დიდ-

ხანს არ მონდომიან ძალის სინჯვას, ქვემო სოფელმა დაიჩოქა და უნდოდა კისრულზე წამოეღო, მაგრამ ვერ მოხარა და მიწაზე პირქვე დაემხო. გიგამ ხელი წააშველა და წამოაყენა, ხალხში მოწონების შეძახილები გაისმა. ახლა გიგამ სტაცა ქამარში ხელი, ხალხს გაუხარდა. ზურნა იჭაკება. „ჭიდაობას რა უნდა, წამოკიდება უნდა“... გიგამ შემოატარა წრე, მოწინააღმდეგეც აპყვა, გიგამ კი უცბად, მოულოდნელად, მოიგდო თეძოზე და წამოაპირქვეავა. „აი, შენ კი გენაცვალე“... — წამოიძახა წრემ. წამოქცეული კი წამოდგა, ხელი გაუწოდა და გადაეხვიენენ ერთმანეთს. ჩვენებურები ზეიმობდნენ.

აი, წრეში გამოვიდა მაღალი, ხეხელა ჭაბუკი.

— ჩიტოა, ზემო ქართლელი, წვერელი.

— არა, კაცო, ის კი არა, დიდი მოჭიდავე რომ იყო, იმისი შვილია, თუ შვილიშვილი... — ატყდა ხალხში ჩურჩული.

— ფარდი, ფარდი... — ისმის შეძახილი. ამ დროს წრეში გადმოხტა ფშატის ბიჭი, გადმოხტა და ეძგერა, თეძოსკენ გაიწოდა ხელი, კალატოზიშვილმა კი ისე მოიცილა, გეგონებათ, ბალღის ფუნჩულა ხელიაო. ზურნამ აუწია. მიხა გახტა უკან და ახლა ჩოხის საყელოსაკენ გაიწია, მოწინააღმდეგემ მიუშვა და უცბად შუაკაურით ასწია, ასწია კიდეც და მიხამ ზურგიც დაჰკრა. „არის“, „არ არის“ ზედმეტი იყო. კალატოზიშვილი იდგა და უცდიდა, მიხა წამოდგა, შეხედა, და გავიდა წრიდან.

— ხელის ჩამორთმევა დაგვიწყდა, გლებო! — გამოსძახეს აზნაურების მხრიდან...

— კიდეც ვინა ხართ? — გაისმა ისევ იქიდანვე.

— ჩვენა ვართ! — და გადმოდგა ნაბიჯი გედახის ბიჭმა. ქოჩორა იყო, შავგვრემანი, მკერდგანიერი, ჯმუხი, ღმილმადლიანი. მისი ნამდვილი სახელი და გვარი ლექსო კაპანაძე იყო, სინოს ბიჭი. მის მამას „გედახს“ ეძახდნენ, იგი ხშირად დადიოდა პურის სამკელად, სიტყვა „გედახი“ ყაზახიდან მოიტანა. შეარქვეს „გედახი“ და მისი ბიჭი კი უკვე „გედახის ბიჭი“ იყო.

დინჯად მივიდა, ხელი ჩამოართვა. ხალხი გაიტრუნა. გედახის ბიჭმა მოასწრო და წასწვდა ჩოხის საყელოს, წასწვდა და შეტრიალდა, შეტრიალდა და მის უზარმაზარ ბეჭებს გადაევლო ეს კოპ-

წია და მაღალი ვაჟკაცი, მაგრამ მალევე წამოხტა. გელახის ბიჭი იმავე აღვილს დახვდა. მოწინააღმდეგემ სცადა შუაქაური გაეკეთებინა, მაგრამ გელახის ბიჭმა დაასწრო და თეძოზე წამოიღო, გაშალა მწვანე მოლზე. ხალხი ერთმანეთს მიაწყდა; აი, უცბად წრეში მათრახამართული არჩილი გაჩნდა, მაგრამ თვალისდახამხამებზე ჩვენებურს გვერდში ამოუდგნენ გიგუაანთ ლექსო და სამიოდე სხვა, ღობის მარგილებით შემართული. არჩილს ფერი ეცვალა; ეს არჩილი მეჯვრისხვეელი თუ აძველი აზნაური იყო, ყველა დღეობის სტუმარი, უჩხუბრად დღეობას არ დატოვებდა. ჩადგნენ შუაში თავაკაცები. არჩილი წრიდან გაიყვანეს. კიდაობა გაგრძელდა, მაგრამ არჩილი არ ისვენებდა, ლექსოს კეტი თვალში ეჩხირებოდა. აი, უცბად ხანჯალამოღებული გაქანდა მისკენ, მაგრამ წრის თადარიგის მიმცემმა შაქრომ ჯოხი ხელზე დაჰკრა და ხანჯალი გაადგებინა. ამის შემდეგ ატყდა კეტების ჭახკუხი, ერთი ჩოხიანი (აზნაური) არ გაუშვეს კეტდაურტყმელი.

— სადაც გაგვლიათ — ხო, მაგრამ იქ არ გაგივათ...

ძლივძლივობით გაყარეს ერთმანეთს მოჩხუბრები, კაცი არ მოუკლავთ, მაგრამ თავგატეხილი ბევრი იყო.

ეცადნენ კიდაობის აღდგენას, მაგრამ ეშხი დაკარგული იყო.

— შენა? არა კიდაობდი?

— ხშირად არა, მაგრამ ერთი-ორჯერ კი.

— რაც გულში ჩაგრჩა, ის გვიამბე... — ჩააცივდნენ ბიჭები.

— დღეობებში არ ვკიდაობდი, მაგრამ ძალოვანის სახელი კი მქონდა, ათფუთიანი ტომარა თორმეტ საფეხურიან კიბეზე აღვილად ჩამქონდა. 7—8 საცალო¹ ზედიზედ.

ერთ დღეს მკის მუშამ ისამხრა და უზარმაზარი ვერხვის ძირში თავისებური ღვინის გამართა, ფშატის ბიჭი გამოქანდა და მეცა. „აბა, განი განი!“ — გაისმა ხმა და თან საჭიდაოც დაამღერეს. უცბად მომაგონდა კალატოზიანთ ჩიტოს შუაქაური და არც დავაყოვნე. მიხამ ქვევიდან შემომაჰყიტა თვალი. დაჰკრეს ყიჟინა. ზოგმა დაიძახა: „ჯერი არ არისო“. არ ვიცი, თავისი ფალავნის წაქცევა იწყინეს, თუ ახალი ფალავანი უნდოდათ კიდევ ენახათ. ასე იყო თუ ისე, კიდევ დამჭიდეს, ელვასავით მეცა და სცადა წამოგვეკიდე.

¹ საცალო — ფარდაგის დიდი ტომარა.

მაგრამ მზად დავხვდი. გავშალე წელში და კვლავ შუაკაუროთ მოვიქციე ქვეშ.

დღეობაში არ მინახავს ისეთი შეძახილები, მაგრამ, რად გინდოდა დღეობა, აქაც ღვინით კარგად იყენენ შეხურებულნი, ის იყო და ის, გამივარდა მოჭიდავის სახელი. ფშატის ბიჭის წაქცევა ხუმრობა საქმე არ იყო.

კვირაცხოვლობა აღდგომის სწორი იყო. ორშაბათს კი სწავლა იწყებოდა. სოფელში ვიყავ, ჩავაბარგეთ ურემი, დედამ გვითხრა: კარალეთში დავასვენოთ საქონელი, დღეობაც ვნახოთ და (კარალეთში, ნაქარმაგევის¹ თავში, კვირაცხოვლობა იცოდა) საქონელსაც იქ ვაქამოთო.

კარალეთში რომ ჩავედით, დღეობა გახურებული იყო. საკიდლოს წრიდან ისმოდა ცამდე ასული წამოძახილები, ქება.

დედამ, ის-ის იყო, სუფრა ვაშალა და მოგვადგნენ ჩვენი სოფლის თავკაცები: პეპა და ორი თუ სამი სხვა.

— მინდია, თუ გვიშველი, შენ გვიშველი, სანდრაც წააქციეს, ვანაც, შაქრაც. სხვები კი აქ არ არიან, უნდა იკიდაო.

— რას აზბობთ, რა დროს მაგის კიდაობაა! — შეუტია დედაჩემმა.

— მაშ, ჩვენებურები ეგრე პირმურიანები წავიდეთ?

წამოვდექი, დედამ შემომიტია, მაგრამ ჩვენებურებისათვის პირი ხომ უნდა ჩამომებანა?

მალე წრეში ვიდექი საკიდაო ჩოხაში გამოწყობილი. მეორე მხრიდან ერთი დაბალი და თხელი ბიჭი გამოხტა.

— კაცო, მეტი ველარავინ ნახეთ? — ვუსაყვედურე პეპას.

შუა წრეში შევხვდით ერთმანეთს. ხელის ჩამორთმევისა და მისალმების შემდეგ ქამარში ხელი წავავლე, მოვსინჯე, მსუბუქი მეჩვენა, „რახან ეგრეა, წრეს შემოვატარებ და ქალების ჩგუფთან დავვლებ“, — ვფიქრობ ჩემთვის. მაგრამ ამის გაფიქრებაც ვერ მოვასწარი, რომ თვალები ძირიდან შემოვანათე. ის დალოცვილისშვილი, როგორც ჩანს, მიხვდა, რომ მე რაღაცაზე ვფიქრობდი, დაიჩოქა და წამომიღო კისრულზე, ქართული ჭიდაობაც ესაა სწორედ.

არა მწყენია. წამოვხტი, გადავკოცნე და გავერიღე წრეს. „აგ-

¹ სოფ. კარალეთის დასავლეთით მდებარე მინდერებს, ლიხესა და სოფელს შუა ნაქარმაგევი ეწოდება; ჩრდილოეთის საზღვარი — გორი-ციხივალის შარავხა.

რე გინდაო, — დედაჩემმა, — როცა არ იცი, მეცამეტე გოჭივით ნუ გახტები ხოლმეო“.

გარდა საეკლესიო დღეობებისა, საჯარო ჭიდაობა იმართებოდა აღდგომის კვირას და ყველიერში.

ყველიერი დიდი დღესასწაული იყო სოფელში. ყველიერში იცოდნენ ჭონაც, ყვენობაც, ჭიდაობაც, ჩალიჩიც, დამიკარიც და, ვინ იცის, კიდევ რამდენი სხვა. ყველიერი რაღაც თავისებური მხიარულებით გამოირჩეოდა. არცერთ სხვა დღეობაში არ იცოდნენ იმდენი ხმაურობა, რამდენიც ყველიერში.

ყველიერის წინა ღამეს ჩამოივლიდნენ მეჭონეები, ყველას კარს მიაღებოდნენ. იმღერებდნენ, ზოგთან თითო ჭიქა არაყს ან ღვინოს გადაჰკრავდნენ და აგროვებდნენ ფულს, ხორცს. მახსოვს, უკანასკნელი ჭონის ხალხი ყველა ჭადარა კაცი იყო: გიო (ფშატია) კოშუაშვილი, ნიკა პაპიაშვილი, ლექსო პაპიაშვილი, ცაკა რაზმაძე, ვიორგა ხაბაზაშვილი. ახლა რომ ცოცხლები იყვნენ, საუკეთესო სახელმძღვანელო მომღერალთა გუნდი იქნებოდა. მოდგებოდნენ კარს და იტყოდნენ ჭონას. იტყოდნენ და რას იტყოდნენ?! ნიკა პაპიაშვილი რომ დაიწყებდა, გეგონება, აბრეშუმის ძაფი ამოახვია და მისი ბოლო ცაში ვარსკვლავს უჭირავსო; წმინდა, ხავერდოვანი ხმა ჰქონდა. ცაკა რაზმაძე მეორეს ეუბნებოდა და წმინდა სანთელივით ღნებოდა, დანარჩენები ღულუნებდნენ და, როცა საჭირო იყო, გუჟუნებდნენ.

მასპინძელი კარში გამოვიდოდა, ჭუღმონდილი უგდებდა ყურს, სანამ არ მოათავებდნენ, ხმას ვერ გასცემდა. დაამთავრებდნენ და ეტყოდა:

— აი, ავაშენოთ ღმერთმა. მობრძანდით ბუხართან, ცოტა შეთბით.

— შენ ავაშენოს და დაგამშვენოს, მტერი დაგიმარცხოს, მოყვარე გაგიძლიეროს. შემოსვლით ვერ შემოვალთ, გვიანაა, ჭერ შუა უბანში არცა ვყოფილვართ...

მიიღებდნენ, კვერცხი იქნებოდა თუ სხვა რამ შესაწევარი და გადაინაცვლებდნენ სხვაგან; ბოლოს, როცა დაიღლებოდნენ, ერთერთის შეპატიჟებაზე (წინასწარ დათქმულთან) შევიდოდნენ, მიუსხდებოდნენ ბუხარს და იქ იტყოდნენ ჭონასაც, სოლომონ ბრძენსაც, თეთრო ბატოსაც, შაშვს და კაკაბსაც, ჩაუხტეტ ბარათაშვილსაც,

ზამთაროსაც, მაყრულსაც, ერთი სიტყვით, ყველას, რაც იცოდნენ, და სიმღერა მათ არ შემოაკლდებოდათ. სად წავიდა სოფლიდან ეს სიმღერა?

— ფილარმონიაში დამწყვდიეს, — წაიხუმრა ვახტანგმა, — და ხალხში აღარ უშვებენ.

— მეორე დღეს იწყებოდა დღეობა. — გააგრძელა გიორგიმ, — ჯერ ერთი, ჭონის ხალხი საერთო სადილს მართავდა, რომელსაც მთელი სოფლის თავკაცობა ესწრებოდა; დღეობაში თუ ყველა ოჯახი თავისთვის ქეიფობდა, ყველიერში ქეიფი საერთო იყო, სახალხო. ხალხი შეხურობდა და მაშინ იტყოდნენ — ყენი ჩამოვატაროთო. ვინმე ყენად მორთულს უკუღმა შესვამდნენ ვირზე, თუ ვირი არ იყო, ჯოხზე (ბავშვებმა რომ ცხენაობა იციან), გვქონდა ბალღობას ერთი აურზაური, წავიყვანდით ამ მორთულ ყენს და წყალში გადავაგდებდით. თებერვალი იყო, წყალს ზოგჯერ თოში და ენთელი მოსდევდა და ამიტომ ყენს ვუფრთხილდებოდით (ის ხომ მართალი ყენი არ იყო), ფეხს დაისველებდა და გაიქცეოდა სახლში ტანისამოსის გამოსაცვლელად.

აი, ამის შემდეგ მივბრუნდით სოფლის მოედანზე ცეკვა-თამაშით, სულ ასკი-კუკუს¹ ვბუქნაობდით. იყო ერთი მხიარულობა, ყივილ-ხივილი. ყველიერი ძირითადად ვაჟკაცობის დღეობა იყო. იმართებოდა სავაჟკაცო თამაშობანი, ქალარაშერთულები სხვებზე ნაკლებ არ ჩალიჩობდნენ. მართლა, ჩალიჩიც² იმართებოდა. ცოლ-შვილიანები და უცოლ-შვილოები ჯიბრობდნენ, ან ზემოუბნელები და ქვემოუბნელები. ჩალიჩად დახვეულ ტილოს ხმარობდნენ, ან სე-

¹ ასკი-კუკუ — ცეკვა იყო ერთგვარი, ხშირია ჩაქუხულა უნდა. იგი ეხამურება გურიში აღდგენილ ფარსა-კუკუს. დღეს ქართლ-კახეთში დარჩენილია მხოლოდ სიტყვის მასალად. მუქარად: „შენ, იცი, ჰკვიანდ იყავ, თორემ სულ ასკი-კუკუს გაცეკვებო“ (ქართლი), „სულ ბარცა-კუკუს გათამაშებო“ (კახ.)

² ჩალიჩი — შემოიხაზებოდა წრე, რომლის დიამეტრი 2—3 მეტრი იყო. არადანის მიხედვით 10—12 ვაითელიდნენ. ხუთი (ექვსი) ერთ მხარეს იყო, ამდენივე — მეორეს. კენჭის ყრით ერთი ჯგუფი დგებოდა წრეში, ჩალიჩს (ლახტებს) წრეში სივრცეობდნენ, ისე, რომ ჩალიჩს თავი წრის ხაზზე სდებოდა. გარეთებს ჩალიჩი უნდა მოეტაცნათ ისე, რომ წრეში მდგომს არ ჩაეჭრა, ფეხი არ მოეხვედრებინა მუხლამდე, გარეთ მოთამაშე რომ ჩალიჩს (ლახტს) მოივლებდა ხელში, ამის შემდეგ იყო ფეხზე ცემა. თუ ყველა ჩალიჩი გარეთების ხელში იყო, შიგნითანი ზარალოდნენ, მაგრამ გარეთანი ბოლოს ჩაიჭრებოდნენ და ახლა ისინი დგებოდნენ წრეში; სანამ დაიღლებოდნენ, თამაში გრძელდებოდა.

ლის ტომარას სიგრძეზე სჭრიდნენ და ჩალიჩს მისგან აკეთებდნენ. მოჩალიჩენი ფეხზე ტოლალს იხვევდნენ, ზედა პაიჭებს ან საცვეთებსაც იცვამდნენ, მაგრამ ძლიერი ვაჟაკისაგან დარტყმული ჩალიჩი მაინც თავისას აკეთებდა, მოჩალიჩეებს წვივები სულ დაღურჯებული ჰქონდათ, ვაჟაკური სპორტი თუ გინდოდათ, ეს იყო.

მეორე საერთო თამაშობა იყო დამიკარი, აქვე ეგდო დიდი ქვა, ხოლო მას „საჯილდოვო“ ქვას ეძახდნენ და არა „საჯილდაოს“.

მესამე ადგილას ფერხული ჩაებათ და წრეს უვლიდნენ, ლამაზი იყო შავჩოხიანების ფერხული, მზეკაბანივით რომ ღელავდა მათი ბეჭები, ფერხულის ცეკვაში ქალები არ იღებდნენ მონაწილეობას, პატარძლებსა და გასათხოვარ გოგოებს ლხინი ცალკე გაეჩაღებინათ, სალამურისა თუ „ბუზიკის“ ხმა ცასა სწვდებოდა.

პატარა გოგოებს კი „ბუჯნა-ჭოტური“ ლხინი ჰქონდათ.

ჩალიჩით რომ დაიღლებოდნენ, ჭიდაობა გაიმართებოდა. ყველას სიამის ღიმი დასთამაშებდა სახეზე.

ასეთ დღეობებში ჩხუბი არ იქმნებოდა. წვრილფეხა აზნაურები აქაც არ ისვენებდნენ, მაგრამ იცოდნენ: საერთო ლხინის ადგილის ახლო, რომელიღაც ეზოში, რამდენიმე მარგილი იყო მიყუდებული და აშკარად ვერაფერს ბედავდნენ.

ამგვარად, ძველმა სოფელმა შესანიშნავად იცოდა წელიწადში რამდენიმეჯერ დარდის ჩამობერტყვა და დროს ტარება.

მ ე ლ ი უ ვ ი ლ ე ბ ი

როგორც აღვნიშნე, ჩვენს სოფელში აზნაურების ერთი თხუთმეტი კომლი მაინც იყო, უმრავლესობა ხელმოკლე, მცირე მამულიანები. გლეხებისაგან მხოლოდ იმით განსხვავდებოდნენ, რომ კვირა-უქმეს ჩოხას იცვამდნენ და ხანჯალს შემოიკრავდნენ. საერთოდ მშვიდი ხალხი იყო, მაგრამ მათში თავის ავკაცობით გამოირჩეოდა მელიშვილების ორი ოჯახი — თევდორე მელიშვილისა და გიო მელიშვილისა. თევდორეს სამი ვაჟი ჰყავდა: გენო, ალექსი და ექვთიმე, გიოს — ხუთი: დემეტრე, სანო, გიგა, სოსო, კოლა. ამ ორ ოჯახს შორის სისხლი დატრიალდა. თევდორეს მამას გიოს მამა მოეკლა ბარით, მიჯნაზე წაჩხუბებულიყვნენ.

ერთი მტკაველი ჩემსკენ გადმოგიწევნიაო, — ედავებოდნენ ერთიმეორეს და საბოლოოდ ერთი მათგანი ბარით თავგაჩეხილი მიწაზე დაეცა, დაეცა და ველარც ადგა. ის იყო და ის, სისხლი ველარ გაიბანა ამ ორ ოჯახს შორის.

— არიქა, მელიანი ჩხუბობენ, — გავარდებოდა ხმა და მთელი ზემო უბანი გავრბოდიტ მათ კარმიდამოსკენ. იყო კეტების ტრიალი. გავაშველებდით, დასისხლიანებულთ თავპირს მოვბანდით. ვამშვიდებდით.

— აი, ნახავ, თუ მაგათ ერთმანეთი არ ამოწყვიტონ!..— იძახდა ხალხი.

თვედორე და მისი ბიჭები თუ კიდევ ერეოდნენ ხალხში, ღღობაში თუ სოფლის საქმიანობაში, გიოს ბიჭები თავის ეზო-მამულს არ სცილდებოდნენ. გუთნეულიც კი საკუთარი ჰყავდათ. სანო იყო მათი გუთნიდედა და „გარეშე საქმეთა მინისტრი“, მას ჰქონდა ურთიერთობა სოფელთან. დემეტრე, გიგა და სოსო დილიდან საღამომდე თავაუღებლივ მუშაობდნენ. კოლა, როგორც ჩანს, ბავშვობაში პოლიომიელიტით ყოფილა ავად და მარჯვენა მხარი დადამბლავებოდა; ვერ იტანდნენ ძმები, რომ არა მუშაობდა, პურს კი ჰამდა. ხშირად კეტებით სცემდნენ ძმები ხეზე დაბმულს, ისმოდა მისი ბღავილი. როცა წამოვიზარდე, გადააუტებოდი და გავაშველებდი. „შენი საქმე არ არისო“, — შემომიტყუებდნენ. მაგრამ თანაც ერიდებოდათ, რადგან დავემუქრე — მაზრის უფროსთან ჩავალ და ვეტყვი ყველაფერს-მეთქი. კოლა ასეთი ეჭვირს მერე აიღებდა თავს და ზემო ქართლში, ნათესავებთან მიდიოდა. საჩიოდე კვირის შემდეგ დაბრუნდებოდა. დაც ჰყავდათ, მაყვალა, ისე გაათხოვეს. სოფელს არც კი გაუგია, მას შემდეგ აღარც სოფელში უნახავთ. მუშა ხალხი იყო. ყოველთვის კარგი საქონელი ჰყავდათ. იმათი შაქარა კამეჩი სპილოსა ჰგავოა, ლამაზი, რქადაგრეხილი, დიდთვალეზა, ტანოვანი, ღონიერი, გამწვევი.

ხელმრუდეებიც იყვნენ, მაშინ, თუ სათანადო პირობებში მოექცეოდნენ.

— ლიხვმა ცხინვალელი ურჩის ურემი მოიტაცა. ფართლის ცალები წყალმა წაიღო, — სოფელში ასეთი ხმა დაიჩხა. „ფართლის ცალები მელიანთ ბიჭებმა წამოიღესო“. — ამბობდნენ. მაგრამ საბუთი არავის ჰქონდა. ერთხელ კარბულებში ბიჭებს მუხიან-

ში საქონელი გვეყარა, ჩვენ კი მორევში ვბანაობდით. უცბათ წყალში დგაფანი მოადინა ვილაცამ. წყლიდან რომ წამოიძარტა, მელთან სანო იყო. ჭრელი ჩითის ნიფხავი ეცვა. ყველამ ჩითის ნიფხავს დავუწყეთ ცქერა. სანომ შემოგვიღრინა და გვიფრინა. ამის შემდეგ სოფელმა საბოლოოდ დაიჭერა, რომ ლიახვის გატაცებული ფართალი მათი წაღებული იყო.

ერთ დღით სოფელში ხმა დაირხა: სოსეს ნაკეთები ბალი გაუჩეხათო. ოთხი წლის ჩაყრილი ბალი იყო, ორი ჰექტარი, პირწმინდად აეჩეხათ. სოფელმა იმ დღესვე თქვა: „მაგათი საქმეაო“. საქმე ისაა, რომ სოსეს საბაღე მიწა მათ მიწებს შორის იყო ჩახხრული. სთხოვდნენ — გაგვიცვალეთ, ჩვენს მიწებს გავუერთიანებთო, ვერ მორიგდნენ, მელიანი შესაფერ ფარდს¹ არ იძლეოდნენ. „მაშ, კარგიო“, — ეთქვათ და ეს მუქარა ხუთი წლის შემდეგ შეუსრულეს. სოფელი კი ამბობდა, მაგრამ დამტკიცება არ გინდოდა? მეჯვრისხვეიდან გადმოვიდა ბოქაული ჩაფრებით, ორი დღე იტრიალა, სადილ-ვახშამიაც არ აკლდა. ვერაფერი აღმოაჩინა, ამოვიდა ეპისკოპოსი, იქადაგა, დასწყევლა ამის ჩამდენი და 5 თუ 6 წლის შემდეგ სოფელში ამბობდნენ: „წყევლამ უწიაო“.

ძმები ძმურად ცხოვრობდნენ, სანამდე სანო ცოლს ითხოვდა. ეს უკვე 1917 წელს იყო. მეზობელი სოფლიდან მოვიყვანეთ პატარძალი, ნაქვრივალი. რაკი ნაქვრივალი იყო, ქორწილი არ გადაუხდიათ. ერთი ორი კაცი იყო სუფრაზე. მეჯვარეობა მთხოვა, უარი ვერ ვუთხარი და გავყევ პატარძლის მოსაყვანად.

ერთი თუ ორი წლის შემდეგ დატრიალდა ცოდო-ბრალი. ახლა სანო აიძულეს ოჯახში. მისი აღარაფერი უნდოდათ, იყო ჩხუბი. გიგამ და სოსომ ცოლები მოიყვანეს, დემეტრე კი უცოლშვილო დარჩა, ამბობდნენ: სანო უნდა ამოიჭამოს და მისი ცოლი დაისაკუთროსო.

მეორე მელიანი ნიშნისმოგებით გასცქეროდნენ თავის სახლიკაცებს, რადგან ახლა ძმათა შორისაც ხშირი იყო კეტების ტრიალი.

ერთ საღამოს დემეტრემ და გიგამ შეაბეს ურმები და გასწიეს გორისკენ, ხე-ტყე უნდა ეყიდათ — ახალი სახლების შენებას ეპირებოდნენ. ღამე წავიდნენ, რათა სიგრილეზე ევლოთ.

¹ ფარდი — ისეთი, რომელიც ღირებულებით შეძლეულის დარი იქნებოდა ფარდი — მისი ტოლი (საბა).

დილაადრიან სოფელში ჩოჩოლი ატყდა, ჩაეირბინე. წყალგალ-
მელი სიკა ფერწასული უამბობდა: „ადრე წამოვედით გორიდან,
რაჯაბას ვერხვთან მელიანთ ურმები ხხულში გადასულან. ვადავე-
დით და რასა ვხედავთ; დემეტრე პირქვეა დამხობილი ურემზე. მძი-
ნარისთვის ზურგში დაუხლიათ თოფი, გიგა ხნულში გდია, როგორც
ჩანს, გაქვეულა, მაგრამ დასწევინ და ისიც მოუკლავთ“.

„რალას უცდით, ხალხო! მაინც ღვთისშვილები არიან, არ მიე-
ხედოთო!“ — დაიძახა „გიუი გაბომ“ და გავეშურეთ რაჯაბას ვერხ-
ვისაკენ, რომელიც ჩვენი სოფლიდან 3 კილომეტრზე იდგა. ჩავე-
დით, ხარ-კამეჩი საწყალობლად იცოხნებოდა. დავასვენეთ ურემზე
დემეტრე და გიგა და ამოვიტანეთ. წმინდაგიორგში დავასაფლავეთ,
საგვარეულო სასაფლაოზე.

დასაფლავებიდან ესლა დამამანსოვრდა: მათი ძმა კოლა იდგა
და გაიძახოდა — „ჩემი მოკვლა უნდოდათ, თვითონ კი დაიხოც-
ნენო“.

რაჯაბას ვერხვისაკენ დახოცილების წამოსასვენებლად რომ მი-
ვდიოდით, ხალხი ტუტუნებდა: „სანომ დაახოცინა თორორეს ბი-
ჭებსაო“, მაგრამ ამის არც მნახველი იყო ვინმე, არც გამგონი.

დარჩნენ სანო და სოსო. ერთი-ორი წლის შემდეგ გავარდა
ხმა: „ხალხო, მელიანთ ჩხუბიაო“. გავეშურეთ, სანო და ეილაც მე-
ორე თითქოს ძიძგილაობენ. უცბათ ეს მეორე მოსცილდა და დაეშ-
ვა კიბეზე, ხელში მალლა აწეული ხანჯალი უჭირავს, სანო შეტრი-
აღდა, რაღაცას დასწვდა და გამოჰყვა, შუა ეზოში წამოეწია, ამარ-
თა ცული, რომ გიგას ცოლის ძმისთვის, რომელიც იმ დღეს სტუმ-
რად მისულა—დაერტყა. გადავუხტი წინ, ცული გაგავდებინე. ახ-
ალგაზრდა ვიყავ და არ ვიცოდი, რა საფრთხეში ვიგდებდი თავს.
განისხლიანებული სანო სახლში შევიყვანეთ, ხანჯლიანი კი სხვებ-
მა განაიარაღეს. ექიმი მოვიყვანეთ, შეუხვია, მაგრამ, რომ გამოვი-
და, მითხრა: „ორი-სამი საათი თუ იცოცხლა, ეგეც კარგიაო, მთე-
ლი მუცელი ჭრილობებადაა ქცეულიო“.

ღიაგნოზი სწორი გამოდგა. იმ ზამთარს კოლაც საღდაც კარში
დარჩენილიყო და ისიც მომკვდარიყო. ოჯახიდან დარჩა მხოლოდ
სოსო და სანოს ერთი ვაჟი; ეს ობლობაში გაიზარდა და სასარგებ-
ლო კაცი დადგა, აგრონომია, კარგი მუშაკი. სოსოს შვილები კი
შასწავლებლობენ.

თუ გიო და მისი შვილები სულ მამულის შექმნაზე ზრუნავდნენ, თევდორეს მამული ფეხებზე ეკიდა. ქეიფი რომ მოუნდებოდა, ხან ერთ ნაკვეთს ჰყიდიდა, ხან მეორეს. ზოგსაც მეტი არა უნდოდა რა, ჩალის ფასად ყიდულობდნენ, სხვისი გამონაცვალის ჩოხით მიდიოდა დღეობაში, კარგად იქეიფებდა და შემდეგ ჭადზე და წნილზეც კარგად გრძნობდა თავს. უფროსი ვაჟიც მამის კვალს გაჰყვა. მწვევრებით ნადირობა (კურდღელზე) და სმა უყვარდა. ბოლოს, იქამდე მივიდა, რომ ერთადერთი მწვევარი „მერცხალა“ ხუთ მანეთად გაყიდა და იმავე დღეს დუქანში დახარჯა. მუშაობაში სხვას ტოლს არ დაუდებდა. კარგი თოხი და ბარი იცოდა. უმცროსები ხნავდნენ, თესავდნენ, მაგრამ ერთმანეთში ვერ რიგდებოდნენ. თავადე სამოცდაათი წლის იქნებოდა, როდესაც უმცროსმა, მისმა მომდევნომ, ხანჯლით დაქრა, მაგრამ გადარჩა. „არა, კაცო, მაგათში, სისხლის ცოდო ტრიალებს, — ამბობდნენ მოხუცები, — ეგრე ადვილად ვერ დაიდუღებსო“.

იყვნენ ასეთებიც. ესენი საბოლოოდ არც ქვეყნისათვის ვარგოდნენ და არც თავისთავისთვის, როგორც ყანაში სარეველა ბალახი, ისე გამოერეოდნენ ხალხში, ჩრდილს დასცემდნენ ხალხის საერთო ნათელ იერს, მაგრამ ეს ჩრდილი ისევ მალე გადაიკრთებოდა ხოლმე.

მთა და ბარი ვის გაუყვია?

ერთი მუჟა ბრინჯიო

მანქანა სოფ. ბელოთში გაგზავნეს, იქ დაგვიცადეო. თვითონ უყვებით სოფ. ქერესკენ გასწიეს. ქერე ერთ-ერთი პატარა სოფელია გვერდის ძირზე, იქვეა კულბითი, სადაც ჩერქეზიშვილები ცხოვრობდნენ. აქ, კულბითში, ჩერქეზიშვილებთან იზრდებოდა ერეკლეს შვილი იულონ ბატონიშვილი, რომელმაც სახლი სოფ. ბელოთში აიგო, სახლის ირგვლივ ბაღი გაიშენა. დღემდე ამ ბაღის ბოხობა კაკლები პატარა ლიახვის ხეობაზე იყო ცნობილი. კულბითთან კავშირი სიკვდილამდე არ გაუწყვეტია ელისაბედ ჩერქეზიშვილს — ჩვენს სახელოვან მსახიობს. გორში დახვდებოდა ხოლმე საბარო ურემი და ტაატით ამოვიდოდა ჩვენს სოფლამდე, აქ თავის მეგობრებთან დაისვენებდა და მხოლოდ საღამოს მიაღწევდა თავის კულბითს.

სოფ. ქერესთან პატარა ქედზე ავიდნენ და ქედის ზურგიტ დასავლეთისაკენ გაჰყვნენ.

თითქოს ხელოვნურად არის გაკეთებული ამ ქედის ზურგი იმისათვის, რომ მაღლიდან ქართლის ვაკეს გადმოხედონ. ვერცხლის ძაფებივით ელავდნენ უზარმაზარ ვაკეზე დიდი და პატარა ლიახვი, მათგან გაყვანილი სარწყავი არხები, აგრეთვე პატარა-პატარა მდინარენი: ჭარებულა, მეჯუდა, აძურა, ტორტლა... სოფლები ხილის

ბაღებსა და ზვრებშია ჩამალული, უზრმაზარი ტირიფონა უკვე ბაღ-ვენახით იფარებოდა.

— ერთი მითხარი, რამდენი არაშენდა და ახალდაბაა საქართველოში? — ჩაურთო სიტყვა ვახტანგმა მაშინ, როდესაც ვიღაცამ ახსენა ეს სოფელი.

— ახალდაბა? ერთი ოცი თუ ოცდაათი, არაშენდა კიდევ მეტი...

— ესენიც ახალსოფელივითაა, — დაასვენა ვახტანგმა.

— მართალია თუ არა, რომ ფრისისა, დიცისა და არგვიცის გაჩენაში ღმერთი არ ურევია? — ააციმციმა თვალები ერეკლემ.

— ეს როგორ?

— წყალი არ ჰქონიათ ამ სოფლებს, ძალიან შეწუხებულან და ღმერთთან წასულან საჩივლელად. სადაურები ხართო? — ვერ უცენია ღმერთს, — ან რა ჰქვია თქვენს სოფლებსო? — უკითხავს. „რა ჰქვია და დიცი, ფრისი და არგვიციო, — უპასუხეს. ღმერთს თვალები დაუხამხამებია, ვერ მოუგონია და უთქვამს: „არც გამიჩენია და არც ვიციო“. წამოსულან ხელცარიელები. მხოლოდ ჩვენს დროში გამოიყვანეს თურმე სასმელიცა და სარწყავი წყალიც.

— ეგ ვიღამ გიამბო, ვისგან გაიგონე? — ჰკითხა ლელამ, რომელიც გუშინწინ თუ გუშინ წამოეწია მამასა და ძმებს.

— ჭიტემ მიამბო გუშინ, ლიახვზე რომ გადავედი.

გაპყენენ ორბოძალის წინ გაწოლილ ქედს, რომელსაც დისევის ქედს უწოდებენ, მისი აღმოსავლეთი ნაწილი ტყითაა დაფარული, მაგრამ დასავლეთი კი — სოფლების ახლო, მთლიანად ჩამოეტიტვლებინათ, დედა-ქანებილა ჩანდა. ჯერჯერობით სამელიორაციო სამუშაონი კი არ დაუწყიათ. პატარაა ჰარებულა, მაგრამ წვიმის შემდეგ შეიძლება ისე ადიდდეს, რომ თან წაიღოს ქერეს, ქიწინისის, კარალეთის მინდვრები.

აიარეს სოფ. ჰარები, სნეკვები (ზემო და ქვემო სნეკვი). აღმოსავლეთით გადაკვეთეს ჰარებულისა და პატარა ლიახვის წყალგამყოფი ქედი, აქ, მთის ფერდობზე შეფენილია ქსუისის სოფლის საბჭოს სოფლები. ერთი რამ ეცემა კაცს თვალში: ქართველებით დასახლებული სოფლები უფრო დიდია, ბაღვენახებიანი, გარდა ჰარებისა, თვითონ ქსუისი, ღმენისი, დისევი, კულბითი, დანარჩენი პატარ-პატარა სოფლები: ბევრიჯვარი, ზემო ქერე, გოჯითა, ზემო-

კორკულა, ქვემო კორკულა, ნანიაური, ხუგასთა, ხელჩუა და სხვა მრავალი, ზოგი აქეთა ფერდოს სოფელი ღრომის საბჭოზეა მიწერილი.

ამ სოფლების ირგვლივ პატარა-პატარა ახოები იყო გატეხილი, ბევრი ამჟამად მიტოვებულია, ზოგან კი ეთესა დოლის პური და დიკა, ადგილ-ადგილ ჩოქელა სიმინდიც. ამ სოფლებისაგან ძველთაგანვე ტყე ძალიან შევიწროებული იყო, ქვემო სოფლებს (ტყვიავს, მარანას, ქიწნისს, ტირძნისს და სხვათ) შეშა-ფიჩხს ეს სოფლები აწვდიდნენ. დღეს ტყეს შეღავათი მიეცა, სოფლებს ელექტრონი და გაზი აქვს. თონეს იშვიათად ახურებენ. პურის საცხოობი თითქმის ყველა სოფელშია და ხალხი გამომცხვარ პურს ყიდულობს. ბუჩქნარი ბევრგან წამოზრდილია, მაგრამ მოვლა მაინც სჭირია. ამ სოფლებსა და დისევის ქედს მაღლიდან დასცქერის ორბოძალის მთა, რომელიც თითქმის ორი ათასი მეტრის (1953 მ) სიმაღლისაა, უტყეოა. ვახუშტი ამ მთაზე წერს: „ხოლო ორბოძალი არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი. ამ ორბოძალსა ზედა არს ბალახი. უკეთუ მოძოოს არამუნებურმა ცხენმა. მასეუ წამს მოჰკლავს, აგრეთვე თივაცა მისი მოაკვდინებს და არს ესე ბალახი ამ მთებთა ზედა ყოველგან მრავალი“.

— ორბოძალა რაღად ეწოდება?

— ვანათიდან კარგად ჩანს. მისი მთელი მწვერვალი ორადაა გაყოფილი. ბოძალსა² ჰგავს.

კულბითს რომ დაუახლოვდნენ, მაშინ შეაჯამეს ის, რასაც გაშლილ ვაკეზე ხედავდნენ:

პატარა ლიახვის გამოღმა ერთმანეთს იყო გადაბმული: ფლავი, ქერე, ფლავისმანი, ქიწნისი, სათემო, შერთული, ცევერა, მარანა, ტყვიავი, კარბი, მერეთი, გუგუტანთ კარი, ზარდიანთ კარი. ქსუისი, დმენისი, მთისკენ — სათიხარი, პატარა ლიახვს გაღმა კი — მღვრეკისი, ბროწლეთი, ტირძნისი, თერგვისი, დიცი, ქორდი, არბო, ერედვი, არგვიცი, ფრისი, ერგნეთი — ყველა ბაღებში და ვენახებში ჩაფლული...

¹ ვახუშტი ბაგრატიონი გულისხმობს, ალბათ. უცუნას (სათოვლია) *Calcicum speciosum*-ს, რომელიც, მართლაც, ფრიად შხამიანია, მისგან იღებენ კოლხიკის წყევალაყა: „აი, შენ და, უცუნაო“, — ეტყვიან იმას, ვინც ეჯავრებათ.

² ბოძალი — ისარი ორპირი.

დიდი ლიახვის გაღმა კიდევე უკეთესი სოფლები ჩანდა.

— ქვევიდან შემოვყვებით?!

— აბა, ვახტანგ, შენ ჩამოთვალე!

— ტინიხიდი, ოთარშენი — აღარ არის, რუისსა და ურბნისს მალხაზის წვერი ეფარება, თედოწმინდა, არაშენდა, ახალდაბა, ვარიანი, სასირეთი, ბრეთი, დირბი, ტახტიძირი, დვანი, ყელქცეული, შინდისი (ფრიალ დიდი სოფელი), ქვემო ხვითი, ფხვენისი, ზემო ხვითი, ნიქოზი, ზემო ნიქოზი, ცხინვალი...

— კარგია? დიდი ლიახვის მარცხენა ნაპირდან?

— კარალეთი, პატარა გარეჯვარი, დიდი გარეჯვარი, რეხა.

— მინდიავე, რად იტყვიან:

„ჩემ მტერსაც დაღამებია
კარალეთსა და რეხასა?“

იკითხა ვახტანგმა.

— რად იტყვიან? ეს, ალბათ, ზამთარზეა ნათქვამი, ღია მინდვრებია, ნამქერი იცის და იმიტომ...

— აბა, გაეწიოთ, თორემ შეგვაგვიანდება. დანარჩენი სოფლები შემდეგ.

— ჯერ ორი საკითხი მაქვს, — არ ისვენებდა ვახტანგი.

— ვიართ და გზადაგზა თქვი.

ჩავიდნენ სოფ. ბელოთში, რომელიც, ძირითადად, ლიახვის მარჯვენა ნაპირზეა; იულონ ბატონიშვილის სასახლისაგან ციხის ნანგრევებილა დარჩენილა. მის ეზო-გარემოში ერთი ბოხოხა კაკალი ახლაცა დგას.

უკანასკნელი მეფისწულები და შვილიშვილები ვერც დატოვებდნენ ვერაფერს, ახალმა დროებამ, გიორგი მეთორმეტის გარდაცვალების შემდეგ, ძალიან გაადარბა. რუსეთის მაშინდელი ადმინისტრაციის რუსიფიკატორული პოლიტიკა ამ პროცესს ხელს უწყობდა. ამის დასადასტურებლად მეფის ჩამომავალთა ორიოდ წერილს მოვიტან მხოლოდ:

„წერილი მეფის ასულის მარიამისა მიშკარბაშის ცოლის ქალუასადმი 1816—22.

„ბრწყინვალე კნენიას, მოურავის ჯალაბს და უსაყვარლეს დას, ბატონს ქალუას, მოწყალე ხელმწიფას.

ვიცი, მწყალობელი ბრძანდები და ამისათვის გიკადნიერე მოხსენება, ვითხოვ: ცოტა ბრინჯი მიბოძოთ თავისი ერბოთი, ეგების მეც მაგიერი სამსახური შევიძლო; მეფის ასული მარიამ“.

აი, მეორეც:

„1816—22 ქ. თქვენს ბრწყინვალეობას ორი ოქრო ებოძა. ღ-ნ მრავალს ამ ბრწყინვალე დღესასწაულს დაგასწრასთ კარგის ქმრითა (?) და შვილებით და ჩემი თავიც გამსახუროსთ.

მეფის ასულ მარიამ“¹.

წერილი იულონ ბატონიშვილისა იოსებ მიშკარბაშისადმი (იოსებ ბებუთოვი):

„1801 წ. დეკემბრის 21 ქ.

მიშკარბაშო იოსებ!..

როგორც იყოს, ერთი კარგი ყალამქარის საბნის პირი თავისი შილით უნდა მიშოვნო და რამდენიმე ლიტრა ბრინჯი და საჩქაროდ გამომიგზავნო.

დეკემბრის კი, ქ ჯ-ს უბთ იულონ.

ქ. შაქარი აღარ გვაქვს, იაფად იქნება და ერთი მისრიდინის შაქარი გამოგვიგზავნე. იულონ“.

ეს წერილები იმიტომ მოვიგონე, რომ აგვეხსნა, რატომ არსად ჩანს მათი სასახლის ნაშთები. დიდი შეძლებისა არ იყვნენ და მკვიდრ სასახლეებს ვერ აშენებდნენ, მას შემდეგ, რაც რუსეთის იმპერიამ საქართველოს სუვერენიტეტი გააუქმა, „ერთი მუჟა ბრინჯი“ ჰქონდათ სათხოველი და სახვეწარი.

სათიხრული გორდა და ტაბაკი

ბელოთში პირველ რიგში რუკა გაშალეს. ამ ხეობაზე სოფელი მრავალია. ქართველებით დასახლებული სოფელი ერთი ორიოდელაა (ბელოთი, აწრისხევი, ხადურთანთ კარი და კიდევ რამდენიმე).

„...ხოლო ჩაოდენნი ოსნი დავსწერეთ ამ ადგილებთა შინა, პირველად სახლებულან ქართველი გლეხნი, შემდგომად მეპატრო-

¹ მარიამი, ექვთიმე თაყაიშვილის აზრით, ერეკლე მეორის ასულია, დავით ციციშვილის მეუღლე.

ნეთაგან მათთაგან გარდმოსახლებულან ოსნი, და ქართველნი ბართა შინა ჩამოსულან, ვინადგან მტერთაგან ბარს შინა კაცნი შემცირებულან“...

ასე ხსნის ამ ხეობიდან ქართველების გამოხიზვნას ვახუშტი; გიორგი დაჰპირდა, ამ საკითხზე მერეც ვისაუბრებთო.

ღმენისის პირდაპირ გაღმა მოჩანდა კოხოთი, ზემო სარაბუკი, ქვემო სარაბუკი, იქ, სადაც ლიახვს ღვრია უერთდება, დიდი სოფელია ვანათი, იქვე ჯორჯიანნი, და, ლიახვის პირას, საცხენისი. აქა თავდება დიდი ბალები, აქვე იწყება დიდი სარწყავი არხი „ვანათის არხი“, ესა რწყავს დიდსა და პატარა ლიახვს შორის მოქცეულ დიდ მინდვრებს (ერედვის, დიცის, მეღვრეკისის და სხვათა ფართობებს). საცხენისის ზევითაა ხადურთან კარი, ხოშერი, ბელოთი, ზემო ზონკარი, აწრიხევი, ინაურები და სხვანი.

ბელოთის აყოლებაზე სოფ. აწრიხევი და სხვები ძველად მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტები ყოფილა. აქ დღესაც შეიმჩნევა დიდი ციხის ნანგრევები. „ფოტრის ხევს ზევით არს აწრის-ხევი. აქ აღაშენა შანშემ ციხე-სიმაგრე თვისად, არამედ იქნა გალიად, არამ თუ გამოიყვანეს ცოლი და დედაწული მისი მუნილამ“.

საქართველოში რომ XVIII საუკუნის დიდი მოგზაური, ბოტანიკოსი და ბუნებისმეტყველი გიულდენშტეტი მოგზაურობდა, კახეთში ერეკლე ახლდა სამასი რჩეული ვაჟკაცით. როდესაც გიულდენშტეტმა იმერეთისაკენ წაჰვლა ისურვა, ერეკლემ იგი ქსნის ერისთავს გადააბარა და სთხოვა, იმერეთის მეფე სოლომონისთვის მშვიდობით ჩაებარებინა. ერისთავმა კარგად უპატრონა. სათიხარის გზით დიდი ლიახვის ხეობაზე გადაატარა, ღამე სათიხარის ციხეში გაათევინა, მეორე დღეს ვანათის გზით სამაჩაბლოში გადავიდნენ, საიდანაც მაჩაბელმა, დიდი ლიახვის მოურავმა, წონის გზით იმერეთში ჩაიყვანა.

საქართველოში მოგზაურობის შესახებ გიულდენშტეტმა საინტერესო წიგნი დაგვიტოვა, შედარებით კარგადაა აღწერილი ჩვენი ქვეყანა და მისი მცენარეული საფარი.

დღეს ამ გზას, რასაკვირველია, მნიშვნელობა აღარა აქვს. მთის წინა კალთებს მოფარებით გზა და მგზავრობა მტერთა ხშირი შემოსევის მიზეზითაც იყო გამოწვეული.

სოფ. ბელოთელები და სათიხრელები კარგი ხელოსნები იყვნენ, ქვემო სოფლებს ესენი აწვდიდნენ კიღობნებს, ხონჩა-ტაბაკებს, გორდასა და თაბახებს, სივირასა¹ და ორომს, სადღვებელს და ჩანახებს, ჯამსა და კოვზს, კათხასა და ციცხვს, აკენსა და შიბაქს, სკამს და ყოველივე ხის ავეჯსა თუ ჭურჭელს; ლიახვის ნაკადულებზე პატარ-პატარა, პრიმატიული ჩარხები ედგათ და მუშაობდნენ. მათი ნახელავი: სკამი და კიღობანი, რომელნიც ცალკეული ნაწილებისაგან შედგებოდა, ისე მკვირვად იყო შეკრული, რომ „წყალი არ გაუვიდოდა“. ლურსმნის ნაცვლად ხმარობდნენ ხის ფარეშებს², მართალია დასანანი, რომ ეს იშვიათი ხელოვნება გადაუარდა, მაგრამ ცოტა მადლი ამ გადაუარდასაც დაჰყვა. ავეჯისათვის თუ ჯამჭურჭელისათვის ყველა ხე არ გამოდგებოდა. კოვზი, ციცხვი, ჯამი კარგი გამოდიოდა პანტისაგან, ჩანახი, კასრი, სადღვებელი, სივირა — ვერხვისა და ოფისაგან. ვარცლი, გორდა, თაბახი, ტაბაკი — ცაცხვისაგან. მერე ყოველი ხეც ხომ არ გამოდგებოდა, ხე უნდა ყოფილიყო ტლუ, უნუჯრო, მაშასადამე, არჩევდნენ, ხშირად მოჭრილს რომ დახედავდნენ, წუნს აღმოაჩენდნენ და სხვას ეძებდნენ. ვარცლისათვისა და თაბახისათვის ხომ ხე საკმაოდ მსხვილიც უნდა ყოფილიყო.

—მაშ არ ეკეთებინათ?

—უნდა ეკეთებინათ, მაგრამ წინდახედულად.

—ისეთს ნუ მოვთხოვთ ძველ გლეხს, რისი გაკეთებაც არ შეეძლო, —აუხიროდათ ვახტანგი.

—რადა გლეხს, ტყე ვისიცი იყო, მას უნდა სცოდნოდა ტყის ყადრიც. ნახევარ ნახელავს მებატონე იღებდა...

— გივი აშილახვარი მიინცდამაინცი არ დარღობდა, მის შემდეგ რა იქნებოდა, —შეაშველა მინდია მსიტყვა.

—ძველი კაცის ნათქვამიო. ხშირად არის მართალიო.

— გივი, გივი, ხშირად მესმის და ერთი კარგი მასზე არავისაგან თქმულა.

¹ სივირა—შედღვენილი მაწვნის—დოს საწურავი.

გორდა — პატარა თაბახი.

ტაბაკი — ნაპირ დაბალი თაბახი.

² ფარეში — ხის ჭანჭიკი (საბა). თანამედროვე ხელოსნები ფარეშს რომ იტყვიან, გულისხმობენ ხის ლურსმანს.

— რა უნდა ითქვას? შავი რაზმის ჩამოყალიბება ქართლში მისი საქმე ყოფილა.

— ერთი კვირის სახელი დარჩება ამქვეყნად და მეორეც ავი-საო, — დააგვირგვინა გვიმ.

—ბელოთიდან უკვე ნამდვილი მთიური სოფლები იწყებოდა: აგერ ზონკარი, ინაური, სიათა, აწრისხევი, შამბიეთი, მაგრაბ, როგორც ჩანს, ესენიც ბარისკენ მოიწევენ, ზემო სოფლები კი — ქნო-ლო და ჩაბარუხები — თითქმის ჩამოსულა ვანათში, ერედვში და თვით ცხინვალში.

—ეს ამოდენა თხა რომ აქ დარჩენილა, რას იზამს?

— უეჭველად უნდა აიკრძალოს მისი ყოლა. აქ მცენარეული საფარი იმ დღეშია, რომ თხა უკვე უბედურებაა.

—მერე ხალხმა რით იცხოვროს?

—თუნდაც ცხვარი ვაამრავლოს. არ გაგიგონია, ცხვარი სახლში შემოვიდა და სილარიბე კარში გააგდო.

—ეგ ცოტა ძნელია. თხას ნეკერით ინახავენ. მერე ცხვარიც ნაკლებ არ სპობს მცენარეს.

—აბა, სიძნელე უნდა დასძლიოთ, თორემ.

მანქანა სოფელ გარეთ დააყენეს, მთის ფერდობზე, ერთი ეული ცაცხვის ძირას, აქ გავათენებთო, და თვითონ, რაკი ჯერ დრო იყო. აჰყვნენ ხეობას, შალვამ და გვიმ ქედი ასპრეს, გიორგი და ვასტანგი კვლავ გაღმა გავიდნენ და ტყე-ბუჩქნარს შეესივნენ, მინდია და ერეკლე ლიახვზე ჩავიდნენ. ლელა მანქანასთან დარჩა.

—კალმახს დაგიჟეროთ, — შეჰპირდნენ.

ერეკლეს უყვარდა მინდიას დინჯი საუბარი წარსულ თუ თანამედროვე ამბებზე და ამიტომ ცდილობდა მასთან ხშირად ყოფილიყო.

იშვიათად, მაგრამ ანკესს მსხვილი კალმახიც მოსდევდა. ერთგან, პატარა ტოტში, ინაურელი ბიჭები ხელობდნენ. ერეკლემ ანკესი მინდიას მიაჩეჩა და ინაურელი ბიჭებივით წყალს ჩაუქდა. მართალია, ზაფხული იყო, მაგრამ წყალი ყინულივით იკბინებოდა. პირველად შედრკა ერეკლე, მაგრამ, პატარებმა როგორ მაჯობონო. და გაუძლო; ერთ ქვის ქვეშ, როგორც ჩანს, კალმახი მოიგდო, ყურები აუწითლდა და კვნესას უმატა.

—ლაცხუჩებში, ბიჭო, ლაცხუჩებში...—ამოუდგა გვერდში პატა-

რა ბიჭი. მართლაც, ერეკლემ ქვის ქვეშიდან გამოიყვანა ერთი ცილის სიგრძე კალმახი და მინდიას გადმოუგდო. ერთი ორი კალმახი კიდევ დაიჭირა და ამოვარდა წყლიდან გალურჯებული, აკანკალებული.

— რაც არ ჰქონდა მამაშენსა, ნურც შენ დახვევ მარმაშებსაო, აბა ჩქარა გაიხადე სველი ტანისამოსი და მიუფიცხე მზეს, — და მინდიამ დაუწყო ზელა ერეკლეს ტანს. მზემაც თავისი ქნა და დაპყვენენ ქვემოთყენ.

მანქანასთან დაანთეს ცეცხლი და შემოდგეს ქვაბი.

— არ აშენდება შლამითა ბირთვის-სამშვილდეს ციხენი, — გაგიგონიათ? — წამოიწყო ერეკლემ.

— კი გამიგონია, მაგრამ აქ რა შუაშია?

— ამით ხომ იოლად ვერ გადავალთ? — და გადახედა ქვაბს.

— როგორც გიჭირდეს, ისე გიღირდესო. გარდა ამისა, გოგიას საკუქნაოში ზოგი რამ სხვაც აქვს.

სალამო ხანზე ჩამოგროვდნენ ყველანი. მასალა ბევრი ჰქონდათ და ჯერ მის დაბინავენას შეუდგნენ.

— სიმინდებს უჭირს, — გიორგიმ მინდიას მიმართა, თითქოს ის ახლავე მისცემს შევბასო.

— სიმინდმა თქვა: ძირში წყალი მომიგდე და თავში გინდა ცეცხლი დამინთეო. წინათ აქ ჩოქელა სიმინდსა თესდნენ, გვალვას კარგად უძლებდა, მოსავალი გაუცდენელი იცოდა, მაგრამ აქაოდა მოსავალი ცოტა იცისო, სხვა ჯიში შემოიტანეს, ის კი დაავიწყდათ, იმ ჯიშს წყალიც უნდა, მთის ფერდოზე კი ჯერ სარწყავი მინდვრები არ არის.

— მერე ხალხმა არა თქვა რა?

— თქვა, მაგრამ უფროსი ხომ იცი? ერთი ანდაზა თუ არაკია: საწყალმა თქვა: ჩვენ თხას ტყუბი თიკანი ეყოლაო. ხალხმა თქვა: როგორ იქნებო, ბატონმა თქვა: ჩვენმა თხამ ბატკანი მოიგოო. ხალხმა თქვა: შეიძლებო.

— აი, ამიტომაა საჭირო კრიტიკის გაძლიერება, — ჩაერთო შალვა.

— ხემ თქვა: ცული ვერას დამაკლებს, შიგ რომ ჩემი გვარისა არ ეჩაროსო.

— სიმართლე მაინც თავისას გაიტანს, სიმართლის ნერგი იხა-

რებს, დარგო თუნდა სიპსა ქვაზედაო, თუ ანდაზაა, ანდაზა იყოს, — გაიღიმა გვიმ.

— აბა, მომიხვედით თქვენც საბა და დავითი, სულ იგავებით ლაპარაკობთ. ჩაალაგეთ მცენარეები, თორემ სუფრა გაცივდება, — შეუტია ხუმრობით გიორგიმ.

— სუფრა, თორემა! — ვერ მოითმინა ვახტანგმა, რომელსაც ცოტა უფრო გემრიელი ლუქმა უყვარდა.

— ეჰ, ვახტანგ, არ გახსოვს, ქიტემ რა გითხრა: საქმელი ერთი დღისაო, სახელი ასი წლისაო, — გაჰკრა ერეკლემ.

— ეგ მაშინ თქვა, წინ რომ ჩაბუებუყებული ჯამი ედგა; მეორეც, მგელს მგლობა ერქვა, ტურამ ქვეყანა ამოაგდოო, — შენ კი უარს იტყოდი, არა?

— ბიჭო, რაზე დაობთ, ეს თუ არა გყოფნით, შინ წავიდეთ.

— კარში გასული კაცი ქვაზე მაგარია, ეგეც არ იყოს, თელავში თუშსა ჰკითხეს, ტალკვესი გაქვსო? მაქვსო, მაგრამ ალვან-შიაო...

მინდიას გულიანად გაეცინა და გოგიას თვალი ჩაუკრა, მანაც საბარგულიდან გადმოიღო სანოვაგით საკმაოდ კარგად გატენილი მცირე ყუთი.

— აი, ეგ სხვაა! — შემოჰკრა ტაში ერეკლემ.

— დედიჩემის გამომცხვარი კვერი ახალციხეში თბილი ჩამყვავო, — დაუმატა გვიმ.

— კარგია, კარგი ჩვენი სიტყვა.

— კაცი მოკვდება, სიტყვა კი არა, დროზე თქმული კაი სიტყვა მოქნეულ ხმალზე უკეთესია.

— ახა, ღმერთო ჩემო, შეუდექით საქმეს!

— ჩვენ არას ვაკლებთ! — და მხიარული სიცილი ღიახვის ჩქერების ხმას შეუერთდა.

— არა, ჩვენი მინდია, მაინც მინდიაა!

— ეჰ, ბიჭებო, ერთმა თქვა: ვისაც ახალგაზრდობაში არ ვუნახივარ, ღმერთმა ჩემი თავი მოხუცობაში არ აჩვენოსო.

— მართალია პაპაჩემი, ყველა კაცი კაციაო, კახაბერი სხვა კაციო, — ქიტემ არ გვითხრა გუშინ?

მთაში უტბად იცის ჩამობნელება, საქმე ისაა, რომელ ფერდოში ხარ დაბანაკებული; თუ იმ ფერდოში, რომელიც ჩრდილოეთს

უცქერის, ღამე ისე წამოგებარება, რომ მთის წვერები ჯერ კიდევ განათებული იქნება.

მართალია, ბიჭები ჯერ ხალისობდნენ და გივის ეზღაპრებოდნენ. მაგრამ თვალს რული მათაც მალე მოეკიდათ და ღამის უცნაურ ხმებს მათი მშვიდი სუნთქვაც შეუერთდა.

პარგი მამოზლის პირიმეო

დილით ადრე დაიპირეს თადარიგი. საუზმეზე ერეცლემ ახალი კიტრები შენიშნა.

— გუშინ რომ არა გექონდა?

— ზაფხულში შენახული ზამთარში ცივი ქვაც თბილიაო, — გივიმ უპასუხა. ვახტანგს კი პირი მსხვილი ლუკმით ჰქონდა გამოტენილი.

მანქანა თავის საქმეს შეუდგა, ნელი ღულუნით მიდიოდა ვანათისაკენ. ვანათში შეყოვნდნენ, არბოსკენ გაველდგეთ თუ ორტევში ავიდეთ, იქიდან მთის გზით — ქემერტში, და ამგვარად, დიდი ლიახვის ხეობაში ჩავიდეთო?

— გზები არ ევარგება.

— ომში რა ჯობია, რაც ხელში მოგხვდებო.

— ეგ აქ არას გამოგვადგება. მოდით, ლელა, მინდია და გიორგი ცხინვალში ჩავიდნენ, საგზალი მოამარაგონ, რაც შეიძლება ხევიანად, ჩვენ კი...

— ჩვენ კი ავედით ორტევში, — გააგრძელა ვახტანგმა, რომელსაც ხელში რუკა ეჭირა და დასცქეროდა, — ორტევიდან ავყვეთ ამ გიჟსა, — გაიხედა მდინარისაკენ, რომელიც ლიახვს მარჯვნიდან უერთდებოდა და ერთი ამბავი ჰქონდა: რძესავით თეთრად მოდიოდა და აქეთ-იქით ეხეთქებოდა.

— წვიმა ზევით არსად ჩანს და რამ ამღვრია ასე? — შეხედა გიორგის.

— რამ ამღვრია და ჩვენმა ავკაცობამ. აგურ, როგორ ჩამოფხეკილია ფერდო. ნიადაგი წაუღია. კირქვაა, ყინვასა და მზეს დაუშლია და წყალს მეტი რა უნდა? მოაქვს და მოაქვს ჩვენი მთაც და ბარიც.

დიდსა და პატარა ლიახვს შორის ამ ადგილებში გერის მთაა გამყოფი, რომელიც ერდვის თავამდე საკმაოდ თანაბრად და ნელინელ დაბლდება. მაგრამ ცხინვალ-ერედვთან უცბად ჩაწყდება და ორ ლიახვს შორის იქმნება საკმაოდ ვრცელი ვაკე, რომელიც სოფელ შერთულთან მახვილი კუთხით მთავრდება. ამ ვაკეზეა დიდი და ძველი შესანიშნავი სოფელი ერედვი, სადაც ცხინვალის რაიონის ერთ-ერთი ძლიერი კოლმეურნეობაა. სოფელ ერედვში შესანიშნავი ისტორიული ძეგლიცაა, ერედვი განთქმული იყო კარგი პურით, თესავდნენ უმთავრესად დოლის პურს, ფხიან თეთრ დოლსა და წითელ დოლს. ითვისებოდა შავფხა თავთუხიც. გარდა ამისა, საკორკოჭედ და საქადედ თესავდნენ ასლებსაც (ორმარცვალა ასლი. ცალმარცვალა ასლი), ცოტაოდენ ქერსაც, უმთავრესად სალუდედ.

ერედვის ქვემოთ არბოა, ნიკო ლომოურის სოფელი, ამავე სოფელში ცხოვრობდა ანტონ ფურცელაძეც; მის სახლში დღეს სკოლაა. ნიკო ლომოურის ქაჯანა სწორედ ამ სოფელშია დაბადებული და გაზრდილი. არბოში იცოდა დიდი დღეობა არბოობა, უფრო სწორედ გერისთაობა. გერის წმინდა გიორგი მთაში „ესვენა“. არბოში კი მისი მეტოქე იყო. დღეობა სწორედ აქ იმართებოდა. მთაში მხოლოდ მოკითხული მლოცველები¹ მიდიოდნენ. გერის წმინდა გიორგი ძალიან ძლიერ ხატად ითვლებოდა, ქვემო ქართლიდან, კახეთიდანაც ხშირად მოდიოდნენ სალოცავად, სამი სწორი იცოდა: გერისთაობა აგვისტოს პირველ კვირას, შუა გერისთაობა — მეორე კვირას და ბოლო ან თავგერისთაობა — მესამე კვირას.

ხშირად ურემი ურემზე იყო გადაბმული, ხანდახან დღეში 200-300 ურემს აუვლია, კრელჩარდანხიანს, რომელთა ზანზალაკიანი უსხებიც (შესაწირავი ზვარაკი) ურემზე გამობმულეები, დინჯად მიაბიჯებდნენ. ხალხი მორთულ-მოკაზმული იყო; ზოგჯერ ქალებს თეთრი ტანისამოსი ეცვათ და ურემს წინ ეცკვითა და კვანწით მიუძღვებოდნენ, შეთქმული ჰქონდათ მთელი გზა ეცკვით ევლოთ, ბევრი შეუ-

¹ სალოცავისგან მოკითხული — ძველად კაცი რომ ავად გახდებოდა, მკითხავთან მიდიოდნენ, მკითხავის პირველი რჩევა იყო „სალოცავმა მოგკითხნა“, გერის წმინდა გიორგიმ, ლომისამ და სხვა.

„ქალი რომ ავად გახდება, წაიყვანებენ არბოსა, ერთს მაინც შეიყუენტრუშებს, გინდა სულ არა არგოსა“.

თქვამდა: ოღონდაც მიშველე რამე და ფეხშიშველა მოვალ შენს კარამდეო.

გზაში და ნიშის ეზოში ორი კვირა მაინც იყვნენ წმინდა პურზე, კარგად ჰამდნენ და სვამდნენ, ბევრჯერ ლხინშიც გაეროდნენ, ხალხს მეტი რა უნდოდა? განსაკუთრებით ბევრი ხალხი მიდიოდა თავგერისთაობას, ე. ი. მესამე კვირისთვის, ამ დროს იყო, რომ ურემი ურემს მისდევდა; ვაი იმის ბრალი, ვისიც სიმიინდი არბო-გერის გზის პირას იყო, მლოცველის ბალლი უეჭველად გადახტებოდა და მოტეხდა ტაროს. ამიტომ აგვისტოს სამი კვირა ოჯახიდან ვინმე დარაჯობდა სიმიინდს.

სოფ. არბოში იმართებოდა დიდი დღეობა: ლხინი, კილაობა, შეჯიბრება. აზნაურობას ბევრი საქმე არა ჰქონდარა და დიდ უბედურებად ჩათვლიდა არბოობას რომ არ დასწრებოდა; მთელი წელიწადი აგროვებდნენ აქაური გლეხკაცობა და თავადაზნაურობა—მერეთელები, არბოელები, ერედველები, ქორდელები და სხვა ასლო მდებარე სოფლები სარჩო-სალეველს, რომ სტუმარს დახვედროდნენ: ფურცელაძეები, ყურულები, გედევანიშვილები, მახათალები და სხვანი. რასაკვირველია, დღეობა უჩხუბრად არ ჩაივლიდა, მაგრამ ბოლო ხანებში აზნაურობას (ისინი იყვნენ ჩხუბისთავეები) გლეხკაცობის კეტების რიდი ჰქონდა. იშვიათად დამთავრდებოდა ჩხუბი სიკვდილით. ალბათ იმიტომ, რომ „კაცს სადაც მტერი ჰყავს, მოყვარეც ეყოლებათ“, ქომაგი ჩნდებოდა, გამშველებელი.

არბოობას იმართებოდა ბაზრობაც და დიდი ბაზრობაც. სურამელი, ცხინვალელი და გორელი ვაჭრები აქ მართავდნენ სახელდახელო დუქნებს. მოდიოდნენ თბილისელი ვაჭრებიც. გლეხკაცობას გამოჰქონდა ფეხისმოსავალი, კირნახული, ღვინო, ხილი, საქონელი, შინამრეწველობის ნაწარმი: თიხის ქურჭელი, ხის ქურჭელი, ავეჯი: აყვანი, სკამი, ვარცლი, გობი, თაბახი, ტაბაკი, გორდა, ხონჩა, სივირა, ორომი, კოვზი, ქიტი, კათხა, ჯამი, კილოფი, გარდა ამისა, ურემი, კევრი, უღელი, აპეური და ყველაფერი, რაც სოფელს სჭიროდა. ან რასაც სახლში მოიქარებდნენ. დიდი ვაჭრობა იყო ხოლმე იქ, სადაც საქონელი იყიდებოდა. კარგს იშვიათად გამოიყვანდნენ და ყველა თავისას აქებდა.

„არბოს კამეჩი გაეყიდე ქებითა და დიდებითა,
შეხედლე უკან მოჰყავდათ ლანძღვითა და გინებითა“.

ლიახვის მარჯვენა ნაპირას რომ მთის ფერდონი მოსდგომია, პატარა-პატარა სოფლებითაა მოფენილი. მაღალი მთიდან ჩამოსახლებული ოსები ტყეში დასახლებულან და მისდგომიან ტყეს, უჩეხიათ და გაუახოვებიათ. ეს ახოები გამოფიტულან და მიუტოვებიათ. მარჯვენა შენაკადების ხეობებში (ელტურის, ღვრიის, წყალწმინდის და სხვა) ჩაწინწყლულია სოფლები: ელტურა, მარმაზეთი, საბოლოკე, შელეური, ღვრია, ორტევი, ღორტევი, დიდხევი, თლიაყანა, წყალწმინდა, კლარსი, მუდისი, გერი, ნიარა და მრავალი სხვა. თუმც აქ ხშირად ვერ გააჩხევთ, რომელი მოსახლე რომელ სოფელს ეკუთვნის. სახლდებოდნენ ახოების მიხედვით, იმის კვალობაზე. გაახოებული მიწა რამდენ ოჯახს გამოკვებავდა. ბევრი სოფელი აქაც ძირს ჩამოვიდა, ვანათში, დმენისში, ერედვში და ბარის სხვა სოფლებში.

—ჯარგი კი იყო ერედვში ჩაგვევლო და ერედვის ბაზილიკა გვენახა, — მოიგონა ერეკლემ.

—შეგვაგვიანდება, — მოკლედ მოუჭრა გიორგიმ.

—ლიახვის ხეობები ისტორიული ძეგლებით ღარიბი ჩანს.

— ნიქოზის ტაძარი, მის ჩაყოლებით რუის-ურბნისი, აი, თუნდაც ერედვი!

—არის რამით შესანიშნავი?

—როგორც რუდა მეფისაშვილმა დაადგინა, იგი აგებულია 906 წელს. მეათე საუკუნეში იწყება საქართველოს აღდგენა-გაძლიერება და ფეოდალურ სახელმწიფოდ ჩამოყალიბება, ერედვის წარწერაში მოხსენებულია დიდი ფეოდალი ივანე ტბელი. ლიახვის ხეობაში, ცხივანლთან, 4 კილომეტრზე რომ სოფელი ტბაა, ალბათ თავის დროზე მათი რეზიდენცია იყო. ტბელები ფლობდნენ დიდი და პატარა ლიახვის შუა წელის სოფლებს, გვერდის ძირიდან, დაახლოებით, შერთულამდე. ამ ნაწილში ივანესა და სხვა ტბელებს მრავალი დიდი და მცირე ტაძარი აუგიათ (ერედვის, რუისის, ზემო ნიქოზის, დოდოთის ცხრაკარა, ტბეთის და სხვა). ამ ტაძრებში ხშირად იკითხება ტბელთა გვარები.

ერედვის ტაძარი სამნავიანია, მან თავისი პირველადი სახე დღემდე შემონახა, მართალია, ეს ტაძარი არ ბრწყინავს, მაგრამ იგი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლია, რომელიც მიგვანიშნებს იმაზე, თუ როგორ ვითარდებოდა ჩვენი ზურთომოძღვრება.

მათ ვერც იმ შეამჩნიეს, რომ ბილიკზე შეჩერებულიყვნენ და გულდასმით ისმენდნენ გიორგის საუბარს.

— ნიქოზში მაინც შევივლით თუ არა?

— ნიქოზშიც ვნახავთ და ტბეთშიც, და, საერთოდ, ტბელების ნამოღვწარს, ზემო ნიქოზში მცირე გუმბათიან ტაძარს, ტბეთში კი დიდ დარბაზის ტიპის ეკლესიას და სხვებსაც, თუნდაც ხეითში.

მზემ მალე დაჰკირა, მაგრამ გასაკეთებელს მაინც აკეთებდნენ; სამ ჯგუფად მიდიოდნენ ქედ-ქედ: გიორგი და ერეკლე, ვახტანგი და გივი, შალვამ კი ისევ ცალკე გაჰკრა, დათქვეს, რომ ქედის ფხაზე შეხვდებოდნენ ერთმანეთს.

სამი თუ ოთხი საათის შემდეგ, როდესაც მზე ცის კენწეროს მოექცა, ისინიც მალლა იყვნენ, ისხდნენ თუ იწვნენ, ერთ რცხილის ძირას და სულს ძლივს ითქვამდნენ.

— სამხრობააო, — მოიგონა ვახტანგმა.

— წაიკითხავ რამე წიგნს და გგონია, ერთ სადამოს დაჯდა კაცი და დაწერაო. რაც დღეს ვნახეთ, ერთი ან ორი გვერდის მეტი ხომ არ გამოვა? არა და ხუთმა კაცმა კი ასი ლიტრი ოფლი მაინც დავღვარეთ.

— შენ ძაან ჩააფილოსოფე, — გაჰკრა ვახტანგმა.

— ასეა, ვინც სახლი აშენებული ნახა, „დღედაბოძი თვითონ ამოვიდოდაო“, — ჩაერია შალვა და თან აბგებიდან ალაგებდა საგზაოდ წამოდებულ საუზმეს.

— ეს ხომ ვახტანგსაც არ ეყოფა.

— იემარებს, როცა აღარ იქნება.

ნასაუზმევეები დიდი ლიანვისაკენ დაეშვნენ, აქაც იგივე იყო, რაც პირაქეთ: ნაჩხი, ნახოვარი, ნატიალევი.

— კაცო, რატომ არ მიხედავთ ამ თქვენ მხარეს, რატომ ტყეის არ აშენებთ? — შიმართა გივიმ ერთ ჰალარაშერთულ კაცს, რომელსაც გზაში წამოეწივნენ.

— შავი ცხვარი ბანვამ მოკლა, თეთრი დაუბანელობამო. აბა რა ვიცი, ესაო ტყის დღეაო და პატარა და დიდი ჩავს იქ, სადაც უკვე არის, ასეთ ადგილებს კი ერთდებიან, გარდა ამისა, ტყის დღის შემდეგ ყველას გვავიწყდება ტყის დღეც და დარგულიცა.

— თითო-ოროლა კაცმა რომ ითაოთ, ერთხელ თქვათ, მეორედ თქვათ, საქმეს ეშველება.

—ჰო, ეგ კი მართალია, დღევანდელი სიტყვა ხვალის საგძალია. მაგრამ რომ არავინ უფროსობს?

— შინ უფროსი თუ არ გყავს, დედაბოძს დაეკითხეთო, — ჩაე-
რია შალვა, ქემერტელ კაცს კი გაელიმა.

მათე კაი გულიანი კაცი გამოდგა, მათ მუშაობას ყურადღებით
ადევნებდა თვალს.

—ამაზეა ნათქვამი, საქმეს გავექეცი, მაგრამ საქმე არ გამე-
ქცაო. მეგონა, დღეს ცუდაობაში დავალამებდი.

— მერე და განა ახლა რამეს აკეთებ?

— თქვენთან ყოფნა საქმე არაა? ბევრს გავიგებ და ვისწავლი.
ის იყო ჩაირბინეს დაღმართი და გამოჩნდა კიდევ ყავრით და-
ხურული სახლები.

—აი, ჩემი სახლიცა.

—კაი სახლი გქონია, ჩემო მათე.

— ახალია, მოგეხსენებათ; წინათა გლესს ორიოდე მანეთი თუ
ჩაუფარდებოდა ხელში, ან ხარ-კამეჩს იყიდდა ან მიწასა, ახლა სხვა
დროებაა, მუშა-საქონელიც საერთოა, მიწაცა, ამიტომ სახლებს ვაშე-
ნებთ. ოთხი ოთახი რომ ჰქონდეს, დაანგრევს და რვა ოთახიანს ააშე-
ნებს, წინათ იცოდნენ, სადაც წახვიდე, სახლი ააშენეო. — გზაზე გა-
დადგა, ხელები გაშალა.

—მობრძანდით, მუხლში ქარი ამოიღეთ, დაისვენეთ, ვგონებ.
დღეს მაწონი უნდა შეედღვიბა და კარგი დო გვექნება. გული გაი-
გრილეთ, — შეაღო ალაყაფის კარი და შევიდა.

— ქალო, თეკლე, ადამიანო, დაგვხედი!..

— მობრძანდით, თქვენი ჭირიმე, აი, აივანზე ამობრძანდით..

— აბა, დო გვექნება?!..

— ადამიანო, დააცადე ხალხს, დოცა გვაქ და მაწონიცა...
თამრო, თამრო!

თეკლე ახალგაზრდად გამოიყურებოდა, მკვირცხლად შევიდა
სახლში და ატყდა ჭურჭლის ჩხარუნს; ცამეტ-თოთხმეტი წლის
გოგონამ ჯამ-ჭურჭელი გამოარბენინა, მაგიდაზე გააწყო. აივნიდან
იშვიათი სურათი იყო გადაშლილი. ძარწემი, ხეითი და სხვა სო-
ფლები ტურფად იყო შეფენილი ქედას დასავლეთის ფერდობზე.

თეკლემ ერთი დიდი ქილა მაწონი გამოიტანა.

— ერთი ძროხა ამდენს როგორ იწველის? — გაიკვირვა ერეკლემ.

— ერთი რათა, სამი ძროხისაა.

— სამი ძროხა?

— ხანულები¹ ვართ. ავი მეზობლის ჭირიმე, კარგი რაღა იქნებაო, მეზობელს თუ რამე აქვს, შენცა გაქვსო, — ხომ გაგიგონიათ, რაკი ერთი ძროხისაგან მაწონი შესაღლებად დიდხანს ვერ დაგროვდება, ვხანულდებით.

მაწონი მართლაც დანით საჭრელი იყო. მალე წამოიშალნენ, უფრო იმიტომ, თეკლე კიდევ რაღაცას აპირებდა. დარჩითო, — სთხოვა დიასახლისმა, — ხვალ დილით ადრე გავამგზავრებთო. რასაკვირველია, დიდი მადლობით იუარეს, კეხვში ხომ მინდია, ლელა და გოგია ელოდნენ. მათე შორს გამოყვა, თან ფერდობზე შეფენილი სოფლების სახელებს უხსნიდა.

— აგერ ქემერტი, ძარწემი, ზალდა, მამითა, ჭალის უბანი, ანძისი, ხეითი.

— ეს ის ხეითი ხომ არ არის, ლექსში რომაა:

„ზემო ქართლიდან წამოველ, ჩამოვიარე ხეითი,
თუ გინდა ცხენზე შევჯდები, თუ გინდა ვივლი ქვეითი“.

— სწორედ ისაა, მაგრამ ალბათ მარტო რითმისთვისაა: „ხეითი“ „ქვეითი“. კეთილი იყოს ჩვენი გაცნობაო. მთა მთას ვერ მოხვდება, მაგრამ კაცი კაცს კი ბევრჯერაო. კარგად და მშვიდობით გევილოთო.

— აგერ კეხვიცა, ე მანდ არის... გაიშვირა ხელი მათემ.

კეხვის თავში ლელა, გოგია და მინდია დახვდათ.

— დღეს შორს ვეღარ წავეალთ... გუფთაში ავიდეთ... იქ, სადმე, ტყის პირას გავშალოთ კარავი, ხვალ კი ჩავეყვით ჩვენ გზას.

¹ მეზობლები შეთანხმდებიან ორი ან სამი, ჭარ ერთს უზიდავენ რძეს, ის ადლებს და დღეებას. მერე მეორეს, მესამე კვირას კი მესამეს. რძეს საწველელში ხით ზომავენ და შემდეგ მეორე მეზობელს ამის მიხედვით მიურწყავენ. ასეთ შეამზანაგებულ მეზობლებს ხანულები ეწოდება. „ხანული — რძის მოზარენი, დიაცნი“ (საბა). ხანულობის დროს რძე უკეთ იყო გამოყენებული.

მართლაც, კეხვიდან უკვე შევიდნენ დიდი ლიახვის ვიწრო ხეობაში. კეხვში თავდებოდა ქართული სოფლებიც, შემდეგ ოსებისა იწყებოდა.

კეხვი ცნობილია იმით, რომ სახელმოხვეკილი ვაშლი კეხურა. აქაურია; სოფლის თავში დღესაც დგას კაკლისოდენა რამდენიმე ძირი, ნაყოფი ორი წელი ინახება და სისალეს და სიახლეს არა ჰკარგავს.

გლახების პროფანოგრი

ორმოც წელზე მეტია დიდი ლიახვი ხალხის მტკიცე სამსახურში ჩააყენეს, ჯერ იყო და ტირიფონის არხი გაიყვანეს. უეჭველად საინტერესოა მისი სათავის მშენებლობა: ლიახვის წყალი გაყვანილია ჯერ მარჯვენა ნაპირზე, შემდეგ ლიახვის კალაპოტის ქვეშ აშენებულია დიდი გვირაბი და მარჯვენა ნაპირიდან თვითდაწოლის მეშვეობით წყალი გადმოგდებულია ისევ მარცხენა ნაპირზე, აქედან არხი გაივლის სოფ. ერგნეთს, დიცსა და ტირჩინის შორის მდებარე მინდვრებს, ქორდთან გადაკვეთს პატარა ლიახვს და გავა კარბის ბოლოს. საიდანაც მიიტბორება ტირიფონისკენ. პატარა ლიახვის ქვეშ აშენებულია დიდი სიფონი და წყალი აქ თვითდაწოლის შედეგად ამოხეთქს მარცხენა ნაპირზე.

პატარა ლიახვის წყალი გადმოგდებულია მარჯვენა მხარეს და რწყავს ტირჩინის-მეღვრეკისის და სხვა სოფლების მინდვრებს. ამ დიდმა რეკონსტრუქციამ ბევრი სოფლის ძველი ყოფა დაარღვია. სოფელში წყალი ყოველთვის არ მოდის. სოფელში გამდინარე წყალი კი დიდი საქმეა.

გარდა ტირიფონის არხისა, დიდი ლიახვიდან გაყვანილია კიდევ კეხვი-სალთვისის არხი და ირწყეება ნიქოზების, ფხვენისის, ხეიათის, ყელქცეულისა და სხვა სოფლების მინდვრები და ბალები.

ოსებმა ლიახვის ხეობაში ჩამოსახლება იწყეს ჯერ კიდევ მეათე საუკუნეში, უმთავრესად არდონის ხეობიდან, და დაიპირეს ლიახვების და ქსნის სათავეები, საიდანაც ნელ-ნელა, იმის და მი-

ხედვით, თუ როგორ ეშვებოდა ქართველი მოსახლეობა მთიდან ბარად, ოსობა სახლდებოდა ქართველთა ნასოფლარებზე; ეს ტემპი განსაკუთრებით გაძლიერდა თემურ-ლენგის და მონღოლების ლაშქრობათა შემდეგ, აოხრებული ბარის სოფლები უნდა აღდგენილიყო და დამსახლებელი კი მთაში იყვნენ, რომელნიც თანდათან ეშვებოდნენ ნაოხრებისაკენ.

ლიახვის ხეობების მოურავები მაჩაბლები იყვნენ, რეზიდენცია აჩაბეთში და თამარაშენში ჰქონდათ, დღეს ცხინვალი ისე გაიზარდა, რომ თამარაშენი და დგვრისი თითქმის მთლიანად შეერწყა ერთმანეთს. თამარაშენელი იყო ივანე მაჩაბელი, მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულსა და მეოცე საუკუნის დასაწყისის დიდი მოღვაწე, შექსპირის უებრო მთარგმნელი. მიხეილ ჯავახიშვილი მოგონებაში წერს, ქართული ენის კარგად შესწავლისათვის სამაჩაბლოში ამოვედი და თამარაშენში ვცხოვრობდიო.

მეორე დღეს ჩამოიარეს ცხინვალი, ეს მკედრეთით ამდგარი ძველი, ყავრით გადახურული პატარა დაბა, სადაც ებრაელთა უბანი 3—4 წელიწადში ერთხელ მაინც მთლიანად იწვოდა. ცხინვალი საბოქაულო დაბა იყო, უმაღლესი ხელისუფლება ლიახვების ხეობაზე ბოქაული იყო. ტირძისამდე ცხინვალის საბოქაულოში შედიოდა შემდეგი სამამასახლისონი: ბელოთის, ჯავის, დიცის, ყემულთის, ყორნისის, ორტევის, როკის, თამარაშენის, წუნარის, ცხინვალისა და შინდისისა.

ტყვიავი კი მეჯვრისხევის საბოქაულოს ეკუთვნოდა. ცხინვალში ერთი ექიმი იყო და ერთი ფერშალი — ვასილ ძუწოვი, რომელსაც ბასილას უწოდებდნენ, ეს ბასილა იყო მთავარი, „ბასილას წვეთები“ მართლა ყველას ჰკურნავდა.

აი, რას წერს ვინმე ტატო ეგაძე 1696 წელს გაზ. „კვალის“ მეთერთმეტე ნომერში: „ცხინვალი. ამ სამი კვირის წინ ცხინვალიდან კარგა შორ მანძილზე მდებარე სოფელში ორი ღარიბი გლეხი ავად გახდა. ერთი საოფლით, მეორე ფილტვის ანთებით. მე მივმართე ვასილ ძუწოვს ცხინვალის ფერშალს და შევატყობინე გაჭირვება გლეხებისა. ბ. ძუწოვი შევიდა მათ მდგომარეობაში, წამომყვა, გაშინჯა ავადმყოფები, თავის ხარჯით წამალი გამოუწერა ორჯელ-სამჯერაც. ამის შემდეგ ნახა ისინი და ორივე ავადმყოფი უსასყიდლოთ მოარჩინა.

არ შემიძლია ეს ამბავი არ ვაცნობო მკითხველ საზოგადოებას და თანაც გაზეთის საშუალებით მაღლობა არ გამოვუცხადო მას ასეთი თანაგრძობისათვის. თვითონ შეუძლოდ რომ ყოფილიყო, ავადმყოფთან წასვლას მეორე სოფელშიც კი არ დაზარდებოდა. თუ ხელმოკლე შეჩვედებოდა, წამლის ფულსაც კი არ გამოართმევდა“.

— სწორედ ზოგიერთს ჰგვანებია!

— ზოგიერთს მართლაც ჰგავდა, — შეუსწორა მამამ.

ცხინვალის პოლიტიკური და კულტურული ცენტრია სამხრეთ ოსეთისა. აქ არის ქართული და ოსური თეატრი, პედაგოგიური ინსტიტუტი, კვლევითი ინსტიტუტი და ყველა ის სიკეთე, რაც კულტურულ ქალაქებს ახასიათებს.

აქ აღარ დაყოვნებულან, ცხინვალის დასავლეთით აღმართს შეუდგნენ და გაიარეს ყორნისი, წუნარი, ნული. გადაკვეთეს დვანის წყალი და ფრონეების ხეობებში გადმოვიდნენ¹.

ფრონეები ლიხიდან გამოტოტვილ სერიდან იღებენ სათავეს, ლიხონისა და შვილდისის მთების ფერდობებიდან.

ისე, როგორც სხვა დანარჩენი, ვახუშტის ეს მხარეც შესანიშნავად აქვს აღწერილი.

„რუისის დასავლით არს დვანის-წყალი. ბრეთის დასავლით, წვერიდამ, ასტყდების მთა კვერნაქი, მივალს ფცის წყლამდე, რო-

¹ დვანის წყლის ხეობაც მკიდროდ დასახლებული ხეობაა, აქაც ქართველებისა და ოსების სოფლებია ერთმანეთში არეული, ზოგან ქართულ სოფლებს მთიდან ჩამოსული ოსობაც შეუერთდა, აენეშში საბჭოა, აი, მისი სოფლები: აენევი, ლოდმუ-რა, ზემო დვანი, ჩიშასი, არკენთი, ღვერთეთი, ქვემო ღვერთეთი, მუგუთი, მიმინთს-ხევი, ფრინვევი, ნული, ქვემო სამწყარო, ზემო სამწყარო, ხურთითი, უბიათი, ქობა-ბულა.

მის შეყოლებით ბალთის საბჭოა არა ნაკლებ ლამაზი სოფლებით. აი, ესენიც: ბალთა, ქალეთი, ფათქინეთი, მეტეხი, გვირგვინა, ლოპანი, ბზისხევი, (ბზისხევი არა-გვის ხეობაზეცაა), წნელისა, ლაშებალთა. სერიბალთა.

ზნაურის საბჭოშია: ქვემო ოქონა, ზემო ოქონა, სამწყარო, თიღვა, ნაბაკევი, ნელათი, ალიბარი, ახალსოფელი, შინდარა, ხუნდისუბანი, იკოთი, საჯვარე, სხლეთი, იონჩა, ირაკუთი, სუნისი, ბადაანი.

ძვილეთის საბჭოში კია: ძვილეთი, გვირგვინა, ბალიანი, ვცები, გობოზიანი, ზემოქვათეთრი, შუაქვათეთრი (სიტყვა „შუა“ რომ არეოდეს იშვიათია სოფელი), ლა-შე, წნელისი, (მეორედ ამ მხარის სოფლებში) ყორული. ვარდა ამისა, ორი საბჭოა კიდევ 31 პატარა სოფლით.

მელსაც ეწოდა ცეცხლის-ჯვარი... ამას ზეით, ღვანს, ამ წყალს ერთვის ხევი ქოლობუ-რისა. ამ ხევს ზეით ერთვის ამ წყალს ხევი წუნარისა. წუნარს არს ეკლესია გუნბათიანი, აწ უქმი. წუნარის-ხევს ზეით არს ეკლესია ერკნეთს; ღვანან მთაწმინდის მონაზონნი ბერძენნი. აქ, ამ წყალს მოერთვის დასავლეთიდან ნულის ხევი. არს ნულს ციხე. ამ ხევს ზეით მოერთვის აღმოსავლეთიდან ყორნისის-ხევი, გამოსდის ძარის მთას. ყორნისს არს ქვაბნი კლდისანი და კოშკოვანი, გარნა შემუსრეს ლეკთა. ყორნის ზეით, წორბისს, ერთვის ამ წყალს ხტანის-ხევი. წორბის ზეით, ამ წყალზედ, მთასა შინა, არს ციხე საქართლისა, მაგარი. არამედ ხეობა ღვანისა არს ვენახოვანი, ხილიანი, მარცვლითა ყოვლითა ნაყოფიერი.

ღვანის წყლის დასავლით არს ფცის-წყალი და დისლოხისა პერანგას მთათაგან, მოდის სამხრით და მიერთვის მტკვარს ჩრდილოდამ. კიდესა მტკვრისასა არს ქვენა-ტკოცა¹, მას ზეით ბერძენაული. ამას ზეით მოერთვის ამ წყალს ტკოცის-ხევი დასავლიდამ. ამას ზეით, ფცის ზემორ, ამ წყალს მოერთვის აღმოსავლეთიდან დოღეთის-ხევი, სდის ლებეურის მთას, ამას ზეით, ავლევის, მოერთვის ამ წყალს დასავლიდამ ბრეძის-წყალი: არს ბრეძას მცირე ციხე. გამოსდის ეს წყალი პერანგას, მოდის სამხრით ბრეძამდე, მერე აღმოსავლით. აბანოს ერთვის ამ წყალს წაღვის-წყალი და ბრეძას მოერთვის აბანოს-წყალი. ეს გამოსდის მშვილდაურის მთას, მოერთვიან ორნივე ბრეძის-წყალს დასავლეთიდან. აბანოს დის თბილი წყალი, ჰკურნებს ქარით დახუთვილსა და ბუგრსა-მუწუქსა. ბრეძის ჩრდილოთ არს ეკლესია ატოცს... ფცის აღმოსავლით არს ოქონას მონასტერი დიდი, გუნბათიანი. ხოლო ფცის წყლის დასავლეთით არს აღის-წყალი... ნაბახტევს ზეით ერთვის აღის-წყალს ბრილის-წყალი... ბრილს ითხრება კაყი ფრიად კეთილი... არს აღის წყალზედ, დასავლით, კიდესა ზედა, ალი... აღს ზეით არს.

¹ აქ ვახუშტი ან ცდება (ქვენატოცა კიდესა მტკვრისა კი არ მდებარეობს, არამედ ჰერეთ ხევისა და ფცის შესართავის სამკუთხედში. ეს მდინარე კი ფცის სახელით ერთვის მტკვარს), ან ტოცა შემდეგ გადმოსახლდა აქ.

ლიხის მთის კალთას, ციხე ალისა. ციხეს უკან არს სოფელი უწლევო, მთაში. აქ აკეთებენ ჭურსა ღვინისადა კეთილსა, ყოველთა უმჯობესსა. ამავე ციხეს ზეით ერთვის აღმოსავლეთიდან აღის-წყალს ჭერათხევის-ხევი არამედ უშენებო. ამ ხევის ზეით არს მონასტერი ულუმბას, უგუნბათო, დიდი.

ხოლო კვალად აღის-წყალისა დასავლეთით არს წყალი სურამისა. გამოსდის ლიხის მთას, მიერთვის ჩრდილოდამ მტკვარს ოსიაურს ზეით, აქა არს ჭალა სურამისა, მტკვრის კიდესა, დაღალულიდამ შოლამდე. არამედ გაჰკაფა ედ მეფემან ვახტანგ და ქენა დაბნები ოსიაურს ზეით, ხაშურს, ერთვის სურამის-წყალს ქემერთის-წყალი.. შოლის მდინარე გამოსდის ლიხის მთას, მდის აღმოსავლეთად, მიერთვის მტკვარს ჩრდილოდამ. შოლის პირიდან გაიტანა ედ მეფემან ვახტანგ (VI-მ) რუ. რამეთუ იყო მიწოდორი ესე უწყლო და ჰყო წისქვილნი და ხმენ პირუტყვნი (აქ ხაზი ჩემია ნ. კ.) შოლის პირის დასავლით, შოლსავე კიდევზე, არს ქვიჩეთი...“

— უპ, რამსიგრძეს კითხულობთ, აქამდე ფეხით მოვივლიდით, — ვერ მოითმინა ვახტანგმა.

— მოვილიდი, მაგრამ აძღენსაც ვერ გაივებდი. აქ ვახტანგ მეექვსეს დიდი ჭალა გაუჩენია, ზოფლები დაუსახლებია, წყალი გაუყვანია. რადა თუ იცით?

— ?!

— ვახტანგი ცდილობდა თურქთათვის გზა გადაეღობა და ზურგი გაემაგრებინა, თავის ნათესავები, აბაშიძეები, ზემო იმერეთიდან გადმოასახლა და სურამს დაასახლა.

— ამბობენ, მაშინ კობოლული და ვერტყვიჭალის ხეობა, ფონა და ძირულის ხეობა ქართლში შენოდოდაო. მართლა?

— ასე ჩანს, — უპასუხა მინდიამ.

შეუყვნენ საურმე გზას და საღდაც წორბისთან შევიდნენ კარგა დაბურულ ტყეში.

— რას იტყვი, გაგიძლებს რაში, გოგიავე?

— სანამ გაძლებს, ვიაროთ და მერე, ერთი რაქველისა არ იყოს, ავიკიდოთ უნაგირები და გავედგეთ გზას.

ნელ-ნელა, მაგრამ მაინც გადაჭრეს დვანის წყლისა და ფცის წყლის წყალგამყოფი ქედი და კარგ საურმე გზამდე გავიდნენ. მო-

ულოდნელად აღმოჩნდნენ თიღვაში, უჩვეულო ტაძრის ეზოში. „გუნბათიანი“ იყო, მაგრამ თითქმის უჩუქურთმო. მეტად მკაცრი ხაზები ჰქონდა. ეს შირვანის დედოფლის, დავით აღმაშენებლის ქალის, თამარის მიერ აგებული ტაძარია („რომელი აღაშენა ასულმან აღმაშენებლისამ თამარ, გუნბათიანი, დიდმშვენიერი, კეთილად ნაშენი“. ვახუშტი).

ჩამოვიდნენ ოქონაში, ახლანდელ ზნაურს რომ შეერწყა. რაიონის ცენტრია და სიკეთე დასტყობია.

მალე ავლევეში იყვნენ, შევიდნენ ერთი დიდი სახლის ეზოში. ეს პროფესორ კონსტანტინე ამირეჯიბის მემორიალია. აქ პატარა მუზეუმიც გაუმართავთ, სადაც ამ საინტერესო ადამიანის ცხოვრებაა ასახული.

აქ მუშაობდა კოსტა ამირეჯიბი, რომელმაც უმაღლესი სწავლა მიიღო და დაბრუნდა სოფელში, რათა ის, რაც ისწავლა, ხალხისთვის გადაეცა.

მართლაც, სოფელში რომ დაბრუნდა, გახსნა სკოლა, სამკედლო, სადურგლო, სადაც გლეხის ბავშვებს უფასოდ ასწავლიდა, გლეხკაცმა თვითონ უნდა იცოდეს ეს ხელობანიო. ასწავლა სასულე ინსტრუმენტებზე დაკვრა და თვითონ ლოტბარობდა. გამოიწერა სასოფლო-სამეურნეო მანქანები და თვითონ ამუშავებდა, თვითონ იჭდა კოფოზე და საპუესთან, თვითონვე ასწავლიდა. ერთხელ კი, ყანის მკის დროს, მისი ფეხი ყანის საჭრელმა დანამ ჩაითრია. თეძოს ძირში მოჰკვეთეს. მორჩა და ცალფეხა, ხისფეხიანი, თავის სოფლის სახლ-კარს მაინც არ მოსცილდა, დაწყებულ საქმეს აგრძელებდა იმავე ხალხით, როგორც მანამდე.

რევოლუციის შემდეგ ჯერ უნივერსიტეტში და შემდეგ სასოფლო-სამეურნეო ინსტიტუტში პროფესორი იყო, სასოფლო-სამეურნეო მანქანების კათედრას განაგებდა.

მასთან რამდენიმე შეხვედრას მოვიგონებ.

1914 წელს ზაფხულში გაზეთებში წავეიკითხე, ავლევეში, ამირეჯიბის მამულში, მოწაფეების გამოშვება იქნებაო და ჰპატივებდნენ სტუმრებს. შევაგულიანე ერთი ჩემი ამხანაგი რაფიელი და გადავწყვიტეთ კვირა დილით, სანამ ირიყრაყებდა, ავლევეში წავსულიყავით. ჯიბეში სამიოდე მანეთი მქონდა, მოწაფეები მყავდა და ჩემი „ჩამაგირის“ ნაშთი იყო.

მართლაც, ჯერ არ ეცისკრა, რომ მე და რაფო ცხინვალის გზანდავალებით; მამას გავანდეთ ეს ამბავი; კარგიო და სვლის გეზიც მოგვცა: ცხინვალიდან ნულში გადადიო, მერე ერკნეთში, იქიდან მოკლედ ჩახვალთ, გაივლით ოქონას და ავლევიც იქვეაო. ცხინვალში ირიჟრაჟა. პურის მცხობელი სათონის წინ შეშას ჭრიდა და გზა იმასა ვკითხეთ. ნულში რომ ავედიო, კარგად გათენებული იყო ნულელმა ბიჭებმა გზაზე დაგვაყენეს და ჩვენც თიღვაში ამოვყავით თავი. ნათქვამია: კითხვა-კითხვითა თეირანს ჩახვალთ. ატოცთან, ერთ წყაროსთან წავისაუზმეთ. ავლევიში რომ შევედიო, სასულე ორკესტრის ხმა უკვე ისმოდა; მივყევით ამ ხმას და მალე ღია ალაყაფის კარებში შევედიო. ეზოში ხალხი ირეოდა, ერთი კუთხიდან კვერ-ზინდანის ხმა ისმოდა. ჩვენც იქითკენ გავწიეთ, რაღაცას კვერავდნენ. ახალგაზრდა ბიჭები ტრიალებდნენ. ისე იქნევდნენ უროებს, გეგონებათ ჩვენებური იასე მქედელიაო.

მე გამტერებით ვუტყეროდი და ჩემდა უნებურად წინ მივიწვედი.

— აბა, გიმნაზიელო, სცადე, — მითხრა ვილაცამ რუსულად; ლურჯი შარვალ-ხალათი ეცვა, ისე, როგორც ზეინკლებს აცვიათ ზოლმე. მე წავდგი ნაბიჯი და ერთმა კვერის დამკვრელმა ურო მომაწოდა. მემსუბუქა. ავწიე და დავუცადე, ვისაც გაზით რკინა ეჭირა, დაჰკრა ერთი, ორი...

— აბა, შენც... შემომძახა ლურჯტანისამოსიანმა.

თავი გავაქნიე, მაგრამ, როცა რიტმი შესწორდა, დავარტყი და მეც რიტმულად ავეყე, მქედელი ხანდახან ზინდანზე დაჰკრავდა კვერს და შეაბრუნებდა რკინას, მეც ამ დროს ვაციდიდი და შემდეგ ვაგრძელებდი. მე ხომ იასეს სამქედლოს განუყრელი მეთვალყურე ვიყავ შაბათ-კვირა დღეს, უროს ხმარება ცოტაოდენი ვიცოდი.

— ერთი უყურე, გიმნაზისტია და უროს როგორ ურტყამს, მამაშენი მქედელია?

როდესაც ვუთხარი ვისი შვილიც ვიყავი, უფრო დამიყვავა. რომ ვუამბე, დილას ფეხით წამოვედიო ამირეჯიბის სანახავად-მეთქი, თვალზე ცრემლი მოადგა.

ამირეჯიბი მე ვარო, — გვითხრა. ჩვენ თვალები დავხარეთ, თითქოს შეგვრცხვა. ცალი ხელი მოგვხვია და სხვა სახელოსნოსაკენ წავგვიყვანა, ვინც ხედებოდა, რუსულად ეუბნებოდა:

— ესენი შორი სოფლიდან მოვიდნენ...

მიკვირდა კი, ქართველი იყო, ქართველებში ცხოვრობდა და ქართული ეძნელებოდა.

დიდხანს არ მოგვწორდა და, მზე რომ გადაიხარა, ვილაცას გადაგვცა, დააპურეთო, მაგრამ ცოტა ხნის შემდეგ გამოვიპარეთ, საღვურ გომში ჩამოვედით და მატარებელს დავეუცადეთ.

მთელი გზა თვალწინ მედგა საზეიმოდ მორთული ეზოკარი, დროშებივით ამართული აბრეშუმის ბაღდადეგი, ალაყაფის კარს მომდგარი, ჩოხა-ახალუხში, ქამარ-ხანჯლით გამოწყობილი ვაჟაკები, თავდახურული ქალები...

ცალკე, იფნის ჩრდილში განმარტოებული იყო გლეხკაცობა, უმთავრესად ძველი თაობა, ახალგაზრდობა ნაკლებ ჩანდა.

1918 წელია, ჯარში ვარ. ზარბაზნის სამუდელა ცხენის ძირის მეხრე ვიყავ, ჩემმა უზარმაზარმა ყორანამ ლურსმანი იქრა. ჩვენი ნალბანდი ჰოსპიტალში იწვა. მეზობელ ბატარეაში გადავიყვანე, ვთხოვე, ცხენი დაეჭედათ. ნალბანდთან მიმიყვანეს, რუსულად ვთხოვე ჩემი გასაქირისათვის ეშველა, „ხარაშოო“ და შეუდგა საქმეს; კარგად დაქედა, მერე გაუშვა, ცხენს გავაზე ხელი დაჰკრა და „დაილოცოს შენი ქედო“, — უთხრა ქართულად.

— ბიჭო და ქართველი ხარ?

— მა რა ვიქნები, ქართველი ვარ, მაშა.

— სადაური?

— სადაური ვიქნები, ავლეველი ვარ. შენ სადაურილა?

— მეც თქვენი მხრელი ვარ. სად ისწავლე ნალბანდ-მკედლობა?

— სად ვისწავლიდი, კოსტასთან, ჩვენს კნიაზთან.

გამეხარდა, ასე მეგონა საქართველოში ვიყავი.

გადიქუხა ომმაც, რევოლუციამაც და, აი, უკვე 1921 წელია.

ახლად დაარსებული უნივერსიტეტის სტუდენტობამ გადავწყვიტეთ რამე გვეღონა და სახელმძღვანელოები გამოგვეცა; აგრონომიული ფაკულტეტი ახლად დაარსებული იყო და ჩვენვე ვზრუნავდით. მე და გიგლა (გამგეობის წევრი) მივედით სოფლის მეურნეობის მანქანა-იარაღების ლექტორთან, კონსტანტინე ამირეჯიბთან, და ვთხოვეთ დაეწერა წიგნი, ჩვენ კი მოვახერხებდით გამოცემას.

— ოჰ, რა კარგია, რა კარგია! — აღფრთოვანდა, — კარგები ხართ... — ყველა ამას რუსულად ამბობდა...

მოგვცა პირობა, სამი თვის შემდეგ პირველ ნაწილს ჩაგაბარებთო, მაღლობა ვუთხარით, ხელი წამავლო.

— დაიცა, სად მინახიხარ?

მე გამეცინა.

— Молотова да?! Как хорошо!

თავი დავუქნიე, მიმიზიდა და მაკოცა. არ გამომიშვა, სანამ გიგლას, ჩემ ამხანაგს, არ უამბო ჩვენი ძველი ნაცნობობა.

ოცდათხ წელს ალპინისტურ ასვლებში მივიღე მონაწილეობა. თბილისში თურმე ხმა გავარდა, კლდიდან ჩამოვარდა და დაიღუპაო. პირველ სექტემბერს ინსტიტუტის ეზოში რომ შევედი, ბ-ნი კოსტა თავის ლურჯი შარვალ-ხალათით და ჯოხით ეზოში იდგა, პროფესორებს ესაუბრებოდა, რომ დამინახა, სიტყვა გაუშრა, ხმა ველარ ამოიღო... მეც ქუდი ხელში შემჩრა.

გადმოდგა ფეხი ჩემსკენ, კინაღამ წაიქცა, ჯოხზე დაყრდნობა დაავიწყდა; გადავხტი, ხელი შევაშველე, მან კი ორივე ხელი მომხვია, თავი მკერდზე დამადო და აქვითინდა. ცრემლით დამისველა ახლად გარეცხილი ტილოს ხალათი.

— მაშ, ცოცხალი ყოფილხარ!..

კეთილი, გულხალვათი კაცი იყო და ყველას გვიყვარდა. ცხრაას ოცდარვა წელს მეცნიერული მოღვაწეობის 25 წლის იუბილე გადავუხადეთ. მეც გავიზარდე. იმ წელს დავბეჭდე ჩემი პირველი დიდი შრომა. თავფურცელზე დავაწერე: „გუძღვნი კოსტა ამირეჯიბს, ჩვენი სოფლის მეურნეობის მოამაგეს-მეთქი“.

მომცეს სიტყვა, მივულოცე და წიგნი გადავეცი, წამოვედი ჩემს ადგილას და დაეჯექი. გადაშალა, წაიკითხა, თავი ასწია და თვალებით ვილაცის ძებნა დაიწყო; დამინახა, წამოდგა, როგორც ჩანს, წამოსვლა უნდოდა, არ დავაცალე, სწრაფად მივედი მასთან. გადამეხვია და ერთხელ კიდევ დაღვარა ცრემლი.

აი, ასეთი კეთილი და ღვთისნიერი კაცი იყო. დღეს მისი მოწაფეები მეცნიერების დოქტორები და აკადემიკოსები არიან. ამაში კონსტანტინე ამირეჯიბის სიყვარულის წვლილიცაა.

ქვენატკოცური მიწა

— აბა, დრო არის წასვლისა.

— კიდევე, კიდევაო, — შეეხვეწნენ, მაგრამ, მართლაც დრო იყო წასვლისა.

ჩამოიარეს აბისი, მარცხნივ ფცა დატოვეს, მარჯვნივ ბერძენული, გაიარეს შაქშაქეთი და ქვენა-ტკოცა, გადასქრეს მინდვრები და მტკვრის კბოლის პირს გაჩერდნენ.

სალამოვდებოდა, გადმოიღეს საძილე ტომრები, ნაბდები და გამართეს ღამის გასათევად; კბოლედან უზარმაზარი წყაროები გადმოჩუხჩუხებდა. ეს დოღეთის წყაროებია, დვანის წყალსა და ფცას შორის დედოფლის მინდორია, რომელიც თანამედროვე ნალექებითაა დაფარული, ქვეშ თიხის დიდი შრე უდევს და ამ ორი მდინარის ფილტრატი აქეთ ღამაზ წყაროებად გადმოჩქედს. წინათ აქ მრავალი წისქვილი ტრიალებდა, რომელსაც დოღეთის წისქვილებს უწოდებდნენ. წყარო ზამთარშიც მუდამ მოჩუხჩუხებდა, ქართლის წისქვილები კი ზამთარში ხშირად იყინებოდა. ამიტომ დოღეთის წისქვილებს სახელი შორს ჰქონდა გავარდნილი; როცა მტკვარი აიწვრებოდა, დოღეთის წისქვილების რუებში ბევრი თევზი შემოდიოდა და მეწისქვილეს თევზი უღვეველი ჰქონდა. ასე აუხსნა მინდია.

ბიჭები ერთ წისქვილში შეცვივდნენ და კარგად გამტკვარიანებულნი ამოვიდნენ, ვახტანგმა გადაუშალა რვეული მინდიას.

— აი, ბერო მინდიავე, რა ჩავწერე: სათავე, საყენებელი, ღარი, სახეთქელა, ბორბალი, ბორბლის ღერძი, ბორბლის მორგვი, ბორბლის ფრთა, საღარეს ბოძი, ეხლა რომ საღორეს ბოძს უწოდებენ.

— იმიტომ, რომ აღარ ახსოვთ პირველი დანიშნულება.

— დაიცათ, მერე ზედა დოლაბი, ქვედა დოლაბი, დოლაბს ქუბაკი აქვს შემოკრული, აქ ხრილი ჩერდება, ქუბაკი წინ გაჭრილია და პირია დარჩენილი, პირიდან ფკვილი ალაში ჩადის; ალაში მოკლეთარა ნიჩაბია, დოლაბს ზემოდან ხვიმირა ადგას. ხვიმირას ქვემოდან მიბმული აქვს კრიჭა, კრიჭიდან მარცვალი ჭერ ბუკში ჩადის, დოლაბში რომაა ჩამაგრებული, ყველა მარცვალი რომ

მოხვდეს დოლაბქვეშ, კრიჭაზე მიბმულია სარეკელა, რომელიც კრიჭას არხევს. კრიჭას მიბმული აქვს თოკი, რომლითაც კრიჭას ასწევენ ხოლმე, რომ ბევრი მარცვალი არ ჩავიდეს ბუკში. იქვე დგას სამინდევ ქამი, მინდს სილად¹ იღებენ, მეწისქვილემ თქვა, „რაც არ მერგება, არ შემერგებაო“... უჰ, აი, კიდევ რამდენია. თუნდაც ხვიმირას თავზე, სარეკელას თავზე.

მინდია მოუწონა.

სწორედ ეს წისქვილები უნდა იყოს, რომელთა შესახებ ვახუშტი წერს:

„ურბნისის დასავლით, დუდეს, დის წყარო ფრიად დიდი, კიდესა მტკვრისასა, რომლით ბრუნავენ დიდნი წისქვილნი ზამთარცა, ვინადგან ვერ გაჰყინავს“.

სალამოს ვახშამი გაშლილი იყო.

— მაგი, რამ დაგალონა, რასა ფიქრობ?

— ძალიან შორეული ამბავი მომაგონდა.

— რამდენი წლისაა ეგ ამბავი.

— ასე ორმოცდაათისა მაინც იქნება.

— მაშ რამ გვიამბო, არა დაშავდება რა.

* * *

ჩვენს სოფელში დაბრუნდა დიდი ხნის წასული ოჯახი საამიშვილებისა; ოთხი თუ ხუთი გოგო ჰყავდათ, ერთმანეთსა სჯობდნენ. 1921 წელს მისი უფროსი თუ საშუალო ქალი (ქალებისას ხომ ვერას გაიგებ, ვინაა უმცროსი და ვინ უფროსი) ჩვენი სოფლის ფოსტაში მუშაობდა; როდესაც მინდვრიდან ებრუნდებოდი, ფოსტას უეჭველად გავუვლიდი, იამზეს უყვარდა ველური მიხაკი, თან ცოტას შევფერხდებოდი, ხან იმ მთისას მოუყუყუებოდი, ხან ამ მთისას.

ერთხელ იამზეს წამოსცდა: ნეტავი ერთხელ ქვენატკოცის მიწაზე ფეხი დამადგმევიანო. იქ იზრდებოდა თურმე და, რასაკვირველია, ნატრობდა ბავშვობის მიწა-წყალს.

— სწორედ ამ ქვენატკოცზე ამბობდა.

¹ „სილად“ ალება — თავმოუდგმელად, ხელგადასმით.

1921 წელს მკვლევარებს სად გვექონდა იმდენი ფული, ცხენით ან ეტლით გვევლო. ზურგზე წამოკიდებული აბგა, საპერბარო ბადე და დავდიოდი ისე. ერთი ღამე ქვენატკოცაში გავატარე, იმ ღამეს მასპინძელმა ჭილობი გადააფარა ტახტისმაგვარ რალაცას და — „აქ მოისვენეთო“, — მითხრა. ღამე რამდენჯერმე გამეღვიძა უცნაურ მელოდიურ ხმებზე. რამდენჯერმე გადავბრუნდი, იმდენჯერ ეს ხმა მესმოდა. დილით დავხედე და, ჰოი, საკვირველებავ, ფეხებმოჭრილ როიალზე მეძინა თურმე. „ეგა? ნახევარ კოდათ! ვიყიდე ხაშურშიო. მაღალი იყო და ფეხები იმიტომ დავაძერითო“, — ამიხსნა მასპინძელმა.

დილით რომ სოფელს გამოვცდი, ერთ კორდიან მღელღებულად მოვიხსენ ჩემი გუდა-ნაბადი, ჩემი ბარულით მოვქერ ალიზისოდენა კორდი, შევახვეე ქალაღში, ჩავდე აბგაში და გამოვწიე სოფლისკენ. იმ დღეს სოფ. შინდისამდე მოვედი, არავის შეწუხება არ მინდოდა, მკათათვე იყო და თბილოდა. ლიახვის პირას, ღობის ძირას ვათიე ღამე; მზე რომ ამოიწვერა, მივადექ ნაპირს. ფეხდაფეხ ვაპირებდი გასვლას, მაგრამ ბედად შინდელი კაცი ქვას აგროვებდა, გამარჯობა-მეთქი და პასუხის ნაცვლად მითხრა: „დაიცა, ქვის დადება მიშველე და გაღმა გაგიყვან, დადებულ ურემს წყალი ვერ აიტვიტოვებსო“.

მაღე შერთულის პირდაპირ ვიყავ, იქიდან ჩემ სოფლამდე 7—8 კილომეტრი იყო. ფოსტას ავუარე, იამზე კარებში იდგა. მივესალმე, გაუხარდა, რამ გაგაშავაო, — მკითხა.

— ქვენატკოცის მზემ!

— შენ თუ სხვის ბოსტანში კენჭი არ გადააგდე, ისე არ იქნება, არა?

თვითონ შავგვრემანი იყო.

მოვხსენი აბგას პირი, ამოვიღე ქვენატკოცური მიწა, შევიტანე შენობაში.

— მოდი აქ! — „ვეუბრძანე“ იამზეს, ვწვდი ფეხში და დავადგმევი კორდზე. მან შეჰკივლა, გაწითლდა, დახედა, მაშინვე მიხვდა. თვალები ცრემლით აევსო.

¹ მარცვლეულის საწყაოა. კახეთში 3 ფუთია, შუა ქართლში 4 ფუთი, ზემო ქართლში 5 ფუთი.

— მინდია, ეს ზურგით ატარე?

— აბა რითი?

გაჩუმდა, დიდხანს ხმა არ ამოუღია.

— არაფერი გინდა მითხრა?

— არაფერი!

— მაშ ეს რა არი?

— აკი ინატრე, ქვენატკოცური მიწაო.

— ჰოო!

იმ ზამთარს გორში წავიდნენ. მალე გავიგე, რომ გათხოვილიყო. სიღნაღელ ექიმს გაჰყოლოდა.

ამასწინათ ავტობუსში ვიჯექი, ჩემს გვერდით, აი, ეს შალვაც იჯდა, შავებში ჩაცმული მანდილოსანი ამოვიდა, შალვასთან გაჩერდა და „ბრძანა“:

— თუ შეიძლება, მეორე სკამზე გადაჯექით!

— ?!

— ჰო, მე გიორგისთან მინდა დავჯდე.

როდესაც დაჯდა, მკითხა, მიცან თუ არაო.

— ?!

— განა ქვენატკოცის მიწა დაგავიწყდა?!

თითქოს ფარდა აიხადაო, მომაგონდა 50 წლის წინანდელი ამბავი, როგორ ვატარე ორი დღე ხუთ-ექვსკილოგრამიანი კორდი, მხოლოდ იმიტომ, რომ იამზე გამეხარებინა...

— ჰოო!

— ნეტავ იმ დღეს! — თქვა და დიდხანს დუმდა.

— რა ვიცი, წახვედი, ხმა არსაიდან მომაწვდინე!..

— რა მომეწვდინა? — შემომიტია, მერე უცბად დაწყნარდა, — კარგი ქმარი შემხვდა, კარგი შეიღები მყავს; და ამის შემდეგ წავიდა: „გახსოვს?“ „მახსოვს, როგორ არ მახსოვს“...

— ერთი უყურე, ამასა! — წამოიძახა ერეკლემ.

— შენ, გეტყობა, დღესაც გენანება.

— მენანება, მაშ არ მენანება? ჩემი ახალგაზრდობა მენანება.

— ნუ გეშინიან! აი, ახალგაზრდობა, — მიუთითა მინდიამ ერეკლესა, ვახტანგსა და ლელაზე.

დედოფლის მინდორი

მეორე დილით, ადრიაანად, გოგია მანქანით თბილისში წავიდა.

მარაგიც უნდა შეევესოთ. გარდა ამისა, ქალაქი და სხვა მასა-
ლაც იყო საჭირო, შეგროვილი ჰერბარიუმი უნდა ჩაეტანათ ინსტი-
ტუტში მოსავლელად, გასაშრობად.

— არ აჩქარდეთ, ყველაფერი დინჯად ჩაალაგეთ. ხომ იცით:

„ალალის შიშით ვერ წაეა ნიბლია ჯვარობასაო,
და თუ რომ გაიპარება, ვერ იტყვის გალობასაო“.

ველად თუ დაგვაკლდა რაშე, მერე ძნელია...

კარგებთან მინდია დარჩა. დანარჩენებმა კი გეზი აიღეს აღმო-
სავლეთისკენ, რუის-ურბნისთან ძველ ნამოსახლარს იკვლევდნენ
და უნდოდით ენახათ.

დვანის წყალსა და ფცას შორის მდებარეობს დედოფლის მინ-
დორი. ჩრდილოეთით გვერდის ძირი საზღვრავს, სამხრეთით, ფცის
და დვანის სამკუთხედით — მტკვრის კბოდე. დვანის წყალზე სოფ.
არადეთია; დიდი ციხის ნანგრევები დღესაც ეტყობა; ჩრდილოეთით
სოფლები: წვერი, ფცა, ბერძენაული და შაქშაქეთია. „დედოფლის
მინდორი“ რად ეწოდა, არსადა ჩანს, ეს კია, ახლომხლო მინდვრე-
ბისაგან გამოირჩევა, ცოტა უფრო შემალღებულია, ვიდრე რუის-
სადოლაშენის ვაკე (აღმოსავლეთით) და დოღლაურისა (ხაშურსა და
ფცას შორის). ნიადაგიც განსხვავდება; აქ შავმიწამინაგვარი კარბო-
ნატული ნიადაგია, ტყის მოსობის შემდეგ განვითარებული. შეიძ-
ლება კარგი მოსავლის გამო ეწოდა დედოფლის მინდორი; მართლაც
თუ გვალვიანი წელი არ იყო, მოსავალი (ხორბალი) კარგი იცოდა,
დღეს გვალვისა აღარ ეშინია, დოღლაურის არხით ირწყვება, ეს ის
არხია, ახალდაბასთან რომ იღებს სათავეს, გამოივლის ტაშის-კარს,
ქვიშხეთის ბოლოებს და გამოდის დოღლაურის მინდორზე. დედოფ-
ლის მინდორზე ორი ბერყენა იდგა ეულად. მარტო, მას ხომ
ოღესაც უწოდებენ, გოგლა ლეონიძემ უძღვნა შესანიშნავი ლექსი:

„შენ ლიახვის კლდეზე დგებარ,
ძველი მოსახლამით,
ოლე, ოლე,
მარტო ხეო,
დღისითა და ღამით“.

მაგრამ ვიღაცას ჭკუაში არ მოსვლია და მოუჭრია.

ასეთ ეულ ხეებს მინდორში ფრიად და ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს: ჯერ ერთი საჩრდილობელია მინდვრის მუშისათვის, ზედ კალათას, ხურჯინს ან ზედა ტანსაცმელს დაკიდებს კაცი. მეორეც, ამ მარტოხეებზე იჯდა ქორი, შევარდენი, ბორა, ძერა და მისთანანი; მათი გამჭირახი თვალი ზვერავედა მინდორს და თავგს ან შემინდვრიას რომ შენიშნავდა, ხელად დააცხრებოდა და ჰაერში აიტაცებდა. დღეს ასეთი ხეები ბევრგან დაკრეს. რასაკვირველია, ეს შეცდომაა. კარგი იქნება, თუ ყოველ 5—10 ჰექტარზე ორ-სამ ხეს დარგავენ, გაახარებენ, გაზრდიან.

— ესეც არადეთი. ვინ იცით აქაური?

— არადელი-იშხნელი. მსახიობი.

— მართლა კაი მსახიობი იყო, მაგრამ ახალგაზრდა დაიღუპა უდროოდ.

— აგერ ტიტვინიძის სახლი, სტალინის ამხანაგისა...

დვანის წყალზე ხიდს აკეთებდნენ.

— ეს სოფელი საღოლაშენია, აქაური ვინდა იცით?

— ამ სოფელში კი ჯერ ერთი ძმები ყიფშიძეები: გიგო ყიფშიძე, დიდი ილიას თანამშრომელი, ილია ყიფშიძე, მინერალოგიის პროფესორი, ალექსანდრე ყიფშიძე-ფრონელი.

— ერიჰა, დამავიწყდა, გოგისთვის მისი „დიდებული მესხეთი“ დამებარებინა! — დაინანა გიორგიმ.

— არაფერიც, დედას მივწერე, გამოგზავნე-მეთქი. — გაამხნევა ერეკლემ.

— გარდა ამისა, ამ სოფელში იყო სვიმონ ამირეჯიბი, პირველი ქართველი მიკრობიოლოგი, პროფესორი.

— ეს იმ მარიამ ამირეჯიბის შვილი ხომ არ არის, ყველა ჩვენ მოღვაწეს დიდ სუფრაზე ხელს რომ მოაწერინებდა ხოლმე და მერე ამოქარგავდა.

— ეს სუფრა გოგლამ შეიძინა ლიტერატურული მუზეუმისათვის.

— ის უნდა იყოს.

— აგერ ბრეთიც. სოფრომ მგალობლიშვილისა და შიო მღვიმელის სოფელი.

— ამ სოფელში იყიდეს მესტვირე დოდეს ვირი, არა?.. შორს წამოსულან ბიჭები.

— მის ზევით კი ღირბია, აქაური იყო ცნობილი მეზურნე და პოკიდავე სინო ღირბელი¹.

ასეთი საუბრით გაუარეს მეხილეობის უზარმაზარ მეურნეობას, ხილი კარგად ესხა, მოსავალს კარგი პირი უჩანდა.

საკარმიდამო ნაკვეთებზე კომბოსტო ბლომად იყო დარგული.

— თბილისის საკოლმეურნეო ბაზრის ერთ-ერთი მომმარაგებელი კომბოსტოთი რუის-ურბნისიაო, — აუხსნა გიორგიმ.

შიგ ურბნისში არ შევიდნენ, აღმოსავლეთ მხარეს მიაშურეს, ქვაცხელებას. სწორედ აქ იკვლევდა უძველეს ნამოსახლარს ჩვენი დიდი მოამაგის, ქართული უნივერსიტეტის დამაარსებლის ივანე ჯავახიშვილის უმცროსი ვაჟი ალექსანდრე.

„მტკვრის კიდეა ზედა არს ურბნისი. აღაშენა ქალაქი უფლოს. ძემან ქართლოსისამან, და იყო ქალაქი ყრუსადმდე, ხოლო აწ არს ეკლესია დიდი, უგუნბათო, ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი დიდის ღიახვისა, და რომელი ირწყვის ღიახვითა მით. შემუსვრილი აღაშენა და ვანაახლა 94 მეფემან ვახტანგ² და შეამკო ხატი მისი წმიდისა სტეფანე პირველმოწამისა, მოზღუდა ქვიტკირითა“ (ვახუშტი).

თვითონ „ქვაცხელა“ მდებარეობს სოფელ ურბნისიდან ორნახევარი კილომეტრის დაშორებით, აღმოსავლეთისაკენ, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, მდინარის ძველ ტერასაზე... აქ ხანგრძლივი ცხოვრებისათვის ხელსაყრელი პირობები არსებობს: მდინარესთან სიახლოვე, მაღალი კლდოვანი ნაპირი და ღრმა ხევეებით სამშხრივ შემოზღუდვა; ხევეებში არსებული წყაროები და სამიწათმოქმედო მეურნეობისათვის გამოსადეგი ფართობები (აღ. ჯავახიშვილი და ლ. ლლონტი).

¹ ქარელის რაიონის მტკვრის მარცხენა მხარის ნაპირი მკვიდროდაა კობტა სოფლებით მოვარაყებული. აქეთ ბრეძა და მისი საბჭოს სოფლები: აბანო, ატოცი, გულიკიანთ უბანი, კოდა, საციხური, ჭვირნისი, აბისი და მისი საბჭოს ორი სოფელი ბერძენაული და აბისისთავი, ავლევი და მისი საბჭოს კვლავ ორი სოფელი — ცერთნისი (სწორედ ცერთნისი), კნოლევი. დიდი სოფლებია ურბნისი და რუისი და ყველა მათგანს საკუთარი სოფლის საბჭო აქვს. მოხისის საბჭოშია: მოხისი, ზემო შაქშაქეთი, ტყემლოვანი, აბუხალო, კოდა, ვარდისუბანი; დვანის ს. საბჭოში გარდა დვანის ტახტიძირიკაა, ქვენატკოცის საბჭოში კი ითვლება: ქვენატკოცა, ფცა, ქვემო შაქშაქეთი, ლოლეთი, თამარაშენი; ქვენატკოცის მახლობლადაა დაბა ავარა თავის ქარხლის ქარხნით.

² ვახტანგ VI.

„ქვაცხელა“ წარმოადგენს რთულ ძეგლს, სადაც სტრატეგრაფიული მონაცემების მიხედვით დასტურდება ერთიმეორეზე მდებარე შვიდი ნასახლარი ფენა“

რასაკვირველია, ყველა ეს ფენა ერთი ხნოვანებისა არ არის, მაგრამ ჩვენი მკვლევარები იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ მესამე ათასწლეულის პირველ ნახევარს არ სცილდება, ჩვენს ერამდე, 2200—2000 წ. აქაა აღმოჩენილი აუარებელი ნამტვრევები და მთელი კურქელი; ზოგიერთი ნატეხარი თავის მოხაზულობით ეხმაურება ძველისძველ განათხარს კურქელს, არის ცხოველთა ქანდაკებანი, მძივები, ქინძისთავები, ერთგან დამწვარ სახლის ნანგრევებში მთელი ორმო ხორბალია. ძალიან წააგავს დოლის პურის მარცვალს, არის მძივები, როგორც ჩანს, მძივებად გამოუყენებიათ ქვათესლას¹) ნაყოფი (თესლი), რომელიც ქვაცხელების მიდამოებში დღესაც იზრდება.

ეს საუკეთესო დადასტურებაა იმისა, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე მე-20 საუკუნეში ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მოსახლეობა სოფლის მეურნეობას მისდევდა.

ექსპედიციის წევრებმა დიდად გაიხარეს სტუმრების მოსვლით. ყოველი ნაკვეთი დაატარეს, მიწაწაყრილი, დროებით დამარხული ნაკვეთებიც კი აჩვენეს.

სოფელში უფრო კარგი გათხრილი ნასოფლარი იყო, დიდხანს ათვალიერეს.

ნახეს ტაძარი, დიდი ბაზილიკა: ალბათ ამ ტაძარში გადაიხადა დავით აღმაშენებელმა პარაკლისი რუის-ურბნისის საეკლესიო ყრილობის შემდეგ, როდესაც მან ქართული ეკლესია გაწმინდა ფეოდალთა წარმომადგენლებისაგან.

დასაფლეთით მზე უკვე ჩასასვლელს იყო, როდესაც ჩვენი მგზავრები ბერ მინდიასაყენ დაიძრნენ.

უზარმაზარი, რვა კილომეტრის სიგრძის სოფელი რუისი ველარ ნახეს და ვახუშტის წაკითხვით დაკმაყოფილდნენ:

„სამხრეთ ურბნისისა არს, რუისის მთის ძირს, დაბა დიდი რუისი და ეკლესია ღვთაებისა, გუნბათიანი, დიდი დიდშენი. ზის ეპისკოპოზი² ნწყემსი ამ რუისა ზეითის ქართლისა ლიხ-ტაშის-კარამდე“.

¹ ეს მცენარე ლაშქარასებრთა ოჯახის წარმომადგენელია.

² მროველი.

- დატოვეთ ბერი მინდია. განა?
- გვაპატიე, მინდიაე ბერო, და მერე ჩვენ ვიცით...
- ეს მერამდენჯერ?
- უკანასკნელად, — და მოეხვია ერეკლე ყელზე.

მთა და ბარი ვის გაუშვია

ოდითვე ქართველ კაცს მთა და ბარი განუყოფლად ჰქონდა წარმოდგენილი, კიდევ მეტი, მთას ყოველთვის მოწინააღმდეგეობით უტყე-როდა, პატივსა სცემდა, „ბარში რომ ჰქუა დაიკარგება, მთაში მოს-ძებნიანო“, — ამბობდნენ ბარად. მთელი ბარელს ყოველთვის რა-ინდად ესახებოდა.

„მთიელო, მთაში გაზრდილო, ხმალს როდი მოვიშვილება.
 ომში შეხვალ და გამოხვალ, გული არ შეგიჟინდება.
 სისხლისა ნაგუბარზედა ეფხი არ მოგიცურდება,
 უკან დახვეა არ იცი, სისხლი რო შევიხურდება“.

ამიტომ არის, რომ ვაჟაც შესთხოვს მთას, ნუ გა.მაყდებოა:

„შენი ძმა არი ბარიცა, სთვილ-ზაფხულ ბარაქიანი.
 გმირთ სისხლით შეღებილი აქვს ველები ბალახიანა“.

არც ის იყო შემთხვევითი, რომ სულმნათმა ილიამ პირველად მთიელს, მოხვევს, ათქმევინა: „ჩვენი თავი ჩვენადვე უნდა გვეყუდ-ნოდესო“; მერე კი მეცხრამეტე საუკუნის სამოციანი წლების განმ-თავისუფლებელი მოძრაობის მებრძოლებმა იგი თავის ღროშაზე წა-აწერეს, როგორც თავიანთი კაცობის ნიშანსვეტი.

მთა არასდროს არ ყოფილა მხოლოდ რომანტიკული გატაცე-ბის ობიექტი. ბარმა კარგად იცოდა, რომ ჩვენი მთა ბევრსა შრო-მობდა ჩვენი კულტურის საუნჯის გასამრავლებლად. ჯერ ერთი, სა-ერთოდ ცნობილია, რომ კულტურის ჩანასახი სწორედ ხეობებში წარმოიშვა, იქ დაიწყო განვითარება და იქიდანვე გამო-ვიდა ველად, ვაკეზე, ამ გზას არც საქართველო ასცდენია. ცნობი-ლია, რომ ქვის ხანის სამაროვნები დიდი რაოდენობით არის მო-ძიებული ჩვენს მთებში, საკმაოდ მაღლა, თუნდაც დიდი ლიახვის ხეობაზე, ერწოსა და ყემულთაში.

ჩვენმა მთამ შექმნა შინაური პირუტყვის იშვიათი და ძვირფასი ჯიშები: თუშური ცხვარი, თუშური ცხენი, ხევსურული ზროხა, მთიულური ზროხა, მეგრული ზროხა, მეგრული თხა და სხვა მრავალი.

თუშურ ცხვარს ჩვენი პირობების მთა-ბარული მეურნეობებისათვის ბადალი არა ჰყავს, თუშური ცხენი მთის ჰირკვალთან და კეპნთან ბილიკებზე 150—180 კილოგრამ ტვირთს თავისუფლად ატარებს, ხევსურული ზროხა ყველაზე ღალიანია, ამავე დროს ადვილი მოსაფლელი, მწირ საძოვარზეც პოულობს ცოტაოდენ საზრდოს. ეს იმას არ ნიშნავს, რომ თუ კარგად კვებავ, უფრო მეტს არ მოგვცემს. მეგრული ზროხის გამოზრდილი ხარი საუკეთესო იყო კოლხეთში.

ისეთი მალალი ღირსების ხორბლები, როგორც თეთრი დოლის მრავალი ჯიშია და დიკა, ჩვენს მთებშია წარმოშობილი და შემდეგ ბარში ჩამოსული. მახა და ზანდური ხომ პირმშოა კოლხეთის მთებისა: ამ ხორბლებს იმისთვისაც სცემენ პატივს, რომ სოკოვანი ავადმყოფობით ადვილად არ ავადდებიან.

ძველთაგანვე ჩვენს მთას წუთითაც არ შეუწყვეტია ბართან ერთად ჩვენი კულტურის საკურთხეველზე თავისი წვლილის მიტანა. კრწანისის ველზე მთიელთა ბრძოლა დარჩა, როგორც მარად წასაბადი ლეგენდა. სწორედ ამიტომ იტყოდნენ „მთა და ბარი ვის გაუყვიაო“.

ბუმბერაზი მწერალი, მეოცე საუკუნის საოცრება, ვაჟა-ფშაველა—მთამ მოგვცა. მთის პირმშოა ალექსანდრე ყაზბეგიც. ქართველ ხალხს ესეც ეყოფოდა საამაყოდ. ჭერ მთლიანად კიდევ ვერ ვგრძნობთ ამას, ოჯახი არ უნდა იყოს ჩვენში, მათი თხზულებანი არ ამკობდეს წიგნის თაროებს.

ჩვენს გადარჩენას, როგორც ერისას, მთამაც შეუწყო ხელი. ჩვენი ისტორიის ავბედობის დროს მიწის პირიდან იგვებოდა ბარის სოფლები, ქალაქები, ხალხიც ბევრი იყლიტებოდა და ნაოხარზე ძაღლებიდა ყმუოდნენ. გადარჩენილი მოსახლეობა მთას აფარებდა თავს. მთიელები ძმურად იღებდნენ გაჭირვებაში ჩავარდნილ ძმებს, მათი ჰირი თავიანთ ჰირად მიაჩნდათ. ბარელის ბევრ უვაჟკაცოდ დარჩენილ ოჯახში მთიელი ზესიძედ შედიოდა და ბარად ჩამოდიოდა. ბევრ ნაოხარზე კი მთიელი სახლდებოდა, რის შედეგად ბარად

ბევრი იყო ტაბარუჯი-ახალმოსახლე. ამით აიხსნება, რომ შუა ქართლში მრავალადა მთიულური გვარები: წიკლაური, ოდიშვილი, მიგრი-აული, პატაშური და სხვანი, არაგვისა თუ ქსნის სათავეებიდან ჩამოსულნი. ზემო ქართლში¹ კი, ფრონეების ხეობაზე, ბევრია, ზემო-იმერული და რაჭული გვარები — ნიორაძე, ნოზაძე, მაისურაძე, მეტრეველი, კვინიტაძე, კილასონია, თურმანიძე და სხვა. ამ ხეობების სოფლები: დგანი, ავლევი, ნული, წორბისი, ბრეთი, წვერი, ერკნეთი, ულუმბა, ალი, უწლევი, ნაბახტევი, ბრილი, ბროლოსანი და სხვა მრავალი, ლეკიანობის დროს თითქმის ამოწყდა, გადარჩენილმა ხალხმა ზემო იმერეთს და რაქას შეაფარა თავი, სადამდეც მტერი ვერ უწევდა. ცნობილია, რომ მონღოლები ლიხის ქედს ვერ გადასცდნენ, დიდი ტყით იყო იგი დაფარული. ქართველებს ტყის მეომრებად თვლიდნენ და მათთან ბრძოლას ერიდებოდნენ.

დავით აღმაშენებელმა დიდგორზე რომ დაამარცხა თურქმენთა კოალიცია, შემოუთვალეს: შენ ტყის მეფე ხარ და იმიტომ გაიმარჯვე, თუ ბიჭი ხარ, ველზე გამოდიო. დავითი რის დავითი იქნებოდა, რომ საკადრისი პასუხი არ გაეცა. შამქორში უარესი დღე აყენა. მაგრამ ყველა მეფე ხომ დავითი არ იყო.

მშვიდობის დროს გადარჩენილი ხალხი ბრუნდებოდა მამა-პაპათა ნაფუძარზე და თან მოჰყავდა ახლად შეძენილი ძმა თუ ზესიძე. ძველ ადგილას ფუძეს ვერ დატოვებდა. ვერ ტოვებდა მამა-პაპათა სალოცავს, „საიდან სად მიდის ქართველი მიწის მუშა მიწისა და თავისუფლების ძებნაში. ზოგან ნიადაგია მიწირი. ზოგან ბატონი არ გაახარებს, ზოგან გარეშე მტერი არ ასვენებს, დადის ქართველი გლეხი და ეძებს გასაძლის ქვეყანას: მიწას, მშვიდობას, თავისუფლებას, დადის საუკუნეთა მანძილზე, მრავალ ადგილს იცვლის, მაგრამ „ძირი ხატი“, „ძირი სალოცავი“ არ ავიწყლება, „ძირი ხატი“ მისი საკუთრივ მფარველია და რომ „გაუშეას“ (გაათავისუფლოს) და „გა-ახაროს“, გლეხი მოვალეა „თავისი მფარველი“ ხატი მოიკითხოს... ეს „ძირი ხატი“, „მაგარი ხატი“, „სალოცავი“ მისი თავისუფლების მონაგონარია, როცა „მიწის კაცი“ (მიწის მუშა, ქვეყნის მოქმედი, გლე-

¹ თანამედროვე ვაკეებით ზემო ქართლად გულისხმობენ ლიხეგალმა მხარეს ბორჯომამდე და არა ძველ ზემოქართლს, მესხეთ-ჭავჭავთს და ტაო-კლარჯეთს.

ხი), ჯერ კიდევ თავისუფალი თავის სახლიკაცებთან ერთად შრომობდა, იბრძოდა, „თავის ღმერთს ლოცულობდა“ (ნ. ბერძენიშვილი).

სწორედ ამაში იყო საქართველოს ძალა და სიმტკიცე. სწორედ ამიტომ იყო, რომ გავერანებული ბარი სწრაფად აღდგებოდა ხოლმე. ამან ათქმევინა რუსთა მეფის ელჩს, რომელსაც ათი წლის წინათ ენახა შაჰ-აბაზის მიერ აოხრებული საქართველოს ბარი და კვლავ ხედავდა აყვავებულ მხარეს: „უცნაურია საქართველო, იგი ძალიან მალე აღორძინდება ხოლმეო“.

დრონი იცვალნენ, წარსულის შავბნელი დღეები ისტორიას ჩაბარდა. ახალ დროებას კი ბარისა და მთის ურთიერთობა მთლიანად მომზადებული ვერ შეხვდა.

მთა ბარს ჩამორჩა, როგორც ეკონომიკის, ისე კულტურის დარგში, ამის მიზეზი ბევრია: ერთ-ერთი უგზოობაა; თანამედროვე ეპოქას ძველი გზა ოდნავადაც ვერ აკმაყოფილებს. მაშინ, როდესაც ბარში ურმით მოგზაურობდნენ, მთაში კი ცხენით, შეფარდება კარგი იყო. დღეს ბარის ხალხი ავტოთი მოგზაურობს. მთას კი ცხენიც არ შერჩა ხელში. ამიტომ ძველი მჭიდრო კავშირი ერთგვარად შესუსტდა, მეორე — ახალი, თანამედროვე გზების გაყვანის სიძნელენი, მთის კუთხეებში მისი თემების ურთიერთდაცილება (ხევსურეთში პირიქითის ხევსურეთი, მთა-თუშეთი: ჩალმის, გომეწრის, პირიქითის თემები და სხვა). მთა თითქოს ჩაიკეტა, ბარს იშვიათადლა აკითხავდა. ერთადერთი მესაქონლეობა იყო, რაც აკავშირებდა მთასა და ბარს, განსაკუთრებით მომთაბარული მეცხვარეობა, მაგრამ ახალ ვითარებაში მთისა და ბარის ჰარმონიულად განვითარებისათვის ეს საკმარისი არ აღმოჩნდა. უახლოეს წარსულში ჩვენი ცხოვრების წარმმართველი ზოგიერთი ორგანოს მიერ სპეციფიკური საკითხების გაუთვალისწინებლობამაც ამ საქმეს თავისი უარყოფითი დალი დააჩნია.

ამჟამად მთის საკითხი რეალურად უნდა დადგეს რესპუბლიკის ხელმძღვანელთა ყურადღების ცენტრში.

საქართველოს ბართან ყველა ჩვენი მთის მხარე დაკავშირებულია შარა-საავტომობილო გზით, გარდა მთა-თუშეთისა. ამიტომ არის, რომ მთა-თუშეთი ცარიელდება. ეს კი ჩვენი ქვეყნის ჰარმონიული განვითარებისათვის დაუშვებელია. მთა-თუშეთი მნიშვნელოვანი მხარეა. ჯერ ერთი, ზაფხულის საძოვრების დიდი ნაწილი აქ არის

თავმოყრილი. მეორე, ჩვენი ფიქვენარების საუკეთესო წმინდა კორომები (თორმეტი ათასი ჰექტარი) მთა-თუშეთია, სადაც მშრალი და მზიანი ზაფხული იცის, მაშასადამე, ეს ადგილები საკავშირო მნიშვნელობის კლიმატური კურორტებისათვის ზედგამოჭრილია, აქაური სოფლები ზღვის დონიდან 1600—22000 მეტრის სიმაღლეზე მდებარეობენ. იშვიათია კლიმატური კურორტებისათვის სოფელი ხახაბო, სოფელი შენაქო, ომალო და სხვანი. ამ მხარეში პირველ რიგში გზის გაყვანა აუცილებელია. ხალხი ხალისით დაუბრუნდება თავის სოფელს. უფრო მეტად განვითარდება მესაქონლეობა, გაიმართება კლიმატური კურორტები და ბარისა და მთის ინტერესები კვლავ გადაიჭაჭვება.

ერთი რამ უნდა გავითვალისწინოთ: ვაკეზე კოლმეურნეს უფლება აქვს ჰქონდეს ნახევარ ჰექტარამდე ჩაის პლანტაცია, ვენახი, ბალი, და სხვა, მთაშიც თითოეულ კომლს იმდენი საქონელი უნდა ჰყავდეს (თავისი საძოვრით), რომ მისი შემოსავალი ბარის კოლმეურნის საშუალო შემოსავალს ეთანაბრებოდეს. რასაკვირველია, ეს ფრიად რთული საკითხია, თუნდაც საძოვრების გამოყოფის საკითხი (ზაფხულისა და ზამთრის). მაგრამ თავისთავად იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ სიძნელემ არ უნდა შეგვაშინოს. ამ საკითხის გადაწყვეტასთან ერთად არ უნდა დავივიწყოთ წარსულის დიდი, და დღესაც ფრიად საჭირო, მემკვიდრეობის შენარჩუნება. აქ პირველ რიგში ვგულისხმობთ მთაში გამოყვანილ და საუკუნეთა მანძილზე გამოცდილ შინაურ პირუტყვს: თუშურ ცხენს, თუშურ ცხვარს, მთის ძროხას (ხეცსურულს, ოსურს, მეგრულს). ჭერჯერობით ჩვენი მთებისათვის ამათზე უკეთესი არცა გვაქვს და არც გვყავს. სათანადო რაიონებში საბჭოთა მეურნეობებთან უნდა ჩამოყალიბდეს ამ საქონლის წმინდა საჯიშეები, სადაც იმუშავებენ ამ ჯიშთა გაუმჯობესება—დაწმენდასა და გამრავლებაზე. აქედან კოლმეურნემ უნდა მიიღოს დაწმენდილი და გაუმჯობესებული ჯიში, ყოველ საკოლმეურნეო კომლს უნდა ჰყავდეს 1—2 ცხენი, მთაში უცხენოდ ცხოვრება ძნელია. სამანქანო გზა ცენტრამდე მივა, მთის დაქსელვა შარავზეებით ჭერ ფრიად ძნელია. აქეთ-იქით სავალად ცხენია საჭირო. მთას კიდევ თავისი მთა აქვს, სოფელი თუ 1600—1800 მეტრის სიმაღლეზეა, მთი საძოვრები 2500—3000 მეტრ სიმაღლეზეა და ხშირად რამდენიმე ათეული კილომეტრითაა სოფელს დაცილებული.

რაკი მესაქონლეობა-მეცხვარეობა გაძლიერდება და ხალხი კვლავ ფეხს მოიკიდებს მთაში, უნდა გაძლიერდეს და ბევრგან აღდგეს შინამრეწველობის ისეთი სახეობანი, როგორიც არის, მაგალითად, მთა-თუშეთში ფარდაგების, ლაზლის ფეხსაცმლის-ჩითების. თქვების ქსოვა-კეთება; ხევსურეთში ნაქარგ-ნაქსოვი ფაფანაგისა და გულისპირების დამზადება. სვანეთში თავისებური, სველი თოვლის გამძლე ქსოვილის—აშკის ქსოვა, სვანური ქულების კეთება, ხის დამუშავება და სხვა მრავალი.

ხევსურული ქსოვილი თავისი ფერების შეხამებით ხომ შეუდარებელი შედეგია. თუკი პალეხელმა ხატის ოსტატებმა, როდესაც მათ ყურადღება მიაქციეს, მაქსიმ გორკის მეთაურობით, შექმნეს მხატვრული შედეგები, რა დაუდგება წინ იმას, რომ ჩვენმა მთიელებმა შექმნან ხელოვნების შედეგები, თუ, რასაკვირველია, ამ საქმეს სათავეში ნამდვილი მოღვაწე ჩაუდგება და არა საქმოსანი. ნამდვილად ქართული სუვენირი ამ გზითაც შეიქმნება.

მთის ქსოვილების ხელოვნების აღდგენა ჰელურობის აღდგენას უდრის. ლამაზი მორთულობა, სხვა სიკეთესთან ერთად, დღევანდელ საბჭოთა ადამიანს ჰემპარიტად რომ შეშვენის.

ზოგიერთი მცენარის მოშენებას მარტო რენტაბელობის თვალსაზრისით არ უნდა შევხედოთ, არამედ იმითაც, თუ რა მნიშვნელობა აქვს მას ხალხის კულტურის თვალსაზრისით. ჩვენ ვუფროთხილდებით ჯვრის მონასტერს, სამთავისს და სხვა ისტორიულ ძეგლებს, როგორც ერის გენიის გამომჟღავნების საბუთს, და განა ნაკლები შემოქმედებითი ეროვნული გენიაა დახარჯული ისეთი ხორბლის ჭიშებზე, როგორიც არის დიკა, თეთრი დოლი, ან ისეთი ვაზები, როგორიცაა რქაწითელი, საფერავი, ბუდეშური, ვაშლები—თურაშაული და სხვა მრავალი? განა ისინიც ჩვენი კულტურის ძეგლები არ არიან? საქართველო მრავალი ასეთი კულტურული მცენარის სამშობლოა. ჩვენი მხარე, კავკასიის სხვა მხარეებთან, რესპუბლიკებთან ერთად, ბევრი კულტურული მცენარის წარმოშობის ერთ-ერთ კერად ითვლება.

ისეთი ხორბლები, როგორიც არის მახა, ზანდური, დიკა, დოლის პურის მრავალი ჭიში, აქ, მთაშია წარმოშობილი. მახა და ზანდური რაჭა-ლეჩხუმში, სადაც იგი ითვისებოდა, უკვე ოც წელზე მეტია გაქრა. დიკის ერთ-ერთი ძლიერი კერა იყო ლიახვის, ქსნის და არაგვის

ხეობანი, მაგრამ 1970 წელს ორ პატარა ნათესს ძლივს მივაჯვლიეთ. ამავე დროს ეს ჭიშები უკვე გატანილია ევროპაში, ამერიკაში. იაპონიაში, სადაც ახალი, მაღალმოსავლიანი ჭიშების ბაზად არიან გამოყენებული.

ჩამოთვლილი საქონელი, ხორბალი და ზოგი სხვა მცენარე (ესპარცეტი, ცერცველა) უდიდესი ეროვნული განძია. რომელიც ათამშესძინა თავის სამშობლოს, დავკარგოთ ის, რაც საუკუნეთა მანძილზე იქმნებოდა, მეტად მძიმე დანაშაულად დაგვაწვევა (იგივე შეიძლება ითქვას ბარის მცენარეებზეც).

გარდა ამისა, მთის მოსახლეობას ერთი დიდი საქმეც უნდა დაეკისროს — სათანადო ანაზღაურებით. ეს არის ტყის მოვლა, ყველაზე მნიშვნელოვანი საქმე ჩვენს მეურნეობათა დარგებს შორის, რადგან, როგორც უკვე ვიცით, მთიან ქვეყანაში ბარის სოფლის მეურნეობა ვერ იხეირებს, თუ მთის ტყე კარგად არ არის მოვლილი. ჩვენს ტყეს გაცილებით მეტი მოვლა სჭირდება, ვიდრე დღეს აქვს. საჭიროა ტყის ყოველ დარგს მივამაგროთ ბრიგადა, რომელიც იზრუნებს არსებულის შენარჩუნებაზე, მოვლაზე, დანაკლისის აღდგენაზე, წამლობა-მკურნალობაზე. ამას კი დიდი თანხა სჭირდება. შესაძლებელია, სახელმწიფო ბიუჯეტიდან გაძნელდეს მისი გამოყოფა. თუ გურია-აჭარაში ჩაის და ციტრუსების კარგი მოსავალი გვაქვს, ეს იმიტომ, რომ გურია-აჭარის ქედი ტყით არის დაფარული. კახეთის ვენახის მოსავალი დიდად არის დამოკიდებული კახეთის კავკასიონის და გომბორის ქედის ტყიანობაზე. აქ რომ ტყე მოიხსოს, იგივე დღე დაადგება, რაც დურუჯმა დააყარა ყვარლის ნაწილს. ასევეა სხვა მხარის ვაკეებიც დამოკიდებული მთაზე. ლოგიკურია. ვაკის კოლმეურნეობამ მონაწილეობა მიიღოს ტყის მოვლა-მოშენებაში: როგორ და რანაირად, ეს დამოკიდებულია საერთო ფინანსურ გეგმაზე. მე კი ეს ასე მესახება: ჩვენმა ვაკის კოლმეურნეობამ თავისი შემოსავლიდან ტყის მოსავლელად უნდა გაიღოს შემოსავლის განსაზღვრული პროცენტი.

აქ დასმული საკითხების გადაჭრას მრავალი სიძნელე ახლავს თან, მაგრამ ჩვენს ხალხს ბევრი სიძნელე დაუძლევია და, ვფიქრობ, ამასაც დაძლევის. უნდა დავძლიოთ კი რაც შეიძლება მალე.

კარგი დიდი დამე გავიდა, მაგრამ ჩვენი მოგზაურები კიდევ საუბრობდნენ ამ საკითხზე.

ირემო, მთასა მჰვირალო

ახლად ნარიჭრაყევი იყო ტაშისკარს რომ ჩაუარეს. ქვიშხეთი მარჯენივ დარჩა დიდი დიმიტრი ყიფიანის სახლითა და კოშკით¹.

—ის წაბლი არ ვნახოთ, მის ქვეშ გიორგი სააკაძემ თავის ჭარს სუფრა რომ გაუშალა?

— ეგ როდის იყო?—იკითხა ერეკლემ, ცოტა არ იყოს, ეშმაკურად.

1609 წელს. ე. ი. 363 წლის წინათ.

გიორგიმ გოგიას რალაც უჩურჩულა და მანქანამ გზას გადაუხვია, გადასჭრა დოღლაურის არხი და გაჰყვა სასოფლო გზას. ერთი ეზოს წინ შეჩერდნენ.

— წაბლი ცოცხლობს 400 წლამდე. ვთქვათ, მაშინ ორმოციოდე წლის იყო (იმ ბრძოლიდან ხომ სამას სამოც წელზე მეტია გასული), დაიტევდა 5000 კაცს?

— ისე ხომ კარგი წაბლია, არა? — არ გაიტეხა იხტიბარი ლელამ.

— კარგია, ხანში შესულა კი. მაგნაირ ლეგენდებს ხშირად აწერენ ასეთ ხეებს...

მანქანა მალე შეიჭრა ვიწრო ხეობაში. რკინიგზა აქედან მარჯვენა ნაპირზე გადიოდა, საავტომობილო — მარცხენაზე. მტკვარს ისე ახლოა მომდგარი მთები, რომ ორივე გზას ვერ დაიტევდა.

¹ ხაშურის რაიონის ყველა სოფლის ჩამოთვლას აქ საჭიროდ არ ვთვლი. ვიტყვი მხოლოდ, რომ აქაა ერთი ქალაქი (ხაშური) ერთი დაბა (სურამი) და 86 სოფელი. ნიშნულად ორ-სამ საბჭოა სოფლებს ჩამოთვლი. გომის სასოფლო საბჭოშია: გომი, აგარები, დიდი სატივე, პატარა სატივე, ხიდისყური, ვაყა, ქვემო აძვისი. (ორი სატივეა, აქ მართლაც კარგი მეურვეები იყვნენ). ქვიშხეთის საბჭოშია — ქვიშხეთი, ბულბულის ციხე, სარმანიშვილის კარი, სათავე, ტეზერი, ყიფიანთ უბანი, რუსაანთ უბანი, ტაშისკარო, სვანისუბანი, ცხრაძუხა. გარდა ცხრა მუხისა ამ მხარეშია ჭვართმუხა. მცენარის სახელიდან დადგენილი სოფლის სახელებია: დანძილები, წაბლოვანი, ქინძათი, სათივე, ურთხვა, ვაკეპანტები, ცოცხნარა. საქართველოს სხვა კუთხეების სოფლას სახელები აქაც მეორდება: ზემო აძვისი (გორის რაიონის აძვი), ახალსოფელი (ბევრვან), ნაიარგორა (კასპის რაიონში სოფ. მიქელწყაროს მიდამოებში), მონასტერი (ქსნის ზეობა-მონასტერი—ლარჯისი), ოძისი (მცხეთის რაიონი), კოდისწყარო (კასპის რაიონი), ქაშვეთი (თბილისი) ახალშენი (ბევრვან), ნადარბაზევი (გორის რაიონი, კასპის რაიონში — თეჯამზე) და სხვ.

ხეობის გაღმა-გამოღმა მთის ფერდობებზე ლამაზი სოფლები იყო შეფენილი. რელიეფი ოდნავ მოივსებდა თუ არა, სოფელი იჭერდა. მტკვარგაღმა ახალდაბა ჩანდა, რომელსაც სუმბათაანთ ციხის ნანგრევები დასცქეროდა. ახალდაბასთან იღებდა სათავეს ტაშისკარის არხი. მალე გამოღმა კორტანეთი გამოჩნდა, შემდეგ ზანავი, რველი, გაღმა ვარდგინეთი, ყვიბისი. წინ იყო ვაშლოვანი და შემდეგ ბორჯომი.

ტყე ფერდობებზე აიყარა, უმთავრესად ნაძვნარი. გაღმა ნაძვნარი, გამოღმა ფიჭვნარი, მუხნარი; გაღმა ახლებზე ქორბუდიანი წაბლებიც დაეტოვებინათ; ზოგი მათგანი ჯობდა ტაშისკარის წაბლს, მაგრამ ვახუშტი მაინც მოვიგონოთ:

„არამედ არს ეს მტკვარის ხეობა ვენახიანი, ხილიანი, ვიწრო და მწირი, მაგარი და შეუალი მტრისაგან. კაცნი ჰაეროვანნი. მთანი ნადირიანი, ნაძოვან-ფიჭოვანი. ირემი, თხა, არჩვი და სხვა ნადირი მრავლად“.

ვაშლოვანამდე არ იყვნენ მისულნი, რომ ბანის ხევის სატყეოს მიაღწენენ, ტყის მცველი გააღვიძეს, ხერგილი ახსნეს და ტყის გზას გაჰყვნენ.

— ხომ არ გამოგყვით? — იკითხა მცველმა.

გიორგიმ თვალი შეაელო და მადლობა უთხრა. გამოყოლა რომ სდომებოდა, უკითხავად წამოვიდოდაო, „ ისე კი კარგი იყო, აქაური კაცი ვინმე გეყოლოდაო“, — იფიქრა.

ერთი სამი კილომეტრი იარეს. გზასა და ნაკადულს შორის უზარმაზარი ბალახეულობა იზრდებოდა, განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციეს შავ გვიმრას, მატეუჩიას, რომლის სასპორე ფოთლები, მთლიანად სპორანგიუმებით იყო დაფარული, ცალკეული ფოთოლი თითქმის მეტრნახევრის სიმაღლისა იყო... მატეუჩია ორნაირ ფოთოლს იკეთებს, სასპორეს და ჩვეულებრივს, მწვანეს, სასიმილაციოს.

აქედან გოგია დააბრუნეს, ქვაბის ხევში წადი, შემოდი ხეობაში და ფიცარა კლდესთან დაგვიცადეო.

— რითაა ნაკლები ზოგ პალმაზე? — იკითხა ერეკლემ.

— ვგონებ ბევრ პალმას სჯობიან კიდევ!

დაუმოწმეს ერთმანეთს. თანაც ცოტა გაკვირვებულნი აცეცებდნენ თვალებს. უკვირდათ იმიტომ, რომ ასეთ ტყეში ჭერ არ ყოფი-

ლან. ეს ტყე კოლხურ მთის ტყეს ჰგავს, ბანის ხეობა ღრმად შექრილია მთებში და სინესტე დიდი იცის. ზევიდან ლომისის ქელი და მისი მწვერვალი დასცქერის, აპარა-იმერეთის ქელის ნაწილია. პირიქითაც წიფლის უღრანი ტყეა. წიფელს მალე ცვლის ნაძვნარი, სოკვნარი, ნაძვნარ-სოკვნარი, ქვეტყეში კი ხშირია წყავი, შქერი, ბაძგი, ზოგან იელი, მოცივი და სხვა უკვე ფოთოლცივიანი ბუჩქი.

მალე წიფლის ტყეში შევიდნენ, ნაპირზე ისევ მატეუჩიას უზარმაზარი ძირები იდგა, ვახტანგმა ფოთოლი მოწყვიტა და ერეკლეს დაატოლა.

— შენ თერამეტი წელი იზრდები, ეს კი ორ თვეში ამოვიდა და დაგეწია კიდევც...

— ეგ არაფერი, რატომ პარკებში და ბალებში არ გადააქვთ?

—ნესტიანი ადგილების მცენარეა, თბილსში გაუქირდება სიცოცხლე, თუმცა ზოგან შეიძლება მისი კუთხეების ხელოვნურად შექმნა, ნაკადულითა და ჩრდილით.

ამ ლაპარაკით მიადგნენ შქერიანს, გიორგიმ ახელ-დახელა და მხარი უქცია.

— ლელის ნაპირით ვიაროთ, თორემ წყავიანსა და შქერიანს რომ გავებათ, ერთ კვირას ვერ ავალწევთ.

მალე ისევ ბანის ხევის წყლის პირას იყვნენ, ისიც დაფარული იყო მალალი ბალახებით, შიგ იმალებოდნენ, აქ იყო ღრინკოლა, დიყი, თავყვითელა, სხვადასხვანაირი მზიურა, მდინარე კი მოჩუბჩუხებდა და მოიმღეროდა ქვებზე, ხან დაეკიდებოდა თავის ვიწრო კალაპოტში, ხან ასიოდნენ ნაბიჯით გაივსებდა და იწყებდა თავის ჩვეულებრივ ლიკლიკს.

ოფლი უკვე წურწურით ჩამოსდიოდათ. მაგრამ იხტიბარს არ იტეხავდნენ. ვახტანგმა ხელი გაიწოდა ლელასკენ, შენი ჩანთა მომეციო, ლელამ ხმა არ გასცა და უსიტყვოდ უსაყვედურა, მეც კარგად ვატარებო, ცოტა ხნის სიარულის შემდეგ ჩაიმუხლეს, მუხლში ქარი ამოვიღოთო.

— კაცო! ე რა სიარული გცოდნიათ? ძლივ დაგეწიეთ... — წამოადგათ თავს ის ტყისმცველი, დილას რომ ცილი დასწამეს ცოტა ზარმაციაო.

— წამოვედი, უხვედრი ადგილებია, არ გაუქირდეთ-მეთქი...

აი, იცოცხლე, თქვენი სახელი მიბოძეთ ერთი, — საბოვა გი-
ორგიმ.

— ვანე მქვიან, თქვენი ჰირიმე... ცოტას რომ შევიმადლებო. იქ
ნადირის ბილიკია, იმას ავყვებით და გავალთ კიდევ ლომისის წვე-
რის ფერდობებზე.

— კაცო, რად გაისარჯეთ?... შეწუხდით.
ვანოს ულვაშებში ჩაეცინა.

— იმის გაგებას, რომ საქმის ხალხი ხართ, დიდი ლარი და ხა-
ზი არ უნდა, რას იტყოდით, უცხო ხალხს როგორ დახვდაო, სახე-
ლის გატეხას, ხომ იცით, თავის გატეხა ჯობიან.

— ეგ კი მართალია, ჩემო ვანო.

— სამზეოზე! სანამ ხარ, კაცური ქუდი უნდა გეხუროს...

ფრინველთა ყიყინი არ ისმოდა, როგორც ჩანს, მათაც თავი შე-
აფარეს ჩრდილებში. თუმცა, უნდა ითქვას, საქართველოს ტყეები
ძალიან ღარიბია ფრინველით. თითო-ოროლა შავკაბიანი კოდალა თუ
გამოჩნდება და რამდენიმე წიწკანა.

ცოტა ხნის შემდეგ თვალისათვის თითქმის შეუმჩნეველ ბილიკს
დაადგნენ, ნაძვნარის პირას მიდიოდა. ნაძვნარი იყო, თვალს გაეხარ-
დებოდა, მაღალი ნაძვები გარინდებულნი იდგნენ, ნიადაგს ძველი
წიწვების ფენი ეკლავდ ეფარა.

ვახტანგი ღიღინით და თავის წერაყინის ტრიალით ერთი ოცი—
ოცდაათი ნაბიჯით წინ მიდიოდა, უცბად წინ ხარიჩემი გადაელობა,
დუყებიანი² თავი დაბლა დაეხარა, ისე როგორც საკიდაოდ მომზა-
დებულმა მოზვერმა იცის. ვახტანგი შეკრთა, არ ელოდა, გონი მო-
იკრიფა, გული გაიკაჟა და წერაყინი მოუღერა, მაგრამ ირემმა ის-
კუპა და იერიში მიიტანა, მაშინ კი იკადრა ვახტანგმა და მოცოცხა,
ვანემ თვალი შეასწრო, წინ გავარდა.

— ალიოშა, რა ამბავში ხარ! — შეუტია. ირემმა თავი ჯერ მალ-
ლა ასწია, შემდეგ მძლავრად დაიბერტყა და ფეხები ააბაკუნა. ვანემ
ჯიბიდან პურის ნატეხი ამოიღო და გაუწოდა. „ალიოშა“ მიუახ-

¹ ამ ქვეყანაზე.

² ირმის რქა ვაზაფხულზე, ჯერ რომ არ გამაგრებულა. ხარიჩემს ზამთარში
რქები სცივია, ვაზაფხულზე ისევ ამოსდის, ამ დროს რბილია, სისხლით სავსე, ჩრდი-
ლოეთში სპეციალური ფერმებია ირემ-ლაღისა, ვაზაფხულზე დუყებს. ნორჩ რქებს
ახერხავენ, მისგან მრავალნაირ სამკურნალო ნივთიერებას აკეთებენ.

ლოვდა, ლუკმა გამოართვა. სხვები შორიდან უმზერდნენ ამ უცნაურ შეხვედრას და დიალოგს.

— აბა, გეყოფა, გასწი აქედან...

დაპკრა თავზე ხელი ვანემ და ირემიც გადადგა გზიდან, გაიარა რამდენიმე ნაბიჯი და შემობრუნდა. ამაყად აწეული თავით გამოსცქეროდა მგზავრებს: „ვინა ხართ, საიდან ხართო?“ — თითქოს ეკითხებოდა.

— როგორ ნაცნობივით ელაპარაკე!

— ნაცნობია და იმიტომ. ჩვენებურმა კაცმა გაზარდა, პატარა იყო, ყველას ეხუტებოდა, გაიზარდა და ეკიდებებოდა დიდსა და პატარას, ამოიყვანეს აქ და გვთხოვეს, თქვენ მოუარეთო. ჩვენც აქ გავუშვით, დადის ასე ცალად, ყვირილობის დროს კი ყველაზე დიდი ნოტო მაგისია, თუ კაცი შეხვდა, უეჭველად „გამოელაპარაკება“, თუ არა მიაწოდეთ რა, გაჯავრდება და შეიძლება გერჩოლოთ კიდევ.

ირემი კი იდგა ყელმოდერებული, შავი თვალები მიენათებინა, თითქოს კიდევ რალაცის თქმას აპირებდნენ. მართლაც, სილამაზით მას ვერც ერთი გარეული ნადირი ვერ შეედრება. ჯიხვიც ლამაზია, ნიამორიც, მაგრამ ირმის კეთილშობილება აკლიათ.

ირემი კინალამ ამოვწყვიტეთ ისე, როგორც დომბა, მაგრამ მივუსწარით და ბორჯომის ხეობის დიდი ნაწილი ნაკრძალად გამოცხადდა. მასზე ნადირობა აიკრძალა და ირემი მომრავლდა. გვხვდება ალაზანზე, განსაკუთრებით ბევრი—ლაგოდების ნაკრძალში, არაგვზე, იორზე, ქსანზე, ბორჯომის ხეობაში ხომ ბევრია და ბევრი. მაგალითად, ბორჯომის ნაკრძალში 1934 წ. 78 ირემი იყო, 1943 წ. 1400 სული, ლაგოდების ნაკრძალში 1938 წელს აღრიცხული იყო 20 ირემი, 1944 წ. უკვე — 91.

ამ აღრიცხვას მკვიდრი საფუძველი ჩაუყარა განსვენებულმა ზაქარია ექვთიმიშვილმა. ახლა ამ საქმეს უკვე სხვები აგრძელებენ—ზოოლოგიის ინსტიტუტის თანამშრომლები.

ბორჯომის ნაკრძალს აპარა-იმერეთის ქედის სამხრეთისაკენ მიქცეული ფერდობები უჭირავს, მისი ჩრდილო საზღვარია ლომისის ქედის ზურგი, სამხრეთით — მტკვარი, დასავლეთით — ქვაბის ხევი, აღმოსავლეთით — რველი. მისი ფართობი 13300 ჰექტარია, აქედან ტყით დაფარულია 7278 ჰექტარზე მეტი. დანარჩენი მთისა და ტყის მდელოებია, აგრეთვე სოფლები.

ნაკრძალის ტერიტორია ფრიად რთულია, აქაურ მათა აგებულებაში მერგელებიც იღებენ მონაწილეობას და ამიტომ ფერდოს დაქანება ხშირად 80 გრადუსს უდრის; სერის ზურგები ბევრგან ბალახითაა დაფარული და ირმის კარგი საძოვარია. ირმების რაოდენობამ ნაკრძალში ორი ათასს გადააჭარბა; დაარღვიეს საზღვარი და ლომისის მთის სერებით გადავიდნენ დასავლეთ საქართველოში, ძირულის ხეობაში. გავიდნენ მტკვარს გაღმაც და გუჯარეთის წყლის ზეობით აუყვნენ ზევით, აქედან კი გვირგვინას ქედით ძამას ხეობაზე გავლენ, სადაც ისინი უკანასკნელ ხანში უნახავთ კიდევ.

— ზომ არ მოიწყინეთ?

— არა, რას ამბობ!

— მაშე ერთი კიდევ, ჩვენში ირემი ამჟამად ორი ათასზე მეტია; ზოოლოგები ამბობენ, ბევრი დაბეზრეკდაო. ეს კი იმას ნიშნავს, მათი ჩამომავლობა დასუსტდება. ამერიკის ნაკრძალებში მგელი მთლიანად მოსპეს. ოციოდე წლის შემდეგ შეამჩნიეს, რომ ირმის რემა დაჩიავდა. სხვა ქვეყნებში შეიძინეს მგლები და თავის ნაკრძალში გაუშვეს; გაირკვა, რომ ირმის რემა გამოცოცხლდა, მეტი ხალისი დაეტყო. მაშასადამე, პირწმინდად მოსპობა რომელიმე ცხოველისა, გინდ იგი „მავნებელი“ იყოს, არ იქნება. ერთგვარი წონასწორობაა საჭირო.

— აქ მგელი შემოსაყვანია?

— არა, აქ მგელიც ბევრია და ტურაც.

— ტურამ თქვა, სადაც მგელი იარება, საზრდო არ დამაკლდებაო.

— სადმე გინახავთ მკვდარი ფრინველი ან ცხოველი? მას მყისვე ანადგურებს ტურა, მელია. მაშასადამე, ისინი თავისებური სანიტრებიან. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ფართოდ მოამრავლო. იმაზე მეტი არ უნდა იყოს, რაც საჭიროა.

— ვიაროთ, ვიაროთ და ქედიც გამოჩნდება, — თქვა ვანემ და ჩქარი ნაბიჯით გაჰკრეს. ნახევარი კილომეტრი არც ჰქონდათ გავლილი, რომ ვანე შედგა. ტუჩზე ხელი მიიღო, ჩუმალო. გადასწია ძახველის ტოტი და თანამგზავრებს მდებარეობაზე მობალახე ირმები დაანახვა. ერთი თავაწეული იდგა და მათკენ იმზირებოდა, თან თავს აქნევდა, მალე დაწყნარდა და დახარა თავი, იქვე რამდენიმე ნუკრი კუნტრუშობდა, ხან ბალახს დასწვდებოდნენ, ხან დედას მიუხტებოდ-

ნენ, შეპყოფდნენ თავს ჯიქნისკენ და მიუჯერისებდნენ. სარირემბაკვლავ ასწია თავი, მერე ისე დაიქნია, თითქოს დაიბერტყაო, წინა ფეხები ააბაკუნა და ვანემაც გადადგა ნაბიჯი. რემამ თითქოს ყველა ერთი არსებააო, გაჰქუსლა შავი ტყისაკენ, ისე მირბოდნენ. თითქოს ისარი გავარდაო.

— კიდევ ვნახავთ ასეთს, განა? — შეეკითხა ვანეს ლელა.

— ვნახავთ, შვილო, ვნახავთ! — დაამშვიდა ვანემ.

— ძალიან კარგები იყვნენ ნუკრები.

ბილიკი ბანისხევის წყალს მისდევდა და მას მიჰყვნენ. მხარმარჯვნივ მოიტოვეს კინჭარაულის ხევი. ბილიკი მალე ქედის ზურგზე ავიდა, აქ ტყე შეთხელდა, ადგილი დაუთმო ნატყევეარ მდელოებს და ცოტა ხნის შემდეგ ამ მხარის მთების მესვეურის ლომის მთის (2187 მეტრის სიმაღლისაა) წვერზე გავიდნენ. ამოისუნთქეს და მიიხედ-მოიხედეს. ჩრდილოეთით გადაიხედეს და მოწონების ხმა აღმოხდათ — მათ წინ ჩხერიმელას ხეობა გადაშლილიყო ერთმანეთზე გადაბმული სოფლებით. აჰარა-იმერეთის ქედის ჩრდილოეთისაკენ მიქცეულ ფერდობებზე, ჩხერიმელას მარცხენა ნაპირზე და ლიხის ქედის სამხრეთის ფერდობზე, მარჯვნივ, შეფენილიყო მრავალი ლამაზი სოფელი: ზვარე, ჩრილი, დეისი, ნუნისი, მოლითი, ნებოძირი, ქარტალი¹, ბაბი, ბეჟაანთუბანი, ვახანი, ზედუბანი, სერბაისი, მარციისი, ვანი², საღანძილე, სხლითი, ლორეშა, გოლაანთუბანი, წივა, გუდაათუბანი, ამ ხეობაშივეა უბისი თავის შესანიშნავი ტაძრით და განუყოფელი ფრესკებით, ფონა. ბევრ სოფელს მწვანით შემოსილი გორაკი და მთა ფარავდა და ვერ ხედავდნენ.

აჰარა-იმერეთის ქედიდან ჩხერიმელას ერთოდა ნაკადულები: აბანოს ღელე სოფ. გუდაანთუბანთან, ზვარულა — სოფ. ნაბოძირთან. ვახანი, ანუ ვახანის წყალი — ფრიად გაშლილი სოფელ ქვებთან: შავი წყალი — მარელისის ქვემოთ. მდინარე ლელვანი კი სოფ. ლელვანთან. ლიხის ქედიდანაც მრავალი მდინარე ჩამორბოდა: ბლიხევი, ქარტლის წყალი და სხვები.

გიორგიმ ერთ თავისებურებაზეც მიუთითა თანამგზავრებს. ლომის მთის ფერდობზე სახლები ჩანდა, მანდ არ ცხოვრობენ, მაგრამ საზაფხულოდ საქონელი ამოჰყავთო.

¹ არაკერს ხეობაზეა ქარტლის ხევი.

² ვანის რაიონში ვანი. საღანძილე — ხაშურის რაიონშიცაა.

სამხრეთისაკენაც გაიხედეს. მათ წინ გადაჭიმული იყო თრიალეთი, მრავალი ხეობითა და ხევით დასერილი.

— სოჭიანის თავზე გავიდეთ და იქიდან დანგრეული ბოსლების ღელიდან მასხარაშვილის ღელით ქვაბის ხევში ჩავალთ. მხოლოდ ძალიან დაქანებული ფერდო კია..

— ეგ არაფერი, შევძლებთ. — დააიმედეს ბიჭებმა.

ბორჯომის ხეობა, და განსაკუთრებით ეს ნაწილი, უშუალოდ ეკერის დასავლეთ საქართველოს და ამიტომ მისი გავლენა აქ დიდია, კლიმატი შედარებით თანაბარია, საშუალო წლიური ტემპერატურა 8—9⁰-ია, იანვრის საშუალო — 2,8⁰, აგვისტოს კი + 19,5⁰. ნალექები ცხრაას მილიმეტრს უდრის, ღია ადგილებზე თოვლის აღება იწყება მარტის ბოლოს, ღელეებში კი, სადაც თოვლი დაგროვილია, მაისამდე გრძელდება.

ლომისის მთის წვერიდან გაჰყვნენ ერთ სერს.

ქელიდან კარგად ჩანდა ქვაბის ხევისა და შავი წყლის ხევის ხეობები.

ერეკლეს არ გამოჩნა და იკითხა:

— ხეობაში ბევრი გამხმარი ხე ჩანს...

— ეჰ, ჩემო ერეკლე, ეგაა ჩვენი დარდი და ვერა ვუშველეთ რა. კია შემოესია, ლაფნისკამიააო...

— მერე და ვერ უშველეთ რა?

— ჯერ კი ხმება და... ამერიკიდანაც ჩამოიყვანეს ამ საქმის მცოდნენი...

ქელის დასავლეთისაკენ მიქცეულ ფერდოზე გამხმარი ნაძვი იდგა. ყველამ ჩაირბინა. ხის ტანი დაცხრილული იყო პატარა-პატარა ნასვრეტებით. ესენი იყვნენ ლაფნისკამიას ხვრელები. ეტყობა. მონაროკლეს ეს ნაძვი, გამოფრინდნენ და წავიდნენ...

— აი, წინდაუხედაობამ გვიყო ყველაფერი. აქ ახლო ჩითახევში მტკვარზე ელექტროსადგური ავაგეთ. ხე-ტყე ციმბირიდან შემოგვქონდა. მთავრობის მიერ დადგენილია, რომ ხე გაქერქილი უნდა იყოს, თუ საქართველოში მაინც გაუქერქავი შემოიტანეს, სანამ ტყიან მხარეში შეიტანენ, უნდა გაიქერქოს ძალიან გულდასმით, ქერქი კი მაშინვე უნდა დაიწვას. მაგრამ ხომ იცი ზოგი და ზოგი „გააფრინე“ კაცის ამბავი, ერთხელ რომ არ გავქერქოთ, რა იქნებაო, და აი, მოედო ეს ლაფნისკამია ხეობას. ჯერ ნაძვს ეძგერა, სხვა ხე-

ზე იშვიათია; ფიქვზე მაინც შეგვხვდა, ჯერ სოკზე არ არის, მაგრამ შეიძლება მათაც მოედოს...

— მერე რას ვაკეთებთ?

— ჯერ ყველა დაავადებულს ვპირით, ვქერქავთ და ქერქს ვწვავთ — მაგრამ უბედურება ის არის, რომ სწრაფად მრავლდება. თუ ციმბირში წელიწადში ერთი გენერაცია აქვს, აქ—სამი. ერთი მწე-რის ნაშიერი წლის ბოლოსთვის მრავალი ათასია.

აქ უკვე გიორგიმ განაგრძო: ეს მწერი პირველად შეამჩნიეს 1956 წელს. მალე მთავრობა ჩაერია, მცენარეთა დაცვის ინსტიტუტში შეიქმნა ლაფნისჰამიას წინააღმდეგ ბრძოლის განყოფილება; ამ განყოფილებაში დაარსდა რამდენიმე ლაბორატორია: მწერის ბიოლოგიისა და ეკოლოგიის შემსწავლელი, ქიმიური ნივთიერებებით მებრძოლი და ატრაქტანტებისა და ქემოსტერილიანტებისა.

— უჰ, ეგ რაღა არის? პირველად მესმის! — გაიკვირვეს ვახტანგმა და ერეკლემ.

— ატრაქტანტი ისეთი ნივთიერებაა, რომელიც მწერს სუნით იტყუებს, შიგ შხამიცაა. მწერი ეტანება და შიგ იხრჩობა. ქემოსტერილიანტი კი ისეთი ნივთიერებაა, რომელიც მწერს გამრავლების უნარს უკარგავს.

ლაბორატორია წაღვერშია და იქაც ბევრს გავიგებთ.

— არა გვიანდება? — იკითხა ლელამ.

— რას იზამ, უბედურება საძნე ურმით შედის ოჯახში და კოვზის პირით ილევაო.

ლაფნის ჰამიას ამბავმა ძალიან დააღონა ახალგაზრდები, საყვედურობდნენ, მაგრამ ვის? თვითონაც ვერ გიპასუხებდნენ.

აბრუნდნენ ისევ სერზე და ჩამოსხდნენ მდელოზე, ამოალაგეს ყველი, პური, მწვანელი, გვიმ თავის გუდიდან ერთი წინანდალიც ამოაძვრინა და გიორგის გადააწოდა.

— ეს მე და ვანეს.

— ვითომ და რათაო?

— ადათის მიხედვით, უფროსმა ღვინო სვასო. უმცროსმა სუნი ჰკრასო.

— თქვენს ანდაზებს რომ ყური ვუგდოთ, მშვიკრები დავრჩებით, — უსაყვედურა ვახტანგმა.

ღვინო მართლა ძალიან ესიამოვნა ვანეს.

— სწორედ ჩემზეა ნათქვამი: ვისაც ბედი აქვს, მოზვერიც დაუ-
მაკლებო; ვინ იფიქრებდა, რომ ვანე ზორეთის ქედზე „წინანდალს“
დალევდა? იცოცხლეთ, გაგიმარჯოთ, საითაც წახვიდ-წამოხვიდეთ,
ყველგან გამარჯვებული გველოთ. — ჯერ ყანწი არც კი გადმოეწოდე-
ბინა გიორგისათვის, რომ თქარათქური მოესმათ, ქედ-ქედ ირმის რე-
მა მოკუნტრუშობდა, შედგნენ, შეფრთხნენ და ტყეს მისცეს თავი...

— ეგენი ნაკრძალისა არ არიან, პირიქითიდან გადმოსულან, —
დაასკვნა ვანემ, მაგრამ რა ნიშნებით გაიგო, პირიქითულიაო, მის მე-
ტმა არავინ იცოდა.

— მაინც, როგორ თვლიან, ვერ გავიგე.

— აი, წაიკითხე 32-ე გვერდზე, — და გადააწოდა პატარა წიგნაკი.
გიორგიმ, რომელიც თავის ჩანთიდან ამოიღო.

ეს იყო ზაქარია ექვთიმეიშვილის წიგნაკი ბორჯომის ნაკრძალის
ირმებზე.

ამ წიგნაკიდან გაიგეს, რომ ყვირილობის დროს ხარირემთან
იმყოფება 2—3 ფურ-ირემი. ხეობაში ითვლიან, საიდან მოისმის
ყვირილი. ვთქვათ, ექვსი ადგილიდან მოისმა ყვირილი. —
ეს იმას ნიშნავს, რომ ფურ-ირემი ყოფილა 15 (საშუალოდ ხომ
2,5 იყო), ხარირემი კიდეც ექვსი, ე. ი. იმ ხეობაში, სადაც უყვირ-
დებოდნენ, 21 ირემი ყოფილა.

წაკითხვით წაიკითხეს, მაგრამ მეთოდი ცოტა ძნელი ეჩვენათ და
ამაზე ხმა აღარ ამოუღიათ.

მალე ფიქვიც გაჩნდა, ფხიანი კლდის ზურგიც და მცენარეუ-
ლობას სხვა იერი მიეცა. რამდენადაც ნესტის იერი დაჰკრავდა ბანის
ხევის მცენარეულობას, იმდენად შშრალი იერი ჰქონდა ქვაბის ხევს.

ერთი საათის სიარულის შემდეგ ჩამოათავეს ფერდო და ჩაი-
დნენ ქვაბის ხევის წყლის პირას. შედგნენ, ხელები წყალში გაალა-
ლდეს, პირზე წყალი შეისხეს და თავისუფლად ამოისუნთქეს...

არც აღმართზე სიარულია ადვილი და არც დაღმართზე. სავარ-
ცხელა მთის ძირას მოეკალათათ მინდიასა და გოგიას, ნაკრძალის
რამდენიმე მუშაკიც იყო, ეს სუფრასაც ეტყობოდა, გიორგიმ კობი
შეიკრა, მაგრამ ვერ გაექცეოდა.

სალამოზე ისევ კარში დარჩენა არჩიეს, მით უმეტეს, სამი კა-
რავი უკვე გამართული იყო.

ვანე ნაკრძალის მუშაკთა მანქანას გაჰყვა.

დილით ბორჯომი მოინახულეს, ეს საქვეყნოდ ცნობილი კურორტი. თითქმის მთელი ბორჯომის ხეობა, თვით ბორჯომი, ლიკანი, პატარა ცემი, ცემი, ლიბანი, ბაკურიანი, საკავშირო მნიშვნელობის კურორტებია. თუ რევოლუციამდე ბორჯომის წყაროების დებეტი 90.000 ლიტრას არ აღემატებოდა დღე-ღამეში. დღეს უკვე ნახევარ მილიონ ლიტრაზე მეტია. თვით ბორჯომი 1000 მეტრის სიმაღლეზე მდებარეობს და ამიტომ გულით ავადმყოფნიც ცუდად არ გრძნობენ აქ თავს.

მთელი დღე მოანდომეს კურორტის დათვალიერებას და საცდელი სადგურების შესწავლას. ბორჯომი მეცხრამეტე საუკუნის ოციანი წლებიდან გახდა კურორტი. ძველად ეს ადგილი „ფაფას“ სახელწოდებით იყო ცნობილი, ახლა ბორჯომის პირზე, დასავლეთით, მტკვრის ნაპირას რომ პატარა სოფელია, იმასლა შერჩა. სახელწოდება „ბორჯომი“ ცნობილი იყო მესხეთში სოფელ ანდრიაწმინდასა და ქისათიბს შორის, შემდეგ კი ამ მინერალურ წყლის კურორტს დაერქვა. დღეს ეს კურორტი საყოველთაოდ ცნობილი და სახელმძღვანელოა, არა მარტო როგორც კლიმატური კურორტი (სიმაღლე 900—1000 მ. ზღვის დონიდან, ფიჭვნარი ტყეები), არამედ როგორც ბალნეოლოგიური, მის წყაროებს მრავალი სენის განკურვნა შეუძლიან. მის წყალს, ბოთლებში ჩამოსხმულს, მარტო საბჭოთა კავშირში კი არა, მსოფლიოს მრავალ ქალაქში შეხვდებით.

მცენარეთა დაცვის ინსტიტუტის ლაბორატორიაში, წალვერში, ბევრი რამ ახალი გაიგეს.

ლაფნისქამიას თავის მტრებიც ჰყავს, ჩვენშიც გამოინახა მისი მტერი, რომელსაც აქ ამრავლებენ და შემდეგ დაავადებულ ხეზე სხავენ, მაგრამ მასზე უკეთესია ის მწერი, რომელიც ჩეხოსლოვაკიიდან ჩამოიყვანეს — რიზოფაგუსი. ეს მწერი ლაფნისქამიას მატლების მეტს სხვას არასა სჭამს. ამის გამო, ჭრჭერობით მისი გამრავლება ძნელდება, იმიტომ, რომ მის გვერდით ლაფნისქამიაც უნდა ამრავლო, რომ რიზოფაგუსს საკვები ჰქონდეს. სადგურის თანამშრომლები ბევრს შრომობენ იმისათვის, რომ რიზოფაგუსიც გაამრავლონ და მათი საკვებიც — ლაფნისქამიაც. ბოლო დროს თითქოს ეს საქმეც გაუმჯობესდა. რიზოფაგუსს ვსხავთ დაავადებულ ხეზე და ესენიც ლაფნისქამიას სინსილას სწყვეტენ.

— გავიდეთ, ნაკვეთზე ვნახოთ!

ტანოვანი ნაძვის ქერქი დანით ჩასერა და გადასწია, მართლაც კანქვეშ „ბუღღში“ მოქცეულ მატლებს რიზოფაგუსი ჩაჭურენოდა და „ილუქმებოდა“. დიდხანს სინჯავდნენ.

— აი, აქაც დიდი ბუღღა, — ლელა ეძახდა ვახტანგს.

ლაბორატორიის თანამშრომელი უფრო დაინტერესდა ამით და ვახტანგზე ადრე მივიდა.

— აი, ყმაწვილებო, ყველაზე საინტერესო რა არის! ამ ხეზე რიზოფაგუსი არ დაგვისვამს, რამდენიმე ხეზე წინა დღეებშიც შევნიშნეთ, ეს ძალიან კარგი მოვლენაა, ეს იმას ნიშნავს, რომ რიზოფაგუსი ბუნებაში ჩვენ დაუხმარებლად ვითარდება, ღმერთმა ქნას.

— მაშ რა გგონია? — გაეხმაურა ლელა ვახტანგს.

— სანამ რიზოფაგუსი გამრავლდება, მანამდე ტყეც მოისპობა! — ჩაურთო ერეკლემ.

— თუ მარტო მაგას შევყურეთ, შეიძლება მართალი იყოს, მაგრამ ქიმიურ მეთოდს დიდი ყურადღება ექცევა, ბევრი ქიმიური ნივთიერება გამოიკადა, მაგრამ არ დაგვაკმაყოფილა, ზოგი ხესაც ვნებდა, ზოგი ღრმად ვერ ჩადიოდა. აქ ჩვენი ქიმიკოსები დატრიალდნენ, შექმნეს ისეთი ნივთიერება, რომელიც ხეს არ ვნებს, კანში ღრმად ჩადის და ლათენისქამიას მატლსაც ხოცავს, ხოქოსაც და ჭუპრსაც. საქმე ახლა იმაშია, რომ ეს წამალი ხეს კარგად შეასხურონ და წამალიც საკმარისად გვქონდეს.

— შერე, ვაკეთებთ ასე?

— ჯერ ნაკლი გვაქვს, მართალია, ლათენისქამია ხეზე უმთავრესად 5—8 მეტრის სიმაღლეზე იბუღებს, მაგრამ წვეროკინასკენაც მიდის და ასეთი შორსმტყორცნი საფრქვევები ჯერ არა გვაქვს. გვპირდებიან, რომ მალე დაამზადებენ, უნდა შეიწამლოს ყველა ხე, თანაც მთლიანად. ატრაქტანტები და ქემოსტერილიანტები ჯერ არა გვაქვს, მაგრამ ესეც გვექნება, — თქვა იმედიანად მათმა მოსაუბრემ.

ნაძვის დიდი ლათენქამია უკვე მთელ საქართველოს მოედო, უბედურება იმაშია, რომ დღესდღეობით ვერ ვიცავთ ყველა წესს, გაუქერქავი ხე კიდევ შეგვაქვს ნაძვის გავრცელების არეებში, იქ, კი, სადაც პირველად გაჩნდა: ბორჯომის, ბაკურიანის, ადიგენის და ხაშურის სატყეოებში, სადაც ხეები იწამლებოდა მავნებელი შემ-

ცირდა და, თუ კარგად გაგრძელდა წამლობა, შეიძლება მალე მოვსპოთ კიდეც.

— წავიდეთ, სატყეო ინსტიტუტის ახალდაბის სადგურიც ვნახოთ.

— ეს გამოვლაზე. ისინი იმ ადგილებში მუშაობენ, სადაც ლაფანკამიამ ტყე მოსპო, ადგენენ ტყის აღდგენის მეთოდებს.

ბიჭები ცოტა გამხიარულდნენ.

— მაშ, ისევ გვექნება ბორჯომის ხეობა?

— გვექნება, რასაკვირველია, გვექნება!

— თქვენ პირს შაქარი.

— მაშ გაუმარჯოს ვაღარჩენილ ბორჯომის ხეობას!

კესანე, ჩემო კესანე!

„ნაზი ისა კუბო შემოკრან,
გულს დამაყარონ ტურფა კესანე,
არ დაიფიწყო, თუ გწამს უფალი.
არ დაიფიწყო, შენი კენესამე“.

ვ ა ე ა

მაინც დაღონებული და დაფიქრებული გამოვიდნენ სადგურიდან, ყველაზე მეტს ლელა წუხდა.

— ნუთუ არა ეშველება რა?

— ხომ გითხრეს, რომ ზოგ რამეს მიაგნეს.

— სანამდე პეტრე მოვიდოდა, პავლეს ტყავი გააძვრესო, ხომ?...

— რას იზამ, სენი შინ პატარა ხერელიდან შემოგეპარება და ღია კარიდან ძლივს გამოეტევაო.

— ცოტა ნელა ირჯებიან, „დავაკვირდებით“, „გავიგებთ“...— გამოაჯავრა ლელამ ვიღაცას.

— მედღეხვალეი კაცსაო, თოვლი მოადგა კარსაო.

— კაცო! თვითონ ოც კაცზე მეტნი არიან, მუშა კი ხუთი თუ ექვსი პყავთ.

— არტავაზას ხუთი გლეხი, ოცდახუთი აზნაურიო.

გიორგი ხედავდა, რომ ახალგაზრდები ღელავდნენ და ამის გამო ცოტას სცოდავდნენ კიდევ, მაგრამ თან ვერ დაუშალა, სადღაც მართალნი იყვნენ, ზოგმა ხელი ჩაიქნია, ბევრი ილაპარაკეს: კირს ნუ დაუწვები, თორემ უფრო დაგაწვებო...

— აბა ერთი გახედე, გახედე..

და ცრემლმორეული დიდთვალემა ლელა იშვერდა ხელს სოფელ დაბის თავზე მდგომი გამხმარი ნაძვებისაკენ.

— აბა, ვის გადაუვლია დიდი მთა ტირილითა და ვიშითა?

— კარგი ერთი, შენც გააწყალე გული მაგ შენი ანდაზებითა, პირზე მომდგარსა სიტყვასა, განა სუყველას თქმა უნდა?

— აგერ ჩვენი გვირგვინაც! — და ვახტანგმა ხელი მარცხნივ გაიშვირა, უმთავრესად იმისათვის, რომ და-ძმას შორის კამათი შეეწყვიტა.

გუჯარეთის წყლის ხეობაზეა ტიმოთეს უბნის აგურით ნაშენი ტაძარი, წალვერიდან 4 კილომეტრზეა სათავისაკენ. იგი მეცამეტე საუკუნეშია აგებული და ყინწვისთან ერთად შესანიშნავია იმით. რომ აგურითაა ნაგები (კვადრატული თხელი აგური), გამოყენებულია ფირუზისფერი ქაშანურიც. ტაძარში შენახულია მეცამეტე საუკუნის ძალიან კარგი ფრესკები.

წალვერიდან უცბად მალლა აიწიეს და მალე შევიდნენ ნაძვნარში, რომ იტყვიან, ანძის ტყეაო, სწორედ ისეთი იყო, ცად აწვდილი ნაძვები გარინდებულებიყვნენ, თითქოს რაღაცას ელიანო...

— ნუთუ ესენიც უნდა დაიღუპონ? — აღმოხდა ლელას.

— თუ იმ ახალი წამლებით კარგად შეწამლეს, გადარჩებიან.

— პური შეპურეს გამოაცხობინე და ერთი პურით მეტი მიეციო. ამ საქმეში შემთხვევითი ხალხი არ ივარგებს, უამისოდ, იცით, რა იქნება? დედაბერი ბუქნას უვლიდა, არც მთა უმადლოდა და არც ბარიო.

— მართალია, აქ უნდა იყოს ისეთი ჯგუფი, ვისაც ესმის და უყვარს საქმე.

მანქანა კი მიიწვიდა ბაკურიანისაკენ და მალე გამოჩნდა ცხრაწყარო, თრიალეთის მთების ამ ნაწილის მდროშე.

ბაკურიანის პლატო, რომლის სიმაღლე ზღვის დონიდან 1600—1750 მეტრია, ორი მხრიდან შემოზღუდულია მთებით. სამხრეთით

ჯავახეთის პლატოსაგან აშორებს თრიალეთის მთავარი ქედი ისეთი მწვერვალებით, როგორცაა საბატკანე (2400 მ.), კენკიყარა (2300 მ.), კობტა (2150 მ.), რომელიც თითქოს შიგ ბაკურიანში მდებარეობს მის დასამშვენებლად, საყველოს მთა (2800 მ.), ცხრა წყარო (2680 მ.). მედროშეობა ამ მთამ სიმადლის გამო კი არ მიიღო, არამედ სიკობტავისა და მოხდენილობის გამო; შავი მთა (2700 მ.), სანისლო (2850 მ.), კოდინი (2500 მ.).

ყველა ეს მთა ვულკანურია და მთელი მხარე აგებულია პალეოცენისა და ეოცენის ვულკანური ქანებისაგან, მაგალითად, ბორჯომულასა და გუჯარეთის წყლებს შორის პლატო ცხრა-წყაროს ამოფრქვეულია, რომელმაც მტკვრამდე უწია. მთავარი ქანებია ანდეზიტ-ბაზალტები. ციხისჯვრის ანდეზიტები საუკეთესოა საბჭოთა კავშირში და მას აქ სკრიან კიდეც იმ ქარხნებში, სადაც სიმეჩაეებს ამზადებენ, მიღები თუ სხვა ქურქელი მთლიანად ანდეზიტისაა. გახსოვთ, მეორე საბადონი ანდეზიტისა, ხევშია. თერგის ხეობაზე ანდეზიტს სიმეჩაე ვერაფერს აკლებს.

— საუკეთესო კია? ისე ხომ არ არის, ბრმათა შორის ცალთვალიო, არს პირველი სარდალიო. ჩვენი ანდეზიტიც ცალთვალა ხომ არ არის? — იკითხა ვახტანგმა.

— არა, მართლა კარგია, და „ორთვალიცა“.

— ეგ სხვაა, თორემ „ყვავს თავის ბახალაო“, რაკი ჩვენია, ყოველთვის კარგიაო... ცოტა ტრაბახი დაგვჩემდა ამ ბოლო დროს.

ბაკურიანი მართლა კარგია. ხომ ხედავთ, მთებითაა შემოზღუდული, მთები ტყიანია, 2500 მეტრზე ზევით მთამადლის მდელი ეგებია, ტყეში სპარბობს ნაძვი, ფიჭვი, სოჭი და წიფელი. ამიტომ ზაფხულში შესანიშნავი სააგარაკოა, ირგვლივ ფიჭვის ფისისა და მთიმ ყვავილის სუნი დგას.

დღეები მზიანი იცის, მთის მზე ელვარებს, ულტრა-იისფერი სხივებით გაქიკნული, ამიტომაა, რომ ყველა მოაგარაკე გაშავტუხებულია. განსაკუთრებით ბავშვებს რგებს. აგერ, მდელიებზე როგორ ფუსფუსებენ.

წელიწადში დანალექი 800 მილიმეტრამდეა, ეს მთისათვის არც თუ ძალიან ბევრია. წვიმიანი მაისი და ივნისია, ამ დროს ნალექი 200—220 მილიმეტრია. მშრალი დარები იცის ივლისში, აგვისტოში, სექტემბერში და ოქტომბერში. ამ დროს ნალექთა რაოდენობა

200—250 მმ-ია. საშუალო წლიური ტემპერატურა 4,2⁰-ია, გორის ვაკეზე + 11⁰-ია. დასავლეთ საქართველოში, ზღვის სანაპიროზე + 14⁰,

— ამბობენ, ზამთარი უკეთესიაო.

— მართალი უთქვამთ. ზამთარი ძალიან კარგი იცის, გრძელი, თოვლიანი. თოვლი ნოემბრიდან აპრილამდე დევს, 140—160 დღე. სწორედ ამიტომაც, რომ ცდილობენ ზამთრის კურორტად გადააქციონ.

სამხრეთით მდებარე ჭავჭავაძის მშრალი და კონტინენტალური კლიმატი, ჩრდილოეთით კი დასავლეთ საქართველოს თბილი და ტენიანი ჰავა ახდენს გავლენას. ამიტომაც მცენარეული საფარითაც ასე მდიდარი ბაკურიანის მხარე. მაგალითად, აქ ძალიან კარგადაა გამოჩახული მაღალი ბალახეულობა, ტიპური მცენარეულობა დასავლეთ საქართველოს მთამაღლისა, მაგრამ მას ხვალაც ვნახავთ.

ცხრა-წყაროს (2680 მ.) და ბაკურიანის ჰავა განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ცხრაწყაროს ზეკარის მეტეოსადგურის (2400 მ.) დაკვირვებით დანალექი 1200 მმ-ია. ამ სიმაღლეზე დანალექით უხვია მაისი, ივნისი, ივლისი.

ტყეში სჭარბობენ მთის ყომრალი ტყის ნიადაგები, მთის მდელოებზე კი ჩვეულებრივია მთის მდელოს ტორფიან-კორდიანი ნიადაგები, ზოგან მთის ფხვბზე შეიძლება აღინიშნოს მთის მდელოს ხირხატიანი ნიადაგებიც.

— გიორგი ბატონო, მობრძანდით ბაღში, სახლის აივნიდან უფრო კარგად ჩანს მთელი არე...

¹ ბორჯომის რაიონში ერთი ქალაქია, სამი სადაბო საბჭო (ბაკურიანის, წალკე-ძის, ახალდაბის) და 37 სოფელია რვა სოფლის საბჭოში განაწილებული. გუჯარეთის წყალზე — ტბის სას. საბჭო (სოფლები ტბა, მუხთაშზე, ტიმოთეს უბანი. ცემი), ბაკურიანის სადაბო საბჭო ბაკურიანის წყალზე (დღი მრტარბი, პატარა მრტარბი, ბატარა ცემი, საკოპაი, ანდუზიტი), გუჯარეთის სას. საბჭო (ს. გუჯარეთი, ლინტური, თლეი, წითელსოფელი), გვერდის უბნის სას. საბჭო (გვერდის უბანი, ღეთისმშობელი, მაქარწყალი, ვარდევანი, წინაუბანი), ტაბაწყურის საბჭო (ტაბაწყური, ბალანთა, მთლითი, — მოლთი ორქონიქიმის რაიონშიცაა, — ჭიხარულა), ბაკურიანის ახლანდელი ციხისჭურის ქსაბჭო, ციხის ჭვარში ბერძენი რესალეონენი; წალკარის სადაბო საბჭოში წალკეისა მხოლოდ. შედარებით ბარს სოფლებია: დეირის საბჭოს სოფლები (ს. დეირი, ქვაბისხევი, კობისხევი, ჩითახევი), აგრეთვე ყვიბისის სოფ. საბჭოს (ყვიბისი, ვარდგინეთი, ზანავი, რველი, კორტანეთი). ეს მხარე იყო თორელების დიდი სამფლობელო.

— ოჰ, სანდრო ბატონო, თქვენა?.. — აი, ესეც, ამ ბალის სულის ჩამბერავი, ჩვენი სანდრო, ესენი კი ჩემი მრევლია...

— მობრძანდით, მობრძანდით! — კეთილად იღიმოდა სანდრო. სანდროც ჩაუჭდათ მანქანაში და ისიც ნელი ლულუნით შეუდგა ბალის ბილიკებს.

ორგვლივ გაზაფხული იყო. ელვარებდა მზე. მზის სხივებში ბანაობდა სულიერი და უსულო, ქვა რა არის და ისიც კი ისე ელვარებდა, გაგებარდებოდა, ტანაყრილი ფიქვები და ნაძვები, ეს შავბაჯრიანი ვაჟაკები, პატარძლებივით იღიმებოდნენ. ვერხვი და არყი მოჭარბებული სიამოვნებისაგან აცახცახებდნენ და აელვარებდნენ უწყნარძელა ფოთლებს, ბალახი რალაც უცნაურ ფერხულში იყო ჩამბული, ფუტკარი და პეპელა, მღილი და მუმლი თავს დასტრიალებდა, გზის პირას მოლივლივებდა წყაროს ნაკადული და ამ დილის სიხარული მიჰქონდა გუჯარეთის წყლის მჩქეფარე შენაკადისთვის, რათა შემდეგ მთელი ქვეყნისათვის მოედო.

— კარგია, არა?

— რა არის კარგი? — შეეკითხა ლელა ვახტანგს.

— რა და ცოცხლები რომ ვართ და ყველაფერს ამას ვხედავთ...

— მობრძანდით შინ, აივანზე...

აივნიდან კარგად ჩანდა შეკრული ტყით დაფარული გარემო.

ტყე ნაძვნარ-სოჭნარი და ფიჭვნარია, ძლიერია წიფლნარიც. სამხრეთის ფერდობზე, რასაკვირველია, ფიჭვნარი სჭარბობს, გეგონებთ მაკეტი გაუყეთებიათო. იქვე ბაკურიანში, ერთ გორაკზე ჩრდილოეთისაკენ მიქცეული ფერდო წიფლითაა დაფარული, სამხრეთისა—ფიჭვით. ამ ტყეებს ერევა ნეკერჩხალი, რცხილა, ბოყვი, მაღალმთის მუხა, მთრთოლავი ვერხვი, თელადუმა, არყი, უხრაგი, დათვის თხილი, მდგნალი, ცაცხვი და სხვა. ბუჩქნარებიდან, განსაკუთრებით ტყის პირებზე, ბორჯომიდან ბაკურიანამდე, მორცხვი პატარძალივით თავდახრილი უცვეთელას ბუჩქები ეგებებიან კაცს. ფიჭვნარებში, თუნდაც ცხრაწყაროსკენ განსაკუთრებით ბევრია თხილი, ბევრგან მაყვლის რაყებია, წიფლნარში და ნაძვნარში კი ხშირია წყავი, შქერი, ბაძგი, გარდა ამისა, ჩვეულებრივია კუნელი, დიდგულა კიდობა-

¹ ბაკურიანის ანუ ცხრა-წყაროს წყალი წაღვერს ქვევით უერთდება გუჯარეთის წყალს.

ნა, კანკყატა, ჯახველი და სხვა მრავალი. თვით ბალის ტერიტორიაზე რამდენიმე პანტა იდგა. ცხადია, ტყის სხვა ჯიშები აუჩეხიათ და პანტები დაუტოვებიათ, აქაურ ტყეში გვჭვდება აგრეთვე მაქალო, ტყემალი, ბალამწარა, ზღმარტლი, ხუნწი..

— მთის ტყე ე. ი. ის ტყე, რომელიც სუბალპების მდელოს ესაზღვრება, როგორიღაა?

— მართალია, საინტერესოა. მთამაღალში სუბალპების მდელო-ებამდე, სამხრეთის ფერდობებზე ფიჭვიც აღწევს, აქვეა ხშირად მთამაღალის მუხაც, ჩრდილოეთის ფერდობებზე არყნარები და მთამაღალის ბოყვნარებია, რომელშიც ხშირია ცირცელიც.

აღტაცება აღმოხდათ ახალგაზრდებს, როდესაც ცოცხალ კო-ლექციაში ჩამოვიდნენ.

ეს, მართლაც რაღაც ჯადოქრული ნაკვეთებია, სულ ერთ ჰექტარ მიწაზე 1600 სხვადასხვა მცენარეს მოუყრია თავი, მთელი კავკასიონის ათასფერი ყვავილი შეკრებილა. ალბათ ფესტივალია ყვავი-ლებისა და ერთმანეთს ეჯიბრებიან სიტურფე-სილამაზეში. ესაა ერთ-ერთი ულამაზესი ალპინარიუმი.

აი, რა უამბო ძია სანდრომ:

— ეს ალპინარიუმი ოცდაჩვიდმეტ წელს (1937) შეიქმნა, მაშინ, როდესაც ძველ ალპინარიუმში განსაკუთრებული დანიშნულების სახლის აგება დაიწყეს.

აქ, ხელუხლებელი ადგილი მოგვეცეს, 16 ჰექტარი, ტყით და-ფარული. სამი ჰექტარი კი გაახოვებული იყო, მაგრამ გახრიოკებუ-ლი.

ორი-სამი წელი სამზადისს, მასალის დაგროვებას, შემოღობვას მოვეუნდით, 1939 წელს დავიწყეთ გორაკების აგება და მცენარეების გადმოტანა. რასაკვირველია, მხედველობაში ვიღებდით მცენარის ბიოლოგიას, მის ეკოლოგიურ პირობებს და აქაც, ბაკურიანში, ვუქ-მნიდით იმავე პირობებს თუ არა, მსგავსს მაინც. ძალიან ძნელი სა-მუშაო იყო. მაგრამ გვეხმარებოდნენ, — აქ სანდრომ გიორგის და მინდიას გადახედა.

— მცენარეები ცოცხლად, თავის მიწით ჩამოგვექონდა და ისე ვრგავდით. ამას დიდი მნიშვნელობა აქვს, ყოველ მცენარეს ხომ თავისი მიკრობები და მიკორიზები აქვს, რომელნიც შეიძლება ახალ ადგილზე არ დახვედროდა.

აი, ნაკვეთზე მაინც რა დახვდათ: 1000-ზე მეტი ბალახოვანი კავკასიური მცენარე, 75 ჩვენებური ხე და ბუჩქი. უცხო ქვეყნების 259 ბალახოვანი და 70 ხემცენარე.

— ევროპული ნაძვი რომ ნახოთ, ძველ ბაღის ღობის პირას დარგული, გაოცდებით, — განაგრძო საუბარი სანდრომ, — ევროპის ნაძვი და მათ გვერდით ჩვენი, აღმოსავლური ნაძვი 1914 წელს დარგეს, დღეს ევროპული ნაძვები ჩვენებურზე სამჯერ თუ არა ორჯერ მალეებია და მსხვილები. ახალ ადგილას ზოგი უცხო მცენარე უკეთესად იზრდება, ვიდრე ადგილობრივი. მაშასადამე, ასეთ თვისებათა გამომჟღავნება ბევრ სამეურნეო საკითხს გადაგვაწყვეტინებს. გარდა ამისა, დეკორატიული მებაღეობის, სამკურნალო მცენარეების სიებიც გამდიდრდება...

აი, მრგვალი წამალი. ეს კახეთის მცენარეა, ადრე გაზაფხულზე ჰყვავის. აქაურობას კარგად შეეგუა. ხალხურ მედიცინაში ქლექის წამლად თვლიან. ძველად თბილისის შუა ბაზარში ირანელ ვაჭრებს ტომრებით ედგათ.

მეცხრამეტე საუკუნეში, კახეთში, ტყეში გასული ერთი გაუარაშვილი ყოფილა. როცა მოკლეს და ექიმებმა გაჭრეს, გაოცებულნი დარჩნენ თურმე. მის ფილტვებს მრავალი ნაკერი ჰქონდა. აშკარა იყო, ქლექი ჰქონია და მორჩენილა, ჩაჰკირვია. მის თანამეინახეებს დაუდასტურებიათ, მართალია, ქლექი ჰქონდა, მაგრამ მრგვალ წამალს სჭამდაო, ან ხარშავდა და წვენსა სვამდაო...

— აგერ, კენკეშა, რამოდენა გაზრდილა!

— მართალია, ძალიან მაღალია, ერთი კი უნდა ითქვას, რომ მთამაღალიდან ჩამოტანილი მრავალი მცენარე აქ ცვალებადობს, ტანს იყრის, ზოგჯერ ვერც კი იცნობთ. აი, ეს კენკეშა თბილისში ძალიან ლამაზია, თითქმის ორი თვე ყვავის. მცენარეს კარგი გამოცდა უნდა, შინაგანი შესაძლებლობა მრავალი აქვს. მთაში კენკეშას ნორჩ ყლორტებს მხალად ხმარობენ, ან ხილად სჭამენ, როგორც დუცსა და დიყს.

აგერ, რა მშვენივრად ყვავის გოდერძის ზეკარიდან ჩამოტანილი მიხაკი, პირთეთრას კი თავის ვერცხლისფერი ფოთლებით მთელი კლდეები დაუფარავს. აი, მეორე პირთეთრა, მესამე, მეოთხე, როგორ დაამშვენებდნენ ეგენი კლდის ბაღებს? მაგრამ ყველას მაინც შოვიცის პირთეთრა ჯობია, ნახე, რა ძლიერ დაბუჩქულა, —

სიამოვნებით აჩვენებდა ძია სანდრო ყოველ ცალკეულ მცენარეს. მასაც უხაროდა, რომ კარგი მსმენელები ჰყავდა.

— მჭობნის მჭობნი არ დაიღვეა.

— თავის ადგილას ყველა კარგია. ყველა მცენარე დეკორაციულია, თუ თავის დროზე შესაფერ ადგილს მიუხადაგე.

ეს მინდიამ უთხრა და, ცოტა არ იყოს, ყველა ჩააფიქრა.

— აი, ფარსმანდუქებიც, დიდფოთოლა, ათასფოთოლა — ესენიც ისევე სამკურნალოა, როგორც ველის ფარსმანდუქი?

— რასაკვირველია, მაგრამ განა სილამაზე აკლიათ?

— დიდხანს ყვავიან, თაიგულადაც დიდხანს ინახება, მართალია, ამ ოქროკუდას ვარდისფერ ყვავილებს ვერ დაედარებიან, მაგრამ თავისზე უარესებს ხომ სჭობნიან? კარგია და ლამაზი შემოდგომურაც, მაგალითად, ალბური შემოდგომურა, ცისფერი, ღილივით გაკრული ყვავილებით, ქართული შემოდგომურა, წამოყვლელებული თავმომწონე მოცისფრო ყვავილებით, მართლაც რომ ქვეყნის თვალია. გვირილები? აი, წითელი გვირილა, მარტო სილამაზე ეყოფა, ნაზი, პირისფერი ყვავილები რომ ამშვენებს, გარდა ამისა, იგი „რწყილი კალიაა“, მისი მცირე ფხენილიც კი კლავს. უზარმაზარია სამითა გვირილაც, მეტრნახევარი გაზრდილა. მისი გადმოტანაც ღირს ბაღებში. ჩვენში ოცამდე თავყვითელაა, თუნდაც ბრტყელი თავყვითელა, ლამაზი და ძლიერი მცენარეა, მაგრამ რა გამოვიდა, აქაო და სამკურნალო მცენარეაო (ძვირფას ნივთიერებას — პლატიფილინს იძლევა), შეესივნენ ათასი ჯურის დამამზადებელნი და კინალამ ძირიანად მოსპეს. „თვალს ვის გამოსთხრი და ვინც გამზარდაო“, „აქაოდა ხალხს ვარჩენ, ამიტომ უნდა მომსპონ?“ — შეუძლია თქვას ამ მცენარემ, მართლაც და სიკარგით რამდენი ძვირფასი მცენარე მოისპო, ან მოსპობის პირზეა. თუნდაც წაბლი, ურთხელი. პლატიფილინი სხვა თავყვითელებშიც არის, ზოგან ცოტაა, მაგრამ გამოიცადოს სხვაც. მცენარეთა სახეობათა ასეთი მოსპობა და განადგურება არ შეიძლება. ის მცენარენი, რომელთაც დამზადებით მოსპობა ელით, უნდა გავაშენოთ, კულტურაში შევიტანოთ, ესაა ბუნების დოვლათის საუკეთესო გამოყენება.

ერთი გორაკის ძირას ოქროწყებლას მოეკალათა, მეორეგან ასფურცელას, მესამე ადგილას ფოლიოს ლურჯი ყვავილები უქნევდნენ ხელს, ჩვენსკენ წამოდითო; ათასნაირი ნემსიწვერა, სავარ-

ცხელა, ხმალა, ზამბახი და, ვინ იცის, კიდევ რამდენი და რანაირი.

დიდი მოწიწებით და პატივისცემით უსმენდნენ ძია სანდროს ახალგაზრდები. რამდენი შრომა, ცოდნა და სიყვარული იყო საქირო, რომ ყველაფერი ეს ეხარებინა ხალხის გასახარებლად.

ამ დროს ნოდარიც მოვიდა, სანდროს დაუღალავი თანაშემწე და მოსანგრე. ცხრაწყაროზე ყოფილიყო ფურისულას ჩამოსატანად. ზურგზე მოკიდებულ ჩანთაში ეწყო. ორი—სამი ფუთი მაინც იქნებოდა.

— რა აზიდვინებს ზურგით ამოდენა ბელტებს?

— საქმის სიყვარული, — უპასუხა ერეკლემ.

— ღღეს ყველაფერს ვერ მოგიყვებით, — უთხრა მინდია, და გასწიეს შინისაკენ.

ისხდნენ ლამაზ აივანზე და ფიქრობდნენ ნახულსა და გაგონილზე.

— მაინც კარგი ხალხი მეტია ქვეყანაზე, — წაიდუღლუნა ერეკლემ.

— ეს როგორ?

— ერთი კარგი კაცი ხომ ჯობს ათ ცუდს?

— ეგრე თუ ვიარეთ, კარგი კაცი ასსაც ჯობიან! — მამას გაეცინა...

მეორე ღღეს, ჯერ დამე იყო, როდესაც გოგიამ ავტომობილი ააღუღუნა.

სხვანიც მზად იყვნენ, ცხრაწყაროზე აპირებდნენ ასვლას, რათა ჯერ მზის ამოსვლა ენახათ და შემდეგ ცხრაწყაროს ფერდას დაჰყოლოდნენ ბაკურიანისაკენ. მინდია შინ დარჩა, კარგ სადილს გაგიმზადებთო.

სიბნელეში იარეს ცხრაწყაროს ტყიანი ფერდობი და ნარიჟრაჟევი არც კი იყო, როდესაც ზეკარზე ავიდნენ. აბგებში გაინაწილეს ცოტაოდენი საგზალი, სამუშაო მასალა, და იქვე შეუდგნენ ვიწრო ბილიკს. გიორგი რომ ნაცადი არ ყოფილიყო, შეიძლება ამ ბილიკის პოვნა გასჭირებოდათ; მალე შეერივნენ დეკიანს და იქიდან უკვე ჰირკვალს აჰყვნენ, ძალიან დაკიდული ბილიკი იყო. ბინდ-ბუნდში ჩანდა ბაკურიანი, კოხტაგორა.

— კოხტას შეთქმულები აქ შეიკრიბნენ? — იკითხა ვახტანგმა.

— არა, აი, რას წერს ვახუშტი თავის გეოგრაფიაში: „ასპინ-

ქისხევის შესართავს ზეით მტკვარს მოერთვის სხვა ხევი, მისივე მთას გამომდინარე, ამ ორს ხევს შორის არს ციხე კობტისა, დიდშენი და მაგარი“.

— ესენი მესხეთ-ჯავახეთის სანახებშია და, რა საკვირველია, სწორედ „ციხე კობტისა“ უნდა ყოფილიყო შესაკრები ადგილი — უპასუხა მამამ, — სწორედ იქ, ჯავახეთშია ის კობტი.

— აღმართში ლაპარაკი არ შეიძლება!

— ბოდიში...

ოფლში გაწურულები ავიდნენ მწვერვალზე და ირიქრატა კიდეც დაეცნენ მწვანე კორღზე.

— ჩაიცვით სვიტრები!.. —

გაიცა განკარგულება და ამას ვერავინ გადაუვიდოდა.

— ამ ჩვენმა კანკამ, ყველაზე ყოჩაღად იარა. — მოუწონეს ლელას სიარული...

ოტა ხნის შემდეგ, თავკვეთილის მიღმიდან აიჭრნენ სხივები, გეგონებათ, აბრეშუმის ლარები გააბეს მიწიდან ზეცამდეო; ცა ყოველ წუთს იცვლებოდა, ხან ყაყაჩოსავით ელავდა, ხან ბაიასავით ელვარებდა, ზოგან წითელ-ყვითელ ფერში გამოერეოდა მწვანე, ლურჯი, ნარინჯი, იისფერი, ზანგელა. ხან ისევ თავიდან იწყებოდა, კანკალებდა აღმოსავლეთი, კანკალებდნენ მზის სხივები და ღრუბლები ათასნაირი და ათასფერი; დედამიწა ჯერ ისევ მუქი იყო, სუნთქვა შეეკრათ ამ დიდებულ სურათის ნახვაზე, მაგრამ, აი, ამოვარდა უზარმაზარი ცეცხლმოდებული ბურთი, ეს მბრძანებელი დედამიწისა და მთელი სამყაროსი სიცოცხლეს ულოცავდა ყოველ სულიერს და უსულოს.

მათ წინ გადაშლილი იყო მთელი ჯავახეთი — აბულსამსარის ქედი, შორს კეჩუთისა, უფრო ახლო, თითქოს ხელმისაწვდომზე — შავნაბადა და თავკვეთილი, მათ შორის გადაჭიმული ტბის ყური, ანუ ტაბის ყური, შორს ტბა-ფარავანი... ჯავახეთის ვაკე...

— ეს რაღაა? — აღმოხდა რომელიღაცას აღფრთოვანებული ხმა...

ჩრდილოეთით გადაჭიმულიყო კავკასიონი, თეთრად ელვარე... მაინც რა დღეა, კავკასიონის ამ მხარეს ურთი ღრუბელიც რომ არ ადგა თავზე, მაგრამ აგერ, მყინვარწვევრს მაინც თითქოს მანდილად უნდა მოეხვიოსო.

— არა, ასეთ რამეს იშვიათად ვნახავო!...

ხმა არაეინ გასცა და იღგნენ ასე ღიღხანს, ხმაგაკმენდილები.

— ეს უჩემოდ უნდა გენახათ, ხომ? — შეუტია ძმებს ლელამ, — დამაცათ, თუ გაჭამოთ რამე...

ახლალა გაახსენდათ ლელას ჩანთა, რომელშიც ცოტაოდენო უფრო გემრიელი საუზმე იყო.

— ასეთი დღის სადღეგრძელო, ჯიხვის რქით უნდა დაილიოს, — თქვა გვიმ.

— სად არის თორემ! — დიდი მსმელი კაცივით დაინანა ერეკლემ.

— დაიზრდებით, კიდეც ნახავთ, მაშინ...

გვიმ თავის აბგიდან ცხელ-ცხელი ყავა ამოიღო, რძით კარგად შეზავებული, შალვამ — ხაჭაპურები, გიორგიმ კიტრები და ყველაფერი ეს რომ მიემატა ლელას სანოვავებს, მართლაც რომ კარსუფრა გაიშალა.

— მე კი მეგონა, ჩემს ხელში ხართ-მეთქი! — დაინანა ლელამ. ამ დროს ციდან ტოროლამ ჩამოსძახა.

— აი, სადღეგრძელოს ვინ ამბობს!

ქვემოდან, ბაკურიანის თავიდან კი მწყერმა ამოსძახა.

მზე ამობრწყინდა, ამობრძანდა და დაბრძანდა სამეფო ტახტზე, დაიწყო ათასმა და ასჯერ ასიათასმა თვალმარგალიტმა ბრწყინვა ყვავილების მკერდში თუ ბალახის ფოთლებზე. მცენარენი პაწაწინანი იყვნენ, ამიტომ მუნღზე დაჩოქილები სინჯავდნენ. აი, კავკასიის ნალველა, ჩვენი ენდემი, სამკბილა ქარცხვიზიზილა, ფურისულა, სტევანის ბაბუაწვერა, ქართული ვარსკვლავა, რადეს ნემსიწვერა, ძირმაგარა, რუპრეხტის გვირილა და, ვინ იცის, კიდეც რამდენი რამ!

ნელნელ დაეშვნენ ჩრდილოეთის ფერდაზე; ერთ ღარტაფში ჯერ კიდეც თოვლი იდო; მის ირგვლივ საინტერესო სურათი დახვდათ, მთელი ზონები იყო გაზაფხულის დადგომისა, გუშინდელ ამდნარ თოვლს ნახევარი მეტრის სიგანე მიწა გამოეჩინა, ზედ მხოლოდ პაწაწინა კოჭრები ჩანდა; ერთი გადაქექეს და ნახეს, რომ მცენარე მოიწვედა ზევით, რომელიღაც ყვავილის წვერი იყო. მეორე ზოლი ორი დღის გათავისუფლებული ჩანდა და კარგად ეტყო-

ზოღა მწვანე ნაწილები, მესამე ზოლში უკვე ერთ ბაიას დაექყი-
ტა თვალი, მეოთხე ზოლში კი ყვავილებს ფერხული ჩაებათ.

— აი, კესანე.

— შენი კენესამე, — წაიმღერა ლელამ.

— გულს დამაყარე ტურფა კესანე.

— არ დამივიწყოთ, თქვენი კენესამე.

— ერთმა პოეტმა საინგილოში გაზარდა კესანე, — რაღა?

— კაცმა არ იცის...

მალე ოთხასი მეტრით მაინც ჩამოიქვეითეს და დეკიანებს შე-
ერივნენ.

— აფსუს, არა ყვავის. იყენებენ?

— ჭერჭერობით არა, მომავალში კი შეიძლება ეთეროვანი ზე-
თის სახდელად ივარგოს.

ამ საუბარში რომ იყვნენ, ბუჩქებიდან ამოენტო მათი ძველი
ნაცნობი გიშერბუმბულა როკო, და კრიახითა და ქახტახით ჩაეშვა
მოშორებით.

ქვევით ბალახიც თითქოს წამოიზარდა, მედგარი ყვარდა და
მოთეთრო-მოვარდისფერო ყვავილებით იწონებდა თავს, თორემ
სხვაფრივ ვერ დაიტრახებდა — არც ძირია გამოსაყენებელი მისი
და არც ფოჩი. საქონელიც არ ეკარება. ნაკადულების პირას დიდბა-
იას და დეზურას მოეკალათა, მდგლოზე კი ლამაზად ბიბინებდა მწვა-
ნე ბალახი, შვერილა, მთისწივანა, სათესი წივანა, წითელი გვირილა,
მთის გვირილა, ჭადარა სამყურა, წითელი სამყურა, ყვითელი იო-
ნჯა, დიდფოთოლა ბარისპირა, ფიშერის ლიდილო, ცისფოლიო, დვა-
ლურა, კვლიავი, ქართული ნემსიწვერა, ბაია, კესანე...

ყველა მცენარეს ცალკე გაუსინჯეს კბილი და ამის შემდეგ აი-
ღეს ნიმუშები.

მალე არყნარებში ჩამოვიდნენ, ეს უკვე ზემოდან მესამე სარ-
ტყელი იყო. ჯობია წალმა ვთქვათ:

ბაკურიანის ტყე — მთების შუასართყელი იქნება მთამალის
ტყის სართყელი, შემდეგ სუბალპებისა და ცხრაწყაროს კონუსი კი
უჭირავს ალპების მცენარეებს.

არყნარებშია მაღალი ბალახეულობა, უცნაური გიგანტები. ერე-
კლე მაღალი ბიჭია, მაგრამ დიდქოლგიან დუცსა და დიყს ორმესა-
მედზე სწვდება მხოლოდ.

დივისა და ღუცის მკლავებქვეშ იზრდებიან: დეზურები, კყიმი, ნამიკრეფია, დიდფოთოლა, შროშანა, კულმუხო, რამდენიმე-ნაირი თავყვითელა...

— „და იზრდებოდა მაღალი ბალახი, რამეთუ ცხენიანი კაცი და რქოსანი ირემი დაიმალებოდაო“, არა?...

— გივი, დაგრჩა რამე?

— გადაგრჩებოდა განა რამე?

მაგრამ ფიქრი არ იყო, უკვე ხევში ჩავიდნენ და იქიდან შინაშდეგითი ამოსუნთქვალა იყო.

მეგრძოლი ფიჭვი

მანქანა ნელ-ნელა მიიწევდა ზევით და ზევით, მალე ცხრაწყაროს ზეკარიც გადაკვეთა და ავიდა ჯავახეთის პლატოზე. წინ აბულსამსარის ქედი იყო გაწოლილი, მარცხნივ შევნაბადა აწეულიყო და, ცოტა ფეხი რომ წინ წადგეს, თავკვეთილიც წამოყელყელავდა. მათ წვერებზე და ხორხებში თოვლი ჩანდა კიდეც. ვაკესა და ძირს ფერდოს ცხერის ფარები შეკფენოდა. ხეებში ნისლი იწვა.

— აი, ანა კალანდაძის ნამდვილი ჯავახეთი. მკაცრი, მოღუშული და გულჩახვეული.

— თუ გახსოვს ზეპირად?..

„ლურჯ მწვერვალებს

ქარი რძისფერ ნისლში ჰხვევდა...

და, როდესაც ბარში ვარდნი ჰყვოდნენ,

თოვლი იყო ჯავახეთის მთათა ზედა

და ტყეებში ქარიშხლები ბლოდნენ...

მოჰკიოდა, ქარი ღრუბლებს მოჰკიოდა

და ფარავნის ტბასა ზედა ძრწოდა ქარი.

მოდიოდა, ნინო მთებით, მოდიოდა,

და მოჰქონდა სანატრელი ვაზის ჯვარი...

თოვლის მთებით კვირდებოდა უცხო მგზავრი,—

ვის უნახავს ვარდობისას თოვლი მთებზე?

მწყემსსა ჰკითხა: — რომელია ქართლის გზაი,

მწყემსმა უთხრა: — საქართველო არის ესე...

უცხო მიწა... წუთით იგრძნო შშობლის სევედა.

მაგრამ რწმენა აუალებდა რაოდენს?

თოვლი იღო ჭავახეთის მთათა ზედა
და ტყეებში ქარიშხლები ზღაოდნენ...”

— კაპადოკიელ ნინოს გაუყვირდებოდა თოვლი მაის-ივნისში. არა? იქ ხომ ამ დროს გაზაფხულია და მერე რა გაზაფხული, ვარდიც ჰყვავის და ლიმონიც, ფორთოხალიც, ვაშლი და მსხალი დაყვავილებულა.

— ნინოს დროს დიახაც, რომ იყო ტყეები, მაგრამ დღეს მთლიანად უტყეოა ჭავახეთი. როდესაც თურქებმა მეთექვსმეტე საუკუნეში ჭავახეთი დაიპყრეს, 1620 წელს აღწერეს იგი და შეადგინეს გადასახადების დიდი დავთარი: ამ დავთარში ჭავახეთის ნახევარზე მეტი, ჩრდილო-დასავლეთის ნაწილი, ტყიან ჭავახეთად არის აღწერილი. ამ ტყიან ჭავახეთში სამოცდაცხრა სოფელია ჩამოთვლილი.

გავიდა კიდევ ორი საუკუნე. 1826 წელს გენერალმა პასკევიჩმა თურქეთიდან ასი ათასი სომეხი გადმოასახლა და ჭავახეთის და მესხეთის ნასოფლარებში ჩაასახლა. პასკევიჩმა რომ არზრუმიდან უკან დაიხია, თურქები შემოესივნენ სომხებს და ღალატი დასწამეს. სომხობას იქ აღარ ედგომებოდა. ნასოფლარები კი აქ ბევრი იყო, რადგან მეცამეტე-მეთოთხმეტე საუკუნიდან მესხეთ-ჭავახეთი დიდი ბრძოლების ასპარეზს წარმოადგენს. მონღოლები, ირანელები თურქები, ყველა ცდილობდა მის დაპყრობას, საქართველოდან ჩამოშორებას. იუყუებოდა ხალხი, იწვოდა და ინგრეოდა სოფლები. მეცხრამეტე საუკუნეში, როდესაც რუსეთმა ომი გამოუცხადა ოტომანთა იმპერიას, მაშინაც ბევრი აიყარა და ოსმალეთს მიაშურა. ძველ ნაოხარებს ახლები მიემატა და, აი, სწორედ ამ ნაოხრებზე დასახლა პასკევიჩმა ოსმალეთიდან ლტოლვილი სომხობა 1826—30 წლებში. ერთ-ერთ ნასოფლარში, დღევანდელ აზავრეთში, ოსმალეთიდან გადმობხევეწილი სომხები მოსახლეობენ. როგორც ჩანს, ის ნასოფლარი, აზავრეთი, ფიჭვნარ ტყეში ყოფილა. 1830 წელს ეს ტყე არსებულა.

— ეს თავხეები პატარა ბიჭობაში აქვე დავჭვრიტო, ჩვენი სოფლის პირას...—მიამბობდა ერთი მოხუცი აზავრეთელი სომეხი 1931 წელს და ერთ-ერთ მდგელოზე მიჩვენებდა ძირკვებს, რომელნიც ჭერ მთლიანად არ დამპალიყვნენ. აზავრეთიდან ტყე დღეს საკმაოდ დიდ მანძილზეა დამორებული...

შავი ბედი დაჰყვა ჭავახეთს, აღმოსავლეთიდან და სამხრეთიდან

წამოსულ მტერს პირველ რიგში მისი ტერიტორია უნდა გაეველო, რომ გულ ქართლში შემოსულიყო. განსაკუთრებით გამწარდა ბედი, როდესაც ოსმალებმა და ირანელებმა იწყეს ქიშპობა, ილუპებოდა ხალხი. ქართველობა რკულს არ ტოვებდა, იყვნენ ამაყნი, ჭიუტნი, გაუტყებელნი; ამიტომ, რომ შუა ქართლელები შეუტყებელსა და პირში მთქმელ კაცს „ჯავახს“ უწოდებენ, თუ აუხირდებიან, „რას მეჯავახებო“, იტყვიან.

მაგრამ შორს წავედით. აღწერის დროს მარტო ჯავახეთში თურქნი სამასზე მეტ სოფელს ასახელებდნენ, მაგრამ განუწყვეტელმა ბრძოლებმა მაინც თავისი ქნეს, ამოწყდა ქართველობა, აქა-იქლა დარჩა. სხვათაშორის, ამ ავბედითობის დროს კათოლიკობა ერთგვარ ფარად გამოჩნდა. რადგან რომთან ოსმალთა იმპერიას არ სურდა ურთიერთობის გამწვავება და კათოლიკებს ნაკლებ ავიწროვებდნენ, ამით ისარგებლეს მისიონერებმა და მრავალი სოფელი კათოლიკურ სკულზე მონათლეს. მაგალითად, ხიზაბავრა — ჯავახეთში, უდე — მესხეთში და სხვანიც, შიგ ახალციხეში კი მისიონერთა დიდი კოლეგია დააარსეს.

მეცხრამეტე საუკუნის ოციან წლებში ჯავახეთში 2000 მ. სიმაღლეზე ჩამოსახლეს სამხრეთ რუსეთის რუსობა, დუხობორების სექტის მიმდევარნი. მათ უკირავთ ჯავახეთის ვაკის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი.

მაგრამ გავყვით კვალდაკვალ ჩვენს საქმეს.

სამხრეთ საქართველოს ქედები და ზეგნები ძირითადად ვულკანური წარმოშობისაა.

ჯავახეთის ზეგანი 1700—1800 მეტრის სიმაღლეზეა გადაშლილი, ტყუილად არ ეძახდნენ მის სამხრეთ ნაწილს ხელისგულივით გადაშლილს და ქვიანს ტაშირს (დაშ — ტაშ — თურქულად ქვა, ტაშ — ქართულად ხელისგულია, „ტაშს“ ქვებით უკრავდნენ), და სუსტად დაქანებულია ჩრდილო დასავლეთისაკენ, ეს საკმაოდ დიდი ვაკე 650 კვ. მეტრია. ალ. ჯავახიშვილი წერს:

„ეს ვაკე დასავლეთით ერტშეთის მთებისაგან მტკვრის ხრამითაა განსაზღვრული. სოფელ ხიზაბავრიდან ვაკე თანდათან მაღლდება და ტაბის ყურის მიდამოებში იზღუდება, ერთის მხრით კობარეთის მთების კალთებითა და, მეორეს მხრით, აბულსამსარის დასავლეთისაკენ მიმართული ფერდობებით. შემდეგ თანდათან ეშვება

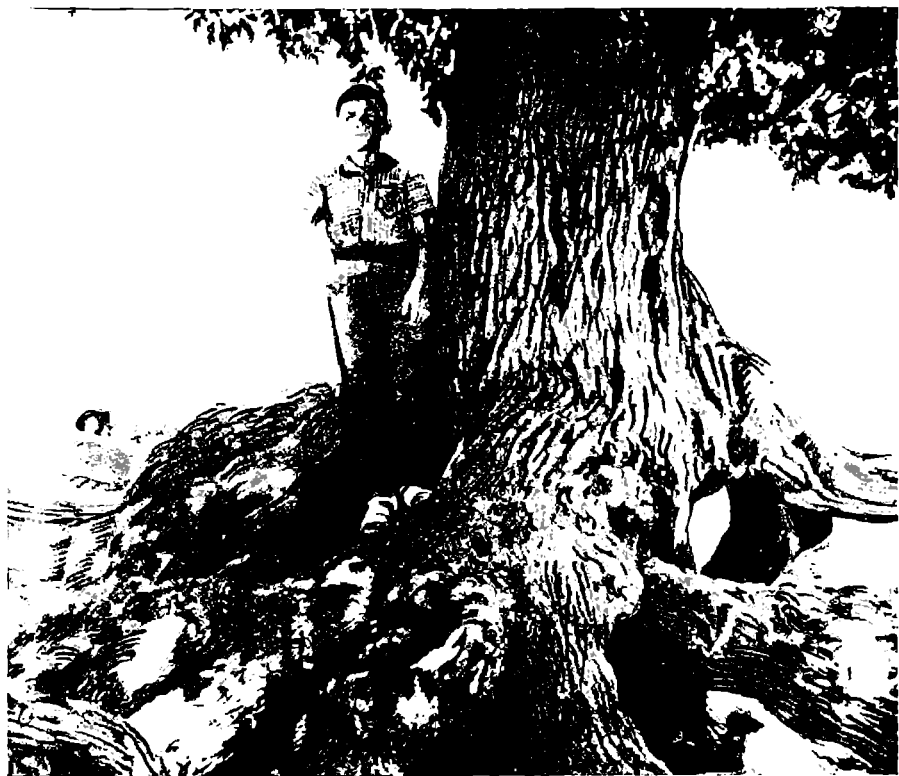
დმანისის კოხე

სოთხ ხადურები

თივის ზღაპრები

არგვიტის მუხა

სვიოს ქედი

„სასაქონის წაღობი“ ტერიტორია

საქალაქის შთამომავლები

ბაქურიანის პოტანი

ბეკვის ელასი

ალბინარიუმი

სიღველი შეენაბად- ქვაყოლსე

თრიალეთის შეენაბადის კალთების ქვაყოლი

ფეხობი ტიპური ფიჭვნარი

შალვა გაბია ჭობრევის ტოსკენ

դղճահովիտի ճեղքում

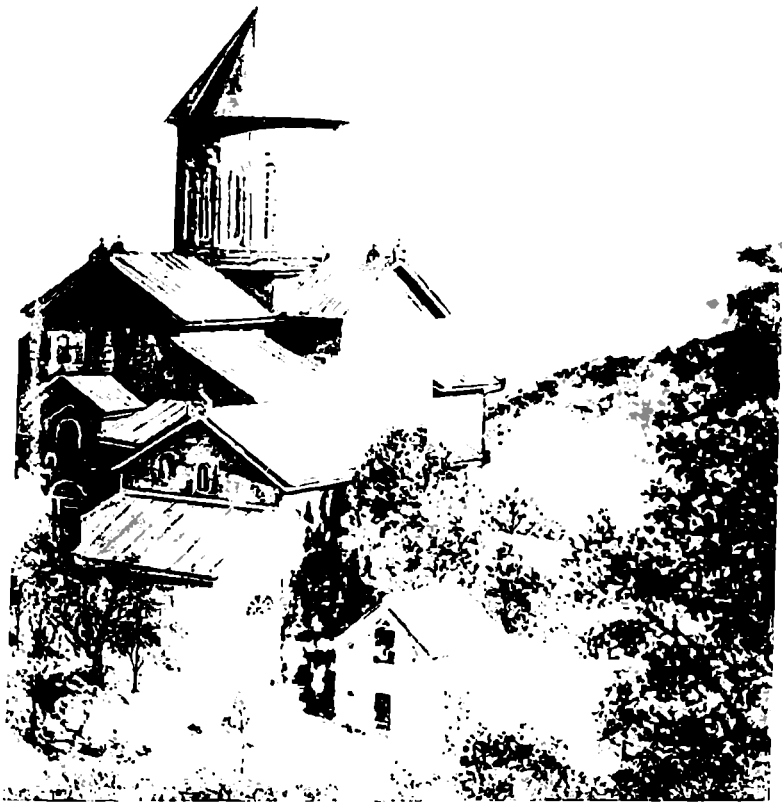

ხახულის ტაძარი

ნუხ.ნუხ ტაძარი

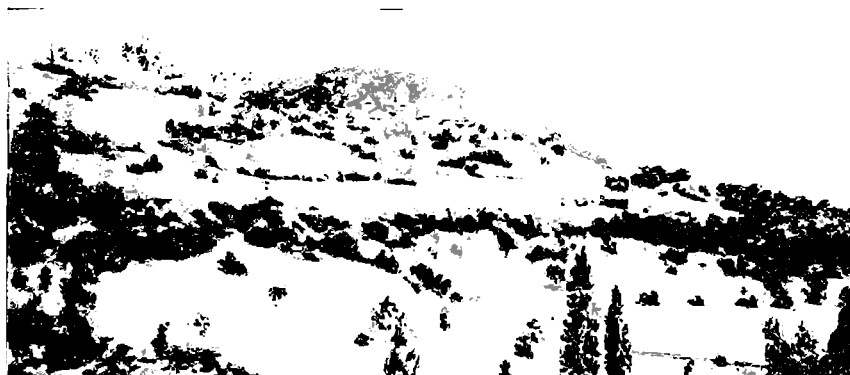

სამცხის მონასტერი

მშენის ტაძარი

ხარხმა

ჩრდილო აღმოსავლეთით და წყდება სოფ. ბეჟანოსთან (1700 მ.)
კარწახის ამოქვამულიდან გადადის ამასისიის პლატოზე სომხეთში.
მაგრამ, აი. ვახუშტიც:

„ესე არს ჭავახეთი და არიან ამ ტბებთა და მდინარე-ხევთა ზე-
და დაბნები და მოსახლენი. ხოლო მზღვრის ჭავახეთს: აღმოსავლით
საზღვარი ქართლისა, რომელიცა აღვსწერეთ; სამხრეთით მთა ნი-
ლის-ყურისა, რომელი მდებარეობს გოლის ტბიდან ანუ ხავეთილამ
ყარსის მთამდე ანუ ფოსოს წყაროს-თავამდე, აღმოსავლეთიდან
დასავლეთად. და არს მთა ესე სრულიად უტყეო, ბალახ-შამბ-ყვავი-
ლიანი და წყაროიანი, ხოლო ფოსოს კერძონი და წყაროს-თავის კერ-
ძო მტკვრამდე—ტყიანი, ნადირიან-ფრინველიანი, ხოლო დასავ-
ლით მზღვრის ჭავახეთს ძველად მტკვარი, და აწ ნიჯგორს-ხერთვი
ზეითი. და წყაროს-თავის დასავლით წარსული მცირე გორანი, ხო-
ლო ჩრდილოთ პირველი საზღვარი არს კოდიანის მთიდან წარსუ-
ლი მცირე მთა ნუსხამდე. და მერმე ხაზი მის გასწვრივ მტკვრამ-
დე. და აწ კოხტის მდინარის აქეთ სამხრის კერძოს მცირე მთა,
ნიჯგორის თავამდე და კოდიანამდე, არამედ არს ესე კოდიანის მთა
ტყიანი, ნადირიანი, მდინარიანი, რომელი წარმოვალს ბაკულიანი-
დან და კოხტის-ხევიდამ და მოვალს კოხტის თავამდე. მერმე დამდაბ-
ლდების და დასწყდების ნიჯგორს ზეით ხრამზედ.

ხოლო ჭავახეთი არს ვითარცა თრიალეთი, უვენახო. უხილო,
უტყეო¹, ვიეთთა ადგილთა სწვენ წივასა, და მოსავლითაც ეგრეთი-
ვე, არამედ ესე უმეტეს ნაყოფიერი და მოუცდენელი, ჰავითაც მსგა-
ვისი, გარნა უმჭობესიცა. ზამთარი დიდ-თოვლიანი და ყინვიანი.
ცხოვარნი, მროწლენი და ჯოგნი მრავალნი. თევზნი მრავალნი, ფრი-
ნველნი, რომელნიცა მთათა გვარობენ, მრავალნი. თაფლნი მრავა-
ლნი, კაცნი და ქალნი მსგავსნი ქართლის გლეხთა, ტანოვანნი, შვე-
ნიერ-ჰაეროვანი. უსაქციელონი, ბრიყენი; სარწმუნოებით გლეხნი
ჯერეთ ქრისტიანენი სრულიად, არამედ არღარა უვისთ მწყემსი ეპ-
ისკოპოზი, გარნა ჰყავთ მღვდელნი ქართველნი, ენა აქეთ ქართუ-
ლი, და უწყიან მოთავეთა თათრულიცა დამპირნეობისათვის ოს-
მალთა“.

¹ სხვა წერილობითი წყაროებთ (დიდი დავთარი, სამსარის ტაძრის წარწერა)
ჭავახეთის ნაწილი იმ დროს ტყიანი ჩანს.

— „უწყიან მოთავეთა თათრულიცა დამპირნეობისათვის ოს-
მალთა — მერე კი ყველას ჩვევად გადაექცა და სამშობლო ენა-
დაივიწყა... — დაასკვნა ვახტანგმა.

— ამის მეტი სხვა ვერ დაიხსომე რა? — შეხედა მინდია.

— ეგ ფრაზა ბევრ რამეს ეხმაურება, აგერ, შორს, ტბა ჩანს,
ვგონებ. აქ ტბები ცოტა არაა.

„ხოლო ტბა ფანავრისა არს დიდი და თევზით საესე, არამედ
არა გემოიანი, რამეთუ ზაფხულს დგების გარემოს მისსა მრავალნი
არენი, ჯოგნი, მროწლენი, ხვასტაგნი ქართლისა და კახეთისანი, ნე-
ხვი მისი გამდინარისაგან თოვლისა შესდის ტბას მას, და იტყვიან
მის გამო უგემურობასა. აქა არს წყარო, რომლისა სმით, უკეთუ იყოს
ფინმე მძღარ ფრიად ანუ დაცონვილ, მოადნობს სმითა, ვითარცა
ქონსა ცეცხლი. კვალად ამ ტბას ერთვის წყარო შაორისა, მდინარედ
გამომდინარე კლდიდამ, და საესე არს კალმახითა... არს კვალად მთა
თავკვეთილი, ხევღრმა, და საშუალ ფანავრისა და ტბის-ყურისა ბარ-
ძიმი და ჭიქიანი. კვალად არს შავნაბადი შაორსა და თავკვეთილს
შუა, არა არს მთათა ამათ ზედა ტყე ანუ ხე¹, გარნა ხევთა მცირე
არყნალნი, ნადირნი მრავალნი, ირემი და არჩვი ჯოგად, მშველი, და-
თვი...“

ტბა ტბის-ყურისა არს წყალი ანკარა, სასმელად ტკბილი და
შემრგო: გარემო ნაძოვნი, ტყიანი², ბალახ-ყვავილიანი, წყაროიანი
და კალმახითა საესე, დიდ-წვრილითა და ფრიად გემრიელითა. ხოლო
არიან კაცნი თრიალელნი მოსილნი, ვითარცა დბანის-ხეველნი, სიმ-
ხნე-ჰაეროვნებითა ეგრეთნი, გარნა ესენი უმჯობესნი ყოვლითა“.

საქართველოში ტბებით ყველაზე მდიდარია ჭავჭავთის მხარე,
აქაა ტაბისყური³, ფარავანი, კარწახი, ხოზაფიზინი, ჩრდილის ტბა,
ხანჯლის ტბა... მრავალი წყარონი გადმოჰქუხიან იმ მიჯნებზე, სადაც
ვულკანური ქანები, ბაზალტები და ფონოლიტები ეფინებიან თი-
ხებს და თიხნარებს, წყალი ბაზალტებში საცერივით გადის და თი-
ხებს კი ვერსად გაექცევა.

¹ ქვაყრილებს შორის ამ მთებზე კარგად არის გამოსახული ცირცელიანიც.

² აშკამად არც ნაძვნარია, არც ტყიანი. მთის ეელს უჭირავს მისი ნაპირნი.

³ ვახუშტი მართებულად ტაბისყურის ტბას ჭავჭავთის არ აკუთვნებს. ფარავანი
კი ჭავჭავთშია.

სამხრეთ საქართველოს ეს მხარე კლიმატითაც მკაცრია, გვალვები ხშირია, ზოგჯერ გადაბუგავს ხოლმე არემარეს. წლიური საშუალო ტემპერატურა 6 გრადუსია, ქართლის ვაკისა — 11, ბათუმისა — 14, ძალიან დიდი სხვაობაა, ხომ? ეს კიდევ არაფერი, ყველაზე ცივი თვის საშუალო 8 გრადუსი ყინვაა, ყველაზე თბილისა — 17 გრადუსი სითბო, ქართლის ვაკეზე კი 28 გრადუსია.

ერთი აქაურ კლიმატში ფრიად საიმედო ნიშანი ისაა, რომ მას, ჭავახეთს, ტყის ზონასთან აახლოვებს, 545—600 მილიმეტრი წლიური დანალექიდან 300—400 მილიმეტრი ზაფხულში მოდის. ეს კი ისეთი რაოდენობაა, თუ ოდნავ ხელი შეეწყო, თუნდაც აიკრძალოს ძოვება ტყის პირებზე და დღესაც შესამჩნევ ნატყევებზე, განადგურებული ტყე აღსდგება. ეს მხარე ნატყევარია, ამის საბუთი ბევრია. აქ დღეს ბატონობენ მთის ველები, მაგრამ მათ შემადგენლობაში გვხვდება ტყის ბალახეული მცენარე ფურისულა, ქვეყნის გული, ზოგი ბუჩქიც კი, მაგალითად, ქანჭყატა.

მინდია დაიხარა და აჩვენა ქანჭყატას ტოტი, თან დაუმატა:
— დათვალეთ საბუთები!

ვახუშტი თავის შესანიშნავ შრომაში ამბობს, რომ ტაბისყურის ნაპირნი ნაძოვან-ფიჭოვანიო, დღეს ნაპირზე აღარსად არც ფიჭვია და არც ნაძვი, ველის მდგლოა.

ჩვენმა მკვლევარებმა ვ. გულისაშვილმა, ბ. კლოპოტოვსკიმ და სხვებმა, დაამტკიცეს, რომ ჭავახეთის შავმიწა ნიადაგები ეს დეგრადირებული ტყის მიწებია და არა ველის შავმიწა ნიადაგები. ე. ი. ნატყევარი ნიადაგებია.

ყველაზე გაქსეროფიტებული სამხრეთ მთიანეთში სომხეთის ზეგანია, მაგრამ აქაც დიდი რაოდენობითაა ტყის ცოცხალი მოწმენი, მაგალითად: გოგჩის (სევანის) ტბის აღმოსავლეთის, გიუნაის ნაპირის ქედების სიღრმეში (500—1500 მეტრის დაცილებით ტბის ნაპირიდან) მალალმთის მცენარეებია, ჩვეულებრივი, მალალმთის ტყე თავის თანაზღავრებით.

სევანის წყლის გადასაგდები არხის დროს ნახეს ღომბის და ტყის კვერნის ჩონჩხი, თვით სევანში წყალმა რომ დაიწია, აუარებელი ირმის რქები გამოჩნდა.

პატარა-პატარა კორომები ტყისა ჭავახეთშიცაა, აბულსამსარზე, შავნაბადაზე. წალკაში ხომ ტაშ-ბაშზე უზარმაზარი აღმოსავლური

მუხაა, ზურტაკეტის მთის ველების ფარგლებშიცაა პატარ-პატარა ოლე.

სამსარის ახლოს ეკლესიაა, რომლის წარწერა გვაცნობს: „ესე წმინდა ეკლესია ოდეს აღეშენა, ესე ადგილი ტყისაგან არ ჩანდაო.“

დღეს, აქ ტყის ნასახიცი არაა.

გურჯისტანის დიდი დავთრის მიხედვით ჭავახეთის ტყიანი ვილაიეთიც რომ არსებობდა, ესეც ხომ საბუთია, არა?

ერთი საბუთი კიდევ.

სამხრეთ საქართველოს ველები მდებარეობს 1400-სა და 1800—1900 მეტრს შორის, ე. ი. იმ ზონაში, რა ზონაშიცაა გავრცელებული ჩვენი ტყეები, ეს ველები უშუალოდ ესაზღვრებიან ჩვენი მთის ტყეებს.

— აბა რამდენია საბუთი?...

— ექვსი.

— არა, შვიდი, — შეასწორა ერეკლემ.

— მერვეს, ყველაზე „ძრიელს“ თქვენ თვითონ ნახავთ!

მზე გადასული იყო, როდესაც თეთრობის ხეობას მიაღწენ, თეთრობის ხეობა თავისებურ უბეს წარმოადგენს. იგი მოქცეულია წიფარეთის, სანისლოსა და იმერეთის ქედებს¹ შორის. მთელი ჭავახეთი და თრიალეთის ეს ნაწილი ვულკანურია. ვულკანური ქანებით დაფარული ნალექი ქანები თეთრობ-აზავრეთში ტექტონური ძალების მოქმედების შედეგად ამოწეულია ზევით და მოშიშვლებულია მძლავრი კირქვების ფენები, რის შედეგადაც სრულიად შეცვლილია ამ მხრის ლანდშაფტი, თეთრობის ტყე თრიალეთის ტყეს არ წააგავს, მცენარეთა უმრავლესობაც თრიალეთისათვის უცხოა! გეგონებათ, შავი ცხვრის ფარაში თეთრი ცხვრის პატარა ნოტოც გამოერიაო. ტექტონიკას დაეხმარა ეროზია და კირქვები უფრო მეტად გამოჩენილან.

გადადგნენ თუ არა ხეობაზე, გიორგი შედგა.

— უჰ, ეს რა უქნიათ!

— ?!

— აგერ, იქ, — გაიშვირა წინ ხელი, — კარგი თეთრი მწვერვალი იყო, დაუნგრევიათ, საშენ ქვად წაუღიათ. კიდევ არა, ჭავახეთის სოფლები მიწის ზევით მოჩანან! ქვა აქედან უზიდათ...

¹ თრიალეთზე, ბაკურაინის ახლო არის ასეთი „იმერეთის ქედი“.

— ამ ათიოდე წელში როგორ დაანგრის? აბულზე ცოტა ქვაა?

— აბულის ქვა მაგარია, დასამუშავებლად ძნელია! — ჩაურთო მინდამ.

— ეკითხათ მაინც, ეგრე უღვთოდ მათა წამოქცევა შეიძლება?

— რასაკვირველია, არ შეიძლება, მაგითი მარტო მთა კი არ იკარგება, მიკროკლიმატზეც ახდენს გავლენას, აქამდე ქარს ელობებოდა, ახლა რა გადაელობება?

— მაგრამ, უნდა ითქვას, მიწურებიდან ხალხის ამოსვლას რომ შეეწირა, ეს უკვე კარგია...

— სხვა რა შეიძლებოდა?

— აგერ, ხევში ენგრიათ დალოცვილიშვილებს.

— ჰო, იქიდან შორსაა, ამოტანა გაუძნელდებოდათ.

— ახლა მანქანებია, გზა უნდა გაეკეთებინათ.

— მამი, აგერ, იტალიის ფიქვებს არა ჰგავს?

— მართალია, ჰგავს, მაგრამ ეგ ზრდის ხასიათის გამოა...

ნელი საუბრით აუყვენენ მათ წინ გადაშლილ კალთას...

იგი სამხრეთით იყო დაქანებული, ადგილ-ადგილ შიშველი ფართობები ჩანდა.

— ხეები ურთიერთისაგან საკმაო მანძილით არიან დაცილებულნი. გახსოვთ, საკმლის ხე როგორ იზრდებოდა შირაქ-ელდარში?

— ძეძვში, კენკრაში ან სხვა ეკლიან ბუჩქებში.

— აქაც თავისებური სიმბიოზია. გადაშლილა ლავაშევით ღვია და მის შუა ნაწილში კი ფიქვია ამოსული. ღვია უზარმაზარია, პირუტყვი ვერ გადავა, ფიქვიც იზრდება თავისუფლად. ქორბუდიც ბარაქიანია, მრგვალი, წიწვებუხვი. მართალია, იტალიის ზღვისპირა ფიქვს კი წააგავს, მაგრამ მხოლოდ გარეგნულად.

ბუჩქები იშვიათია: უზანი, შავი ასკილი, გვლერძა, არც ბალახეული მცენარეა რიცხოვრივად მრავალი, მაგრამ რაც არის, უმთავრესად ველის მცენარეა.

ხევიდან შალვამ ამოსძახათ: ერთადერთი ნაძვი ვნახეო, ეს კი კარგი საბუთია იმისა, რომ აქ უფრო მდიდარი ტყე ყოფილა, უფრო მეზოფილური, რაც არის დარჩენილი, სწორედ მეზოფილური ტყის დეგრადაციის შედეგია.

თვითონ თეთრობის ფიქვნარი საოცარია და განსხვავებული.

ეს ადგილი ამ ორმოცი წლის წინათ აიწერა:

„პირველივე მცენარემ, რომელიც ხელწერაქვით ამოვიღე, თითქოს შემომცინა და მითხრა: იქნებ მე ვარ, შენ რომ მეძებო. გადავტეხე მისი ფესვი და თეთრმა, სქელმა წვეწმა უხვად იწყო დენა. იგი მალე გაყვითლდა, შემდეგ გარუხდა კიდეც და როდესაც ხელი ვახელი; გუტაპერჩივით გაიძაძა. მწყემსმა ბიჭმა მითხრა: „ამას კევის ბალახს ვეძახითო“ და ჯიბიდან ამოიღო ასკილის ლოპოსაგან გაკეთებული მასრა, რომელიც შავი ნივთიერებით იყო სავსე. „ეს ამ კევის ბალახის წვეწიაო“ და იქვე მახვენა, როგორ აგროვებდა. მიმიყვანა ერთ კარგად განვითარებულ სკორცონერასთან¹, დაიჩოქა და ჯიბიდან დანა ამოიღო, ფესვის ყელთან დანა დაუსვა; ჭრილობიდან წვეწმა დაიწყო დენა. ბიჭმა ასკილის ლოპოს მასრა მიუღდა, რომელშიც წვეწი გროვდებოდა.

— აი, ნახე, ამას ძველი ჭრილობები ეტყობა, ჩანს, ვიღაცას „მოუწველია“.

— რად გინდა ეგ წვეწი?

— გოგოებს მიეყიდი სოფელში, თითო ასეთ მასრაში ხუთ კვერცხს მაძლევენ, კევად ლეკავენ აი, მიყურე.

ამოიღო ჯიბიდან კევი და დაიწყო ლეკვა.

მაშინ ძალიან გამეხარდა. საქმე იმაშია, რომ იმ ხანად საბჭოთა კავშირის ფლორის გადათვალთვლება ხდებოდა კაუჩუკიან და გუტაპერჩიან მცენარეთა გამოსავლინებლად და ამ მიზნით სამხრეთ კავკასიის ფლორასაც ვსინჯავდით. ამ თვალსაზრისით, ეს ფამფარულა პერსპექტიული ჩანდა; მაგრამ იმავე წელს საბჭოთა კავშირში ხელოვნური გუტაპერჩი და კაუჩუკი მიიღეს და მცენარეულს თავი მივანებეთ, თორემ მართო ამ ხეობაში სამი ისეთი მცენარე აღმოჩნდა, რომელთა მოშენება ღირდა.

აზავრეთის დაბალი ქედის გადაღმა, ოშორას ხეობაში, კიდეც უკეთესა მდელო იყო კევის ბალახით დაფარული; საქმე ისაა, რომ მეცნიერებისათვის ორივე კევის ბალახი ახალი აღმოჩნდა.

ეს ხეობა (ოშორის ხეობა) მესხეთშია, მაგრამ ჭავახელები თავის საკუთრებად თვლიან. საქმე ისაა, რომ ოშორის ხეობაში აუარე-

¹ სკორცონერა ლათინურ სახელწოდებაა, ქართულად ფამფარულა ეწოდება. ჩაბდა კი „კევის ბალახად“ შემოგვეტანა, როგორც მას ხალხი უწოდებს, ფამფაჭუა ხელოვნური ია.

შელი პანტა იზრდება, ჯავახეთი კი უხილო ქვეყანაა; როდესაც პანტა შემოვიდოდა, ზემო ჯავახელები, დიდი და პატარა, შეესეოდნენ ოშორის ხეობას, დაბურტყავდნენ პანტას და მიჰქონდათ ჯავახეთში, ამის შემდეგ ყველას ჰქონდა უფლება, პანტა ეგროვებინა ამ ხეობაში.

ჯავახელების უხილობა და პანტის სანუკვრობაც ერთ-ერთ მესხურ ლექსშია ასახული:

„ჯავახეთო კოდიანო, მეპანტენი მოდიანო,

წინ მევიმუნე მოუძღვის, თამაშობით მოდიანო“.

გადმოსჭრეს ნაძვნარ-ფიჭვნარით შემოსილი ჩრდილოეთის ფერდო და გამოემართნენ კობარეთის ტყისაკენ, სადაც, აღმოსავლეთით, ტყის პირას მინდია და გოგია უნდა დახვედროდნენ.

მართლაც მალე დაინახეს გოგია და ძალიანაც გაიხარეს, სუფრა რომ გაშლილი დახვდათ.

გიორგიმ მოიხსნა თუ არა აბგა, ტყეში შევიდა.

მალე დაბრუნდა გაოცებული.

— მინდიავე, ნახე რა მომხდარა?!

— შენ ქვევით გაიხედე.

— ეჰა, ყოჩაღ, ფიჭვებო!

ამ ტყიდან ორი კილომეტრის მოშორებით ეული ფიჭვები ჩანდა სამსრეთისაკენ გაჭრილი.

— კაცო, ველებში გაჭრილან?

— ვინ გითხრა, რომ ველებია. ეგ მსარე არ იყო, რომ 1928—29 წლებში დააყორუდეს? საქონელს აქეთ თოფის სასროლავ ახ უშვებდნენ, ე. ი. ორმოცდახუთი წელია, და თითო-ორიოლა ტყის ბაღახი, რომელიც აქაურ ველებში იყო, გამოცოცხლდა, გამრავლდა. თვითონ ტყე ხომ ტყე იყო, მაგრამ თავის არქიტექტონიკით უცნაურობას წარმოადგენდა, ფიჭვნარ-ნაძვნარი „ველზე იჭდა“, ქვე-ტყის ბაღახიც ველის მცენარეებისაგან ბევრი იყო, ქარქვეტა, კობრჩხილა, ჯინქარა, ვაციწვერა, ქაფუნა და სხვები...

გიორგი შებრუნდა და ქვევით დაჰყვა.

— მოდი, დამდება, ხვალაც აქ ვიქნებით და ჯობია დილით ადრე შევეუდგეთ საქმეს...

— ამ ორმოცმა წელმა ესე როგორ შეცვალა?

— რომ ამტკიცებ ნატყევიარიო, ესე ტყის ნამდვილი გამოცოცხლება მაგის საუკეთესო დასტურია.

— აი, მაღალი მთის და ტყის ვარსკვლავა, ტილჭირი, ეშმაკის ქოში. ესენი ნამდვილი ტყის მცენარენი არიან და კარვადაც მომრავლებულან.

— კარგი, მამი, დაჯექ, დაჯექი. შენ რომ გიკვირს, მაშინ ჩვენ რაღა ვქნათ? შენ სულ მაგას არ ამბობდი?

— თქვენ არ გაგიკვირდებათ, რადგან ის არ გინახავთ... მე კი ის მიხარია, ტყე გამოცოცხლებულა და ტყის აღდგენის მოსაზრებაც დადასტურებულა.

მეტი გზა არ იყო, კობარეთის ტყის მოხილვა დილისათვის გადადეს.

ვასშმის შემდეგ სამი კარავი გაშალეს, მართალია, ცა მოწმენდილია, მაგრამ მაინც მთის ქვეყანაა და, ვინ იცის, ცამ რა მოიპრიანოსო.

ის იყო კარვებ გარეთ საძილე ტომრების გაშლა დააპირეს, რომ პატარა საბარგო მანქანა თავზე წამოადგათ.

მანქანიდან ახოვანი ვაჟკაცი გამოვიდა, ხის ფეხი მძიმედ გადმოიტანა, ცხადია, ომში იყო ნამყოფი.

— ჩემს სამფლობელოში ვინ შემოვიშვათ?

— შენ როდის დაიჩემე?

— კვერნა საშოვარზე წავიდა და ტყავიც იქ დატოვაო, სწორედ ჩემზეა ნათქვამი, — და გულიანად გაიცინა, — გამარჯობათ, ბატონო გიორგი.

— გაგიმარჯოს, მაგრამ თითქოს ველარცა გცნობ...

— საგანი თქვენ ჩაგაბარეთ, მერე ომი, ჰოსპიტალი და...

— ბიჭო, სვიმონი ხარ? — მოიგონა გიორგიმ და გადაეხვია.

მოსულს თვალზე ცრემლი მოადგა.

— ჩემი სახელი როგორღა გასსოვთ?!

— კარგი იყავ, სვიმონ, კარგი და იმიტომ.

— ჩემთან უნდა წამობრძანდეთ; აქვეა სახლიც, ვინც თავი დაიმდაბლა, ის ამალღდაო...

დაარწმუნეს, რომ საქმისათვის აჯობებდა, აქ ეთიათ ღამე, ბიჭებიც მინდა შევაჩვიო კარში ყოფნას, დილით ადრე სამუშაოს დაწყებასო.

— თქვენ იცით, მაგრამ მტერმა კეტი დამცხო თავში, მოყვარემ

ბამბაო, ბამბის დარტყმულისა მეტყინა, კეტისა არაო. აქ იყავით, არა მნახეთ, შორით შენი ჭირიმეო! — და გაეცინა.

— ვიცი, განა არ ვიცი, ნურც მალლა აიწევი, მალლა ღმერთიაო, მაგრამ დღეს ასე აჯობებს.

გოგამ, რაკი დახედა, ხის ფეხიან კაცს დაჯდომა გაუჭირდებო, მანქანიდან საექსპედიციო ყუთი გადმოუღო და ცეცხლის შორი-ახლო დაუდგა, „დაბრძანდითო“.

— სიმაღლე მოგცეს სიმდაბლისათვის, — უთბრა მოსულმა და ნასიამოვნები დაჯდა.

— თეთრობის მთა წამოგიტყევიათ?

— მოინარიკლეს, ვერას გავხდი, „შენ რა იციო“. ქუდი დადე და სამართალი ისე გასკერ-მეთქი. აქ, სამართალიც მე ვარ და კანონიცაო. ხომ იცით, ზოგი და ზოგი გაზვიადდება ხოლმე, მერე შარი მომდეს, ჩვენი მგელი თქვენმა თხამ შექამაო, მაგრამ, ნათქვამია, ზღვა ისე არ დაშრება, ფეხდაფეხ გადაიაროო, სამართალმა მაინც თავისი გააკეთა და ახლა სხვა ადგილი მივუჩინეთ...

— ჩემი საქმე ისე იყო, ბელტი ჩიოდა, წვიმა რომ მოვიდეს, იმ ქვას რა ეშველებო, მაგრამ კარგად ვიცი, მამის ნაქამმა ტყემალმა შეიღოს მოსკრა კბილებიო.

ბიჭებს აღარ უკვირდათ მეტყევის მოლექსეობა — ჩვენში ხალხი ასეთიაო, ვახტანგი მაინც წერდა ცეცხლის შუქზე.

ახალგაზრდებმა დაიძინეს, მინდიაც კარავში შევიდა, მაგრამ გიორგი და სვიმონი კიდევ კარგა ხანს საუბრობდნენ.

ხომლი კარგად გაიმართა, როდესაც სვიმონის მანქანა ალასტანისკენ დაეშვა.

დილით აღრიხანად ისაუზმეს და გააყენენ ტყეს სამხრეთისაკენ.

ტყე მართლა ტიპიური ტყე იყო, შიგ ტყის ბალახეული მცენარეები ჭარბობდა.

ხშირი ტყე მალე გათავდა. იწყებოდა ახალგაზრდა ტყე, შიგადაშიგ თითო-ორიოლა 30—40 წლის ხეებიც ჩანდა.

— ესენი მზვერავეები არიან...

— რათა მარტო მზვერავეები, ახლა უკვე მთესველებიც; აი, მათ ირგვლივ როგორ წიწილ-კრუხივით გაშლილა ნორჩნარი.

— აბა, ერთი ამ ფიჭვთანაც მიირბინე, იქაც თუ ასეა.

ერეკლემ და გვიმ მარცხენა ფიჭვისაკენ აიღეს გეზი, ვახტანგმა და შალვამ — მარჯვნივ...

ირგვლივ შემოუარეს, კარგად გასინჯეს — უცბად ერეკლემ თავისი წერაყინი დასცხო რალაცას, ერთხელ, ორჯერ.

— უშუველად გველი მოკლეს...

და გასწიეს მისკენ.

მართლაც სპილენძა მოეკლათ.

— განა ყველა გველი მოსაკლავია?!

— დღესდღეობით, უნდა ითქვას, რომ შხამიანსაც უნდა გაუფრთხილდეთ¹. აი, ეს პატარა ფიჭვები ამის წყალობითაც გათამამებულან, ეგ ხომ თავგებსაც ქამს.

ამ დროს ვახტანგიც მოიპრა.

— იქითკენ თვით ჩანათესიცი არის და ჩვენი მგეტყვეის საქმეც, მთელი ფერდო ღარგული ფიჭვითაა დაფარული.

— აი, ბიჭებო, ამ ორმოცი წლის წინათ აქ არაფერი იყო, აგერი იმ კორომის გარდა. თქვენც მოდით ოცა წლის შემდეგ და აწერეთ ის, რასაც ნახავთ. მთის ფიჭვი საერთოდ ახალგაზრდა ცენარეა, შესაძლებელია უკანასკნელი გამყინვარების დროს შემოჭრილი და მის შემდეგ გავრცელებული. ახალი მცენარე, ახალ საცხოვრისზე მეტად ავკაცურად იქცევა, „გარეულმა კატამ შინაური გააგდო“, სწორედ ასეა. აი, მაგალითად, ისეთმა მცენარემ, როგორცაა პასპალუმში (გზად მოყოლილი მცენარეა) კოლხეთის მდელოებიდან ბევრგან თითქმის განდევნა მარცვლოვანი და თვითონ გაბატონდა, ფიჭვიც მრავალ ადგილას განსახლდა, ახალ-ახალი ადგილი დაიპირა.

ამ ორმოცი წლის წინათ, აქ ჯობარეთის ტყე შეყუყულიყო, ირგვლივ ველი ერტყა და უტევდა, მაგრამ განა მარტო ველი? ხალხიც, საქონელიც, განსაკუთრებით თხა და ცხვარი, ტყე კენესოდა და ცრემლს ღვრიდა მარტო, თანდათან ვიწროვდებოდა; მაგრამ და-

¹ სპილენძა — სპილენძის ფერია და სახელიც ფერის გამო მიიღო. საქართველოში გვხვდება ყველგან, უმთავრესად ტყის ზონაში. იკვებება ხელოკებით და პატარა მღრღნელებით. მზეიპლს ჭერ გულავეს და მერე ყლაპავს. 16-მდე კვერცხს დებს. კვერცხების ჩანასახები იმდენად არიან განვითარებული, რომ კვერცხიდან დადების უმალ იჩეებებიან წიწ.ლები.

ზეთ, ღღეს, როდესაც მის ირგვლივ განსაზღვრულ ფართობზე ძო-
ვება აიკრძალა, როგორ გაუშლია მკლავები, საღ გაქრილა! ხმალა-
შოწვილილი იბრძვის...

—ჩვენც ცოტაოდენს ვეშველებით, —თქვა სვიმონმა, რომე-
ლმაც მანქანა ზედ მიაყენა, თან ბოდნიში მოიხადა, ცალი ფეხით
შორს ვერ წავალო.

—სანერგე შორს არ არის, იქნებ ინახულებდით.

სიამოვნებით დათანხმდნენ. ხათრი რომ არ გაეტეხათ, „კო-
ლმეურნის“ მანქანაში ჩასხდნენ, ერთ ადგილას ორნი მოთავსდნენ
და მანქანაც აგუგუნდა. სანერგეში რომ მივიდნენ, მანქანა სწრაფად
გაქრა.

სანერგე ტყის მდელოზე იყო გამართული, კვლებში ჩაქიწვი-
ლებული, ნორჩნარს თავს ედგა საჩრდილობლები.

—იმ მებრძოლი ფიჭვის ლაშქარი აქაც იზრდება, ბუნებო, გა-
ვეგონებათ, მარტოხელა კაცი პურის ჭამაშიც ბრალიაო. აქედან ვა-
შველებთ ჭარს და, უნდა გითხრა, ვაჟკაცურად იქცევიან, კარვად
ბეირობენ, ალბათ მართალია, ადგილის კურდღელს ადგილის მწვეა-
რი უნდაო. ზოგჯერ ირემიც გვაწუხებს.

ყავარჯენი მარჯვენაში ექირა. დადებოდა რომელიმე ლამაზ
ფიჭვთან, ყავარჯენს მარცხენაში გადადებდა და ისე ნაზად გადაუს-
ვამდა ხელს, გვეგონებოდა, დიდი ხნის უნახავ შვილს დედა ეალეო-
სებო.

—უკვე შუადღეა გადასული... —თითქოს შემთხვევით თქვა
ვახტანგმა. გიორგის გაეცინა.

—რა, არის შუადღე?!...

— როგორ არ არის, არის...

დიდი მადლობა გადაუხადეს სვიმონს, სანერგის სხვა მუშებს...
ისევ სვიმონის მანქანაში მოთავსდნენ და გამოსწიეს კარგებისაკენ.

—ნეტავ საღ გაიქცა ასე ქუდმოგლეჯილი? —წაიდუღუნა ვა-
ხტანგმა სანერგიდან რომ მანქანა გაქრა, მაგრამ ბანაკში რომ მივი-
დნენ, იქ გაირკვა ვახტანგის გუჟანი: სუფრა აყვავებული იყო, გო-
გია ცეცხლზე მწვადებს სწვავდა...

—კაცო, ეგრე მოპარვით მასპინძლობაც არ გამიგია! — შეეხუ-
ძრა გიორგი სვიმონს.

—ბარემ მე ვიცი, მასპინძლობა როგორ უნდა, მაგრამ...

და გაიმართა ნამდვილი, ტკბილი საუბარი, ისეთი, როგორც ქართულ სუფრას შეშვენის. მზე რომ მესხეთის მთებისაკენ დაეშვა, გიორგი, ერეკლე, გივი და შალვა ჩასხდნენ სვიმონის მანქანაში და წავიდნენ სამსარის ტყის კორომის სანახავად.

მანქანა ნელ-ნელა მიირხეოდა მთის მდელ-ველებში.

ეს ტყე სამსარის კლდოვან ფერდას შეჰყუჟოდა. მასაც ირგვლივ ეხვია უროცი და ვაციწვერა...

რალა ბევრი ჰრა და ზომვა უნდა. ესეც ერთ-ერთი საბუთია ჯავახეთის ტყიანობისა, მაგრამ რა ვუთხრა ჩვენი ცხოვრების შავებდობას, რომ არც ტყე დაგვიყენა და არც სოფელი. ყოველ ერთ სოფელზე ახლა ხუთი ძველი ნასოფლარი მაინც მოდის.

დაათქრათ იმანაც, რომ სოფლები შიშველია, მწვანე არსად ჩანს, ეს ხალხის ზეპირსიტყვიერებაშიც კი გამოსჰკვივის:

„ჯავახეთის ხილია ატოლი და ლიმიო¹,
ისიც რა გამოელევათ, გაუწყდებათ ლხინიო“.

ჯავახეთი შკაცრი ბუნებით ხასიათდება და ამიტომ ხენა-თესვა-მისდევდნენ:

„მე ჯავახეთს რა მინდოდა, მთვარე იღვა მზესავითა,
კალმახი და ქერის პური წინ მევარა ბზესავითა“.

მთიან ქვეყანაში ქერი უფრო კარგად მოდის, სიცივეს უძლებს ჯავახელებმა შექმნეს თავისებური დოლი, რომელიც გაზაფხულობით ითესება და „დიკას“ უწოდებენ, მაგრამ იგი ნამდვილი დიკა არ არის, მას ჰგავს მხოლოდ იმით, რომ გაზაფხულზე ითესება. თუმცა ზოგიერთ თანამედროვე სელექციურ ჯიშს შემოდგომითაც თესავენ.

ჯავახეთმა ჩვენი სოფლის მეურნეობას ბევრი შესძინა, აქ არის გამოყვანილი ჯავახური ესპარცეტი, რომელსაც ეხლა მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში თესავენ, აქაურია ერთწლიანი საკვები ცერცველა და სხვა.

ჩვენი წარსულის უკუღმართობის ბრალია, თორემ ჯავახეთი რომელ კუთხეს ჩამორჩებოდა? არც ერთს .აი, ხიზაბავრა ავილოთ.

¹ ატოლიც ლიმისმაგვარია. გაზაფხულზე ნორჩ მცენარეს აგროვებენ და წინა-ლაღ სდებენ.

თუნდაც, წინათ ჯავახეთში შედიოდა, უფრო სწორად ახალქალაქის
პაზრაში, დღეს ასპინძის რაიონს ეკუთვნის, აქაური მოსახლენი წი-
ნათ „ქართველი ფრანგები“ იყვნენ, ე. ი კათოლიკენი. ხალხური
ლექსიკ ამბობს:

„ხიზაბურა დიდი არი, სულ ქართველი ფრანგიაო“.

ან კიდევ:

„ხიზაბურა ქარიანი, დარნები აქეს კარანი“.

დღეს ამ სოფელში სამოცდაათამდე უმაღლეს დამთავრებუ-
ლია, აქედან ამჟამად სოფელში მუშაობს 20 კაცი; სოფელში 64
ჰექტარი ბაღია, სახნავ სათესი ფართობი 450 ჰექტარია. სოფელში
არის საუბნო საავადმყოფო, სასურსათო და სამრეწველო მაღაზიები.
სათონე, საშუალო სკოლა, სასოფლო კლუბი, ბიბლიოთეკა, საფო-
სტო განყოფილება, ვეტერინალური უბანი, საბავშვო ბაღი. ზოგი
კოლმეურნის წლიური შემოსავალი 2000 მანეთს უდრის.

ზოგს სხვა სოფელს გაელიმება ჩვენში 400 ჰექტარი კი არა
4000 და 10.000 ჰექტარი სახნავი გვაქვსო. უმაღლეს დამთავრებუ-
ლიც ბევრიო, მაგრამ არ დაივიწყოთ, რომ ჯავახეთმა გვიან წამო-
აწია, სულ რამდენიმე წელია.

დაისს კარგა ხნის წინათ დაესადგურებინა, როდესაც „სამსარე-
ლები“ თავის ბინაზე დაბრუნდნენ.

ამ მხარისათვის ძირითადი მაინც მესაქონლეობაა. რადგან დი-
დი სათიბ-საძოვარი ამის საშუალებას იძლეოდა.

„მიტომ მიყვარს ჯავახეთი, ტაშირი და ვაკეაო,
დიდი ფური ბევრს იწველის, დეკეული მაკეაო“.

ზაფხულის საძოვრებით ჯავახეთი ერთ-ერთი უმდიდრესი მხარეა
და ჩვენი მეცხვარეობა, თუ საერთოდ, მესაქონლეობა, ამითაც
იღვამს სულს; თუმცა უცოდინარობამ და საძოვრების წინდაუხე-
დავმა ექსპლოატაციამ აქაც იჩინა თავი. ქციის სათავეებში უზარმა-
ზარ ფართობს ნარიანი ეწოდება. აქ ისეთი ნარი იზრდება, ცხვრის
ფარას კი არა, კამეჩების ჯოგს დაატყვევებს. ამ ნარს ზოგი სოფელი
ქრის და შეშა-ფიჩხად ხმარობს. მოდებულია ძიგვაც, ზოგან ისე, რომ
მდელი საძოვრად აღარ ვარგა.

გალეხული ტინის კარი

„ციხეს ვზი ეგზომ მაღალსა,
თვალნი ძლივ ვარდასწედებთან“.

„ვეფხისტყაოსანი“, ვანის ქვაბების წარწერიდან.

ჩვენი მგზავრები ახალქალაქთან ამართულ პატარა გორაკის მწვერვალზე იდგნენ და გასცქეროდნენ მათ წინ გადაშლილ უზარმაზარ ზეგანს, ჯავახეთის ზეგანს. გიორგი თავის თანამგზავრებს კვლავ ავონებდა ამ მხარის გეოლოგიურ თუ ისტორიულ წარსულს; ხელი წყაროს თავისკენ¹ გაეშვირა და გულდადინჯებით უამბობდა. ამ დროს სამხრეთის ფერდიდან ამოსული სამი ვაჟკაცი აიშართა მათ წინაშე.

— ძლივს გიპოვეთ, ბატონო გიორგი. აკი დაგვპირდით, ჯავახეთში თუ იქნებოდით, წინასწარ გვაცნობებდით.

— არ მინდოდა შეწუხება!..

ახლა დანარჩენებსაც მიესალმნენ, მადლიანი ღიმილი გადაჰკრავდა სახეზე სამივეს. სამივე ჯავახი იყო, გიორგის ნამოწაფარი.

ახლა უჩვენოდ ვერსად წახვალთ..

— რაკი დამიპირეთ, თქვენი ხმალი და ჩემი კისერი, — გაელიმა გიორგისაც.

— ოკამში ჩავიდეთ, ხატისას არ ნახავთ?

— ოჰ, ხატისაც აქაა?... — იკითხა გიორგიმ.

ოკამი ღონიერი, კარგი სოფელია, მაგრამ განაპირა. უკანასკნელი ქართული სოფელია ჯავახეთში.

ხატისა ცას ეწია.

¹ კარწახის ტბის მახლობლად დგას ერთ-ერთი კედლებჩამორღვეული შესანიშნავი ძეგლი წარსულისა, წყაროს თავი. როგორც ჩვენი მეცნიერნი ფიქრობენ, იგი დაახლოებით მეთექვსმეტე საუკუნეში გადაუკეთებიათ. მესმით-მეგჭვსე საუკუნის ბოლოსის ტბის ბაზილიკა, გუმბათიან ტაძრად გადაკეთებული წყაროს თავის ტაძარი, კუმურდოს წაგავს. შემორჩენილია წარწერები, მაგრამ იმდენად დაზიანებულია, რომ სხვადასხვაგვარად იკითხება, ზოგის დასკვნით (ე. თაყაიშვილი) ტაძარი გადაკეთებულია არა მეთექვსმეტე საუკუნის მეორე ნახევარში, არამედ XI—XII საუკუნეებში. ძველი ბაზილიკის კედლებიდან შემონახულია ნახევარმთვარისებური თაღები, ისეთი. როგორც ბოლნისის ტაძარში, და ქართულმა არქიტექტურამ შემოინახა მეთექვსმეტე საუკუნემდე.

— აა, აუერმე რანაირი კაცი ყოფილხარ! — საყვარულით თქვა: ხატისას მამამ, ოკამის თავკაცმა. გიორგი შეეხვეწა. სუფრას ნუ გაშლით, ახლახან ვისაუზმეთო, მაგრამ ქართველ კაცს თავის ჩვეულებას მოაშლევინებ?.

— მართალია ჯავახი ვარ, მაგრამ ქართული ადამი არ დამიკარგავს.

— რას ბრძანებ, ჯავახები ყოველთვის ამშვენებდნენ საქართველოს ისტორიას...

აივანზე მალე აყვავდა სუფრა: თათლი, გამხმარი ნაღები, ორნაირი ყველი, ლავაში, ხახვი, პრასა...

მალე მოიღვინეს; წასვლა თითქოს ეზარებოდათ კიდევ, ასეა, როდესაც გამასპინძლებაც გულწრფელია და საუბარიც.

მაგრამ, რაკი მზე საშუადღეოდ უკვე დასავლეთის დაღმართს დადგომოდა, აღარ შეყოვნებულან, მასპინძლებმაც გაიგეს, რომ ძალის დატანება საჭირო არ იყო.

გეზი კუმურდოსაკენ აიღეს, ბუნებრივი ველობები აღარ ჩანდა, მთლიანად გადაეხნათ და ყანა ბიბინებდა. პირველადი მცენარეები ჭინჭარა, ქაფუნა, კობრჩხილა, ვაციწვერა, წიენა და სხვანი იშვიათ მიწანზე და ოდნავ შემადლებულ ბორცვებზე თუ ჩანდა.

მალე კუმურდოს დიდი ტაძრის ეზოში იყვნენ. კუმურდოს ტაძარი ათას წელზე მეტია აიგო, ყოველ შემთხვევაში, წარწერა გვაუწყებს, რომ ამ ტაძარს იოანე ეპისკოპოსმა ჩაუყარა საძირკველი „ცოდვილი საკოცარის“ ხელით, ლეონ მეფის დროს 964 წელს...

ლეონ მეფისა და მისი დის, იმერეთის მეფის ბაგრატ მესამის დედის პორტრეტები მოთავსებულია საკურთხევლის თაღზე (ბაგრატ III-მ აავო ქუთაისში დიდი ტაძარი, დღემდე ბაგრატის ტაძრის სახელით ცნობილი). კუმურდოს ტაძარი მარალაც რომ დიდებულია, მისი კედლის წანაგები და ხაზები ატყორცნილან მაღლა, ზეცისკენ და მნახველთაც იქით იტაცებენ, მით უმეტეს, რომ კედლები სრულიად სუფთა თუ არ არის, ყოველ შემთხვევაში, თვალს არ ბოჭავს და ერთ წერტილზე არ აჩერებს.

კუმურდომაც იწვინა დამპყრობელთა მსახვრალი ხელი. ჯერ მონღოლებმა, შემდეგ შაჰ-თამაზის ბრძოლებმა ხეირი არ დააყარეს. მეთექვსმეტე საუკუნეში უცდიათ შეკრება, მაგრამ ძველი დიდება ვერ დაუბრუნეს.

უკვე საღამო იყო, როცა მტკვრის ხრამზე გაკრილი გზა გოგა-შენიდან ვარძიამდე დიდი სიფრთხილით ჩაათავეს და ვარძის გვერდით, ქაქკარის ხევში შევიდნენ.

ქაქკარში, კლდეში ნაკვეთ სახლების წინ, დაიდეს ბინა. ლატ-რიალდნენ ჩვენი მგზავრების დამტყვევებელი ბიჭები და გაშალეს ჯავახური სუფრა, „კალმახი და ქერისპური. წინ ეყარათ ბზესავითა“.

როდის-როდის მიმართეს საძილე ტომრებს, მაგრამ მაინც არ ეძინებოდათ.

— ჩვენი დიდი ეროვნული შესაძლებლობებისა და ძალის დასამტკიცებლად ვარძიაც კმარა.

— როგორ? — იკითხა ერეკლემ.

— როგორ და... მეთორმეტე საუკუნეში. მაშინ. როდესაც ჯერ კიდევ თურქნი მძლავრობდნენ, ბევრგან ხანძარიც არ ჩამქრალიყო...

— როგორ თუ არ ჩამქრალიყო? დავით აღმაშენებლის ხანა განვევლოთ, ქვეყანა დამშვიდდა...

— ჰოდა, მეც სწორედ მანდა ვარ, ახლად დამშვიდებულ ქვეყანაში უცბად ასეთი საქმეები?

— მართლაც დიდი საქმე იყო, დღემდე სამასზე მეტი დარბაზია დარჩენილი, დიდი და პატარა, ყველაზე მნიშვნელოვანი მაინც გამოკვეთილი ტაძარია, თავის გუმბათით, საკურთხეველებით, ფრესკებით, ეს ზომ ფერწერის საკვირველებანია.

— ჩვენი ყველაფერი ნუ გიკვირს, ინდოელებმა რაღა თქვეან ტაძარზე? — ჩაერია ერეკლე კამათში.

— ყველას თავისი სალოცავი აქვს!

— ჰოდა საქმეც სწორედ ეგაა.

— აგერ, გახედე, ფერდაზე ვერავის ამჩნევ? — მოინდომა ვახტანგმა საუბრის ახალ არხში გადაადგება.

— რას ამბობ, ვის უნდა ვხედავდე?...

— თამარი იცქირება, თამარი, ხედავ, ლელა!

— რა, ჩემზე მოსატყუარი სხვა ვერვინ ნახე?

— აბა აქ სხვა ვინ მენახა?

— მაშ მიიღე... — და წამოართყა ვახტანგს კისერში.

— მინდიავე, გაგვახსენე მოკლედ ამ ქვეყნის თავგადასავალი.

— მხოლოდ ცოტა რამ ვიცი ამ მხარისა!

—ჩვენზე მეტი ხომ იცი, რაც იცი, ის გვითხარი, დანარჩენს თბილისში მოვიძევთ...

ბევრი იუარა მინდია, მაგრამ მაინც დათანხმდა.

— მაშ, კარგი, მაგრამ, თუ ყველაფერი ვერ ვთქვა, არ გამიწყურეთ.

—სამხრეთ საქართველომ უდიდესი როლი შეასრულა საქართველოს ძლიერი სამეფოს ჩამოყალიბების საქმეში. სამხრეთ საქართველოს ვამბობ იმიტომ, რომ მისი სახელწოდება ცვალებადობდა, მე-VIII-X საუკუნეებში მას ტაო-კლარჯეთი ეწოდებოდა; საქართველოს გაძლიერების დროს, XI-XIII საუკუნეებში, მაშინდელმა კულტურულმა და პოლიტიკურმა ცენტრმა, ჭოროხის ხეობიდან გადმოინაცვლა სამცხეში—მტკვრის ხეობაში, და იმ მხარეს მესხეთ-ჯავახეთი დაერქვა. XIV საუკუნიდან კი სამცხე-საათაბაგოდ იხსენიებენ, რადგან ამ მხარეს ათაბაგები მართავდნენ.

— რამ განაპირობა ტაო-კლარჯეთის დაწინაურება?

— იგი განაპირობა, სამხრეთის მხარე იყო, ესაზღვრებოდა ბიზანტიას! იმ დროს (V-VI საუკუნეები) იბერიაში ირანელები ცდილობდნენ დამკვიდრებას. ბიზანტიას კი სურდა მოსაზღვრე მეზობელი ქვეყანა შეენახა, გაემარგებინა; ამიტომ ბიზანტიელები ტაო-კლარჯეთის მმართველებს (ბაგრატიონთა შტოს) მხარს უჭერდნენ, ეხმარებოდნენ.

ირანელთაგან შევიწროვებული იბერიელები ტაო-კლარჯეთში იხიზნებოდნენ.

მეშვიდე საუკუნის პირველი ნახევრის ბოლოს იბერია არაბებმა დაიპყრეს და დიდი ხნით დამკვიდრდნენ: სამცხეში ვერ გადავიდნენ და იგი კვლავ ბიზანტიის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა. 790 წელს მურვან ყრუმ გაილაშქრა სამცხისაკენ, მტკვრის ხეობა დაიპყრო და მოაოხრა, მაგრამ ტაო-კლარჯეთში (ჭოროხის ხეობა) მაინც ვერ გადავიდა. სამაგიეროდ, იბერიაში არაბთა ბატონობა გაძლიერდა, ხალხი სულს დაფავდა, სწორედ ამის შედეგად იბერიიდან და სამცხიდან ხალხი გადადიოდა ჭოროხის ხეობაში და იქ აფარებდა თავს. ამ ხნიდან გაჩნდა იბერიიდან წასულების დასახლებანი გური-აში, აჭარაში, კლარჯეთში.

ტაოში გაიხიზნენ დიდგვაროვანი ფეოდალებიც. ერთმა მათგანმა, აშოტ კურაპალატმა, ბიზანტიელთა დახმარებით, მეცხრე საუკუნის დასაწყისს შექმნა ძლიერი საერისთავო.

ქართლიდან ტაოში გადავიდა დიდი საეკლესიო მოღვაწე გრიგოლ ხანძთელიც, რომელმაც ხანძთაში დააარსა უდაბნო და მონასტერი, გარდა ამისა, ხელი შეუწყო ხასულის, ოშკის, იზხანისა და სხვა მრავალი მონასტრის დაარსებას. ამ მონასტერთა ირგვლივ სახლდებოდა ხალხი და ქვეყანას მომძლავრება ეტყობოდა.

ტაო-კლარჯეთი მოღონიერდა, დავით კურაპალატმა 974 წელს ქართლში გადმოიყვანა თავისი გაზრდილი ბაგრატ ბაგრატიონი და იგი მეფედ აკურთხეს; ამის შემდეგ დაიწყო ქართლის აღმავლობაც, რაც მეთორმეტე საუკუნეში დავით აღმაშენებელმა დაავიკრივინა; ამას რასაკვირველია, წინ ბევრი სხვა მოვლენა უძლოდა. 980 წელს უკვე გამეფდა ბაგრატ მესამე, რომელმაც აღმოსავლეთ საქართველოს შემოუერთა დასავლეთი საქართველო და ამიერიდან საქართველოს მეფეს ეწოდებოდა მეფე ქართველთა და აფხაზთა. ამის შემდეგ იწყება ბრძოლები ბიზანტიასთან, რომელიც შეშინდა საქართველოს გაძლიერებით და ლამობდა მონაპირე ქვეყნების კვლავ ხელში ჩაგდებას (რასაც 1023 წელს გიორგი პირველის დროს მიაღწია კიდეც). გიორგის შემდეგ მეფობდა ბაგრატ მეოთხე, რომელსაც განუდგნენ (თუ მოისყიდეს ბიზანტიელებმა) ტაოს დიდებულნი და სასულიერო პირნი და 1031 წელს იძულებული გახდა კვლავ ელიარებინა ბიზანტიის მფარველობა. მაგრამ ბიზანტია მაინც არ ცხრებოდა; ბაგრატს აუშხედრა ლიპარიტი, მესხეთ-ჭავჭავთის დიდი ფეოდალი. ცოტა სისხლი როდი დაიღვარა ამ დროს, მაგრამ ლიპარიტსაც აუჩანყდნენ მესხეთის მთავარნი, სულა კალმახელის მეთაურობით, მათ შეიპყრეს ლიპარიტი და მიჰგვარეს ბაგრატ მეოთხეს, რომელმაც იგი საქართველოდან გააძევა, ბაგრატმა დაიჭირა მისი ციხეები. მაგრამ ამას მოჰყვა ახალი უბედურება: სომხეთის მოოხრების შემდეგ საქართველოს შემოესია თურქობა; 1065 წელს მათ მოაოხრეს ჭავჭავთი. გიორგი მეორემ გაამაგრა სამხრეთი საზღვრები, მაგრამ ამან არ უშველა; 1074 და 1080 წლებში თურქებმა კვლავ მოაოხრეს ჭავჭავთი, ტაო, კლარჯეთი, ერუშეთი და შავშეთი. ხელში ჩაიგდეს ციხე-ქალაქები და სიმაგრენი.

ამ დროს ევროპაში დიდი ჯვაროსნული მოძრაობა დაიწყო.

1097 წ. ჯვაროსნებმა იერუსალიმი აიღეს. ამან თურქთა ძლიერება შეარყია და ჩრდილოეთით, მესხეთ-ჯავახეთისკენ, ველარ ილაშქრებდნენ. ამავე დროს, საქართველოში გამეფდა ბაგრატიონთა შორის უნიკიერესი დავითი, აღმაშენებლად წოდებული, იგი იბრძოდა საქართველოს ქეშმარიტი დამოუკიდებლობისათვის. თურქებს აღუკვეთა ხარკი, არაბები საბოლოოდ განდევნა საქართველოდან და 1122 წელს აიღო თბილისი. მისი მფარველობით კვლავ შეიქმნა კულტურის ცენტრები, რომელთა შორის ბრწყინავდა გელათი, აღდგა შატბერდი, ოპიზა, იშხანი, ხახული და სხვა კულტურის კერები. თბილისის განთავისუფლების შემდეგ დავითმა გაილაშქრა ბასიანისკენ. როგორც ქართლის ცხოვრება გადმოგვცემს: „წარემართა ლაშქრითა და განვლო ჯავახეთი, კოლა-კარნიფორი, ბასიანნი სპერამდინ და რაცა ჰპოვა თურქმანნი, მოსრა და ტყვედ ჰყო, ჩამოვლო ბუიათაყური და დაწვა ოლთისნი და მოვიდა თრიალეთს დიდითა გამარჯვებითა!“

ამის შემდეგ დავითმა გაამაგრა სხვა საზღვრები, მოიყვანა წესრიგში მთელი სახელმწიფო და შექმნა პირობები, რომლის საფუძველზე გაბრწყინდა თამარისა და რუსთაველის საქართველო. მეთორმეტე საუკუნეშიც უდიდესმა შუქმა ისევ მესხეთიდან გამოანათა, ეს იყო შოთა რუსთაველის გენია, რომელიც დღეს კიდევ მეტი ბრწყინვალეობით ელვარებს.

თამარმა მესხეთის ერისთავს ათაბაგობა¹ უბოძა. თამარის შემდეგ იწყება მონღოლობა, საქართველოს აოხრებანი. აოხრდა მესხეთ-ჯავახეთიც. გადიდგულდნენ ათაბაგები, საერთო ქირსა და ლხინს გამოეთიშნენ; მეთოთხმეტე საუკუნის დასაწყისში საქართველოს კვლავ თურქობა შემოესია. 1545 წელს ბასიანში თურქებმა დაამარცხეს ქართველობა და მესხეთ-ჯავახეთი ქაიხოსრო ათაბაგს გადასცეს. 1552 წელს საათაბაგოში ირანი შემოიჭრა შაჰ-თამაზის მესვეურობით და გაჩაღდა თურქთა და ირანელთა ბრძოლა საათაბაგოსთვის. 1578 წ. ოსმალებმა გაიმარჯვეს და დაიპყრეს მესხეთ-ჯავახეთი. აქედან ქართლსაც ხშირად ლაშქრავდნენ.

სამცხე-საათაბაგოს საქართველოდან მოწყვეტა ოსმალებს განსაკუთრებით გაუადვილდათ ყვარყვარე II ათაბაგის დროს, რომე-

¹ ათაბაგი — მეფის აღმზრდელი, მრჩეველი.

ლიც გიორგი VIII-ს განუდგა (1469 წ.) და დაუკავშირდა იმერეთის მთავარს ბაგრატს, 1462 წელს თავი იმერეთის მეფედ რომ გამოაცხადა. შემდეგ ყვარყვარე ათაბაგმა ბაგრატისა და გურიელის დახმარებით სამცხიდან განდევნა გიორგი მეფის მომხრე თავადები, გიორგი მეფემ გაილაშქრა სამცხეში (1465 წ.), მაგრამ დამარცხდა და ტყვედ ჩაუვარდა ყვარყვარეს. მეფე იძულებული გახდა სამცხის დამოუკიდებლობა ეცნო. იგი ყვარყვარემ გაათავისუფლა. შემდგომ ამისა ყვარყვარემ შეავიწროვა ეკლესია; განდევნა ერთიანი ეკლესიის მიმდევარნი. რასაკვირველია, ყოველივე ამას ხელს უწყობდა ოსმალეთი, რომელიც ათაბაგების დახმარებით სამხრეთ საქართველოს ამაჰმადიანებდა და თანდათან ფეხს იკიდებდა სამცხე-საათაბაგოში. ქართველი მეფენი ამას ვერ ურიგდებოდნენ და უთანასწორო ბრძოლაში დამარცხდნენ (ლუარსაბ I-ის ლაშქრობა 1575 წ.). ამის შემდეგ მთელ სამხრეთ საქართველოს თანდათანობით იკერენ თურქნი და მეთექვსმეტე საუკუნის დასასრულს მთელი მესხეთ-ჭავჭავთი და ტაო-კლარჯეთი მათ ხელშია, თუმც დიდხანს იჯიჯნებოდა ოსმალთა, სპარსთა და თვით ქართველთა ხელშიც. 1625 წლისათვის სამცხე-საათაბაგო უკვე მაჰმადიან ათაბაგთა ხელშია. დაიწყო სამხრეთ საქართველოს ძალით თუ ნებით გათურქება. ფაშები ქრისტიან ქართველებს მძიმე ხარკით ბეგრავდნენ, ზოგჯერ მისი გადახდა აუტანელი იყო. თუ მიიღებდნენ მაჰმადის რჯულს, ამ ხარკიდან ათავისუფლებდნენ.

— კარგი, კარგი, გეყოფა სულ ღალატი, ხოცვა, ყლელა, — ძილ-ღვიძილში წაიბუტბუტა ვახტანგმა. მინდიაც „დათანხმდა“ და იყუჩა.

* * *

მეორე დღე „დასვენების დღედ“ გამოაცხადეს. ბიკები ვანის ქვაბების სანახავად წავიდნენ.

ვარძიის ერთ-ერთმა მცველმა და მოსიყვარულემ, ნათენაძემ, შეაგულიანა. თვითონვე უწინამძღვრა კიდეც. უცნაური კაცი იყო ეს ნათენაძე, როგორც ამბობდა, ჩვენი ქვეყანა ძალიან უყვარდა; არსად, მისი აზრით, ქართველებს აუგი არ ეთქმოდათ, სწამდა, რომ ყველა ღროის ყველა ქართველი იყო უადრესად სულგრძელი, გულმართალი, ნიჭიერი, პატიოსანი, მამულის მოყვარე. ნუ გააგონებდი

„ის მოლაღატე იყო“ — „მერე რა, რომ მოლაღატე იყო? იყო, მაგრამ იმას გვარი მიტაცებული ჰქონდა, თორემ წარმოშობით ქართველი არ იყო!“ — გიპასუხებდა, ასე სწერია მესხეთის „ქართლის ცხოვრებაში“, ამ „მესხეთის ქართლის ცხოვრების“ მნახველი კი მის მეტი არავინ იყო.

ვანის ქვაბებში დიდხანს ვერ დარჩა, აუხსნა, თავის თანამგზავრებს, განუმარტა ზოგი რამ, „აქ ერთი მეცნიერი მუშაკი უნდა იყოს, ის ნახეთ და ბევრ რამეს ისიც გეტყვითო“. თვითონ კი ასპინძას მიეჩქარებოდა. ახალი გზა უნდა გაეყვანათ და ამის თაობაზე იბარებდნენ. „იქნებ ამოგისწროთ კიო“, — დაჰპირდა, მაგრამ ასპინძას შეაგვიანდა.

სალამოვდებოდა, როდესაც ერეკლე, ვახტანგი, გივი და შალვა ქაჭკარში დაბრუნდნენ.

— სად იყავით აქამდე? — შეუტიეს დამხვდურებმა.

— ჯერ ერთი, ვანის ქვაბები აქედან 3—4 კილომეტრზეა, მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, მაღალ ფრიალო კლდეში გამოკვეთილი სამი სართული მაინცაა. ვარძიას არ ჩამოუვარდება.

— და მე კი არ წამიყვანეთ? — მიეჭრა ერეკლეს ლელა.

— ხვალ შენც გაჩვენებთ, ახლა გზაც ვიცით...

— ჰოდა, სულ ზემო სართულში ჩაშენებულია პატარა ჯვარისებური ეკლესია. რაც მთავარია, ეკლესიის კედლები მთლიანად წარწერებით არის დაფარული. ეს წარწერები თურმე მონაზონ ქალებს ეკუთვნით.

— ეგ საიდანღა გამოატყვრინე? — კუშტად შეესიტყვა ლელა, რომელიც ჯერ არ შერიგებოდა ბიჭებს.

— საიდან და... იქ, ამ ეკლესიაში, ერთი მოჩვენებასავით კაცი იჯდა, ვარძიის ფრესკიდან გადმოსულს ჰგავდა. ვახტანგი პირველი შევიდა. უცბად, კედლის ძირიდან წამოიძარათა ეს „მოჩვენება“ კაცი, და ჩვენი გმირი ბიჭი ისე შეშინდა, კინაღამ უკან გადმოვარდა. უცნობს კი გაელიმა. ისეთი კეთილი ღიმილი ჰქონდა, რომ სულ მალე დაფწყნარდით. მაშინღა მოგვაგონდა ნათენაძის ნათქვამი: იქ ერთი კაცი მუშაობსო. მოგვესალმა, გაიხარა, რომ ამ ძეგლის სანახავად მივედით. მოგვისხა გვერდით და აღარც გამოგვიშვა. ყველა წარწერა ჩვენთან ერთად ორჯერ მაინც წაიკითხა და წაგვაკითხა. სამწუხაროა, რომ ზოგი წარწერა ჭუჭყითაა დაფარული და ჯერ არა-

ვინ გამოჩნდა, რომ გაწმინდოს. უეჭველია, იქ ბევრი რამ ახალი და საინტერესო იქნებაო. ბევრიც გვიამბო.

— მაგალითად, რა? — იკითხა ლელამ.

— აი, ახლა შენ ცოტა დაწყნარდი და ყველაფერს მოკლედ გეტყვით.

„მართალია, ვანის ქვაბები პირველად 1204 წლის საბუთებში იხსენიება, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, მონასტერი აღრე არსებულა“— აყადემიკოს ნიკო ბერძენიშვილის აზრით, იგი სამეფო მონასტერი იყო, ისე როგორც შიომღვიმე, ვარძია. შემდეგ თმოგველთა მფლობელობაში გადასულა, რომელთაც ამ მონასტრის წესდებაც დაუწერიათ. წესდების ძალით ამ მონასტერში ქალის მონაზვნად აღკვეცა აკრძალული იყო. მოგვიანებით, როდესაც პატრონად ვინმე ღარიბიძე დამდგარა, ქალებიც დაუშვიათ... „და თუ ჩემისა სახლისა ქალმან, ანუ სძალმან ჩოხათა ჩაცმა მოინდომოს, ამის მესამედსა მას მიუძღვნიდითო“. — წერს ეს ღარიბიძე.

მონასტერი, როგორც ჩანს, 1551 წლამდე არსებულა. ამ ხანებში შაჰ-თამაზმა მიწასთან გაასწორა ვარძიაც და ვანის ქვაბებიც.

გამოქვამბულის ყველაზე მაღალ სართულშია, როგორც ვთქვით, ჩაშენებული ჯვარის პატარა ეკლესია. ამ ეკლესიის კედლებზე უმთავრესად შიგნით (ზოგან გარეთაც), მონაზონ თუ ტყვე ქალებს მრავალი ლექსი და გულის ნადები წაუწერიათ.

— ბევრი წარწერა ისეთია, რომ მონაზვნის ნაწერს არ წააგავს, ამკარად ნაღვლობენ დატოვებულ ცხოვრებაზე. მონაზონი კი, როდესაც ნებით იკვეცებოდა, აღარც ნაღვლობდა მიწიერ ცხოვრებაზე. როგორც ჩანს, ეს ქალები აქ დამწყვდევულნი, ან გადაძალადებულნი უნდა ყოფილიყვნენ... — ერთი სულის მოთქმით თქვა ერეკლემ.

— წარწერები ქალებს ეკუთვნის და მათი სახელი და გვარიც ჩანს, — განაგრძო ახლა ვახტანგმა.—აი, ესენიც: გულქან შალიკაშვილი, ანა რჩეულიშვილი, თუმიან გოჯიშვილი, შალაბან სულთანნი(!) ჯერ ყველა წარწერა იმ „მოჩვენება“ კაცს არ ამოუკითხავს და ალბათ სხვანიც აღმოჩნდებიან (ნ. ბერძენიშვილმა შეტელიშვილი ხვარამზეც ამოიკითხა). ესენი თავის ბედს მისტირიან, ერეკლე მართალია, ყველა ეს ქალი ან ძალით არის დამწყვდევული ვანის მონასტრის საქალებო განყოფილებაში, რომელიც, როგორც ჩანს, თმოგველების შემდეგ შეიქმნა, ანდა ძალით არიან მონაზვნად აღკვეცილნი.

— აი, ყური მიუგდეთ გულქანის გოდებას:

„ღეთის მადლმა და ამა წმიდათა მადლმა, ჩემისა ულამაზესი დედამიწისა ზედა არა იარებოდა და არცა სხვა გამოსულა, არცა თვალად, არცა ტანად, არცა ზნითა, არცა გონებითა. თორემ ჩემი მნახველნი არ გამამტყუნებენ“.

ანა რჩეულიშვილი კი ასე მოთქვამს:

„ვერ დავალ, ვერც გავიხარე სმითა, ვერცა ჭამითა, ვერცა ჩაცმითა, ვერცა რძლითა. გაუხარელი მოვეკვდე გაუხარელად“.

ასეთი გოდების დამწერნი, რასაკვირველია, თავის ნებით არ აღკვეცილან მონაზვნად. ცხადია, მათ თავს რალაც ტრაგედია დატრიალებულა და საეკლესიო თუ საერო ხელისუფალთ აქ დაუმწყვდევიათ.

მონასტრიდან გაყვანა კი არავის შეეძლო. მოიგონეთ აშოტ კურაპალატი, რომელსაც გრიგოლ ხანძთელმა ხარკვა მოსტაცა და მონასტერში დაამწყვდია. როცა აშოტი მონასტერში გამოცხადდა და მონასტრის წინამძღვარს, ფებრონიას, სთხოვა: „ცოტა ხნით გამოუშვი სახლშიო“, ფებრონიამ ისეთი უარი უთხრა, რომ აშოტ კურაპალატმა სიმწრით წარმოთქვა: „ნეტარ მას კაცსა, ვინ არლარა ცოცხალ არსო“, და ხელი აიღო მონასტერთან შექიდებაზე.

ეს წარწერები ბევრით არის ფრიად მნიშვნელოვანი, ჯერ ერთი, ანა რჩეულას ძის წარწერაში „ვეფხისტყაოსნის“ არაბულ ხელნაწერზე ორი საუკუნით აღრე დადასტურებულია პოემის ორი სტროფი, სახელდობრ:

„ციხეს ვზი ეგზომ მაღალსა, თვალნი ძლივ გარდასწვდებიან,
გზა გვირაბითა შემოვა. მცველნი მუნ ზედა დგებიან,
ღლისით და ღამით მოყმენი ნობათსა არ დასცდებიან,
მათთა შევბმელთა დასოცენ, მართ ცეცხლად მოედებიან.
ნუთუ ესენი გეგონნეს სხვათა მებრძოლთა წესითა,
ნუცა მე მომკლავ ჭირითა ამისგან უარესითა.
შენ მკვლარსა გნახავ, დავიწვი, ვითა აბედი კვესითა.
მოგშორდი, დამთმე გულითა კლდისაცა უმაგრესითა“.

— ეს სტროფები ზეპირად არის დაწერილი და, ცხადია, შეცდომებიც იქნება, მაგრამ ეს ამ წარწერას მნიშვნელობას ოდნავადაც არ უქარგავსო, — გვითხრა ჩვენმა ახალმა მეგობარმა.

გარდა ასეთი წარწერებისა, — გვიამბო შერამდინ ონიანმა,

XV—XVI საუკუნის ხალხური ლექსებიც ბევრია. წარწერებში გარდა „ვეფხისტყაოსნის“ სტროფებისა, გვხვდება როსტომიანის ტაეპებიც.

მიუხედავად იმისა, რომ XV—XVI საუკუნეებში დიდი ავბედობა დაატყდა საქართველოს, ხალხში ლიტერატურა მაინც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული, რაც ერის დიდ კულტურაზე მეტყველებს.

— ეგ შენი სიტყვებია, თუ?.. — იკითხა ლელამ.

— რაღა, მთელი დღე გველაპარაკა ის დალოცვილი და მეც დავიხსომე!...

* * *

ახალგაზრდები დილით ქაქქარის ვენახებსა და ბაღებს აპყვენენ, ოროკოდან ოროკოზე აღიოდნენ.

— აფნია — გოგაშენის ბაღებია. იქ. ზემოთ, ჭავახეთში ხილი ხომ არ მოდის, აქ კი ყველაფერი ხეირობს.

— აი, ჩვენი საბაღ-ვენახე მამულ-დედული ესაა. — მიუთითა ახალმა მეგობარმა 10—15 მეტრის სიგრძე ნაკვეთზე, რომელიც ოთხ-ხუთ საფეხურად აღიოდა მაღლა, კლდოვან და მოხრიოკებულ კლდეზე.

— ზემო ოროკო ხუთიოდე წელია გავაკეთე, შუბლის კედლის კეთებას მთელი ზაფხული მოვუნდით. ქვა ზურგით ვზიდეთ ქაქქარის ხევიდან, როგორც იყო, ავაგეთ, ახლა არ გინდა მიწა იშოვო? მეორე ზაფხულს მტკვრის პირიდან ვზიდეთ ხან ლამი, ხან თიხა, ფარეხებიდან ძველი ღრემლა! აქამდე, კლდის ძირამდე, სახედრით მოვიტანეთ, აქედან ზურგით ავზიდეთ, ესეც გაივსო და მესამე გაზაფხულისთვის უკვე გვქონდა საბოსტნე, მაგრამ წყალი? ეს ჩვენი მეოთხე ოროკო სარწყავი რუს ზევით მოექცა. გარეჯის უდაბნოში მქონდა ნანახი დაკაწრული კლდე წვიმის წყლის მოსაგროვებლად; აგერ გამოვჭერ ორმო და კაწრები ორმომდე ჩამოვიყვანე, წყალი გროვდება.

— სულ რამდენია ეს საბოსტნე?

— თორმეტი სიგრძე, ორი სიგანე.

ღრემლა — ცხერის ნაკელი.

— მერე ამისთვის ამოდენა ჯაფა?

— ჯაფა უკან დარჩა, ავიდეთ, ვნახოთ, იქ კიტრიც არის, ხახვიც, ბოლოკიც...

— განა რითი ჩამოუვარდებიან იმ იაპონელ ცოლ-ქმარს, კლდოვან კუნძულზე მიწა რომ ზიდეს, გახსოვს?

— რა დამავიწყებს იმ სურათს.

— რომ იარსებო, უნდა იბრძოლო, იშრომო, არა?

გაერთნენ ახალგაზრდები.

ძირის ოროკოს ნაპირას თითო ძირი ქანჭური და თუთა იდგა, თუთაზე ვაზიც ასულიყო.

— აქ ჩვენი მესხური ჯიშებია, ცხენის ძუძუ, თითა, ბუღეშური, ხარისთვალა...

— აგერ, ის ვაზი რა მსხვილია! — გაიქცა ლელა მეორე ოროკოს ბოლოსკენ.

— მამი, მამი!

— რაო, რა გინდა?

— ის ვაზი რამდენი წლისაა?

— მამაჩემმა მითხრა, ბალღობაში, შენოდენა რომ ვიყავი, ეგ ვაზი მაგ სიმსხო იყო.

— თქვენ რამდენი წლისა ბრძანდებით?

— შალვამ იანგარიშა და 85 წლისა ვარ თურმე.

— მაშ ვაზი 150 წელზე მეტისაა?

— რატომ არა? ჩვენი მხარე ვაზის მხარეა. არ გაგიგონიათ:

„ზიზაბავრა ქარაიანი, დარნებო! აქეს კარაიანი,
წინ მინდორი და უკან ტყე, ღვინო იცის გვარაიანი“

ახლა სერგომაც დაუმატა:

„ღვინო ბოგასა, პური კლდეს, თეფზი მე მთხოვეს ტობასა,
თუ გინდა წითელი ვაშლი გაღმა-გამოღმა წყრომასა“.

— მაგრამ ჩვენი მხარე მაინც ხეხილის მხარეა. სად აქაური ღვინო, სად კახური, სად სვირული, მუხრანული?

— სახლში მოყვანილიც კარგია!

¹ დარანი — კლდეში, ანუ მიწის ქვეშ შესასვლელი (სამალავი) საბა.

² ოროკო — ტერასა. „ოროკო მიწა ბაქან-ბაქნად მოვეყებული“. საბა.

— ჰო, საზედაშეოდ. აქ მაინც ვაშლი, მსხალი, თუთა, ჭანჭურ-
რი, ქლიავი, დამასხი, ბალი, ალუბალი, ჯობს.

გიორგი კი იღვა ამ დროს და ოროკოებს იხატავდა. ერეკლე
სურათებს იღებდა.

ზემო ოროკოს შუბლზე იყო აყვანილი ორი თუ სამი ძირი კი-
ტრი, ერთი თუ ორი აყირო, ქართული გოგრა, შიგ ბოსტნებში ერთ
სარეველა ბალახს ვერ ნახავდით.

— ძალიან კია გასუფთავებული!

მოხუცმა ძველი ლექსით უპასუხა:

„მეცხეაუ მგლისა შიშითა ვერ გაიგარქელებს ნადმსა,
თუ გაიგარქელებს, ინანებს, მგელს გაუკეთებს სადილსა“.

— მიწა ცოტაა და თუ მას თვალისჩინივით არ მოვუარეთ, არა
გამოვა რა. ერთი-ორი დღე ბოსტანს თვალი რომ აარიდო, სარევე-
ლა შეჭამს და ჩვენი მგელიც ეგაა.

— შენ ისა თქვი, ამოდენა ნასოფლარები რომაა, რით ცხოვ-
რობდა?

— მარჯვენით, შვილო, მარჯვენით, — უპასუხა მოხუცებულ-
მა, — მარჯვენა დიდი საქმეა!

— აი, ის ფასკუნჯი¹ რას დასტრიალებს ნეტავ ამ არემარეს? —
თითქოს ცას ეუბნებო, გივი ისე უცქეროდა ფასკუნჯის ირაოს
ლურჯ ცაში.

— კაკბები დაივულა ალბათ სადმე?

— აქ კაკბებიც ბევრია და გნოლიც², აი ამ ხრამის კედლებზე
და ფერდებზე.

¹ ფასკუნჯი — მტაცებელი ფრინველია. გვხვდება მთაშიც და ბარშიც, იკვებება
უმთავრესად მძორით, მაგრამ ცოცხალსაც პირს არ აარიდებს. დებს 2 კვერცხს. ეჭ-
ვის კვირის შემდეგ იჩეკება 2 ქულა. ქულა კი ბარტყია შევარდენთა ორბთა და მის-
თანათა.

² მესხეთ-ჯავახეთში ჩვენი ზოლოგების მიერ აღრიცხულია 190-ზე მეტნი-
რი ზერხემლიანი ცხოველი. ძუძუმწოვრები 50, ფრინველი 110, ქვეწარმავალი 11,
ამფიბიები 7, თევზები 14. ცოტადენი, მაგრამ მაინც გვხვდება შველი, მთებში
(სამსარი და სხვა) — არჩვი, ფიქრობენ ერთი-ორი ნიამორიც უნდა იყოს. ირემი
თრიალეთის ტყეებშია ქობარეთშიც. საკმაო რაოდენობით არის ტყის კვერნა, თეთრყე-
ლა კვერნა, ციყვი, მარჯი; ტბის პირებში—წავი, ზღარბი, მგელი, მელა და ტურა-
ხომ არის და არის. თევზით განთქმული იყო ჯავახეთი; ორაგული, სანამ მტკვარზე

ახალი მეგობრების წინამძღოლობით ბიჭები ციცაბო აღმართს შეუდგნენ, მაგრამ საქმე იმაშია, რომ აღმართს ხშირად დაღმართიც მოსდევდა, ზოგან საქმაოდ ღრმა ჩაღმართი იყო და ხნარცვებში იკარგებოდა, ოფლი წურწურით ჩამოსდიოდათ, მაგრამ, სამაგიეროდ, გაუმართლდათ. ლელამ კი მალე იბრუნა პირი და გიორგისა და მინდიასთან ჩავიდა. ერთი ხნარცვის ნაპირიდან კაპების მთელი გუნდი ამოფრინდა, წითელფეხებდაშვებულნი რუკრუკით გაღმა ჩაფრინდნენ საღლაც.

— ამათზე ნადირობა მართლა ვაუკაცობაა, კაცს მგლის მუხლი უნდა ჰქონდეს, რომ მაგათა სდიოს.

— მოინარიკლეს კია და! შირაქში სანთლითაა საძებარი.

— მოდი, გადავყვეთ, რას იზამენ?

ვახტანგმა ხნარცს ჩახედა, თავი გააქნია და თქვა: არა, ძმავ, არ ჩავალ.

— ეე, შენც, მგლის შეშინებულმა ძაღლმა მთელი წელიწადი მთვარეს უყეფაო, შენ გუშინდელი ციცაბოსაგან ხარ შეშინებული.

— ნეტაი შენც, რას მეჭავახები, თუ იცი?

გუშინ ჩაიწერა ვახტანგმა ეს სიტყვა და ახლა გაეხარდა, რომ გამოიყენა.

— მართლა და, რას ჯავახობთ, ამოდით, ამოაღწიეთ...—ჩამოსძახეს ზევიდან გივიმ და სერგომ.

— აქედან, თავიდან გადავიდეთ.

შალვა კი არსად ჩანდა, იგი ბუჩქებს შერეოდა და მცენარეებს აგროვებდა.

კაშხალებს გააკეთებდნენ, გვხვდებოდა ქობლიანისა და ფოცხოვის წყლებში, არსიანისა და ჯავახეთის მტკვარში, ბევრია მდინარის კალმახი, ხრამული, (ფიჩხული, კაპუეტი), კანარი, ქაშაყი, ციმორი, წვერა, მურწა, ნაფოტა; ტბებშია ტბის კალმახი, აკლიმატიზებული კაფალა და სხვა.

ფრინველთაგან—კაკაბი, გნალი, მწუერი, შურთხი, როქო, ბევრია ბატი, სხვადასხვანაირი იხვი, ჩიბუხა, ლალა; ჯავახეთი ხომ გადაფრენის გზაზეა, ამიტომ ბევრი აქ ეშვება, ისვენებს, ბევრიც აქ ჩერდება, ბუდეს იყეთებს. ბელურასნაირნი ხომ არიან, და არინ, მტაცებელი ფრინველნი მთისა და ბარისა აქაც მრავალადა: არწივი, ფასქუნჯი, სვაევი, ბორა, ძერა, მიმინო, შევარდენი, ალალი, ქორი, კირკიტა, კაკაჩა და სხვა.

— მტკვრის მარცხენა ნაპირის ხრამი სამხრეთს უცქერის, გახსოვთ, აფნიიდან რომ ჩამოვედით, ზოგან მუხაც იყო, რცხილაც... აქ კი მარტო გვლერძაა, ნარეკალა, ურცები და ასეთნი.

— არც ისეთი შრეებია ვულკანური ქანებისა, როგორც გაღმით.

* * *

გაუჭირდათ, მაგრამ კიდევ მალლა აიწიეს და კარგად გამოჩნდა მტკვრის ხეობა, ხერთვისიდან ვიდრე ოლოდას სანახებამდე: მართალია, ყველა კუთხე-კუნჭული არა ჩანდა, მტკვრის ხვეულების გამო, ზოგან ქედი იყო წინ წასული და ზოგიერთ სოფელს თუ ნასოფლარს ფარავდა, მათ წინ ამართულიყო ბაზალტის შიშველი კლდეები, ნალექ ქანებზე დაწოლილი ტუფბრექჩიები. აი, მათ წინ ვანის ქვაბები; მის ქვემოთ მტკვრის ხეობა განივრდება. აქაა ძველი წუნდა¹ ნაქალაქევი. მას ზემოდან, ჯავახეთის ზეგანიდან დასცქერის მეთე საუკუნის (964 წ.) ტაძარი კუმურდო. წუნდას წარსული დიდებიდან აქ შემორჩენილია მხოლოდ შესანიშნავი ჩუქურთმებით დამშვენებული ტაძარი, რომელიც წუნდის კრიალა ტბაში იცქირება და თავს იწონებს.

ქვევით ხერთვისის ციხე ამართულა, მარჯვენა ნაპირზე ნავარძივია, აქ სამი გელსუნდაა, ორი მარცხენა ნაპირზეა, ერთი მარჯვენაზე.

ზევით მტკვრის შეყოლებაზე ნასოფლარები ფია და ჯოლდაა, დარჩენილია ცნობა, რომ ბექასა და აღბულას კანონთა კრებული ჯოლდაშია დაწერილი, გასაკვირველიც არაა. მარცხენა ნაპირზევეა შუა საუკუნეების უდიდესი სიმაგრე თმოგვი, თმოგველთა რეზიდენცია. შემდეგ გაღმა-გამოღმა შემოსდევს ბერის-ხევი, ვარძია, ზედა-

¹ წუნდა პატარაა, მაგრამ ლამაზი და კოხტა. იგი დარბაზული ტიპისაა, როგორც ჩანს, ნატაძალზე უნდა იყოს აგებული. მის სიმშენიერეს აძლიერებს ისიც, რომ იგი აშენებულია მიწიდან ამოწეულ ლოდზე, რომელიც თვით ტაძრის სიმაღლისაა კედლები მოპირკეთებულია წმინდალ ნათალი ვარდისფერი ტუფით, ტაძარს სამხრეთის მხრიდან მოედანი აქვს, ისიც პატარა, დანარჩენი სამი კედელი კლდის კბილის პირსაა.

წუნდა შემკულია შესანიშნავი ჩუქურთმით. ერთ-ერთი სვეტის თავზე წმინდა გიორგის ბარელიეფია. წმინდა გიორგი შუბით ურჩხულს გმირავს. ტაძარი აშენებული უნდა იყოს XII—XIII საუკუნეებში.

ვარძია, ჭაჭკარი, ქორის ხევი, ახჩია, ოლოდა, ვერტაში, მირაშხანები და სხვა.

მაგრამ, რაც მთავარია, გაღმა-გამოღმა კლდეში ნაკვეთია აუარებელი გამოქვაბული, გარდა ვანის ქვაბებისა და ვარძიისა, მტკვრის ხევის აყოლებზე მრავალია გამოქვაბულების დიდი და პატარა კომპლექსი, ბევრი გამოქვაბულია ნალექი ქანებისა და ვულკანური ქანების შეხვედრის ადგილას, სადაც ბუნებრივადაც მრავალი მცირე გამოქვაბულები იქმნებოდა, რაც საბაბს აძლევდა ადამიანს ჯერ რბილ ქანში და შემდეგ მაგარ ქანშიც თვითონაც გაეკეთებინა, ან ბუნებრივი გამოქვაბული გაეგანიერებინა, წაეგრძელებინა, თავის საჭიროების მიხედვით გაემართა. დააკვირდით მარგისტანის, ქორისხევის, სადაყუღებულოს და სხვა კომპლექსებს, ასეთი ტიპი ყველგან ჩანს.

აგერ, შორს, ცის დასალიერზე, ჯავახეთის ზეგანზე გაქიმულა სამსარის ქედი, სამსარის ქედზეც არის გამოქვაბული...

— სერგო, ყოფილხარ სამსარზე?

— ვყოფილვარ, იქაც ბევრი რამ არის კარგი და საინტერესო; ერთ-ერთ გამოქვაბულში კლდეში ნაკვეთი გლეხური დარბაზია, დედაბოძი გამოკვეთილია, თავზე კი გვირგვინი ადგას, საიდანაც სინათლე ჩამოდის.

— ეს გამოქვაბულები ძირითადად მაინც სახიზრები იყო. ასეთი სახიზრები საქართველოში ბევრი გვექონდა, განსაკუთრებით მესხეთში, არსიანისა და ჯავახეთის მტკვრის ხრამებში, ქვემო ქართლში ქციის, მაშავერის, ფოლადაურის ხრამებში, ცოტა არაა არაგვის ხეობაზეც, ყვირილის ხეობაში და სხვაგან.

დიდხანს, დიდხანს გასცქეროდნენ ამ შიშველ კლდეებს, დღესაც რომ ცოცხლობენ...

* * *

ჩაჰყვნენ იმ სერს, სადაც კაკაბთა გუნდი ჩაჯდა, მაგრამ, თქვენც არ მომიკვდეთ, მათ იქ ვერაფერი ნახეს. ცამ ჩაყლაპა, თუ მიწამ უყო პირი, ვერ გაიგებდი.

— აგერ, გველხოკერა მიიკლაკნება.

— ფრთხილად მოეკიდეთ, აქ იშვიათად, მაგრამ მაინც მოიპოვება რქოსანი გველ-გესლა, მხამიანია...

დაბრუნებისას სერგო გაუძღვა, თვალთ უხილავი ბილიკით მიდიოდა.

— რას ხედავ ნეტავ?

— რაც მე აქ ძროხა-თხისთვის მიდევნია!

— სწორედ მაგან ჩამოახრიოკა ალბათ...

— რაც თავი მახსოვს, ეგრეა.

ვერც კი შეამჩნიეს, რომ მზეს ღრუბელი გადაეფარა და არსიანის მხრიდან დაიგრუხუნა, დაიგუგუნა, ღრუბელი მალე ჩამუქდა და მალე ელვამ გაჰკრა, გაჰკრა, და იქეჟა კიდევ.

— ჩქარა, ბიჭებო! თორემ წვიმა მოგვისწრებს და ვერ ჩავალწევთ, — აჩქარებდა სერგო.

ქაჭკარს რომ გადახედეს, წვიმის მსხვილი წვეთები დაეცათ სახეზე.

გრგვინვამ უმატა. ჩამობნელდა.

— ცა ჩამონგრევის აპირებს!

— არა უშავს რა, უკვე შინა ვართ.

ჩარბოდნენ დამრეც ფერღზე და ზურგში წვიმის წვეთი და ცის გრუხუნნი უბაგუნებდა.

— მადლობა ღმერთს, გამოჩნდით! — შეეგება ლელა.

მიღის და მიუხარია

„ისე დაებერდი,
ველარ ენახე ტბეთი, შატბერდი,
ვერც არტანუჯი, ოშკი, ხახული,
როდის მოუვა მათ გაზაფხული?“
გ. ლეონიძე

— გივი, ერეკლე, გაიღვიძეთ... — ჩასჩურჩულებდა ვახტანგი ხან ერთსა და ხან მეორეს. თანაც ფრთხილად გადახედავდა ხოლმე გიორგის, ხომ არა ღვიძავსო.

— ადექით, ადექით... — ისინიც სწრაფად წამოცვივდნენ, დასტაცეს ხელი წერაყინებს, საღამოსვე მომზადებულ აბგებს, რომელშიც ცოტაოდენი სანოვაგე ჩააწყვეს და სწრაფად მიეფარნენ კლდის ქიმის უკან, ქვაყრილებში.

— მტკვრის პირს დავადგეთ, აკი თქვეს მინდია მ და ზველელ-
მა კაცმა, მანდ ძველისძველი ბილიკიაო.

— მერე საზღვარი?

— კლდეებში ვიაროთ და ვნახოთ. იქნება ვერ შეგვაპჩნოთ.

საქმე იმაშია, რომ მტკვრის სათავის ნახვა უნდოდათ, მთელი
კვირა ტაო-კლარჯეთითა ბოდავდნენ, ხან რას ამბობდინებდნენ მინ-
დიას და ხან რას. მამას ჩააცივდნენ, გადავიდეთ, ვნახოთ და წამო-
ვიდეთო. გიორგიმ აუხსნა, საზღერის გადალახვაც ხუმრობა საქმე
არ არისო, მომავალ წელს შევეცდები ტურისტის მარშრუტით წა-
ვიდეთ და ზოგი რამ ვნახოთო. მათ კი ახლა უნდოდათ.

— მინდია, ჩვენ წავიდეთ, როგორ არ გადავალთ?

— კარგი, კარგი, წავალთ. დღეს, ხვალ თუ ზეგ.—ესლა უთხრა
ვახშმის შემდეგ, რომ ვეღარაფრით დაამშვიდა.

სოფ. ვაშლობის ძირში გაიარეს, გზა ლოდნარი იყო, თუმცა
რის გზა? ნაპირი იყო მტკვრისა ქვა-ლორლით მოფენილი. მალე უკ-
ან დარჩა სოფ. ქავთარები, პეტრისი..

— ბიქოს, ჩვენ ძველ ტაოში გადმოვსულვართ! — წამოიძახა
ვახტანგმა სიხარულით.

— მაშ ახალი საზღვარი უკან დარჩა?

— სწორედ!

—სძინავთ თუ რა არის? — გაიკვირვა გვიმ, თან ისე სწრა-
ფად მიდიოდნენ, თითქოს ფეხში ნიაქპარი შესდგომოდეთ.

გაიარეს ღრმა ხრამები, სოფლები ჩანდა, მაგრამ ბაიბური არ
ისმოდა, სიჩუმე იქნებოდა, მაშ რა? ღამე იყო და ყველას ეძინა.

ჩვენი მგზავრები კი კისერწაგრძელებულნი მიდიოდნენ და მი-
დიოდნენ. უცბად ერთ მომაკვდავ ტბის პირას გაჩნდნენ. არა, ტბა
კი არა, ვრცელი ჭაობები იყო არსიანის! მთის კალთების ძირს გა-

¹ „ზოლო არსიანის მთა მდებარეობს აჭარის მთიდან არტანამდე. აღმოსავლეთ
სამხრეთს შუადა მ ჩრდილოთ-დასავლეთს შუა. და არს თხემთა უტყუო და კალთათა
ტყიანი. გამოსიან მდინარენი ამიერ და იმიერ. არს ყუავეილოვანი, ზალახოვანი. წყა-
როიანი, ნადირიანი, ფრინელიანი. არტანიდამ მოდრკების არსიანის მთა და წარვალს
სამხრით, მიადგების ყარისს მთას. ამ არსიანის მთას უწოდებენ არტანს, ქვაყრილს,
და კოლას, ყალნუ მთას. ამ მთას აქუს აღმოსავლით კოლა, არტანი, და დასავლით
არტანუჯი და ფანასკეტი. და არს მთა ესე არსიანსავეთ, არამედ უმეტესად უტყუო.
ზოლო დასავლით მზოერის სამცხეს მთა გურია-აჭარისა, რომელი მდებარეობს ჩრდი-
ლოდა სამხრით, ფერსათის მთიდან არსიანამდე. . .“ (ვახუშტი)

დაშლილი, ვრცელი იყო, იქიდან გამოსული მდინარე იგრიხებოდა, ყულფებს აკეთებდა. მათ გვერდი აუქციეს და ვიწრო ბილიკს დაადგნენ. რაკი ბილიკია, სადმე მიგვიყვანსო. მართლაც, ერთ პატარა ბანიან სახლებიან სოფელს მიადგნენ.

ირიყრაჟა. განაპირა სახლის წინ ხალხი შეკრებილიყო. სალამი მოახსენეს, ამითვე უპასუხეს. არ გაიკვირვეს მათი ხილვა. საით მიდინხართო, — ჰკითხეს მხოლოდ.

— ტაოში გვინდა გადავიდეთო... ფანჯურეთის ზეკარი გვინდა გავიაროთ და გზა მიგვასწავლეთო.

— დაიცადეთ, შეილო, ფანჯურეთის ზეკარამდე დღეს ვერ მიხვალთ!

— ვითომ რატომაო?

— გზად ტაო-კლარჯელი ქალები შემოგეყრებათ...

— ??

— დაიცადეთ, თვითონ თქვენვე ნახავთ.

— ქველთობის თვეა¹, საქართველოში ამ დროს გვალვა იცის და ჩვენი ქალები მთელი წელიწადი ცრემლს აგროვებენ დიდ გოზაურებში, როდესაც თავის სამშობლო აგონდებათ, სულ ტირიან; ცრემლი არ დაიკარგოსო და აგროვებენ, — დაიწყო მეორე ჭაღაროსანმა.

— ვაჟკაცი? ვაჟკაცი არა ტირის?

— ვაჟკაცი, მაინც ვაჟკაცია, ის გულში იკლავს დარდსა და ვაჩამს.

— მერე, მერე, რომ აგროვებენ?..

— ჰოდა ქველთობის პირველ სამ დღეს აქ მოდიან ტაოელები, კლარჯეთელები, ერუშელები, ლიგანელები, ყველა, ყველა, ვინც კარში დავრჩით, მოდიან მტკვრის სათავეებში, ზოგი არსიანს, ზოგი კოლას. მოაქვთ გოზაურებით თავის ცრემლი და უმატებენ მტკვრის წყალს, არ დააკლდესო, მთის გადაღმა დარჩენილი ძმების ყანები მოირწყოსო. მტკვარს ჭერ თითქოს ეზარება მისი მიღება, გახედეთ, როგორ ეზარება, ძლივს მიიკლაკნება, მაგრამ როდესაც ჩახვდება, საქმე რაშიც არის, როდესაც კოლას წყალსაც მოაქვს ეს ამბავი, გამხიარულდება და მიდის ქვევით, მიდის და მიუხარიან.

¹ ქველთობა — აგვისტო.

გაოცებისაგან ბიჭებმა ჩაიმუხლეს და კედელთან დაგდებულ მორზე ჩამოსხდნენ.

—საიდან მოდიანო? —იკითხა კვლავ ერეკლემ.

—აკი გითხარით, კოლადან, ტაოდან, კლარჯეთიდან, ლიგანის ხევიდან, ერუშეთიდან.

— თქვენი ქალები...

— ჩვენი ქალები პირდაპირ მტკვართან მიდიან თვეში ერთხელ და იქ ტირიან, თავის სამშობლოს იგონებენ.

— დიდხანს აღარ დაგვირდებათ ლოდინი, კარგად ინათებს თუ არა, გამოჩნდებიან, პირველად ტაოელები მოვლენ.

— რას სწერს ვახუშტი ამ მხარეებზე? — იკითხა გვიმ.

„ხოლო ქვეყანასა ამას შინა არიან მდინარენი უდიდესნი, მტკვარი და ჭოროხი, რამეთუ მტკვარს მოერთვიან ყოველნი მდინარენი სამცხისანი, ჭავჭავთისანი და კოლა-არტანისანი, და ეროხს სრულიად კლარჯეთის მდინარენი, თვითნიერ ჭანეთისანი... და მდინარე ესე მტკვარი გამოსდის კოლას ზეით არსიანის მთას, და აწ წოდებულსა ყალნუს და ყარსის მთასა, და მუნიდან მიდის სამხრეთიდა მრდილოეთად. ვიდრე ახალციხის წყლის შესართავამდე¹. მერმე მუნიდან გაბრუნდების აღმოსავლეთად და მიდის დასავლეთიდა აღმოსავლეთად ჭობისხევამდე... გარნა ესე მტკვარი დის ერუშეთის მდინარის შესართავიდა, ვიდრე ჭობის-ხევამდე, ქართლისაგან უმეტეს ჩქარად, და კლდოვანსა და ხრამსა ქვიანსა შინა. და ერუშეთის მდინარის შესართავს ზეით, არტანსა და კოლასა შინა, ფრიად მდორედ და გრეხით სივაკის გამო. და არს თევზთა სიმრავლე მას შინა. და მთის კერძოდ უფროს კალმახნი დიდნი და წვრილნი. სასმისად არის გემოიანი და შემრგო, უფროს ქართლისაგან, და სხვად არარადმე სახმარი“.

— ვახუშტი რომ ახლა ცოცხალი იყოს, ამას ასე გადააკეთებდა:

„არამედ მისგან მიიღებენ ელექტროძალასა ფრიად დიდსა, რამეთუ ჩითახვეს, ზემო ავჭალას, თბილისს და მინგეჩაურს არს შენებული ელექტრონის მიმღები წყლისაგან მისისა დიდ-დიდი სად-

¹ ჭობლიანის წყლამდე.

გური. მისგან ირწყვის ზემოქართლის მინდორნი, დიდმისა ველი, გარდაბნის დიდი ტრამალი. მტკვარი მრავალნაირად სახმარიაო“...

— კარგი, შენც ნუ მოჰყვები, რაც იყო მაშინ, ის დაწერა.

— მეც, რაც ახლა არის, იმას ვამბობ.

— ვნახოთ შემდეგ.

„ხოლო არს ქვეყანა ესე¹ ფრიად მრავალ და დიდროვან მთიანი, კლდიანი, ხევიათი, ღრატოიანი, ტყიანი, შამბ-შროშნიანი, მდინარიანი-წყაროიანი ტბიანი და მცირედ ველოვანი. ზამთარი ადგილადგილ ცივი და დიდთოვლიანი და ადგილადგილ ფრიად თბილი, ზაფხულს შეზავებული, რამეთუ აქეს მთანი და აგარაკნი ფრიად ახლოს, ხოლო ადგილს ფრიად ცხელი და გაუძღისი, თვინიერ აგარაკთა. ჰავით მშვენი და კეთილი, არამედ ზღვის კიდეთა არა ეგრეთი. ნაყოფიერებს ქვეყანა ესე ყოვლითა მარცვლითა და არა ყოველგან. ადგილად აკეთებენ აბრეშუმსაცა მცირედ, და ხილნი, რომელნიცა აღვსწერეთ, არიან მრავლად და კეთილნი. არიან წალკოტნი, მტილნი და სავარდენი. გარნა ტყეთა მთათა და ველთა ვიეთთა ადგილებთა შინა მრავალ არიან, ვინადგან მთა და ველნი შროშნითა ფშვიან. პირუტყვიანი ყოველნი მრავალნი და ნადირნი მრავლად, არამედ ქურციკი არ არს. ფრინველნი ურიცხვნი, გარნა დურაჯი, შხერო, ასკატა არ არს აქა. ჩიტნი და სირნი უამრავნი, მდინარენი მრავალნი, დიდნი და ჩქარად მომდინარენი. წყარონი ტბილნი, მშვენი და კარგნი. ტბანი კეთილნი და თევზიანნი, და უმეტეს კალმახნი, დიდნი და წვრილნი. არამედ ზუთხი არ არს მდინარე-ტბათა შინა, არცა კირჩხიბი. მწერნი და მძრომელი ადგილადგილ მრავალნი და ადგილად არა ეგდენნი. ფუტკარი მრავალნი და თაფლნი კარგნი და მრავალნი“.

ას წელზე მეტი იყო გასული მას შემდეგ, რაც სამცხე-საათაბაგო საქართველოს ფარგლებში აღარ იყო (1620) და რაც ვახუშტი (1725—40 წწ.) ამას წერდა. ჩანს, ენანება და მისტირის.

— ჰო, გასაგებია, წაიკითხე სხვადასხვა მხარე და აბა იქა ნახე ცრემლი!

— ბევრია!

— ძირითადი წაიკითხე. ხომ უნდა ვიცოდეთ.

¹ სამცხე-საათაბაგო.

„...ვარძიას ზეით, ხრამის თავს, სამღერეთს, მტკვარს მოერთვის ერუშეთის მდინარე... და არს ერუშეთი უვენახო, უხილო, ვითარცა ჭავახეთი, ეგრეთვე მოსავლითაცა, პირუტყვით, ნადირითა და მდინარე თევზითა. არამედ მთანი არიან ტყიანნი¹ გარემოს მისსა და ყვაველოვან-ბალახოვან-წყაროიანნი².

ხოლო სამღერეთისა და ერუშეთის-წყლის შესართავს ზეით არს არტანი .ქალაქი მცირე, რომელიცა აღაშენა ჭავახოს, ძემან მცხეთოსისამან, მტკვრის დასავლით კიდეზედ, და ციხე მგაარი... აქა არს ეკლესია გუნბათიანი, დიდშენი, მშვენიერი და აწ ცალიერი...

ხოლო არს არტანი ვაკე და უტყეო, — ბალახ-ყვაველიანი მოსავლით, ვითარცა ჭავახეთი და მთანიცა უტყეონი, მცირე არყნალთაგან კიდე.

ხოლო არტანისა და კოლის საზღვარს ზეით, მტკვრის კიდის დასავლეთით არს მცირე ქალაქი კოლა და ზის აწ ფაშა... არამედ კოლის ადგილებთა შინა მოერთვიან მტკვარს მდინარენი ყარსისა და ყალნუს მთიდამ და მათ ზედა შენ არიან დაბნები. და არს მთა ესე მცირეტყიანი, და რას ბალახ-შამბ-ყვაველოვანი³, წყაროიან-ნადირიანი, გარდავლენან მას ზედა გზანი ყარსის ადგილებთა შინა; დასავლით მზღვრის კოლას არსიანის მთა, და აწ ყალნუდ წოდებული, რომელსა ზედა გარდავლენან გზანი ბანას, არტანუქსა შინა. და არს მთა ესე მალალი და მცირეტყიანი, წყაროიან-ბალახ-შამბ-შროშნიანი⁴ და ზაფხულს ფრიად შვენიერი; და არს ადგილნი კოლისანი მოსავლით, პირუტყვით და ჰავით ვითარცა ჭავახეთი... ხოლო იყო პირველ ჭავახეთი, არტანი და კოლა საერისთო“..

— აი, ერეკლე, ამის შემდეგ იწყება ჭოროხის ხეობის აღწერა.— და ვახტანგმა ჩაარაკრაკა კიდევ ორი გვერდი.

— ვინ დაწერა ეგ? — იკითხეს მასპინძლებმა.

— ვახუშტიმ.

— ქართველი კაცი იყო?

— კი, ქართველი...

¹ მთების შუა სარტყლის ტყე.

² სუბალპებისა და ალპების საძოვრები და სათიბები.

³ სუბალპების მაღალბალახეულობა.

⁴ კოლხური ტიპის სუბალპების მაღალი ბალახეულობა.

— კარგად წერს, ეტყობა, ჰყვარებია, — ამ შემთხვევითმა რეპლიკამ ბიჭები ჩააფიქრა. „აი, რადაა დღესაც ცოცხალი ვახუშტის წიგნი, სიყვარულით უწერია“, — თქვეს გულში.

— ცოტა კიდევ წავიკითხოთ, არა? — იკითხა ვახტანგმა.

მიიღო დასტური და განაგრძო:

„ჭოროხის ხეობის იმიერი და ამიერი იწოდების ლიგანის ხეობად. და არს ლიგანის ხეობა, თვინიერ სივიწროვისა, ფრიად ნაყოფიერი ნარინჯით, თურინჯით, ლიმოთი, ზეთისხილით, ბროწეულითა, ლელვით, ვენახით, ხილით შემკობილი, და ქებულნი მუნებურნი ყოველივე. მარცვალი ყოველნი ნაყოფიერებს, გარნა სივიწროვით ვერ სთესენ ბრინჯ-ბანბას. ჰავით არს ზაფხულს ცხელი, ზამთარს ფრიად თბილი. ახლორებენ მთები თოვლიანნი და აგარაკნი შვენიერებით აღმკულნი, ჟამისა და ნახევარ ჟამის სავალთა, წყაროებითა. პირუტყვნი, ნადირნი, ფრინველნი და თევზნი მრავალნი და ყოვლითა ნაყოფიერებით აღვსილი“.

ხოლო ართვინს ზეით მოერთვის ჭოროხს დასავლეთიდან ხევი, რომელი გამოსდის თორთომ-ისპირის მთასა, მოდის აღმოსავლეთით. ამ ხევზედ არს იშხანს ციხე, ფრიად მაგარი, დიდ-შენი, და ეკლესია გუნბათიანი, დიდშვენიერად ნაგები. აქ იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ისპირისა, თორთომისა, ბაიბურდისა, ვიდრე ტრაპიზონის მთამდე, და აწ ცალიერ არს. ამ ხევს ზეით არს ჭოროხზედ ხე არამზეს ხილი, ქვიტიკირისა, მრავალთვალი, შვენიერად გებული“.

— ესევეა დახასიათებული ბასიანი, ოლთისი, თორთუმი და სხვა.

— აქ ყველაფერს ვერ წავიკითხავთ, ჩაჯდომა უნდა.

— არ ვიცი, კიდევ რა, მაგრამ რა შეედრება ლიგანის ხევის აღწერას. ყოველმხრივ შემკულია, ცოდო არ არის, რომ იგი გვერდში არ ედგეს გურიას და აჭარას?!

— სწორედ ეგრეა, კარგად სცოდნია. — კვლავ მოუწონა მეორემ.

— აგერ, მოდიან, გამოჩნდნენ!

ჩვენი ბიჭები ჯერ ვერას ხედავდნენ.

— წავიდეთ, მე შეგახვედრებთ, — თქვა მოხუცმა და გაუძღვა ვიწრო ბილიკით.

მალე შეეგებნენ შავებში გამოწყობილ ქალებს. თავმოხდილები იყვნენ. კოკა თეთრმანდილშემოხვეული ედგათ მხარზე.

— დღევანდელი დღე ნათელი დღეა, როცა ჩადრობა იყო, ჩადრს მაშინაც არ იხურავდნენ, დღეს კი, როდესაც უკან გაბრუნდებიან, თეთრ მანდილს დაიხურავენ თავზე, თმაგაშლილები, ძველი წესით, მიდიან.

მოდით და მოდიოდა უწყვეტად გუნდი და გუნდი ქალები-სა. ორმოცი, ასი, მოდიოდა და აპირქვაებდა თავის კოკას მტკვარში... აიმართებოდა წელში და ამომავალ მზეს შესცივებდა.

— აგერ ისინი, შავშეთელებია, ესენი კლარჯელები, ესენი კი ერუშელეები, წინათ ცალცალკე მოდიოდნენ, ახლა კი გადაუწყვეტიათ შეხვდნენ და გაუზიარონ ერთმანეთს თავის გულის ვარამი.

ზოგმა მალე გაიგო, ვინც იყვნენ ეს უცნაური მოგზაურები, უხმოდ მოდიოდნენ ბიჭებთან და შუბლზე ჰკოცნიდნენ.

— აგერ ჩვენებიც, არტაანელებიც, წამოვიდნენ... — თქვა.

— ამდენი ცრემლი წალეკავს ქვეყანას...

ამოიკვნესა ერეკლემ.

— წმინდა ცრემლი მაცოცხლებელია ქვეყნისა. აბა, გახედეთ მტკვარს!

მართლაც მტკვარი თითქოს უფრო ჩქარა მიდიოდა და მიჰქუხდა, რაკი სცილდებოდა ვაკეს.

— მიდის და მიუხარია?

— რა მიუხარია?

— როგორ თუ რა? თავის ორას-სამასი წლის წინათ დაკარგული და-ძმის ამბავი მიაქვს, წყალმრავლობა მიაქვს... მორწყავს მინდორს, ბაღს, ბოსტანს, ვენახს... ლენოს დაწურავენ, ჩვენც მოგვიგონებენ — ხომ მოგვიგონებენ?

— არ გვაეიწყდებით არასდროს. — უპასუხა ერეკლემ.

— მერე?

სიჩუმე ჩამოვარდა.

— კარგი, ეს „მერე“ მერე იყოს.

— ჩვენ გვინდა იშხანი, ოპიზა, ბანა ვნახოთ..

— ძნელი არაა, აგერ ერთი ქალი ჩემსკენ მოდის, ჩემი დაა, იშხანშია გათხოვილი, იმას გაგატანთ, გაჩვენებენ.

— პირიმზევე, როგორ გიკითხო? — მიესალმა მოხუცი.

— რა საკითხავები ვართ, სხვის ჩრდილში მოქცეულები?

— აი, ეს ბიჭები, მამლაკეთელები! არიან, თავის ქვეყნის ნახვა უნდათ. წაიყვანე, აჩვენე იშხანი, ოშკი, ხახული.

— დაგენაცვლოთ ჩემი თვალები... — და სამივე გადაჰკოცნა, ჯვარი გამოსახა.

— ქრისტიანობა დავკარგეთ, მაგრამ ზოგი ჩვეულება შეგვრჩა, — განმარტა მათმა მეგზურმა.

— ჩემი ბიჭი დაატარებს...

გამოემშვიდობა ძმას, გივის მხარზე ხელი დაადო და გზას გაუყვა.

— ასეთი ჩვეულება გვაქვს, ღღესე უნდა დავბრუნდეთ სახლში და მტკვრის წყალი ცოტა მაინც ჩავიტანოთ, — განმარტა ქალმა. მთა გადაიარეს და გადახედეს ჭოროხის ხეობას. ამ მთების კალთებზე იღებდნენ სათავეს თორთუმის წყალი, ოლთისის წყალი; სწორედ მის ნაპირებს უნდა ჩაჰყოლოდნენ, რომ იშხანში ჩასულიყვნენ; სამხრეთიდან ჭოროხს უერთდებოდა პარხალის წყალი, იშხანის ქვემოთ, მარჯვენა ნაპირი კი იერთებდა იმერხევსა და არტანუჯის წყალს.

გადახედეს იშხანს და მის შესანიშნავ ტაძარს; გაოცებული იდგნენ და უმზერდნენ.

სხვადასხვა მხრის ბილიკებიდან კი მოდიოდნენ და მოდიოდნენ გოზაურიანი შავოსნები.

— ესენი პარხალის წყლის ხეობელებია.

— განა ამდენი ხართ ქართველები?

— როგორ არა ვართ, ვართ, ღმერთმა გვამრავლოს! — გულითადად წარმოსთქვა პირიმზემ.

* * *

იშხანი ღიდი სოფელია, სახლები ქვისაა და ბანიანი, ჰაერი — შესანიშნავი, მრავალ ადგილას გადმოსჩქეფს ანკარა წყარო, იშხანის ზეგანი ირგვლივ მთებითაა შემოთფარგლული, მის აღმოსავლეთით აღმართულია ქარიელის მთა.

¹ საქართველოს საზღვრებს მიღმა დარჩენილები ჩვენს ქვეყანას ასე უწოდებენ.

სოფელში ადრე შენიშნეს პირიმზე უცნაური მგზავრებით და კრელ კაბა-ხალათიანი გოგოები გამოჰყვნენ ვიწრო ბილიკზე. წინ თვრამეტ-ცხრამეტი წლის ქაბუკი მორბოდა.

— ჩემია, ოსმანა, თქვენებური სახელიც ჰქვია — ვაჟიკა, სახელში ვაჟიკას ვეძახი.

— კეთილი იყოს თქვენი მობრძანება, — მიესალმა ვაჟიკა და ერეკლეს გოზაური ჩამოართვა.

— რა ამბავია, დედა, გაატანე დანაბარები?

— გავატანე, შვილო, გავატანე!..

— ბიძაჩემი ხომ კარგადაა.

— კარგად, შვილო, მოგიკითხათ.

ბიჭებმა ტაძრისაკენ გაიწიეს, რომელიც სოფლის განაპირას დგას განცალკევებით, იგი ყოველი მხრიდან კარგად ჩანს; ლოქის ზეკარიდან თვალის მომპკრელი სურათი იშლება. აქედან ჩანს ოთხთა ეკლესია, პარხალი, რაც ასე იშვიათია ტაო-კლარჯეთის ხეობებით ღრმად დაღარულ მხარეში. ამჟამად იმ დიდებული მთავარი ტაძრის ირგვლივ ერთი პატარა ტაძრის მეტი არაფერი დარჩენილა. იშხანი კათედრალური ტაძარი იყო, იშხნელი ეპისკოპოსები საქარისტიანო საქართველოში დიდი პატივისცემით სარგებლობდნენ. გარდა იშხნისა კლარჯეთში იყო კიდევ ორი საეპისკოპოსო — ანჩისა და ტბეთისა. იშხნის კათედრა არსებობდა თურქთა დროსაც და იშხნელს ამტიციებდა სულთანი, მაგრამ საბოლოოდ, XVII საუკუნის მეორე ნახევარში, მაინც გააუქმეს.

ტაძარი გასაოცარ შთაბეჭდილებას ტოვებს ზომით, პროპორციებით, ჩუქურთმებით.

იშხნის კედლებზე მდიდარი მხატვრობა ყოფილა, მაგრამ აქედან მცირეა დარჩენილი, გუმბათის თაღზე ოთხს ანგელოზს გაუშლია ფრთები ჭვრის ირგვლივ. გარდა ანგელოზებისა, ჩანან წმინდანის ფრესკებიც.

— იცი, ვახტანგ, ეს ხატები ძალიან განთქმული ყოფილა ჩვენში, ასე იცინა: „ლამაზია ოშკის ტაძარი, ადგილ-გარემო ხახუნლისა და მოხატულობა იშხნისაო“... — უთხრა ვაჟიკამ.

დიდხანს ვერ მოაცილეს თვალი ამ კედლებს.

რამდენმა ქარმა და ქარიშხალმა გადაიარა ამათ თავზე, ვინ არ ანგრევდა, ვინ არ ბილწავდა, მაგრამ დგას ტაძარი ისევ ამაყად, ცო-

ტა ხელის შეშველება უნდა, რომ კვლავ ძველებურად გაბრწყინდეს. ტაძარში ერთი წარწერაც იყო, რომელმაც ვახტანგი გაახარა, რადგან მას ძალიან უყვარდა დავით აღმაშენებელი და წარწერა სწორედ დავითს შეეხებოდა; წარწერაში ნათქვამი იყო:

გიორგი II და დავით აღმაშენებელმა შესწირეს სოფელი ლოზნე, შემდეგ ეს სოფელი მიიტაცეს სხვებმა, მაგრამ დიმიტრი პირველმა, დავითის შვილმა, ჩამოართვა მოძალადეებს და სამუდამოდ დაუმკვიდრა იშხნის ტაძარს.

როგორც ჩანს, ტაძარი აგებულია IX საუკუნის პირველ ნახევარში გრიგოლ ხანძთელის მოწაფის საბას მიერ, — დაასკვნის ჩვენი წარსულის უებრო შემსწავლელი ექვთიმე თაყაიშვილი. საბამ, გრიგოლ ხანძთელის მოწაფემ, ტაძარი ააშენა მეშვიდე საუკუნის ტაძრის ნანგრევებზე, რომელიც აგებული იყო ნერსეს მიერ; ნერსე სომხეთის კათალიკოსად ეკურთხა ნორსეს III-ის სახელით და ეჩმიაძინის მახლობლად ააგო ზვართნოცი.

შემდეგში იშხნის ტაძარი მრავალჯერ შეაკეთეს, ამ შეკეთების დროს ბევრჯერ მრავალი რამ დააკლეს კიდევც.

მზე გადახრილი იყო, ღამდებოდა. ერეკლე წამოხტა.

— ხახული და ოშკი?

— ხვალ, უთენია გავუდგეთ, — წასიურჩულა ვაჟიკამ, — ახლა კი შინ წავიდეთ.

„მანც რამ შექმნა ამ მხარეში ასეთი ტაძრები, მერე ამდენი? — ფიქრობდა ერეკლე, — მინდიასთან რომ ჩავალ, აუცილებლად ვკითხავ“. მართლაც ჰკითხა და, აი, რა უამბო მინდიამ.

ქრისტიანული სარწმუნოების დიდ ცენტრად მერვე-მეათე საუკუნეებში ტაო-კლარჯეთი, და საერთოდ, სამხრეთ საქართველო, გადაიქცა. იმხანად ეს მხარე აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა პროვინციებზე უფრო მომძლავრდა, რადგან არაბთა ურდოები აქამდე ყოველთვის ვერ უწევდნენ და ღრმა „ხეობებით დაღარული ქვეყანა“ ხელსაყრელი არ იყო მათთვის. მეცხრე საუკუნეში აქ მოღვაწეობა დაიწყო გრიგოლ ხანძთელმა, სულით ძლიერმა და განათლებულმა ბერმა, რომელმაც უხვედრ ადგილებში დააარსა მონასტრები და უდაბნოები; გრიგოლის დაარსებულია ხანძთის მონასტერი, ერთ-ერთი ძლიერი ცენტრი ტაო-კლარჯეთში საეკლესიო მოძრაობისა, აქ შეიქმნა კულტურის დიდი ცენტრიც, სადაც იწერებო-

და და ითარგმნებოდა სასულიერო წიგნები. განათლების ცენტრი ჩაისახა ტბეთშიც, სადაც მოღვაწეობდა სტეფანე მტბევაარი, ტბეთშია გადაწერილი 955 წელს ტბეთის სახარება, აქვე მოღვაწეობდნენ დავით ტბელი, ივანე ტბელი და სხვანი.

დღეს ვამაყობთ აქ შექმნილი ძველი ხელნაწერებით, რომელნიც ჩვენი კულტურის საგანძურს ამშვენებენ, ესენია შატბერდის კრებული (973 წ.), ჯრუჟის სახარება (936 წ.), პარხალის (973 წ.), პადიშის სახარება (897 წ.) და სხვა მრავალი, ოშკის მონასტერში გადაწერილია მრავალი ღირსშესანიშნავი ძველი, რომელთაც ჩვენამდე მოაღწიეს. ესენია ბიბლიები, ქადაგებათა კრებულები, წმინდანთა ცხოვრებანი.

ოპიზის მონასტერიც ბრწყინავდა, ბრწყინავდა მეცხრე-მეათე საუკუნეების შარავანდელით. აქ შეიქმნა და გადაიწერა მრავალი თხზულება (ოპიზის სახარება), შემდეგში ოპიზამ მოგვცა დიდი ოქრომჭედლები ბექა და ბეშქენი.

აქ ისე გაიზარდა და განვითარდა მწერლობა, რომ პატარა ტაო-კლარჯეთში ველარ დაეცა. ჩვენი ლიტერატურის დიდი ისტორიკოსის კორნელი კეკელიძის თქმით, მან გადახეთქა ტაო-კლარჯეთის ნაპირები და მოედო მცირე აზიას, საბერძნეთს. დაარსდა მრავალი უდაბნო და მონასტერი.

ამავე დროს საეკლესიო მოღვაწენი ისე გაძლიერდნენ, რომ საერო ხელისუფლებას აღარ ემორჩილებოდნენ.

მიუხედავად ბერთა უმრავლესობის ასკეტური შეხედულები-სა, საეკლესიო მოძრაობა, იმ ხანის კვალობაზე დიდი კულტურული მოვლენა იყო. განვითარდა ხუროთმოძღვრება, მწიგნობრობა, მწერლობა, ხელოვნება, მალე გაჩნდა საერო მწერლობაც...

პირიმზის ოჯახში სუფრაზე თაფლი, ნიგოზი და გამხმარი ნაღები მიართვეს. დედა, პირიმზე, ემსახურებოდა.

წინათ სტუმრის სუფრაზე ქალი პირისახეს არ გამოაჩენდა. თანამედროვე თურქეთში კარგა ხანია ევროპულმა კულტურამ ფეხი მოიკიდა. კარგი მაგალითი წასაბძია.

დილაადრიან ვაჟიკა გაუძღვა. ქოროხის მარცხენა შენაკადი,

ოლთისის წყალი, პატარა ბონდით გადაიარეს და შეუდგნენ მთის ბილიკს. მზე ჯერ არ ამოსულიყო და გრილოდა.

ხეობა წარსულში უხვტყუიანი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ეამთა სიავეს არც ამისთვის დაუყრია ხეირი. ადგილ-ადგილ ჩანდა ფიჭვისა, ნაძვისა და სოჭის პაწაწინა კორომები, უფრო კი ნაძვი სჭარბობდა. მთები ჩამოხრიოკებულებიყო...

მათ თვალწინ უცბად გადაიშალა უზარმაზარი ტბა.

— კარგი ტბაა, კარგი თევზი იცის, — როდესაც ერეკლე დააკვირდა. მიხვდა, რომ ეს ტბა არ იყო, თორთუმის წყალი გადაეხიდათ და ხელოვნური ტბა გაჩენილიყო, რომელსაც სიგრძე 13 კილომეტრზე ცოტა მეტი აქვს და სიგანე 1,5—2,5 კილომეტრი. ოშკის ტაძარს რომ აშენებდნენ, ეს ტბა არ ყოფილა თურმე, ტბა გაჩნდა 1791 წელს, როდესაც დიდმა მიწისძვრამ მთის მწვერვალი მოწყვიტა და ჩამოაგდო თორთუმის წყლის ხევში. ამ უზარმაზარმა კლდემ და ქვამ შეკრა კალაპოტი და შეიქმნა ეს ტბა. ტბიდან გადმოსჩქეფს სამი ჩანჩქერი. პირველმა მოსკრა ყმაწვილებს თვალი. ის-ის იყო მზემაც ამოანათა და ჩანჩქერის ნაფრქვევში გაჩნდა აუარებელი თვალმარგალიტი, ალივლივდა ცისარტყელა. ელავდნენ და ბრწყინავდნენ მრავალფერად.

— რომ გადავილოთ, გამოვა რამე?

— ვცადოთ....

და აჩხაკუნდა აპარატები. თურთუმის წყალი ტბის ყურიდან ცოტა დაცილებით, მარცხნიდან, იერთებს ოშკის წყალს, რომლის შესართავიდან ტაძარი მშვენივრად ჩანს. მაგრამ ცოტა წახვალ წინ და თვალს ეფარება. გზა მდინარის მშრალ კალაპოტს მისდევს, წყალი არხებშია გაყვანილი ბაღების მოსარწყავად. ბაღებში კი ჩანს ვაშლი, მსხალი, თუთა, ჭანჭური, ლეღვი, ატამი. ვაზი, ღობის პირებზე ბაბილოდ იყო ასული, როგორც ჩანს, გაგარეულებულა. ოშკელები ხომ მას არ აშენებენ. მაჰმადის რჯულით ღვინის დაღევა აკრძალული აქვთ...

— ახლა თითქოს მოგვეცეს ნება, მოლები ცოტა დაცხრნენ და ისე ველარ გვჩაგრავენ, მაგრამ მოლებს მაინც კიდევ დიდი ძალა აქვთ.

ტაძართან სანამ მიხვალთ, ოშკის წყლიდან ხუთი კილომეტრი მაინც უნდა გაიაროთ. ოშკის წყლის ხეობა მცენარეულობითაა და-

ფარული, ბაღებია ნაშენი, რწყავენ, ხეობის შემქმნელი მთები ჩამოხრიოკებულია. როგორც ჩანს, ნაძვნართ და ფიჭვნართ იყო დაფარული, მაგრამ დღეს ფერდონი ან სულ მოტიტვლებულია და დედა-ქანი, კლდე ჩანს, რომლის ნაბზარში ადგილ-ადგილ შეყუ-ქულია ქსეროფიტული მცენარე, უკეთეს შემთხვევაში, ღვია, ან გვლერძები და სხვანი, ურციანების თანამგზავრნი. მთის მწვერ-ვალეები შიშველია და ციხის ნანგრევ ქონგურებს უფრო წა-გვანან.

ახალგაზრდები იყვნენ და ციცაბო აღმართი მალე აიარეს, თუმცა უნდა ითქვას, ოფლი ღვარად ჩამოსდიოდათ.

დილას, როცა ოშკის წყლის ხეობისაკენ გაუხვიეს, ტაძარი ჩანდა, აღმართს რომ შეუდგნენ, დაიმალა, მაგრამ აღმართი ავლეს თუ არა, გადაიხედეს და მათ თვალწინ ისევე აღიმართა უზარმაზარ-ი, გრანდიოზული ტაძარი, რომელსაც ახლო მდგომ გორაკები-სათვისაც კი გაესწრო სიმაღლეში.

ტაძარი ხელოვნურად მოშანდაკებულ ადგილზეა აგებული. აღმოსავლეთით ხევი ემუქრება, თანდათანობით მიაქვს მიწა და ავი-წროებს გზას. ამ ტაძრის ნაწილი მეჩეთადაა ქცეული, ამიტომ ტა-ძარი შედარებით მოვლილია და შემონახული.

მივიდნენ თუ არა ზღუდესთან, ქვებზე გადახლართულმა ვაზ-მა შემოანათა, რომელსაც გივი მეტად გულთბილად მიეალერსა.

ტაძარს სოფელი აკრავს, ოშკის ეკლესიას ეძახიან.

ოშკელებმა ჭერ ზედაც არ შეხედეს, მაგრამ როდესაც ვაიკამ უჩუბრჩულა: ესენი მამლაკეთიდან არიანო, იცოცხლეთ, იხუვლა ახალგაზრდობამ და შემოერტყა გარს. ბიჭებში გოგოებიც ერივ-ნენ.

— შენ და გყავს? — ეკითხება ერთი შავთვალწარბა გოგონა ვახტანგს.

— მყავს, ლელა ჰქვიან.

— რატომ არ წამოიყვანე?

ბიჭებმა ერთმანეთს გადახედეს, სამართლიანი საყვედური იყო. ინანეს.

— აჰა, წაუღე.. და ყელიდან მოიხსნა ქვათესლას! მძივი.

¹ ქვათესლა — ბალახია, იკეთებს თესლს, რომელიც დაფარულია ემაღისებური ნაკუჭით.

— მერე შენ?

— მე კიდევ გავაკეთებ.

ვანტანგი გაწითლდა. იხანა, რომ თან არა ჰქონდა რა ისეთი, რითაც სამაგიეროს გადახდა შეიძლებოდა.

ისლა მოახერხა, რომ თავის ერთ-ერთი ბურთულიანი კალმისტარი გაუწოდა, რითაც დიდად გაახარა გოგონა.

ტაძარი აშენებულია მეათე საუკუნეში, ადარნასე III კურაპალატის შვილების ბაგრატიისა (გარდაიცვალა 966 წელს) და დავითის მიერ (გარდაიცვალა 1001 წელს), ე. ი. ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა ბრწყინვალეების დროს. ექვთიმე თაყაიშვილის რწმუნებით, ტაძარი დამთავრებულია 958—961 წლებს შორის.

ტაძარი შიგნით მოხატული იყო 1036 წელს, მაგრამ დროთა ვითარებამ ნახატების უმრავლესობა მოსპო. ჩვენამდე მხოლოდ მცირედმა მოაღწია.

როგორც ჩანს, მოხატულობა იშხნისას წააგავდა.

გარეთა კედლები მორთულია ჩუქურთმებით და ბარელიეფებით. კარგად არიან გამოკვეთილნი ქტიტორები ბაგრატი და დავით, მშენებელი—გრიგოლ ოშკელი.

— ამის ერთ-ერთი ამშენებელთაგანი — დავითი — ის დავითია, ბიზანტიის კეისარს რომ მიაშველა ჯარი აჯანყებულ ბარდასკლიაროსის წინააღმდეგ, თორნიკე ერისთავის მეთაურობით. მდინარე ჰალისის ნაპირებზე თორნიკემ სასტიკად დაამარცხა სკლიაროსი, ხელთ იგდო მისი მთელი ბანაკი, დავითმა კურაპალატობა მიიღო, თორნიკემ — მთელი ნადავლი, რომლითაც ათონის ლავრა დააარსა...

პატარა გოგონამ, ვანტანგს რომ მძივი აჩუქა, მთელი ხახალი თუთა მოართვა სტუმრებს.

— პირი გაისველეთ, კარგი თუთაა.. დილას ნაბერტყია, გრილია.

— წყლით ხელი დაიმშვენეთ..

გამოხტა ახლა მეორე თვალყუყუნა და, გეგონებათ ცხავატში ან რუისპირში გაკეთებულიაო, ისეთი სურით წყალი გაუწოდა.

— „როდის მოუვათ მათ გაზაფხული?“ — ჰკითხა ერეკლემ ვანტანგს.

— არ ვიცი, მაგრამ...

„ისევ სუნთქავენ ქართულ ოცნებით,
მესხეთის მთებზე დიდი ტაძრები“.

— კიდევ მოვალთო, — დაჰპირდნენ ბიჭები ოშკელებს და გე-
ზი ხახულისავენ აიღეს.

• • •

ხახულის წყლის ხეობას რომ შეუდგნენ, მზე გადასრილი იყო. ვაჟიკა მტკიცე ნაბიჯით მიდიოდა. ხეობა თითქმის შვიდი კილომეტრის სიგრძისაა; სოფელი ხახული მთელ ხეობაზეა გაქიმული; გაღმა-გამოდმიდან გამოიყურებიან მწვანეში ჩაფლული ქვით ნაშენი და ბანიანი სახლები. გეგონებათ, გურიის ერთ-ერთ ხეობაში მიდიხართ, მხოლოდ წინანდელი გურიის ხეობაში. აგერ, ხეზე შედგმული ჩალა, სამზადისი, ჩოჩიალა ურემი, კავი, ოდა.. მთელი ხეობა ხილის ბაღია, ვაშლი და მსხალი, ქანჭური და თუთა, ქლიავი და ტყემალი, ბროწეული და ლეღვი. თხილი და კაკალი, კომში და ზღმარტლი, ყველაფერია აქ. აქვე ჩაწიკწიკებულია ბოსტნები: ხახვი, ნიორი, პრასა კეყერა, ქინძი, და კამა, ლობეებზე გოგრა და აყირო, კვლების გასწვრივ — ინა და ხაშხაში.

— რით არა ვართ გურიაში ან სამეგრელო-იმერეთში?!

— კიდევაც რომ ვართ!

— გამარჯობათ თქვენი.

მიესალმა გზად შეხვედრილი შუახნის ხახულელი. ეცვა ფიჯაკი, ჩვეულებრივი შარვალი, ტყავის ფეხსაცმელი, კეპი ეხურა. მან ერეკლეს მზერა დაიჭირა.

— ჰოო, ახლა ესეა, ძველებური განიერი შარვალი ერთს-ორს თულა აცვია, — გულიანად გაიცინა, — ეს თათრულად თქვა..

— ვერ გავიგე, მე ქართველი ვარ!

— ქართველი? ქართველი! ღმერთო, ეს რა დღეა! ხახულში მამლაკეთელი ქართველი. გამარჯობა, ძმავ და შვილო!

თვალცრემლიანი გადაეხვია ერეკლეს, შემდეგ ვახტანგს, გივისს. ვაჟიკას შეუტია, რატომ ადრე არ მითხარო.

— მე გნახეთ პირველად, თქვენ ჩემი სტუმრები ხართ, მე თქვენი მასპინძელი.

— ჩვენ, აი, ტაძრის სანახავად მოვედით და უნდა დავბრუნდეთ.

— ეგ როგორ თქვი, ქვების სანახავად მოხვედით, ხალხისა, თქვენი ძმებისა კი არა?—ავსო საყვედურით ერეკლე, რომელიც ყურებადმდე გაწითლდა. „ეს რა მომივიდაო“, — ფიქრობდა.

— აბა, მაშ, ჩემთან წამოდიო.

ეს ისე კატეგორიულად იყო ნათქვამი, რომ უარი ვეღარ შეკადრეს.

— მართალია, მდიდარი ხალხი არა ვართ, მიწა ცოტაა, რაცაა, ბაღსა და ბოსტანს უქირავს, სახნავად, ხორბლისა და სიმინდისათვის აღარა გვრჩება რა, თუ გვრჩება, ძალიან ცოტა.

მთელი ხეობის მთის კალთები მოტიტვლებულია, ახლო წარსულში კი წიწვიანი ტყით იყო დაფარული. ოშკის ამბავი მეორდებოდა აქაც. ალბათ გაახოვებამ თავის საქმე გააკეთა.

ტაძარი მდინარის მარცხენა ნაპირზეა, მთის კალთის უბეში; კაკლისა და თუთის უზარმაზარი ხეებითაა გარშემორტყმული, შემოვლებული აქვს აგრეთვე ქვის მაგარი ზღუდე.

მთავარი ტაძარი მეჩეთადაა ქცეული და ამიტომ ესეც შედარებით კარგადაა შემონახული.

ხახულის მონასტერი აგებულია დავით კურაპალატის მიერ, ეს დამოწმებულია ქართლის ცხოვრებაშიც.

მთავარი ტაძრის ირგვლივ სხვა შენობებია, მაგრამ ყველაზე უფრო საინტერესოა ტაძრის სამხრეთით მდებარე ბაზილიკა; ვახუშტი აღნიშნავს, რომ ეს ტაძარი აგებულია დავით I კურაპალატის მიერ (876—881 წწ.). ხახულის მონასტერი ერთ-ერთი შესანიშნავი განათლების ცენტრი იყო ძველ საქართველოში, აქ იზრდებოდნენ და იწვრთნებოდნენ ეკლესიის მოძღვარნი და მოღვაწენი, აქ მიიღო პირველდაწყებითი სწავლა გიორგი მთაწმინდელმა და აქვე აღიკვეცა ბერად. ექვთიმე თაყაიშვილის აზრით, ისე, როგორც ოშკში და ოთხთა ეკლესიაში, ხახულშიც უნდა ყოფილიყო სემინარია.

აქვე იყო სხვა მრავალი სამონასტრო შენობანიც.

— ხომ ნახეთ, ახლა წამობრძანდით ჩვენსა.

ფრიად დაფიქრებულნი გამოვიდნენ ტაძრიდან, მაგრამ გაიხარეს, როდესაც გარეთ ხალხი დახვდათ, უმთავრესად ახალგაზრდობა, ყველას სახე უდიმოდა.

ვაჟიკამ აუხსნა: ნუ გეწყინებათ, მაგრამ ქართული ყველამ კარგად არ იცისო, — თუმცა ჩვენებურებზე უკეთ კი იციანო, ამიტომ იყო, რომ თავის გრძნობებს კეთილი ღიმილით გამოხატავდნენ. უცბად განზე ფერხული ჩააბეს, არა, ეს ნამდვილი ხორუმი იყო... როგორ დაფრინავდნენ! თითქოს ცაში უნდათ ავარდნაო.

წრეში ჩაბმულმა ბიჭებმა ვაჟიკას რალაც გამოსძახეს. იმანაც სამ ახალ ძმას მოჰხვია ხელი და შეიყვანა წრეში, ჩაავლეს ერთმანეთს ხელი და დაუარეს, ერეკლესა და ვახტანგს ხორუმი ნასწავლი ჰქონდათ პიონერთა სასახლეში და არ გასჭირვებიათ, გივიც თანდათან აჰყვა. ვაჟიკას ჯერ გაუკვირდა, პირდაღებული უმზერდა, ხორუმი საიდან იციანო, მაგრამ მალე ისიც ჩაება საერთო რიტმში. მოცეკვავენი და მზირალნი ამას არ მოელოდნენ. ჯერ გაკვირვება აღმოხდათ, შემდეგ შეძახილებით ამხნევებდნენ, ახალგაზრდები მალე ჭადაროსნებმა შეცვალეს. შეცვალეს და როგორ შეცვალეს, მიწას ფეხს არ აკარებდნენ. სალამური კი ღულუნებდა და ღულუნებდა.

— გავიდეთ წრიდან... დავიღალე! — წასჩურჩულა ვახტანგმა ერეკლეს და დაჭრილივით გადაიხარა უკან, ისე როგორც ხორუმიში იციან ცეკვის დამთავრების დროს.

ამის დამნახავმა მოცეკვავეებმაც და მაყურებლებმაც ტაში შემოჰკრეს და სიყვარულით ჩაიხვიეს თავისი სტუმრები.

— მართლაც, რომ ჩვენი ძმები ყოფილხართ. იციან ხორუმი თქვენში?

დადლილი ბიჭები იქვე, გალავნის ქვებზე ჩამოსხდნენ. ოფლში გაწურულები მხიარულად ეპასუხებოდნენ ყოველ შეკითხვაზე.

მალე წინ მასპინძელი გაუძღვა.

— ჩვენ უფრო ვიცი თ ჩვენი ძველი ენა, ვიდრე იმხნელებმა..

— დაიტრაბახა მასპინძელმა და თავი მოიწონა.

— მართალია, — დაუმატა ვაჟიკამ. თქვენ ჩამსხდარხართ კამეჩის რქასავით მოღუნულ ხევში და იმიტომ; ჩვენი სოფელი გზასოფელია მთელი მილეთის ხალხი იქ ხვდება, — თავს იმართლებდა ვაჟიკა.

კარიბჭეზე სანდომიანი სახის ქალი შემოეგებათ, ორი ქოჩორა ბიჭი მოჰყავდა.

— აი, ესენია ჩემი სიმდიდრეც და სიღარიბეც. დაიზრდებიან და მხარში ამომიდგებიან.

— ბაბამ¹, იცოდა: წვრილშვილი დამეხვა, გავლარიბდი, გამეზარდნენ და გავმდიდრდით.

— ჩვენი ანდაზაა გადამღერებული.

— ვინ იცის, ვინ რა და როდის გადაამღერა? — ჩაუბრუნდა გივიმ.

ჯერ კიდევ სუფრაზე იყვნენ, როდესაც ისმაილმა ოდის კუთხიდან წიგნი მოიტანა:

— შარშან არზრუმში ვიყავ, თბილისიდან ჩამოსული ქართველები ვნახე, იმათ მომცეს, არ ვიცი კი რა არის.

პატარა „გეგხისტყაოსანი“ იყო. ვახტანგმა რამდენიმე გვერდი წაუკითხა, აღფრთოვანდნენ — ჩვენში არავინ იცისო ამის კითხვა. ერეკლე დაჰპირდა, რომ თბილისიდან გამოუგზავნიდა ქართულ ანბანს თურქულ-ლათინური შესატყვისით.

— დაიცადეთ, დაისვენეთ, დილით წაბრძანდითო, — ეხვეწნენ.

— ბევრი გვაქვს სანახავი, ბანა, ანჩა, ოპიზა, ტბეთი... იქნებ მოვასწროთ როგორმე. უჩუმრად ვართ წამოსული და გვეჩქარება... ნუ გვიწყენთ, თქვენი ჭირიმეთ, მერმის მოვალთ, უეჭველად მოვალთ..

გულითადად გამოემშვიდობნენ. ახალმა მეგობრებმა თორთუმის ტბამდე ჩამოაცილეს. უკვე ბინდი იყო ჩამოწოლილი, იშხანში რომ ჩამოვიდნენ; კვირაძალი იყო, ორასი წლის წინათ, ალბათ, მთელი იშხანი გაბღღვრიალებული იქნებოდა, ღალადისი ტაოელებისა უეჭველად ცას მისწვდებოდა.

პირიშუე სოფლის განაპირას შეხვდა, რად დაიგვიანეთ, შვილებო? — ცოტა უსაყვედურა.

დილით ადრე ჩაჰყენენ ოლთისის წყლის ხეობას და ჭოროხის შესართავთან გაჩნდნენ, ვახტანგმა უბის წიგნაკიდან ფურცელი ამოხია, აჭარლებთან მოკითხვა დაწერა და მდინარეში ჩაავლო.

— ვინძლო, არ დამიკარგო ბარათი... — დაავალა.

მხიარულად დაჰყენენ ჭოროხის ნაპირს, ისიც მიჰქუხდა და მიეჩანებოდა ქვევით, შავი ზღვისაკენ, მიჰქონდა ამბავი თორთუმის

¹ ბაბა—პაპა, ათა—მამა. დასავლეთ საქართველოში დარჩენილია სიძველის აღსანიშნავად, ათადან — ბაბადანო. ბაბუაც თურქული ბაბა—დან მოდის.

სა, ტაოკლარჯეთისა, შავშვეთისა, ოშკისა და იშხანისა. ხახულისა და ბანასი, ოპიზისა და ტბეთისა.

მზემ კარგა დიდი აღმართი აიარა ცის გუმბათზე, როდესაც ისინი იმერხევის შესართავს მიაღწენ. აქ შეიპყრენ და გააყოლეს თვალი იმერხევის სიღრმისაკენ. იქ ეგულბოდათ დიდებული ანჩა, ოპიზა, ბერთა, ტბეთი, სადაც ჭერ კიდევ მეთაე საუკუნეში ენთო დიდი ლამპარი განათლებისა, სადაც მეთერთმეტე-მეთორმეტე საუკუნეში ბექა და ბეშქენი ჰქმნიდნენ ხელოვნების შედეგებს, სადაც მათი ნაჰედი ყდებით იმოსებოდა იშხანში, ხახულში, ბანასა თუ ოშკში დაწერილი ფილოსოფიური თუ რელიგიური წიგნები.

როდის, როდის აღდგება ეს დიდი ცენტრები განათლებისა, მაგრამ განა ნაკლები დაგვრჩა ოლთისის წყლის სათავეებისაკენ?

— მაინც რა?

— რა და დიდი ვანქი, ოთისი, ტაოსკარი, უკიამი, ხოსრო, ზარდანესი, ტამრუტი, ჭუჭურესი, ოთხთა ეკლესია და ბევრი და ბევრი კიდევ სხვა.

— ყველგან რომ აენტოს სანთელი... — ინატრა ვახტანგმა.

— აგერ შავით მოსილი ქალები, კოკებით.

— ეგენი კლარჯეთელები და შავშვეთელები არიან... შინ ბრუნდებიან.

შეაშველა სიტყვა ვაჟიკამ.

მაგრამ ვახტანგს თითქოს თვალი აუქრელდა, მათ წინ ამართულმა ლამაზმა მწვერვალმა ქანაობა დაიწყო, ჩამოინგრა და უზარმაზარი ლოდები მდინარის ხეობისაკენ წამოვიდნენ, წამოხტა, ფერდას შეუყვა სირბილით.

— ჩქარა, ჩქარაო, — უკიოდა ამხანაგებს.

— ვახტანგ, ვახტანგ, რას კივი ბიკო, გაიღვიძე!

— რად ვკივი? — თვალი არც კი გაეხილა, ისე იკითხა.

— ჩქარა, ჩაიცივი ასპინძას უნდა წავიდეთ.

— დამაეა, ჭერ ოპიზას და ანჩას ავალო... —

უცბად ხარხარი მოესმა და თითქმის გამოფხიზლდა.

— რა ოპიზაში, ბიკო?

— მაშ ეს ყველაფერი სიზმარი იყო?

— რა იყო სიზმარი?

— ნეტავ მთა არ დანგრეულიყო, ბარემ ოპიზას და ანჩასაც

ვნახავდი. გივი და ერეკლე გაკვირვებული უტკბოდნენ — რა მთა, რა ოპიზაო?...

— კარგი, მერე გიამბობთ.

და ერთ-ერთი წესგენების დროს უამბო ნახული, იშხანი, ოშკი და ხახული.

— ნეტავ აგვიხდებოდეს! — ინატრა და ყველანი ფიქრმა წაილო.

* * *

დილით ასპინძისაკენ აიღეს გეზი. ცოდო იყო მესხეთის მიწაზე მანქანით ველოთ. ყოველი ქვა ხომ აქ მოსასიყვარულელებელი და მისაალერსებელი იყო.

— ასპინძა, ასპინძა!

— ნეტავ მეც ვყოფილიყავ ასპინძის ომში. — ინატრა ერეკლემ.

— მერე და რას გააკეთებდი?...

— არა, მარტო კი არა, მყოლოდა ჩემი რაზმი, ავტომატებით და ტყვიამფრქვევებით...

— ერეკლემ უშენოდაც კუდით ქვა ასროლინა მტერს, თუ ნატრობ, ინატრე...

— მაინც რა.

— ავტომატით შეიარაღებული ერთი ხუთასი კაცი მარაბდაში... მერე კრწანისში.

— ბიჭებო, ბიჭებო, უავტომატებოდ, აი, რა მოხდა: ხიზაბავრაში გაიხსნა კულტურის სახლი მემორიალური დარბაზებით... ეს გარდა იმისა, რაც წინათ გავიგეთ ხიზაბავრაზე...

— არც ეგ გააკეთებულა უსისხლოდ.

შეაწია სიტყვა გივიმ.

— აი, ასპინძაც, — მინდია 55 წლის წინათ იყო ასპინძაში. მაშინ მთელს დღევანდელ ასპინძის რაიონში ერთი პაწაწა სკოლა ყოფილა.

— ახლა სკოლა ყველა სოფელშია (22). რაიონში 267 მესხს უმაღლესი სასწავლებელი აქვს დამთავრებული... რაიონში 19 სასოფლო კლუბია, 5 სასოფლო სამკითხველო, 12 სასოფლო ბიბლიო-

თეკა, სარაიონო კულტურის სახლი, 2 საბაქოვი ბიბლიოთეკა, სარაიონო საავადმყოფო და სამი საუბნო საავადმყოფოა, რაიონი კი არც ისე დიდია.

— თითქმის მოსაწყენი ციფრებია, მაგრამ ქართველ კაცს დღეს იგი სიმფონიასავით ჩაესმის, ყოველი ციფრის მიღმა დიდი შუქი და სიტბოა.

იზრდება კოლმეურნეთა კეთილდღეობაც. ასე, მაგალითად, ზოგიერთი კოლმეურნის წლიურმა შემოსავალმა სამი ათას-ოთხი ათას მანეთს მიაღწია.

გაიღვიძა ასპინძამ და ასპინძის ომის ხმლას ელვარებამ და დღევანდელმა დღემ თავისი საქმე გააკეთეს.

კიდევ ჰენსკნელის ბაღები

ახალციხეში არ შეუვლიათ, ბარემ ურაველის ხეობა¹ დაგთვალდით, ქისათბში დიატომიტის საბადოც ვნახოთო. გოგია წინ გაგზავნეს. გადასახვევთან დაგვიცადე, ჩვენ ფეხით ამოვალთო.

შეპყვენენ თუ არა ურაველის წყალს, იქვე, კლდის პირებში, კიდევ ნახეს მესხეთისათვის, და საერთოდ საქართველოსათვის, ენდემური რამდენიმე მცენარე: მესხური ფოლიო, კოზლოვსკის გვლე-

¹ საფარა, ურაველის ხეობაზეა, ახალციხიდან 4—5 კილომეტრზე. ერთ-ერთი შესანიშნავი ძველია მესხეთის ტაძართა შორის; მართალია, იგი კენჭრდოს ვერ შეედრება ხაზების სინატიფესა და პროპორციაში, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, იგი იმ ტაძართა ტიპია, რომელთაც საზოგადო სახე XIV საუკუნეში მიიღეს. ტაძარში კარგადაა შენახული კედლის მხატვრობა. კედლები უხედაა მორთული ქართული ნატიფი ჩუქურთმებით.

საფარის მონასტერი შემოზღუდული იყო ციხე-გალანით, მაგრამ დღეს დანგრეულია. საფარის კომპლექსში თორმეტი ტაძარია, უმთავრესად ბაზილიკები. ამ მხრივ ინტერესს არ არის მოკლებული შედარებით დიდი ბაზილიკა, რომელშიც კედლები მოხატულია, მაგრამ XIX საუკუნის რუსმა ბერებმა შელესეს. სამრევლოს ქვედა სართულში საძვალე-ველეხიაა, რომელმაც შემოინარჩუნა მეთოთხმეტე საუკუნის ფრესკები.

საფარა — ტაძართა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი და თვალსაჩინო ძეგლია.

რძა (ასპინძის მიდამოებშიც ნახეს), ამათ გარდა, აქ დაუმატეს მეს-
ხური საბეგველა, აწყურული მიხაკი, რადეს მაჩიტა... რასაკვირ-
ველია, ესენი ერთმანეთის მიწყობით არ იყო ჩაკიწყიწებულნი, ზოგი
კლდეში ამოსულიყო და იქამდე აფოფხება კირდა, ზოგი ჭაგრცხი-
ლის ბუჩქებში შეყუყულიყო; ყველა ესენი საქართველოს საზღვ-
რების გადაღმა არ მოიპოვებინან. შესაძლებელია, ტაო-კლარჯეთ-
ში ან შავშეთ-ერუშეთში იყოს, მაგრამ მინც შეიძლება საქართვე-
ლოს ენდემებად ჩაითვალოს, — დაასკვნა ვახტანგმა. გამოდიო,
ნახეთ, ყვითელყვავილება ასკილი, — გამოჰკიოდა ურაველის
წყლის მარჯვენა ნაპირიდან ვახტანგი.

— ბიჭო, ეს მართლა შესანიშნავია! — თქვა გიორგიმ. — სა-
ქართველოში 30-მდე სახეობის ასკილი იზრდება. ყვითელყვავი-
ლება, ნამდვილი ველური კი მართო ერთია. — მალე ყვითელი ყვა-
ვილებით გადაპენტილ ბუჩქს შემოეხვივნენ.

— ჭერჭერობით საქართველოში ორგანაა ნანახი, აქ, ურავე-
ლის ნაპირას, და ატენის ხეობაში, ბოშურთან; ამას რაპინის ას-
კილი ჰქვია.

— ეს ხომ მცირე აზიიდანაა გადმოხვეწილი, ანატოლიიდან.

— ამბობენ კიდევ არისო...

— თბილისის მიდამოებში გაველურებულნი, ყვითელყვავილე-
ბა.

— დავაშავეთ, რომ არ დავავალეთ, ტაოში შეგეკრიბათ ზო-
გიერთი მცენარე, — შეეხუმრა მინდია.

— კიდევაც; რად დაივიწყე დავალება. ტაოში შევავაროვებ-
დით, რატომაც არ შევავაროვებდით, — არ დაუთმო ვახტანგმა.

ჩამოცხა და წყალი მოსწყურდათ. უზარმაზარ ლოდებს შო-
რის პაწაწინა ნაკადული მოწანწკარებდა. მოწანწკარებდა და თავის
სიმცირეს ჩიოდა ალბათ, პატარა ქვები, კენჭი და ღორღი, ნაპირის
ლამი ზანგელა ფერით იყო შეღებილი.

— ეს უეჭველად რკინის წყალია!.. — და ვახტანგმა მუჟა გა-
ივსო. ცოტა მოსვა, უკანვე გადმოღვარა, მუჟაში დაგროვილი კი-
მზის სხივებში გაფანტა.

— უგემურია, ცოტა ჰაობის სუნიც უდის... რკინისა ამას არა-
ეტყობა რა.

— მართალია! ჟანგის ფერი ქვებს ჟანგისაგან კი არა აქვთ

ხოლმე მართო, ზოგჯერ, უფრო ხშირად, ერთ ძალიან პაწაწინა, ზანგელა ფერის წყალმცენარისაგან, რომელსაც დიატომეა, ანუ კაუოვანი წყალმცენარე ეწოდება.

— მაშ ესაა დიატომეა?

— სწორედ ესაა, უფრო სწორად, დიატომის კოლონიებია.

დიატომეა ერთუჯრედიანია, მისი უჯრედის გარსი პექტინისაა. გარეთ კი მას აკრავს კაჟის ჯავშანი, ჯავშანი შუაზეა გაყოფილი, თითქო კოლოფიაო. დიდი ნახევარი პატარას აფარია. დიატომეა მრავალნაირია, ჯერჯერობით ხუთი ათასამდე სახეობას ითვლიან. მრავალი ალბათ ჯერ არ არის აღწერილი. კაუოვანი გარსი მოჩუქურთმებულია და ჩაკვიწიწებული. ეს ჩუქურთმა ისეთი დამახასიათებელია ყველა ცალკეული სახეობისათვის, ისეთი სიმეტრიულია, რომ ხშირად მიკროსკოპის ჰიზუსტის გასარკვევად არის გამოყენებული, მაგრამ ამაზე მეტი გამოყენება აქვს იმ პროდუქტს, რომელიც მისგან მილიონი წლების წინათ შეიქმნა და რომელსაც დიატომიტი ეწოდება (უწოდებენ აგრეთვე „ინფუზორიის მიწას“, „მოსაპრიალებელ ფიქალს“ იმის მიხედვით, თუ რა საქმიანობაში იყენებენ). დიატომიტი მსუბუქი ქანია, კუბური მეტრი 400—900 კილოგრამს იწონის, დიატომიტი კაუოვანი წყალმცენარეების გარსის ნაშთია, მილიონ წელთა წინ დალექილი უზარმაზარ ტბებში ან ზღვის ყურეებში. ჩვენს, ქისათბის დიატომიტიც იმ ტბის ფსკერზეა დალექილი, რომელიც ამ 10—12 მილიონი წლის წინ ელვარებდა დღევანდელი ქისათბის მიდამოებში; ჩვეულებრივად, მის მადანს მრავალნაირი ნივთიერება ურევია: თაბაშირი, კალციტი, კვარცი, თაგმარილა და სხვა ამგვარი, რაკი იგი დიატომეების ჯავშნის ნაშთია, ამიტომ ძირითადი შემადგენელი ნივთიერება მაინც კაჟია, რომელსაც შეიცავს 55%-დან 95%-მდე.

— დიატომიტს ბევრნაირად იყენებენ ჩვენს მრეწველობაში საიზოლაციოდ, რადგან საკმაოდ ფოროვანია, მისი თერმოიზოლაციის უნარი 1000⁰-ს უდრის; კვების მრეწველობაშიც ფართოდაა გამოყენებული, როგორც ფილტრი სხვადასხვა ხილეულის წვენებისათვის, ზეთებისათვის და სხვათა გასაწმენდად. გამოყენებულია მეტალების ზედაპირის გასაპრიალებლად. იყენებენ დინამიტის დამზადების დროს, როგორც დანამატს.

— ერთი უყურე ამ პაწაწინას, რამდენი შესძლებია!

— მარტოს არა, როდესაც ეროსად არიან, — უპასუხა მორიგე ინტენერმა, რომელმაც ერეკლეს ხუმრობა გაიგონა.

აი, ამ პატარა დარბაზში გვაქვს ის მცენარენი, რომელნიც დი-ატომიტმა შემოგვინახა ანაბექდების სახით. ესაა სხვადასხვა მცენარის ფოთლები, ყლორტები, ნაყოფი. ტბაში ჩამდინარე წყალს მოჰქონდა ღიატომეა და ილექებოდა ტბის ფსკერზე, თან მოჰქონდა აგრეთვე მდინარის პირას მოზარდი მცენარის ფოთოლი, ნაყოფი და ყლორტი; ისიც აქ ილექებოდა, ეს სწორედ ასეთი ანაბექდებია. როგორც ხედავთ, ცოტა არ არის. ადვილი როდია ანაბექდებით მცენარის დადგენა, მაგრამ პალეობოტანიკოსებმა მაინც გაარკვიეს; ამ მხრივ ბევრი იშრომა პროფესორმა მედეა უზნაძემ.

ქისათიბის ღიატომიტის საბადო დაახლოებით 10 მილიონი წლისაა; ჩვენი გეოლოგები ფიქრობენ, რომ ეს ტბა, ე. ი. ახლანდელ საბადო, უფრო მაღლა მდებარეობდა და ამიტომ ანაბექდი მცენარენი, რომელიც აქ გვხვდება, შემადგენლობით მაინცდამაინც მრავალფეროვანი არ არის.

— ეს ვაზის ფოთოლი არაა? — ჩაჰკითხა გვიმ. რომელიც ვაზის ფოთლის ანაბექდს ჩასცქეროდა.

— სწორედ.

— განა ათი მილიონი წლის წინათ აქ ვაზიც ხარობდა?

— ამაზე დამაჯერებელ საბუთს ვერ ნახავ, აი, მეორე კარადაში მთელი ლერწის ანაბექდიცაა.

— აფსუს, რამდენი ყურძენი გაოზრდებოდა! მაშინ აღამიანი ხომ ასეთი არ იყო, — დაინანა ვახტანგმა.

სამაგიეროდ, ბევრი ცხოველი იყო, რომელიც სწორედ მცენარეულით იკვებებოდა.

ნალექებში უფრო მეტად თბილი და ზომიერი ჰავის ტყის მცენარეებია (53%). აი, ძელქვა, ჭადრისებრი ბოყვი, წიფელი, წაბლი, ლაფანი; ცოტათი დღევანდელ კოლხეთის მცენარეულობას წააგავს, გარდა ამისა, რასაკვირველია, არის აქ ზომიერი ჰავის ტყის წარმომადგენლებიც (43%). ესენია: თელა, პანტა, კუნელი, მუხა, ნეკერჩხალი (მინდვრის ნეკერჩხალს წააგავს), რადგან ამ ტბაში მდინარე აღარ ჩადიოდა, ამიტომ ეს ფოთლები ქარის მოტანილი უნდა იყოს ახლომახლო მიდამოებიდან.

— განა ღიატომიტი სხვაგან არ არის, აქ რად მუშავდება?

— სხვაგანაც არის, როგორ არა, მაგრამ აქაური დიატომიტი იდეალურად სუფთაა და ამ მხრივ მსოფლიოში საუკეთესოდ ითვლება. როგორც ჩანს, მაშინ, როდესაც დიატომეები ილექებოდნენ, ჩვენი ვულკანები ან უკვე ჩაქრნენ, ანდა ამოფრქვევანი დიდი ზნით შეჩერებულა, ფერფლი და მტვერი ტბაში არ ილექებოდა და დიატომების ნალექს არ აკუჭყიანებდა.

ბიჭები ფრიად დიდი გულისყურით ისმენდნენ. ეს ხომ მართლაც ზღაპრული ამბავია, პაწაწინა თუ მოზრდილი დიატომიტის ნამტვრევებზე ასახული იყო ტყე, რომელიც ათი მილიონი წლის წინათ შრიალებდა.

ერეკლეს ლამის ესმოდა კიდეც ეს შრიალი.

— აქაც თავისებური ბოტანიკური ბაღია.

— ისეთია, შირაქში რომ ვნახეთ, დათვის ხევში, — დამთავრა აზრი ვახტანგმა.

— მისგან განსხვავდება კიდეც.

— რასაკვირველია, განსხვავდება, მართალია. 10—12 მილიონი წლის წინათ ჰავა მთელს დღევანდელ საქართველოს ტერიტორიაზე შედარებით თანაბარი იყო, მაგრამ განსხვავებაც არსებობდა, მთაგორიანობა მაშინაც კარგად იყო გამოსახული, სხვადასხვა ხეობა თავისებურ დაღს ასვამდა ტყეს და მდელს.

ამის დამადასტურებელ მაგალითად გიორგიმ მოიყვანა ვალეს ქვანახშირის საბადოები, რომელიც ახალციხის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს. ვალეს ქვანახშირში აღნიშნულია გვიმრები, ტირიფები, ვერხვები, მუხები, ფიჭვები. ჩვენი პალეონტოლოგების აზრით, ვალეს ფლორაში ჰარბობს იმაზე გაცილებით ქსეროფიტული მცენარენი, ვიდრე გოდერძის ფლორაშია, რომელსაც ალბათ ხეალ ვნახავთ. მაგრამ აქაც არის სუბტროპიკული ელემენტები, თუმცა შედარებით იშვიათად.

ვალეს ნამარხებში ასეთია მალონია, ქაფურის ხის ორი სახეობა, ბაძგის სამი სახეობა, კოლხური სურო და სხვანი.

ვალეს ფლორაც ტბის ფსკერზეა განამარხებული ტუფურ ფერფლში. ეს ფერფლი ტბებში ხვდებოდა ვულკანების ამოფრქვევის დროს, ფერფლის წვიმების დროს, ხშირად ვულკანური ფერფლი მაშინდელ მდინარეებსაც ჩაჰქონდათ შორეული ადგილებიდან.

გულითადად გამოემშვიდობნენ ქისათიბელ ახალ მეგობრებს.

მანქანაში ყველა გაჩუმდა, თითქოს უნდოდათ ეს შორეული წარსული ურო მეტად აღეჭვათ.

მანქანა თანაბარი სვლით მიგოგავდა გზაზე, გოგიამ ახალციხის ფართო მოედანზე შეაჩერა...

— რა ვქნა! ე, როგორ გაჩუმდით, რუსთაველის ძეგლს არა ნახავთ?

ახლა კი აუციფივდნენ და რუსთაველის შესანიშნავ ძეგლს ირგვლივ შემოუარეს, ვახტანგმა და ერეკლემ ფირზე აღბეჭდეს.

— შემოსალამოვდა, სასტუმროს ვერც ვიშოვით. შვიდი-რვა: კაცი ვართ. ახალციხე და ახალციხელები ჩამოვლაზე ვნახოთ.

— მაშ სად ვათიოთ ღამე?

— სადაც დაგვილამდება. — ყველას გაელიმა, რადგან მოაგონდათ „მე ვარ და ჩემი ნაბადი“, და გეზი გოლერძის ზეკარისკენ აიღეს.

გზის მარჯვნივ ხრიოკი ფერდობი იყო, აქა-იქ მოჩანდა თითო-ოროლა კნაპა, ეულად მდგომი, ისე როგორც ქართლისა და შირაქის ხრიოკებზე იცის ღგომა ბერყენამ.

ბევრგან წვიმის წყალსა და ღვარს მთის ფერდა ისე ჩამოერეცხა, რომ მარტო კლდეა ჩანდა.

ქობლიანის წყლის მარცხენა ნაპირზე თუ მოშიშვლებული იყო სერები, არც მარჯვენა ნაპირი იყო უკეთეს ღღეში. გასცილდები თუ არა ახალციხეს, მოჩანს ძველი მესხეთის სოფლები, მალა ვალე, თითქმის ქალაქად ქცეული, ძირს ბაღებში გაბმული სუფლისი, კვლავ შემადლებულზე — არალი...

აგერ, მთაზე დიდი სოფელი ჩანს, დიდი ტაძარია, ჩვენებურს არ ჰგავს..

— ეგ უღეა, ქართველ კათოლიკეთა სოფელი. აქაური იყო კათოლიკობის ისტორიის საუკეთესო მცოდნე პროფესორი მიხეილ თამარაშვილი. — როგორც ჩანს, თამარაშვილი მარტო კარგი ისტორიკოსი კი არა, კარგი ადამიანიც ყოფილა. იგი დაიღუბა აზობოქრებულ ზღვაში, როდესაც წყალწაღებულის გადარჩენას ლამობდა, — სიტყვა ჩამოართვა გიორგის მინდიამ, — მართლაც ჩინებული ადამიანი იყო.

ცოტა ხნის შემდეგ გიორგიმ განაგრძო:

— ჰო, ითქმის კათოლიკენიო, თორემ ახლა ჩვენში ვის რალად

უნდა ან კათოლიკობა, ან მართლმადიდებლობა. მაგრამ ეს სოფელი ჩემი მწარე მოგონების სოფელიცაა, — ამოიოხრა გიორგიმ.
— ??

— 1918 წელს ოსმალებმა გადმოლახეს საქართველოს საზღვარი. ქართველების ჯარის მცირე გუნდი იცავდა უდეს. ბევრნი იყვნენ ოსმალნი და ჩვენებმა უკან დაიხიეს. არ დასტოვა სანგარი ოცი წლის გრიგოლ მეგრელიშვილმა, მაშინ უკვე ცნობილმა პოეტმა, რომელიც „მთის ნიავის“ ფსევდონიმით ბეჭდავდა ლექსებს. მისი ...ტყვიამფრქვევი დიდხანს კაკანებდა. მეორე დღეს ჩვენები დაბრუნდნენ და გრიგოლს თურმე იმდენი ტყვია ჰქონდა მკერდში, რამდენი წლისაც იყო. გრიგოლი ერთ-ერთი უნიჭიერესი მწერალი იყო. პოეტი, ნამდვილი პოეტი და „ზენარის“ მიერ კურთხეული. სამოცი წლისა რომ გახდა, მაშინლა მოვიგონეთ.

უდეს გაყოლებით ჩანდა მრავალი პატარა-პატარა სოფელი, მაგრამ, რაც მთავარია, ამ სოფლის მინდვრებს კარგად ეტყობოდა ორი ერთი-ერთმანეთისაგან საწინააღმდეგო მოვლენა: დიდი კულტურის და დიდი უვიცობის ნიშანი, უპირველესი ესაა დიდი და პატარა ოროკოები. ძველად ხომ ეს მხარე მჭიდროდ იყო დასახლებული. თითქოს და წარმოუდგენელია ამ პატარა მთიან მხარეს ამოდენა სოფლები გამოეკვება, მაგრამ, როგორც ჩანს, სოფლის მეურნეობა აქ უმაღლეს საფეხურზე იდგა. ჯერ ერთი მიწა-წყალი წინასწარ დაყოფილი იყო კატეგორიებად: რა ნაკვეთი რისთვის იყო განკუთვნილი: სახნავ-სათესი, საბოსტნე, საზერე-სავენახე, ნაფუძარი, საბაღე, საიონჯე და სხვა, ისე როგორც ქართლში.

ასეთ კატეგორიებად დაყოფა, უეჭველია, დიდი კულტურის შედეგია. ოსმალებს თავის დავთარში ცალკე აქვთ გამოსაღები — „იონჯასა და თივაზე“, იყო „მიწა საიონჯე. საბოსტნე“. (სოფ. დიდი-მერექი). მელიორაცია იმდენად კარგად იყო დაყენებული, რომ ოსმალებმა ვერ გაბედეს და მისი სარგებლობის წესებში ცვლილება ვერ შეიტანეს.

„ვინაიდან მცოდნე პირნი იუწყებთან, რომ მდინარე ბორბალოდან მომდინარე წყლის მესამედი ძველი დროიდანვე ხსენებული სოფლის საზღვარზე მდებარე მიწების, ვენახისა და ბალის სარწყავი იყო, ამიტომ ეს გარემოება, მათი მოწმობის საფუძველზე და გან-

მარტებულის საფუძველზე, ჩაწერილ იქნა ახალ დავთარში“ (დავთარი 42 გვ.).

აი, მეორეც:

„ვინაიდან მცოდნე პირნი იუწყებიან, რომ მდინარე ბორბალოდან მომდინარე წყალი ძველი დროიდანვე სოფ. ვალეს საზღვარზე მდებარე ადგილების, ვენახისა და ბალის სარწყავი წყალი იყო, ამიტომ (ეს გარემოება) განმარტებულის შესაბამისად ჩაიწერა ახალ დავთარში“.

„ვინაიდან მცოდნე პირნი იუწყებიან, რომ მდინარე წყალთბილადან მომდინარე წყლის ნახევარი ძველი დროიდანვე სოფ. ვალეს სარწყავი წყალი იყო, ამიტომ (ეს გარემოება) ასევე ჩაიწერა ახალ დავთარში“ (დავთარი 39).

„მორიგეობა (მოსარწყავ) წყალზე. უფლება მდინარე წყალთბილას წყალზე ხსენებულ სოფელში მდებარე ადგილებს ვენახებს და ბაღებს აქვთ. ერთი კვირის (განმავლობაში) ხსენებული სოფელი რწყავს¹, (ხოლო) ორ კვირას სოფელი ვალე. ვინაიდან მცოდნე პირნი გვაუწყებენ, რომ ამ მდინარით ძველი დროიდანვე ასეთი წესით სარგებლობდნენ (ასევე) ჩაიწერა ახალ დავთარში (ე) გვ. 51“.

ამავე დავთრის მოწმობით, მინდვრის კულტურებია ხორბალი, ქერი, კვავი, ფეტვი, მუხუდო, ოსპი, ცერცვი, სელი. არის ვენახი (გამოსაღებია შირა), ბაღი, ბოსტანი, ნიგვზნარი, თუთნარი, ცალკე იყო სათიბი და საძოვარი.

აი, როგორი მზვნელ-მთესველნი იყვნენ ძველი მესხები, მაგრამ ბევრს გადააჭარბეს იმით, რომ მთებში გაიყვანეს სარწყავი არხები და შექმნეს სარგებლობის კანონები, გარდა ამისა, განავითარეს ტერასული (ოროკოების) მეურნეობა; მათ ჰქონდათ დიდი ტერასები, მინდვრის ტერასის სიგანე 20—30 მეტრს აღწევდა, უფრო ციცაბო ტერასის სიგანე 2—3 მეტრი იყო, შუბლი ქვით ნაშენი, აქ ითესებოდა ბოსტნეული, ირგვებოდა ხეხილი, ვაზი..

მაგრამ უამთა სიავემ იავარჰქმნა ყოველივე. ასეთი მეურნეობა ქმნიდა იმ მატერიალურ ბაზას, რომელმაც წარმოშვა რუსთაველი და ჩახრუხაძე, თმოგველი და ოპიზარი.

დღეს კი უფრო ხშირად მოჩანს დადარული კლდეები; აგერ,

¹ ზემო ნიოხრები.

გაღმა, ჩამოხრიოკებულ მთის კალთაზე ნაცრისფერი თიხებიღა მოჩანს, არაფრით არ არის დაფარული, არც ბალახით, არც ბუჩქნარით.

— ეს წითელი ზოლები რაღაა, ამ მთებს რომ ჩამოსდევს?

— ეგ სისხლია იმ ქართველებისა, რომელნიც იცავდნენ მესხეთის მიწას, სამშობლოს, — თქვა მინდია, ბიჭებმა გაკვირვებით შეხედეს. მინდიას თვალს ცრემლი მოსდგომოდა, ბაგეები უთრთოდა.

გიორგიმ იგრძნო, მეტად რომანტიკულად განეწყვენო და საუბარში ჩაება.

— ეგ წითელი-რკინის ქანგია...

— ნუ გაგიკვირდება, სისხლიც რომ იყო, შენი „მთის ნიავის“ სისხლიც უნდა ერიოს მაგ მიწას, ის ხომ თითქმის გუშინ დაიღვარა! — ეს ვახტანგი იყო, რომელსაც არ უყვარდა ოცნებიდან ასე უცბად მიწაზე ჩამოსვლა.

გზის მარცხნივ ფოცხოვის წყალი მიჰქუხდა და მის კალაში არ ჩამქრალიყო ძველი მესხური შუქი; იმ ადგილებში, სადაც სარწყავი წყალი მისწვდებოდა, ბალები იყო მხარ მიდგმით. მესხური ხილი ხომ განთქმულია საერთოდ, განსაკუთრებით კი—ნეფის ვაშლი, რკინა ვაშლი, მსხლებიდან—ბეზიას მსხალი და სხვა. მაგრამ აქ განსაკუთრებით ბევრია თუთა, თეთრი თუთა, ტკბილი, როგორც თაფლი, გემრიელი, მსუყე, ჰანჭური ხომ არის და არის. თუთა და ჰანჭური ეჯობრება ყველა დანარჩენ ხილს. მესხის ცხოვრებაში, ამ ორ წვრილ ხილს უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს.

მას შემდეგ, რაც ოსმალნი დამკვიდრდნენ, ვენახი მოისპო და ამოიძირკვა, ძნელად, მაგრამ ხალხიც გამაჰმადიანდა. ქრისტიან მოსახლეს სხვა ხარჯის დამატებით ხაზინაში უნდა შეეტანა 35 ყურუში. ერთი ყურუში დაახლოებით შაურს უდრიდა. ეს თითქმის ბევრი არ არის, მაგრამ ძნელი საშოვარი იყო და გადასახადის შეუტანლობის გამო დამპყრობი ხალხს აწიოკებდა, უკანასკნელ სარჩოსაბადებელს ართმევდა, ამიტომ ტოვებდნენ ქრისტეს რაჯულს, ჯერ ფორმალურად, მოსაჩვენებლად, მაგრამ ბოლოს ეჩვეოდნენ, ქრისტეს რაჯულის დატოვება კი ეროვნების დატოვებაც იყო¹. მაჰმადი-

¹ შემთხვევითი არ არის რომ მოსახლეობაში ქართველ კათოლიკეებს უწოდებენ ფრანგებს ან ქართველ ფრანგებს, ქართველ მაჰმადიანებს — თათრებს, ქართველ ჭრიგორიანებს — სომხებს ან ქართველ სომხებს.

ანებს ღვინის სმა ეკრძალებოდათ და ამოზმა ვენახები, სამაგიეროდ, გაძლიერდა და ძალიანაც გაძლიერდა მებაღეობა. თუთისაგან აკეთებდნენ ბაქმავს — შესქელებულ თუთის წვენს, რომელსაც ზამთარში საკმელად ხმარობდნენ, ნაყოფს ახმობდნენ და ფრიად ყუათიანი იყო. უთუთოდ მესხს ვერ წარმოედგინა სიცოცხლე, მესხის სურსათში უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ხილეულს და საზამთროდ შენახულ ხორცეულს¹.

— მაგრამ აგერ რა კარგი ვენახებია?

— ეს, ხედავ, ახალი ვენახია. ამ ოცი-ოცდაათი წლის წინათ რაქველები და იმერლები ჩამოასახლეს, ეს მათი ვაჟკაცობაა.

მხარმარჯვნივ გზა გაიჭიმა. ამ გზაგასაყარზე გოგია დაღვა და გიორგის შეხედა.

— ჩვენ მარცხნივ გავყვეთ, ზარზმისკენ.

— ეგ საითლა მიდის? — გაიშვირა ხელი მარჯვნივ.

— ეს აბასთუმნის გზაა, ყანობილის ობსერვატორიისა, სადაც აკადემიკოსი ევგენი ხარაძე მუშაობს, ესაა ერთ-ერთი პირველი მთამაღლის ობსერვატორია, და უკვე მსოფლიოში სახელმომხვეჭილი...

— აი, მოკლე ცნობაც ამ ობსერვატორიაზე. აბასთუმნის ასტროფიზიკური ობსერვატორია დაარსდა 1932 წელს აბასთუმანში, 1937 წელს გადაიტანეს იმავე ხეობაში ყანობილის მთაზე, რომლის სიმაღლე 1650 მეტრია. მას დღემდე ხელმძღვანელობს აკადემიკოსი ევგენი ხარაძე.

— რალა აბასთუმნის ხეობაში დაარსდა?

— ყანობილის მთაზე თითქმის სამასი დღე მზიანია, ატმოსფერო ფრიად გამკვირვალეა და სტაბილური. ძირითადად სწავლობენ გალაქტიკას სხვადასხვა მეთოდებით. ობსერვატორია აღჭურვილია თანამედროვე სიმძლავრის ტელესკოპებით.

ობსერვატორიაში თანამშრომლებმა ძალიან ბევრი მნიშვნელოვანი აღმოჩენა შესძინეს მეცნიერებას. აქ დამუშავებული და და-

¹ ყაურმა — ყაურმის დასამზადებლად დაკლავდნენ ცხვარს, წვრილად დაჭრიდნენ, მოხრაკავდნენ და ჩადებდნენ ქილებში. ქონსა და ღუმას გადაადნობდნენ და დაასხამდნენ ზედ. დაღვამდნენ გრილ ადგილას და მთელ ზამთარს იზოგავდნენ. ამოიღებდნენ საჭირო იჭრას და ცეცხლზე შეათბობდნენ, ხუთ წუთში ყაურმა მზად იყო. აპოხტი — ძროხეულს დაკლავდნენ, ახმობდნენ მზეზე, ინახავდნენ საზამთროდ..

ნერგილია ფოტოელექტრული და კოლორიმეტრულ დაკვირვებათა მეთოდიკა, შედგენილია გალაქტიკის ბნელ ნისლეულთა ატლასი, ვარსკვლავთა სპექტრული და ფერის მაჩვენებელთა ვრცელი კატალოგები. დამუშავებულია ვარსკვლავთა სივრცული სიმკვრივეების გამოთვლის მეთოდი, აღმოჩენილია 2 კომეტა, 15 ცთომილი, ათი ცვალებადი ვარსკვლავი, 4 ვარსკვლავი, 17 პლანეტირებული ნისლეული, 3 ვარსკვლავთა გროვა, ზეახალი ვარსკვლავი და სხვა მრავალი.

ამ ობსერვატორიას დიდი წვლილი შეაქვს სამყაროს შესწავლის საქმეში.

— ამ გზაზევეა რკინისჯვრის ზეკარი, რომელიც ხანის წყალზე გადაგვიყვანს, სადაც უროლოგიური კურორტი საირმეა.

— თვითონ აბასთუმანი ხომ საუკეთესო კლიმატური კურორტია!

— მსოფლიოში ფრიად სახელმოხვეკილი...

— იქით წასვლა ჩვენს მიზანს დაგვაცილებს, არა?

ეს ჰკითხა გიორგიმ, მაშინ, როდესაც მათი მანქანა რაიონის ცენტრის ადიგენის ვიწრო ქუჩაში მიდიოდა.

— დაგვაცილებს თუ არ დაგვაცილებს, შენ უკვე დაგვაცილე და ეგაა!

გიორგის გაეცინა. უყვარდა, როდესაც ვახტანგი დაურიდებლად ამბობდა, რაც არ მოსწონდა და რასაც ფიქრობდა.

— ოძრხე თავის ყანობილით, რკინისჯვრის ზეკარით და ხანის წყლის ხეობით, საირმეთი, მაიაკოვსკით და ზღვის სანაპიროთი ცალკე სვლის გეზია. იქნებ გეგმაში შეიტანოთ?

მალე, ადიგენს გასცდნენ თუ არა, წყალგალმიდან ყელმოღერებული პატარძალივით შემოანათა ზარზმის შესანიშნავმა ტაძარმა.

ნაძვარებით დაფარული მთების ფონზე ყელმოღერებული და ხელოვნობილი მოცურავდა ზარზმის ტაძარი. იგი ერთ-ერთი შესანიშნავი ძეგლია, რომელიც თამარის ბრწყინვალე ეპოქის შემდეგ აშენდა, მეთოთხმეტე საუკუნეში, როდესაც მონღოლთა თარეშმა დედა საქართველო წელში გაწყვიტა; მესხეთში მაინც მოიპოვებოდა ისეთი სულიერი ძალა, და არა მარტო მესხეთში, რომელსაც შეეძლო ხელოვნების ასეთი უკვდავი ძეგლი აეგო.

მანქანა ტაძრის დასავლეთის კედელთან შეაჩერეს. აქედან იშლებოდა მესხეთის ორი შესანიშნავი ხეობა, დასავლეთით მდინარე ქვაბლიანისა და ძინძესი. ძინძეს ღრმა ხეობა ტანაყრილი ნაძვნართაა შემოსილი, იქით მიემართება გოდერძის ზეკარის გზაც.

ვინ იცის, ეს ის ზეკარია, რომლითაც ძველი მესხები მიემართებოდნენ შავი ზღვისაკენ ჯერ კიდევ მეცხრე-მეათე საუკუნეში და აჭარა-გურიაში დასახლდნენ, შუაზე გაყვეს კოლხების (ზანების) ტომი, რომელიც ქანების სახელწოდებით დასავლეთით დარჩა და მეგრელებისა — ჩრდილოეთით.

— წყარო აქვეა, ახლო, მოლიც კარგია, და ღამეს აქ ვათევთ.

ბიკებმა მიიხედ-მოიხედეს, პატარა სოფელი ფერღზეა შეფენილი.

ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ჩალურჯებულ-ჩამუქებულ ხეობაში, საკმაოდ დაქანებულ სერის ფხაზე ამართულია ოქროს ციხე (ალთუნ-ყალა) შესანიშნავი კოშკებითა და ქონგურებით.

როგორღაც ისე დაწესდა, რომ ბანაკს მინდია და გოგია მართავდნენ, სხვები კი ტაძრის დათვალეირებას შეუდგნენ.

ტაძარი თლილი ქვითაა ნაგები, ისე როგორც მეთოთხმეტე საუკუნეში აშენებდნენ, იგი აგებულია ძველ ნატაძრალზე, ბალავარი მისი უძველესია. არქიტექტურა სხვა ტაძართაგან განსხვავდება იმით, რომ ოთხკუთხედიანია, გუმბათი ეყრდნობა ორ სვეტს და არა ოთხს, როგორც ჩვეულებრივია ჯვარის ტიპის ტაძრებში. კედლებზე რელიეფები არ არის, მაგრამ ფანჯრების ჩუქურთმა და აღმოსავლეთის გლუ კედელზე ნაჩუქურთმები უზარმაზარი ჯვრები ხელოვნების შემდეგრებია.

ტაძარში დღესაც ეტყობა XIII—XIV საუკუნის ფრესკები, რომელზედაც, სხვათაშორის, გამოხატული უნდა იყვნენ სამცხის ათაბაგებიც. ეზო-გარემოში სხვა პატარა ტაძრებიცაა, ზოგნი უკვე იავარქმნილან. რა დღე დაადგებოდა მეთექვსმეტე საუკუნის შემდეგ, როდესაც აქ ოსმალონი დამკვიდრდნენ და ორას წელზე მეტი ებრძოდნენ ქრისტიანობას, ე. ი. ქართველობას.

— თუ მეოცე საუკუნეში რელიგია უკან სწევდა კულტურას, თავის დროზე იგი კულტურისა და ეროვნების ფარიც ყოფილა.

— კი ღირს, მაგ თემაზე უფრო დამწვიდებით ვისაუბროთ.

— ყოველ შემთხვევაში, ჩვენი კულტურული კერების ერთი

შესანიშნავი ფუჟე მესხეთი, ოსმალთა და მაჰმადიანური რელიგიის მიერ დაკნინდა და განადგურდა.

— რასაკვირველია, შემთხვევითი არ იყო, რომ აქ დაიბადა რუსთაველი, სარგის თმოგველი...

— დიახ, მესხეთი მეშვიდე საუკუნიდან მეთხუთმეტის დასასრულამდე ჩირაღდანით ენთო... რად დირს აშოტ კურაპალატი, დავით კურაპალატი, გრიგოლ ხანძთელი, თორნიკე ერისთავი..

ამ საუბრით მიაღგნენ თავის ბანაკს, სადაც რამდენიმე ზარზმელიც იყო.

— ზარზმელები ხართ? — შეეკითხა გიორგი. ამ კითხვაზე ერთ ჭალარაშერთულს გაელიმა.

— დიახ, თქვენი ჭირიმე, ლებელები გახლავართ.

— გასაგებია!

— რად ინებეთ გარეთ კარვის გაშლა. მართალია, ახალმოსახლენი ვართ, მაგრამ ჭერი ჩვენც გვახურავს.

— მგზავრი კაცისთვის ესე ჯობიან. აღრე ამდგარი ჩიტი ნისკარტს იწმენდდომ და გვიან ამდგარი თვალს იფშენეტდომ.

— ეგ მართალია, თქვენი ჭირიმეთ, მარა...

მალე ჩაიდანიც ადულდა და შეუდგნენ მგზავრულ სერობას. ღებელი ჩქარი ნაბიჯით გაბრუნდა და მალე მოვიდა საღვინით ზელში.

— მართალია, კახური არაა, მაგრამ მესხეთმა ძველი რჭული შოიგონა და ღვინოც დააყენა.

— მაშ ეს სერის კუდი იყოს. — დიდხანს ისაუბრეს.

— ნურასდროს ნულარ ჩაქრება ამ მიწა-წყალზე ქართველი კაცის ვარსკვლავი, ისე იწურებოდეს მტევანი, როგორც ქართლსა და კახეთში, იმერეთსა და რაჭაში... — დაილოცა ერთი ზარზმელი.

— ენთოს ზარზმაში სანთელი და აღარადროს ქრებოდეს, — დაუშმატა ჭალაროსანმა.

ცაზე ვარსკვლავები აკიაფდა, როდესაც ახალი ზარზმელები აღდგნენ. გიორგიმ მათ საღვინეს კარდანახული დაუშმატა, რაც ძალიან ესიამოვნათ. ისე ერეოდათ ფეხი. თითქოს ეზარებათ ბანაკის თავის დანებებაო.

აღრიანად აღდგნენ. გოგიას ცეცხლი აენტო უკვე და წყალი

¹ მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ ადიგენში, ზარზმაში და სხვა დატარიელებზე სოფლებში ხალხი გადმოსახლდა რაჭიდან, ზემო იმერეთიდან.

დულდა. გუშინდელი რაქველებიც იქვე იდგნენ. ვახტანგმა თვალ-
მოჰკრა, რომ ლურჯ სუფრაზე რაჭული ხაჭაპურებით სავსე ტაბაკი
იღო. გაეღიმა და ჩაირბინა წყაროზე, დაიბანეს პირი, ისაუზმეს და
გულითადად გამოემშვიდობნენ თავის ახალ მეგობრებს.

მანქანა შეუდგა აღმართს, ქობლიანის წყლის მარჯვენა შენა-
კადის მდ. ძინძეს ნაპირს რომ გასდევდა. გაღმა-გამოღმა მთის სერე-
ბი ნაძენარ-სოჭნარით არის დაფარული, ტყე ვაჟკაცურად დგას, მა-
გრამ ალაგ-ალაგ აქაც გამხმარია თითო-ოროლა ძირი. ნუთუ ლა-
ფნისქამია აქაც შემოიჭრა? ან რა გასაკვირველია? ციმბირის ხე-
ტყის გაუქერქავი მორი შემოჰქონდათ აბასთუმანს, აღიგენს...

ქვევით, ღრმა ხევში, ძინძეს თეთრი ქანთის ძაფი გაველო და
მგზავრებამდე მისი ხმაური ველარ აღწევდა.

გაღმა ლურჯ ქედებს გადასცქეროდნენ. გაღალმა ხომ ქორო-
ხის ხეობაა, ძველი საქართველო!

ორი ათასი მეტრის სიმაღლეზე ავიდნენ და გაღმა ქედზე ტან-
ბრეცილი წიფელიც გაჩნდა. არაა მართალი ზოგიერთის აზრი, მეს-
ხეთში წიფელი არ იზრდება და ვერც გაიზრდებაო. ქვევით, სადაც
ტყე მოისპო, ცხადია, ვერ გაიზრდება, ან—ძნელად, მაგრამ მაღლა,
სადაც ტყეა, კარგად გრძნობს თავს.

ჩერ გოდერძის ზეკარზე არ იყვნენ ასული, რომ გიორგიმ მან-
ქანა დააყენებინა.

— აქ უნდა ვნახოთ, რაც მთავარიაო.

გზის მხარმარჯვნივ აუხვია და პატარა სერის პირიქით მოექცა.
სერის კალთა დაღარული იყო პატარ-პატარა ნაკადულებით,
ზოგი ამომშრალიყო, ზოგან კი წყალი კიდევ ლიკლიკებდა.

— ამ ნაკადულებს ჩაჰყევით და გაქვავებული ხის ტოტებსა
და მორის ნატეხებს მონახავთ.

ჩერ ათი ნაბიჯიც არ გადაედგათ, რომ გივიმ ამოსძახა პატარა-
ნაკადულის ნაპირიდან:

— აბა მოდიოთ, ალბათ ესაა, არა?

და ერთ დიდ მორზე მიუთითებდა. მართლა ალი-კვალი ხის
ძირი იყო, ნახევარი მეტრის სისქე და ერთი მეტრის სიგრძე.

— მართალი გითხრა, ასეთი კარგი ნიმუში იშვიათად მინახავს,
ყოველ მუზეუმს დაამშვენებს. მთლიანად მორის აგებულებაა. წლი-
ური რგოლები შესანიშნავად ეტყობა.

— ვულკანურმა ფერფლმა და ამონაფრქვევმა დაფარა ტყე, კაუოვანმა ნივთიერებამ, რომელიც ბევრია ფერფლში, გამოდევნა მერქნის ამგები ნივთიერება და მისი ადგილი დაიჭირა. და აი, მრავალი მილიონი წლის შემდეგ ჩვენამდე მოაღწია. ამ გაკაუებული ხის აგებულებით შეიძლება დადგინდეს, რა მცენარეა, რა ხეა. მერქნის სტრუქტურა დაკულია.

გოდერძის გაქვავებული ტყე ნაკრძალია, მისი გახიზვა აკრძალულია, მაგრამ ვინ დაგიდევს? ხეირს არ აყრიან, არც მეცნიერნი, არც საქმოსნები. ამ უქანასკნელთ წაუღიათ ეს გაქვავებული ხე ბათუმში და უკეთებითაა დილები. გვიან მიექცა ყურადღება. საქიროა, გოდერძი მკაცრი რეჟიმის ნაკრძალად გამოცხადდეს.

გოდერძის ნაკრძალი დიდი ხნისაა, მისი აბსოლუტური ახაკი 12 მილიონი წელი მაინცაა, ზედა მიოცენის ზედა ნაწილი (სარმატიკა).

ამ გაქვავებულ მცენარეთა შორის ბევრია სუბტროპიკული ტყის ხეები (68%); თბილი ზომიერის (17%) და ზომიერი ჰავის ტყის ელემენტები (15%).

სუბტროპიკული ტყის ბინადრებიდან აღსანიშნავია მარაოსებრი ფოთლებიანი პალმა ლივიგსტონია, რომლის ფოთოლი თითქმის ერთი მეტრის სიგრძე—სიგანისაა, გარდა ამისა ბევრია ქაფურის ხე, დაფნა — ორნაირი, პერსეა — ორნაირი, მაგნოლია, ორნაირი მარადმწვანე მუხა.

— გავები ჭუნგლებში, გავები!.. — ახმაურდა ვახტანგი, — მართლა რომ თანამედროვე ტროპიკული და სუბტროპიკული ტყის ტიპი ყოფილა.

თბილი, ზომიერი ჰავის, ტყის ელემენტებიდან გვხვდება კაკალი, რომელიც ჩვენს კაკლებს ჰგავს, წიფელი, აკაკის ხე¹, ორნაირი ხურმა, ორნაირი ხეკრელი და სხვა; ზომიერ ჰავის ტყეში კი, როგორც ჩანს, იზრდებოდნენ ნაძვი, ფიჭვი, დაბლობისკენ ვერხვი — სამნაირი, ტირიფი — სამნაირი.

ამ სახეობათა ფოთლები აღბეჭდილია ამ მხარის ღია-ნაცრისფერ ტუფებში, ან მასშია ჩაკირული გაქვავებული მერქნის სახით.

¹ ალბათ ზრიოკებზე, მაშინაც უნდა ყოფილიყო მოშიშველებული ადგილები, სადაც მოქსეროფიტო მცენარენი სახლდებოდნენ.

აქ მოპოვებული ნიმუშების მიხედვით მედღეა უზნაძე იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ „ფლორის უმთავრესი მასა სუბტროპიკული ტყის ელემენტია, და მათ შორის გაბატონებული იყო დაფნის ტიპის ტყეები, ისეთი, როგორც გვხვდება კანარის კუნძულებზე და ჰიმალაის ქედის სამხრეთ კალთებზე“.

აი, როგორ წარმოუდგენია მედღეა უზნაძეს ამ ტყეების განამარხება, ვულკანური ამოფრქვევის შედეგად მიღებული ფერფლის დვარები და ნამსხვრევები, რომელიც ტალახისებურ ბლანტ მასას წარმოადგენდა, მოედინებოდა ზღვისკენ დაქანებულ ფერდზე და თან მოჰქონდა ყველაფერი, მათ შორის, ხის ნაწილებიც. მოედინებოდა ნელა, ბევრგან ხეებში ჩერდებოდა, დინება ხანგრძლივი არ უნდა ყოფილიყო, რადგან მოხდა მცენარეთა სწრაფი კონსერვირება. ამას ადასტურებს შეუცვლელი მერქნების პოვნაც, მერქნები გაიფლინთნენ სილიციუმით და გააყდნენ. გოდერძის ზეკარის ფლორა მოტანილი კი არ არის, არამედ ადგილობრივიაო.

— მაშინ განა ცხოველები არ იყვნენ?

იკითხა ვახტანგმა.

— სოფელ საროსთან იპოვნეს (ვგონებ ლაზარიშვილმა) ჰიპარიონის კბილი, აი, იმ ცხოველისა, ბაზალეთის ტბის პირას რომ ეძებდით. ამ მხრივ, ჩვენი მესხეთი ნაკლებაა გამოკვლეული.

აი, თქვენ მოინახულეთ სამი ბოტანიკური ბაღი: გოდერძე ტენიანი, სუბტროპიკული, სადაც პალმები გვხვდება, ხეები კი მარადმწვანე ფოთლოვანია. ქისათიბაში—ზომიერი ჰავის ფოთოლმცვივანი ტყე, ვალეში უფრო ქსეროფიტული ტყე ყოფილა, სადაც აკაკიც კი იზრდებოდა. სამივე ეს ფლორა ერთდროულია, თანაც იმას ადასტურებს, რომ იმ ხანებში ეს მხარე მთაგორიანი ყოფილა, ერთმანეთისაგან დაშორებული — ღრმა ხეობებით და თავისებური მიკროკლიმატით, ის მთები—აჭარა-შავშეთისა, რომელიც დღეს სამცხეს შავი ზღვისაგან საზღვრავს, ჯერ ამოზიდულნი არ იყვნენ, მაშასადამე, გოდერძის ფლორაზე შავი ზღვა უშუალო გავლენას ახდენდა.

მზე გადაიხარა, როდესაც თავი მალლა ასწიეს.

— კარგა დრო გასულა!

— დღეს აჭარლების საძოვრებსაც ვნახავთ და იქ სადმე წყაროსთან ვისადილოთ....

გადაწყვიტა გიორგიმ.

მანქანამ მალე აირბინა აღმართი, გაივარა. აქ უცნაური სურათი დახვდათ. აუარებელი აქარლები ჩამომსხდარიყვნენ და გრძელპირა დანებით პატარა ჯოხებს თლიდნენ.

ვახტანგმა ვერ მოითმინა და ერთ ახალგაზრდას ჰკითხა:

— რას აკეთებ, ძმობილო?

— არაფერს, კო, ვისვენებ!

მამამ აუხსნა, აქარლები, უმთავრესად კი ხულოელები, ზაფხულში მთაში ამოდრიოდნენ, საქონელი აქ ამოჰყავდათო, ეს ჩვევა შერჩათ... აგერ საზაფხულო სახლი, ორსართულიანი თავისებური ოდები. მათ ორი სახლი ჰქონდათ: ერთი ძირს, სოფელში, მეორე მთაში, საძოვარზე.

ბიჭებს შიოდათ, ერეკლე იწვევდა ფიქვნარიდან: „წყარო ვნახე, აქ გადმოდიოთ“.

თვეზე მეტია ცის ქვეშ ვართ...

— მაშ აჭარა-გურია შემდეგ?

— ასე გამოდის, მაგრამ ოძრხე და ხანის წყლის ხეობა?

— ერთად, შემდეგ.

შინაც უნდოდათ დაბრუნება, მალე ლექციები განახლდებოდა და მომზადებაც იყო საჭირო, გვიისაც უთავდებოდა დათქმული ვადა კოლმელჩინეობის თავმჯდომარესთან.

— რას ვიზამთ, შემდეგ იყოს...

- .თ ა ვ ი I
ნაფუზარი
- თ ა ვ ი II
ჩვენებურები
- .თ ა ვ ი III
მთა .და ბარი გის გაუყვია

Кецховели Нико Николаевич

С ПЕСНЕЙ ПО КРАЮ РОДНОМУ

(На грузинском языке)

Детгиздат Грузинской ССР
«Накадули», Тбилиси, 1974

რედაქტორი ნ. ქ ა რ თ ვ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი
მხატვარი ჯ. ყ ა ვ ლ ა შ ვ ი ლ ი
მხატვრული რედაქტორი გ. ლ ლ ო ნ ტ ი
ტექნიკური ვ. პ ი რ ვ ე ლ ი
კონტროლიორ-კორექტორი ლ. ს უ ლ თ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი
კორექტორი ნ. პ ა ჭ კ ო რ ი ა

გადაეცა ასაწყობად 13/VIII-73 წ., ხელმოწერილია დასაბეჭდად
12/II-74 წ; ანაწყობის ზომა $6 \times 8\frac{3}{4}$; ქალაღი ზომა $60 \times 84\frac{1}{16}$;
ნაბეჭდი თაბახი 16,97; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 18,2;
ტირაჟი 20.000; უე 00324; შეკვ № 2108
ფასი 97 კაპ.

გამომცემლობა „ნაკადული“. თბიღისი, მარჯანიშვიღის ქ. № 5.
Издательство «Накадули», Тბიღისი ул. Марджанишвили № 5

საქ. სსრ მეცნ. აკად. სტამბა, თბიღისი 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Тип. АН Груз. ССР, Тბიღისი, 380060, ул. Кутузова, 19

შეცდომების გასწორება

პი.	სტაქონი		ა რ ს	უნდა იყოს
	ზეი.	ქვეი.		
13	12	—		
19	—	10		დაეტოვებინათ ნაკადული მიმოტანაო
37	—	8		მიმოტანაო
38	—	5		ტანას ხეობის სიღრმეში
42	13	—		გვლურძა
54	7	1		ებოინიცი
93	—	16		შომსკულელისა
100	—	16		ცალუდელა
103	—	9		შეიღნი რვა
128	13	—		დაიყოდებლა შინდობ
151	6	—		შინდასთან
181	16	—		მხარეშივეო
206	—	14		სტევენის /
220	—	10		ხოზაფინი
226	—	10		ხოზაფინი

6. კეცხოველი